ՀՐԱՆԴ ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1918 ԵՒ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

ՊԷՅՐՈՒԹ

9(47.925)
Գ-27

ՀՐԱՆԴ ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1918

ԵՒ

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1984

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ
Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ
871 – 887 Արմենիա փողոց,
ՊԷՅՐՈՒԹ – ԼԻԲԱՆԱՆ
Հեռաձայն՝ 223 971 – 256 201

ՍՈՅՆ ԳԻՐՔԸ ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՄ՝

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԶՈՀՈՒԱԾ ԲՈԼՈՐ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ
ՖԵՏԱՅԻՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ։

Հ. Գ.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Մեր պատմութիւնը, Ի. դարու, միմիայն այս կամ այն հատուածի անցեալի գործունէութիւնը արդարացնելու կամ «պարտապանցներ» փրկելու ոգիով պէտք է դադրինք ներկայացնելէ եւ չքաշուինք պատասխանատուները մատնանշելէ: 1909 - 1921 երկարաձգուող ժամանակին վրայ, հայ քաղաքական մտքի դրական կամ ժխտական **գործը** պէտք է յանձնել հանրութեան դատաստանին:

Օր.- Հայ քաղաքական միտքի որոշ տարրերուն Իթթիհատի հետ 1908 - 1914 սիրաբանիլը, «խոհեմ» վարուելով գործ գալը շոյելը, ինքնապաշտպանութեան չմղելը շրջանները, Իթթիհատի հետ քուէարկութեան իջնելը, լռեցնելը ակնիւ ֆետայիներուն արթնութիւնը եւ չէկոքացնելը կանոնք Եղեռնի նախօրեակին, 1909ի Ատանայի կոտորածէն դաս չառնելը եւ երեսփոխան մը աւելի ունենալու մարմաջը Իթթիհատի հաշւո՛յն... կամ շրջաններու, հայկական նահանգներու մէջ (Տրապիզոն, Մուշ, Վան, Կեսարիա) - ամէն ինչ վերջացաւ-ով օրօրուիլ, «Եղբա՛յր ենք մենք» յոլունգով Իթթիհատի հետ **միթինկ կազմակերպել**՝ Տիգրանակերտի մէջ օրինակ կամ մեղադրե՛լ այլ հոսանքներ, որ ընդդիմադիրի դիրք բռնած էին եւ հրապարակաւ կը մերկացնէին 1911ի Սելանիկի գաղտնի որոշումը - **Հայասպանութեան** Իթթիհատի... ուժ չտալ Իթիլաֆին՝ միակ ճակատող թուրք կուսակցութեան... չքննադատել «Մենք սխալեցանք» գոչող Կոմսն ու ընկերները... հաշիւ չպահանջել Ռուբէնէն Գէորգ Չաւուշի կամ 1915ի Մուշի եւ Սասնոյ ինքնապաշտպանութեան մէջ ցոյց տուած սխալներուն համար...

Ակնարկելով այդ շրջանին Ս. Սապահ-Գիւլեան իր հոյակապ «Պատասխանատուները» հատորին մէջ կը գրէ. **«Մեր ազգի առաւելութիւնները միայն շարունակ ջատագովելը, աչքի առաջ բերելը մի մեծ առաքինութիւն չէ՛ եւ ոչ էլ առանձնապէս օգտակար՝ որոշ տեսակէտներով: Ընդհակառակը՝ իրական ծառայութիւն մատուցանելու դիտումով միշտ մի ազգի, ժողովուրդի, դասակարգի թերութիւնները, անկարելիութիւնները, յոռի կողմերն էլ հրապարակի վրայ պիտի քաշել, մատնանշել, ձաղկել, խարանել, եւ դա հարկաւ՝ ծառայութիւն մատուցանելու, պարտականութիւն կատարել տալու, գիտակցութիւն յառաջ բերելու միտումով:**

Ընկերային կանապան երեւոյթներ, որոշ իրողութիւններ յառաջացնող ազդակների, պատճառների դրական եւ բացասական կողմերը միշտ դիտողութեան առնելը, մանաւանդ բարոյական պատասխանատուութեան շրջանակի մէջ, խիստ օգտակար գործ է»:

Ճիշդ է որ, այսօր Իթթիհատի մասին դրական խօսող պահպանողական թէ յեղափոխական՝ ո՛չ մէկ հայ կը գտնուի: Քիչ թիւով թուրքեր միայն կը պաշտպանեն եւ քանի մը օտար գրիչներ ալ: Բոլոր թուրքերն ալ կը դատապարտեն կանոնք ո՛չ թէ **հայ ջարդած** (մէկուկէս միլիոն) եւ ճակատի վրայ պինուտր եւ համաճարակէն թուրք գիւղացիի 500 հազար մահուան պատճառ դառնալուն, այլ Արաբական աշխարհի (մօտ 2 միլիոն քռ. քլ.մ.) Թուրքիայէն անջատուելուն համար...

Այսօր կա՞յ թուրք մը, որ անոնց մասին վկայէ՝ որպէս արդար, խելացի, Թուրքիոյ շահերը պաշտպանած... Թուրքիան փրկա՛ծներ:

1926ին Մ. Քեմալի «Ճառերը», Տօղան Աճըօղլուի թէ Ահմէտ Պետեւի Ղուրանի, թուրք յառաջդիմական Տեւ-Սոլ եւ այլ կազմակերպութեանց անդամները ուրիշ ձեւով կ'արտայայտուին եւ կը մեղադրեն թուրք Իթթիհատականները ոչ որպէս **ցեղասպան** եւ Թուրքիան վառողներ: Թէհլիրեանի ազատ արձակումը՝ 1921ին Պերլինի Դատավարութենէն ետք, 1919ի Պոլսոյ պին. Թրքական դատարանին Իթթիհատի պարագլուխները պաշտօնաթերթով դատապարտելը... ի մէջ այլոց որպէս հայերը... **տեղափոխող** եւ **ջարդող**, կասկած չեն ձգեր, որ կու գայ ժամանակը, երբ օգտուելով դեմոկրատական կարգերու տալիք ազատութենէն, **Թուրքերն ալ պիտի ընդունին Իթթիհատի Ցեղասպանութիւնը**, շեշտելով հանդերձ, որ նոր սերունդը յանցաւոր չէ՛ իր հայրերուն մեղքին համար:

Պիտի չխօսինք այն ճշմարտութեան մասին՝ թէ հայ քաղաքական հոսանք մը մերժեց 1907ի Իթթիհատի հետ ժողովի նստիլ, Մուրատի միջոցաւ կոչ ուղղեց, որ բոլոր **հայ** քաղաքական հոսանքները **միասին** գործեն թուրք բռնատիրութեան դէմ եւ գործնապէս աշխատեցաւ Թուրքիոյ բոլոր շրջաններուն մէջ պինուելու անհրաժեշտութիւնը քաջալերեց եւ անթիւ կոհեր տուաւ:

Իթթիհատի **ի նպաստ** դիրքորոշուած չէ՛ր միայն Դաշնակցութիւնը, հայ էֆէնտիները աւելորդ կը նկատէին հայ կուսակցութիւնները.... հայ պաշտօնեաները նոյնպէս կ'աղմկէին... **եոլա** երթալու համար Իթթիհատի հետ.

Ի՞նչ կը գրէ Ս. Ս. Գիւլեան.-

«Հակառակել Իթթիհատի՞ն... նրա դէմ կռո՞ւիլ ... Սուլթան Համիտին օգնել ասել է. կը ճառէ 1908ի վերջերը հայ կուսակցական մը... Նրա դէմ կռուիլ՝ Սուլթան Համիտին օգնել կը նշանակէ: «Իթթիհատ»ին վերցնենք՝ մէջտեղը ի՞նչ դնենք. նրա պաշտպանելը, ուժեղացնելը մեր ազգային եւ քաղաքացիական պարտականութիւնը պիտի լինի: Նրա լուսամիտ անդամների, մանաւանդ ձախակողմեանների (Թալաթ, Էնվէր, Ճաւիտ...) վրայ, մենք շատ մեծ վստահութիւն ունինք, մեր ազգային բաղձանքներին հասնելու տեսակէտով»: — Ահա թէկը, որ եռանդագին պաշտպանում էր Ս. Էֆէնտին, 1908ից սկսած:

Եւ այդ մարդը որոշ հոսանքի արտայայտիչ էր, ունէր հետեւորդների շատ խոշոր թիւ, Պետական Բարձրաստիճան պաշտօնեայ:

Ուրիշ օրինակ.—

«Այն հայը որ ... Իթթիհատի դէմ է կռւում, նրան քուէ չի տալիս (ակնարկը դէպի Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. էր) նա հայութեան թշնամի է, հայ ազգի շահերի դէմ է գործում. նա պառակտիչ է»: Այսպէս էր տրամաբանում Ա. Էֆէնտին 1912ին Իթթիհատի անդամ, Եսաեան դպրոցում կայացած հաւաքոյթի մէջ:

«Քանի որ բոլորս էր Օսմանցիներ ենք եւ Օսմանցիութեան մարմնացումը «Իթթիհատ»ն է, ուրեմն մենք նրան պիտի հետեւենք: Գաւըզիւղցի Ն. Էֆէնտու յանկերգն էր սա: (Ս. Ս. Գ. «Պատասխանատուները» Պէյրութ, էջ 20):

«...Պալքանեան պատերազմին հայ վաճառականներ (1912) 30 հազար նուիրեցին Իթթիհատի հանգանակութեան եւ յայտնի վաճառական Ի-ը 10 հազար ոսկի թափեց սեղանի վրայ Օսմանեան համալսարանի մէջ»:

« — Հայ յեղափոխականներուն 5-10 ոսկին մերժող վաճառականը 1000 ոսկիներով քաջալերեց Իթթիհատը:

« — Թուրք դպրոցներու մէջ պաշտօնավարող հայ ուսուցիչները մոլի Իթթիհատականներ էին...

« — Շատ տեղեր թաղական-հոգաբարձուներ պարտադրած էին Իթթիհատի գովող երգեր սորվեցնել... ու հայ մանուկները անմե՛ղ անմե՛ղ երգում էին... (Նոյն, էջ 24):

« — ... Հայ ազգային Երեսփոխանական Ժողովի անդամներուն մէջ երդուեալ Իթթիհատականներ կային... երբ «Ազգ. Ժողովը» յաճախ դռնփակ նիստ կը գումարէր ... գաղտնի խորհրդակցութեան համար...

***

Կարօ Սասունին կը գրէ. **«Պատերազմի նախօրեակին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «համբերութեան եւ խոհեմութեան ճամբան բռնած էր»... հնազանդ էր կարգադրութիւններուն, պատրաստ էր զոհել ամէն ինչ «ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար, մինչեւ որ փոթորիկը անցնի»: Հայ պաշտօնական շրջանակները, Պոլսէն մինչեւ հեռաւոր գաւառները, հնազանդութեան, համբերութեան եւ խոհեմութեան յորդոր կը կարդային հայ ժողովուրդի գլխին»:**

Կ. Սասունի «Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին», (1914-1918, Պէյրութ, 1956): «Միքայէլ Վարանդեանը Երիտթուրք չարագործութիւնից յետոյ «Հորիզոն»ի էջերում գրելու էր **«թէ մենք մեղանչել ենք Իթթիհատին հետ միանալով»**: (Ճոն Կիրակոսեան,

«Երիտ. Թուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ», Ա. հատոր, էջ 331):

Անդրանիկ Ակնունիին — **եթէ այս յեղափոխական կարծուած թուրքերը օր մը ձեւ չկախեն, ես մարդ չեմ, օր պիտի գայ, որ այս յեղափոխականներն ալ պիտի դառնան Սուլթան Համիտի պէս գազան մը եւ բոլորիդ ալ պիտի յօշոտեն:** (Մարմարեան Արսէն «Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները», Կ. Պոլիս, 1920, էջ 186):

Ծ. Կիրակոսեան կը մէջբերէ. «Անդրանիկը գտնում էր որ «**թուրք կառավարութիւնը երբեք հայ ժողովրդին բարեկամ չէ՛ եւ չպիտի ալ ըլլայ»: «Հայը թուրքին աչքին այսօր ալ անարգ կեաւուր է, երէկ ալ էր, եւ վաղն ալ պիտի ըլլայ: Նա իր փորձով համոզուել էր, որ թուրք քաղաքագէտներին, պաշտօնեաներին բարեկամութեան չ՚ի կարելի վստահել, որ չի՛ կարելի հաւատալ անոր երդումին ու խօսքերուն**» («Մշակ», Ֆրեզնօ, Ծ. Կ.ի գիրքը, էջ 333):

«Հնչակ» թերթը 1913ի թիւ 3ին մէջ «**Թուրք ազգայնականութիւնը ... առանց տատանուելու, որպէս պատմական անհրաժեշտութիւն, անխնայ կերպով պիտի կոտորի հայերին եւ այս անգամ աւելի անողոք, քան 1895-1896ին, աւելի սաստկութեամբ, քան Ատանայի Եղեռնը»:**

«Նոյն նացիոնալիզմի հին ու նոր ներկայացուցիչները ո՛չ մի կերպ չեն ուզում հաշտուել հայ ժողովրդի գոյութեան, բարգաւաճման, կենսունակութեան գաղափարի հետ»:

«1913ին Իթթիհատը արգիլեր էր «Հնչակ»ի մուտքը Թուրքիա, որովհետեւ նա որպէս պատմական անհրաժեշտութիւն քաղաքական ինքնավար Հայաստանի **գաղափարն էր պաշտպանում»:**

*
**

1911ի Սելանիկի ժողովը Իթթիհատի պաշտօնական յողունգներուն գործադրման սկիզբը կը դնէր: Սահմանադրութիւնը կեղծիք էր, «Օսմանցի կամ մահ» յողունգով, շարքային Իթթիհատականները 1909ին՝ 30, իսկ 1913ին 550 հազար շարքային անդամներով, բոլոր քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ ակումբ եւ դասախօսութիւն ու կազմակերպութիւններ տարածած էին: Վալիներն ու գայմագամները, ոստիկաններն ու ապահովութեան ուժերը ինքն էր նշանակողը:

Հայ մամուլի, Պոլսոյ Պատրիարքարանի, հայ կուսակցութեանց շրջաններու պատասխանատուներուն, կուսակցական համագումարներուն մէջ կը հսկէր... յատկապէս Ատանայի կոտորածէն ետք, հայ գիւղացիներուն, հայ յեղափոխականներուն ինչքին ու գոյքին վերադարձը միշտ կ՚ուշանար...: Որոշ կեդրոնախոյս քիւրտ պետերու դէմ ըստ ձեւի պատժիչ միջոցներ ձեռք առնուեցան, բայց արտասահմանէն վերադարձող փախստական հայերու, արտերն ու տուները վերադարձնողներ չեղան... հակառակ մշակուած ծրագիրներուն:

Պետական ապարատը պարտքերու տակ խեղդուած էր, արդիականացման միջոցը կը պակսէր, Թուրքիան **Գաբիթիլյասիոնի,** օրէնքներով սկսած էր ունեցած եկամուտը աճեցնելու փոխան սպառել: Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ ունեցած պարտքերուն տոկոսը մարելու հազիւ կը հասնէր պետութիւնը:

Առեւտուրը դարձեալ հայերու, հրեաներու, յոյներու ձեռքին էր, արհեստները եւ փոքր չափի 50-100 հոգի աշխատցնող աշխատատեղիները Սեբաստիոյ, Վանի, Մուշի, Տրապիզոնի, Տիգրանակերտի, Պիթլիսի, Պոլսոյ թէ Իզմիրի մէջ հայոց ձեռքն էր... Պոլսոյ եւ շրջաններուն մէջ, 1910ին հայերը 50 թերթ ունէին, մինչ թուրքերը... միայն 10: Հայ վարժարաններուն թիւը տասնապատիկն էր իրենցինին: Բողոքական գոլէճներ եւ կաթոլիկ երկրորդական վարժարաններ պատած էին Թուրքիան: Օրինակ Սեբաստիոյ կառավարիչ Թթու Մուամմէրը փորձեց ոստիկան կամ պահակներ դնել հայ խանութներուն առջեւ առեւտուրը արգիլելու համար, բայց չյաջողեցաւ... Ալպանիոյ, Լիպիոյ եւ Պալքանեան պատերազմներուն, հակառակ մեծաթիւ զօրք ունենալուն՝ պարտուեցաւ Իթթիհատը: Մեծ դժուարութեամբ վաւերացուց փոքրամասնութեանց քաղաքական հոսանքներուն գործելու արտօնութիւնը, անոնք ալ ստիպուեցան օրուան քաղաքական իշխանութենէն կարենալ վաւերացուելու համար, ըստ այնմ ծրագիրներ մշակել եւ ներկայացնել:

Զինուորութեան նոր օրէնքին քուէարկումով ոչ-Օսմանցիներն ալ զինուոր առնուեցան: Ահիկա աղէտ եղաւ մեր ժողովուրդին: 100-150 հազար հայեր զինուոր դարձան եւ 1914ի աշնան Հայկական Նահանգները պարպուեցան ինքնապաշտպանութեան ատակ հայ երիտասարդներէ՝ որոնք կռուեցան թրքական բանակի մէջ Տարտանելի, Սարըղամշի թէ Էրզրումի կռիւներուն: Այս զինուորներուն հաւատարմութեան մասին կը խօսի փոքր Ֆիւհրեր Էնվէր Հայոց Պատրիարքին հետ գրոյցի ժամանակ եւ այլ առիթներով, որպէս հաւատարիմ եւ քաջ...

Այս զինուորներուն օրինակին չհետեւեցան յատկապէս Վանի, Սասուն-Մուշի եւ Ճէպէլ Մուսայի, այլ շրջաններու հայ փախստական զինուորցուները եւ Վանի հերոսամարտի 1915 Ապրիլի մէկ ամիս դիմադրութիւնը յաջող ելքի հասաւ գլխաւորապէս այս իրողութեամբ, մինչեւ ռուսական բանակը՝ 1916ի Սայքս-Բիքօ համաձայնութեամբ իրեն տրուած Վան-Պիթլիս-Էրզրում շրջանը գրաւեց որպէս **Ռուսաստան:**

Միայն կարգ մը շրջաններ (Վան, Ագտաղ, Շապին Գարահիսար, Ուրֆա, Մուսա Տաղ եւյն.) ինքնապաշտպանութեան դիմեցին:

Եղեռնը շարունակուեցաւ մինչեւ 1915-21՝ Կիլիկիոյ եւ Անդրկովկասի մէջ:

Թուրքիոյ 1918ի պարտութենէն առաջ եւ յետոյ 150 հազար հայեր կոտորուեցան:

1918-20ի շրջանին, Ատրպէյճանն ալ պինակից որպէս՝ 30 հազար Պաքուի եւ այդ շրջանին նոյնքան ալ Նախիջեւանի, Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի մէջ 50 հազար հայեր ջարդեցին:

Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդի նշանակած Անդրանիկն է որ փրկեց 150 հազար հայեր Թուրքօ-Մուսավաթ գազաններու ձեռքէն: Համբուրելի են հայ խմբապետները:

1918ի հայ քաղաքական մտքի արեւելումները լայն չափով, չեն բննարկուած ցարդ: Մենք սոյն հատորով փորձ մը կը կատարենք, անոնց նպատակ ունենալու հաւաքաբար կազմակերպութիւններ խաչ հանելու: Մեզի համար բոլոր հայ կռուողներն ալ սիրելի են, քանի կռիւներով բարձր պահեցին հայու անունը: Ինչո՞ւ Էրզրումը, Տիգրանակերտը, Մուշը, Սասունը, Կիլիկիոյ քաղաքները՝ որոնք 95-96ին Զէյթունով եւ այլ շրջաններով դիմադրած էին բռնութեան՝ չդիմադրեցին:

Խարբերդը Տերսիմի քիւրտերուն հետ լեալու չգտաւ:

Կեսարիան մատնիչներու կռիւ գնաց:

Մալաթիան տեղէն չշարժեցաւ, ո՛չ ալ Տրապիզոնը... Սամսոն, Կիրասոն ոչխարի պէս քշուեցան ու Սեբաստիան որ հնչակ-դաշնակ այդքան լաւ կռուողներ ունէր, ջարդին եւ գաղթականութեան ամէնէն շատ տուրք տուողներէն եղաւ...

Կիլիկիոյ Հայութիւնը յարաբերաբար քիչ կռիւ տուաւ, փաստը 150 հազար գաղթականներուն 1919ի վերադարձն էր Կիլիկիա, թէեւ անոնց մէջ որոշ թիւ կը կազմէին տարբեր շրջաններէն բռնագաղթի ելած հայերը:

1890ի Էրզրումը 1915ին չդիմադրեց, իսկ Կարս, Արտահան, Ալաշկերտ ռուսական բանակի ձեռքն անցաւ:

1915ի 100 հազարի Էնվէրեան բանակի ջախջախումը Սարըղամիշի մէջ, ապա... 60 հազարի թուրք բանակի կորուստը 1916ին Էրզրումի մէջ ... ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ ռուս-թրքական ճակատի պատերազմական գործողութիւններուն վրայ: Թուրքերը գէթ չկրցան մինչեւ պատերազմի աւարտը Երեւանի նահանգը մտնել, թէեւ 1918ի Մայիսի Վեհիպ Փաշայի նպատակը մնացեալ հայութիւնը կոտորելն էր... Սարդարապատի նախօրեակին ռուսական զօրքին Կովկասեան ճակատէն հեռանալը, Պրեստի դաշինքէն օգտուելու Իթթիհատեան ծրագիրը, Երզնկայի 1917ի ռուս-թուրք զինադադարը անտեսելով Վեհիպի նոր ջարդի ախորժակը, **Սէյմի** Մենշեւիկ եւ Մուսավաթական ուժերուն կռնակէն հայերը դաշունահարելու սպառիչ աշխատանքները, Կարմիր Ռուսաստանին Անդր-Կովկասէն Հիւսիս՝ 14 ազգերու դէմ յեղափոխութիւնը պաշտպանելու ստիպուած ըլլալը, ազգայնամոլ Բանթուրքիստ Նուրի, Խալիլ, Էնվէր եւ Սուլթանականներուն

դէպի Թուրքիա ճանապարհին հայերը արգելք նկատելը, Ստեփան Շահումեանի Սովետին անկումը Պաքուի մէջ, Անգլիացիներուն, ապա Ֆրանսացիներուն 1918-21ին մեր ժողովուրդի արիւնը սակարկելու եւ լքելու, Մ. Ն.ի մեզ ռուսէն հեռացնելու կամ Դաշնակիցներուն մեր ռուսասիրութիւնը նկատի ունենալով թուրք-ազերիներուն տուած քաջալերութիւնը, հայ քաղաքական մտքին ապիկար, միամիտ, **հեռուն** եւ **մօտիկը** չկարենալ պանապանելն ու գոյ ուժերու մասին, մանաւանդ Հիւսիսի հանդէպ վերապահութիւնը քաղաքական մարմանքի վերածելը՝ մեզ դրաւ լման կորսուելու վտանգին առջեւ քեմալականներուն: Մենք Ատրպէյճանէն առաջ պէտք է թեքուէինք դէպի Հիւսիս, չըրինք, **կամայ** եւ տուժեցինք:

Քիչեր արթուն էին, այդ արթուններուն կը պարտինք 1984ի սեմին հասած մեր 6 միլիոն թիւը եւ զարգացող կորիզ Երեւանը:

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԷՆ ՅԵՏՈՅ

Պատմաբաններու վկայութեանց պէտք կա՞յ, համոզուելու համար, որ Իթթիհատը կ'ուզէր իր Բանթուրանիզմի ծաւալման արգելք եղող յատկապէս հայերը չէզոքացնել: Որքան ալ 1918ի Մայիսին Գերմանիան համոզուած էր, որ պիտի կորսնցնէ պատերազմը, բայց եւ Անդր-Կովկասի մէջ Պաքուն գրաւելը անհրաժեշտ կը նկատէր՝ ո՛չ Թուրքիոյ հաշւոյն: Անկէ տարակարծութիւններ երկու բանակներու ղեկավարութեանց միջեւ: Գլխաւոր ցանկացողը Թուրքիոյ յառաջխաղացքին դէպի Պաթում-Պաքու Մուսաւաթական Ազերիներն էին, իսկ Վրաստանի մենշեւիկները գլխաւոր հակադրուողներն ըլլալով Կարմիր Ռուսաստանին՝ կը մնային սպասողական դիրքի մէջ, չուզելով լման անջատուիլ Ռուսաստանէն, բայց եւ չուզելով որ Քերենսքիի իշխանութիւնը տապալի, կը գործակցէին Գերմանիոյ հետ, Թրքական ներխուժման դէմ Վրաստանը պաշտպանելու համար: Իսկ հայերուն հետ Լոռիի «չէզոք գօտին» վէճի նիւթ էր... Հայերը Ազգ. խորհուրդներով կ'աշխատէին ձեռք բերել արեան տուրքի փոխան... լայն հողամասեր, միամտօրէն գուցէ եւ գիտակցօրէն համոզուած՝ որ մէկ միլիոն ուղղակի զոհ եւ կէս միլիոն ալ գաղթական ու 200 հազար ալ ռուս, անգլիական, ֆրանսական բանակներուն մէջ անկեղծ նուիրումով զոհ տալէն ետք... պարտաւոր էին 1918ի Հոկտեմբերին յանձնուած Թուրքիայէն կարկանդակի բաժին ունենալ, որքան ալ Մեծերը համաձայնելու շուրջ դժուարութիւններ կը յարուցանէին: Այս հոգեբանութիւնը այնքան ընդհանրացած էր, որ 30-40 հազար քա. քմ. Հայաստան մը երբեք բաւարարութիւն չէ՛ր կրնար տալ Ազգ. պատուիրակութիւններուն: Ամբողջ ողբերգութիւն մը կայ այդ միամիտ կեցուածքը պարզող Ա. Ահարոնեանի «Սեւրէն Լոզան» յայտնի գրքին մէջ, որ լոյս տեսած է նաեւ «Հայրենիք»ի մէջ Պոսթոն, մաս առ մաս...:

Կովկասի մէջ կացութիւնը անչնչելի դարձաւ ռուսերուն նահանջով: 1828էն ասդին Արաքսի կողմը, Թրքական ճիրանները երկարած չէին: 1878ին Կարս-Արտահան-Իգտիր ռուսական հող էր... Պրեսթ-Լիթովսքիով հայկական կողմը կը տուժէր եւ Թուրքերը օգտուած էին ռուսերու նեղ պայմաններէն, կարեւոր զիջումներ ապահոված շրջանները վերագրաւելով՝ Կարս, Արտահան, Պաթում: 1918ի Մա-

յիսի 12ին Պաթումէն իր կառավարութեան յղած հեռագրով Գերման զօր. Ֆոն Լոսով կը յայտնէ, որ խախտելով Պրեսթ-Լիթովսկիի դաշնագիրը, «Թուրքերն անչափ մեծ պահանջներ են դնում, ցանկանում են անջատել հայկական գաւառները՝ Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանը, նպատակ ունենալով բնաջնջել հայերը Անդրկովկասում»: (Ալի Ֆուատ Ճեպեսոյ «Մոսկուա Հաթիրելերի», Պոլիս, 1953, էջ 61):

Թէեւ Սարտարապատի 1918ի Մայիսի կռիւներուն բոլոր հոսանքներն ալ իրենց բաժինը բերած են, բայց եւ վերապահ ղեկավարներ եղած են, ինչպէս Երեւանի Խորհուրդը ու Յատուկ Կոմիտէն: Ասոնք գիտակից դաւաճանութիւն չեն: Փաստը հոյակապ է: Որքան ալ իւրաքանչիւր կողմ կը մասնակցէր տուեալ կացութեան գնահատման շուրջ տարակարծութիւններով, այս իրականութիւն է, որ հաւաքական կեցուածքի անհրաժեշտութիւնը կը շեշտուէր: Այս երեւոյթը կը տեսնուի 1915ին մղուած բոլոր հերոսամարտերուն, ուր Հնչակ-Դաշնակ տարակարծութիւնները տեղի կու տային միացեալ ճակատով կռուելու անհրաժեշտութեան առջեւ: Ի վերջոյ նոյն ազգի գոյութեան սպառնալիքը կայ: Եթէ Վեհիպի զօրքը Էջմիածինն ու Երեւանը գրաւէր, հաւանաբար Պրեսթ-Լիթովսկիի Թուրքիոյ զիջած հողերէն դժգոհ, Վեհիպ կրնար պահանջել, որ 1918 Յունիս 4ի Պաթումի դաշնագրով... ո՛չ թէ 10 հազար քառ. քմ. Հայաստան մը ստեղծուէր, այլ ան ալ կցուէր Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի, երկաթուղագիծերն ալ, որոշ մաս մըն ալ Թուրքիոյ մնար... Երեւանն ալ գրաւուելէ ետք Մայրաքաղաք չէր մնար Հայաստանին...

Ահա թէ ինչու, մենք տարակարծիք ենք բոլոր անոնց հետ, որոնք Հայկական անմիաբանութիւն «լոզունգը» ընդհանրացնելու ճիգ կը թափեն մինչեւ այսօր ալ:

Հայ քաղաքական հոսանքներու նուիրումով հայ բեկորները պաշտպանելու ճիգը, Ռուսական զօրքերու հեռացումով ստեղծուած վայրի Գորշ Գայլի ախորժակը կարելու համար, աւելի նշանակալից գուպար մըն է, աւելի հերոսական քան Վարդանանքը:

Կռուի նախօրեակին շփոթի խռովութիւնը չազդեց կռուի ընթացքին եւ վախկոտներ չգտնուեցան կռուողներուն մէջ: Կռուի անհրաժեշտ թնդանօթներուն եւ գնդացիրներուն պակասը չյուսահատեցուց: Վանի հերոսամարտին եթէ կոտորուէր հայութիւնը լման, հայ պետականութեան ստեղծումին արգելք չէր կրնար գտնուել, մինչ Արարատեան դաշտին մէջ կոտորածը պիտի մեզ ամբողջութեամբ փճացնելով նոր հանրապետութիւն ունենալէ պիտի զրկէր:

Միշտ նկատի ունենանք այս պարագան, գնահատելու համար Սարտարապատի Հերոսամարտը:

Մթնո՞լորտը կռուի շրջանին —

«Զինուորագրում էին բոլոր նրանք, ովքեր կարող էին զէնք կրել: Լայն աշխատանք էր տարւում բնակչութիւնից փամփուշտ եւ զէնք հաւաքելու ուղղութեամբ: Իսկ կանայք, խմբեր կազմած, ռազմաճակատի համար հագուստ եւ սպիտակեղէն էին հաւաքում: Երեւանը պաշտպանելու համար նրանից 5 կմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ուչքեփելէր բարձունքի վրայ կանայք, ծերունիներն ու երեխաները 30 կմ. երկարութեամբ խրամատներ փորեցին»:

«Մարշալ Բաղրամեանը շատ բարձր է գնահատում զօր. Սիլիկեանի ջանքերը Սարդարապատի հերոսամարտերի կազմակերպման գործում: – Նա կարողացաւ կռահել, որ թրքական 36րդ զօրասիւնէն զատ, իր զօրքերուն կարող են հարուածել նաեւ Հիւսիսից Բաշ Ապարանի, ինչպէս նաեւ Կողբի եւ Իգտիրի կողմից շարժուող թրքական զօրասիւները: Հակառակորդը կարող էր յարձակուել նոյնիսկ արեւելքից՝ Շարուրի վրայով: «Պէտք է ասել – գրում է Յով. Բաղրամեանը, որ զօր. Սիլիկովը այդ բաւականին բարդ իրադրութեան մէջ ընդունեց, ես կ՛ասէի տաղանդաւոր որոշում: Նա իր տեղակալի գնդապետ Դանիէլ-Բէկ Փիրումեանի հրամանատարութեամբ գլխաւոր ուժերը կենդրոնացրեց Սարդարապատի վրայ յարձակող թրքական 36րդ զօրասիւնի դէմ... միւս ուժերը Բաշ-Ապարանէն խուժող թրքական 9րդ զօրասիւնին դէմ պիտի կռուէին... («Հոկտեմբերը եւ հայ ժողովրդի ազատագրական Պայքարը», Ծ. Աղաեան, 1982, Երեւան, էջ 130):

Երեւանին վտանգ կը սպառնար Կողբէն եւ Իգտիրէն շարժուող 5րդ եւ 12րդ հետեւակային Թրքական զօրասիւներէն: Զօր. Սիլիկեան կը պայթեցնէ Կարակալայի եւ Մարգարայի կամուրջները... «Համախմբել տեղական ուժերը, թոյլ չտալ որ թշնամի զօրքերը անցնին Արաքսի ձախ ափից, այս էր անոր մտադրութիւնը»:

Սարդարապատի ճակատի ձախ թեւի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր գնդապետ Սարիբէկեանի, Զէյթունցիներու հեծեալ գունդին, որուն կ՛օգնէին տեղական ուժեր:

Շարուրի պաշտպանութիւնը՝ գնդապետ Պաղտասարեանին յանձնուած էր:

Յ. Բաղրամեան կ՚ըսէ թէ 36րդ Թրքական զօրասիւնը ամէնէն մարտունակներէն էր: Յ. Բաղրամեան կռուած է Սարդարապատի մէջ:

... Զէյթունցի 300 ձիաւորներ՝ տեղաւորուեցան Արաքսի գըծին վրայ:

10 հազար կռուող ունէին հայերը: Յաղթեց հայը:

«Մահ կամ Ազատութիւն» էր լոզունգը: (Յ. Թուրշեան «Սարտարապատի Հերոսամարտը»: Գնահատելի գործ է):

*
**

ՊԱԹՈՒՄԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

Որեւէ յաղթական բախումի արդիւնքը անպայման յաղթողին իրաւունքը կ'արժեցնէ բանակցութեանց ընթացքին:

1918*ի Մարտ* 14 – *Ապրիլ* 16 *ամիս մը բանակցութիւններ տեղի ունեցան Տրապիզոն՝ Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասեան երեք ազգերու կազմած Սէյմի միջեւ: Արդիւնք չտուին: Մայիս* 11*ին Պաթումի մէջ նոր բանակցութիւններ երկու կողմերու միջեւ: Թուրքերը ժամանակ կ'ուզէին շահիլ, համախմբելու համար իրենց զօրքը՝ որ «Խախտել էր մինչ այդ եղած բոլոր պայմանագրերը ու համաձայնագրերը: Այս անգամ ալ կ'ուզէր հայերը ընկճել», կը գրէ Ծ. Աղաեան:*

Վեհիպ փաշան Պաթումի հայ պատուիրակութեան բաց էր, թէ «ճակատագրի բերումով իրենք քշուած են Պալքաններից եւ Աֆրիկայից...», «Բայց մենք, նշել է նա – պէտք է տարածուենք դէպի Արեւելք: *Հո՛ն է մեր արիւնը, մեր կրօնքը եւ լեզուն եւ ասիկա տարերային ձգողութիւն ունի: Մեր եղբայրները Պաքու, Դաղստան, Թուրքեստան եւ Ատրպէճան են»:*

Այնուհետեւ դիմելով հայերուն, այդ պանիսլամիստը յայտարարել է. «Եւ դուք՝ Հայերդ, կանգնած էք մեր այդ ճամբուն վրայ: Պահանջելով Վանը՝ դուք կը փակէք մեր ճամբան դէպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզ իջնելու Քուռի հովիտը եւ երթալու Պաքու: Կարսն ու Ախալքալաքը կը փակեն մեր ճամբան դէպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պէտք է մէկ կողմ քաշուէք եւ մեզի ճամբայ տաք: Ահա թէ ուր է մեր հիմնական հարցը *(Լէօ «Անցեալից», էջ* 357–358):

Ծ. Աղաեան — Թուրքերու նպատակն էր վերացնել հայկական «սեպը», որ մէկ կողմէն պատնէշ էր Պանթուրքիստներու առջեւ եւ թոյլ չէր տար շարժուիլ դէպի արեւելք, իսկ միւս կողմէն Ռուսաստանը Մերձ. Արեւելքին միացնող յարմար կամուրջ էր:

Պէհաէտտին Շաքիրը կը նշէր. «Հայերը կանգնած են մեր Համիսլամական եւ Համաթրքական այլազան իտէալներու իրականացման ճանապարհին... եւ մենք անխուսափելիօրէն կը բախուենք անոնց հետ... եւ յետոյ դուք միշտ ռուսներու հետ էք: Դուք անոնց առաջապահն էք, իսկ ռուսերը մեր ոխերիմ թշնամիներն են, պատմական թշնամիները: *(Ա. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը»: էջ* 70):

Ճեմալ փաշան 1918*ի Մայիս* 22*ին ժամանելով Պաթում յայտարարեր է. «Թուրքերու վէճը հայերու հետ հին է եւ հայերը ո՛չ մէկ քայլ կ'առնեն հաշտուելու համար Թուրքերու հետ: Այս ընթացքը պատճառ պիտի դառնայ հայերու նոր դժբախտութեանց»: (Նոյն գիրքը): Իսկ հաշտութիւն ըսելով անոնք կը հասկնային հայերու*

2880

ստրկացում, ո՛չ պակաս քան ձուլում: Էնվէր փաշան կը գտնէր, որ քանի հայերը եղած են եւ պիտի միշտ ըլլան մեր թշնամիները, հանգիստ չպիտի թողուն մեր Անատոլիայի նահանգները, աւելի լաւ է, որ հիմնապէս բնաջնջուին անոնք նաեւ Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մէջ պատճառ պիտի դառնայ, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները եւ դառնայ յաւիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար», *(Ա. Խ.ի գիրքը):*

Իթթիհատական ծրագրի գործադրութեան ճամբուն վրայ Սարտարապատը քանի մը ակռայ կոտրած էր ներխուժողը ծեծելով, իսկ Պաթումի մէջ թուրք պատուիրակներուն բացայայտ արտայայտութիւնները կասկած չէին թողուր, որ անոնք որոշ չափով համոզուած (որ պիտի կորսնցնեն Գերմանիոյ կողքին պատերազմը), կ'ուզէին անակնկալի բերել բոլորը, որոնց շարքին հայերն ալ: Անդրկովկասը ժամանակաւոր կերպով Ռուսաստանէն խլելով, հանրապետութիւններ կազմելով, հակադրելու եւ քանի տկար էին անոնք (նոր գրութեան մէջ) մէկիկ-մէկիկ նուաճելու եւ իրենց ենթարկելու մտահոգութեամբ:

Անոնք բացէն կը յայտարարէին, թէ «հրահանգ ստացած են գրաւել ամբողջ Անդր-Կովկասը եւ կարգ ու կանոն վերահաստատել Պաքուի մէջ եւ այն ամէն տեղերը, ուր կը կրկնուէին Պաքուի նման դէպքերը»: (Ա. Խ.ի գիրքը):

— Իսկ Չխենկելիի (Մենշեւիկ) կառավարութիւնն ամէն կերպ ընդառաջում էր դրան:

Ծատուր Աղաեան կը գրէ.– Հայ, ատրպէյճանցի, վրացի ղեկավարները Թուրքիոյ հետ խաղաղութի՞ւն թէ պատերազմ հարցին բոլորովին հակադիր դիրքորոշումներ կը ցուցաբերէին «այլեւս հնարաւոր չէր միասնական քաղաքական գիծ վարել թրքական յարձակողականի դէմ»:

Վրացի ղեկավար Ն. Ժորդանիան կը վկայէ Պաթումէն վերադարձին, Գերմանիա, Պրեստ-Լիթովսքի պայմաններով, ուրիշներ կ'որոշեն Թուրքիոյ նոր հողեր զիջիլ..., իսկ Էնվէր փաշայի գլխաւորած պատուիրակութիւնը «կը պահանջէր գրաւել ամբողջ Անդր-Կովկասը»: (*«Արեւ»*, 16 *Յուլիս*, 1969):

Ծ. Աղաեան կը գրէ, որ Էնվէր փաշան համաձայներ է «միջին հոսանքի» հետ եւ թրքական պատուիրակութիւնը հրահանգ ստացած է Թուրքիոյ միացնել հինգ գաւառները՝ Ախալքալաքը, Ախալցխան, Ալեքսանդրապոլը, Էջմիածինը եւ Սուրմալուն: Մինչեւ պատերազմի աւարտը Անդրկովկասի բոլոր երկաթուղագծերը պէտք է տրամադրուէին Թուրքիոյ՝ զօրք ու մթերքներ փոխադրելու: («Կովկասսկի Սլովօ», 28 *Մարտ*, 1918):

— Մուսավաթականները կը պահանջէին ընդունիլ Թուրքերու վերջնագիրը եւ զէնքը ցած դնել: (Ծ. Ա.ի գիրքը, էջ 168):

Հայրենի պատմաբանը կ'ընդունի.

— Այնպիսի իրավիճակ էր ստեղծուած, որ ամէն ժողովուրդ պէտք է ինք անօրինէր իր բախտը, իսկ «Հայերու համար հարց էր դրւում փրկելու մնացած ժողովրդին»: (Ընդգ. Հ. Գ.):

Վրացիներ կը հաւատային, թէ միայն մէկ ուժ կայ, դա Գերմանիան է, նրան էլ պէտք է դիմել: Իրականում Թուրք ներխուժողները կը գործէին Գերմանիոյ հետ համագործակցած: Այդ համագործակցութեան նպատակն էր իրականացնել Թուրքիոյ նուաճողական քաղաքականութիւնը:

Մ. Աղաեան կը նշէ — Էնվէր եթէ մէկ կողմէն Անդրկովկասը կ'ուզէր Թուրքիոյ համար, ապա մտադրած էր Հիւսիսային եւ Հարաւային Ատրպէյճանը միացնել մէկ խանութեան եւ յանձնել իր եղբօր Նուրի Պէյի, որ իր ասկեարներով արդէն կը գտնուէր Էլիզապէտպոլում: («Կովկասկի Սլովօ», 1918, Մարտ 28): Թուրք պատուիրակութեան պետ Խալիլ Պէյ Ջիհենկէլիին կոչնագիր կու տայ — իբր թէ «Հարիւր հազարաւոր Թուրքեր եւ մուսուլմաններ դաժանօրէն տանջանքի կ'ենթարկուէին անգութ պանտերու, այսպէս կոչուած յեղափոխականներու լծի տակ...» (Նոյն թերթը):

Մինչ այդ Վրացին՝ Գերմանիոյ, Մուսավաթը՝ Թուրքիոյ հետ գաղտնի բանակցութիւններ կը վարէին համաձայնագրեր կնքելով: Այդ կը նշանակէր որ Անդրկովկասեան Ֆետերացիան քայքայուած էր...

Մայիս 26ին Սէյմը կորսուեցաւ երբ Վրաստան, Ատրպէյճան եւ Թիֆլիսի Հայ Ազգային Խորհուրդը իրար ետեւէ Անկախութիւն յայտարարեցին...

Այս մասին կարելի է յաւելնալ:

Ա — Կը պարզուի որ ռուսական Անդրկովկասեան զօրքի հեռացումով, Պրեսթ Լիթովսքիի դաշնագրութեան տրամադրութիւնները առաւելապէս օգտագործելու նպատակով, Անդրկովկասի Ռուսաստանէն անջատումով, երեք գլխաւոր պատուիրակները Սէյմի դէմ դիմաց կը գտնուէին Էնվէրի, Խալիլի Իթթիհատեան ներկայացուցիչներուն ծանր առաջարկութիւնները ընդունելով, Անկախութիւն հռչակելու պնդումին առջեւ:

Բ — Որ միատեսական ո'չ միայն ճակատ չեն ներկայացներ Հայը, Վրացին ու Ատրպէյճանցին, այլ Սէյմի մէջ գտնուելով հանդերձ, Վրացիները՝ իրենց փրկութիւնը Գերմանիոյ հովանաւորութեամբ երաշխաւորելու կը ձգտին, Ատրպէյճանը բացէն կը դիրքորոշուի Թուրք պահանջներու ի նպաստ եւ այդ առթիւ անկախաբար հայերէն համաձայնագիր կը կնքէ Թուրքին հետ: Ընենք որ, 1917–20ին Ատրպէյճանցիները շարժած են միշտ թուրքերու թելադրանքով եւ թէ ռուս ճակատէն վերադարձող Թուրք սպաները կը մարզէին Մուսավաթի զօրքը եւ Նուրի փաշա կը մնայ 1918–20 Անդր-Կովկաս՝ փոխանակ Թուրքիա վերադառնալու Թուրք զինուորներուն հետ, մինչ Էնվէր «Կանաչ բանակ»ը պիտի օգտագործէր հակա-խորհրդային ուժե-

րուն Թուրքեստանի Պասմաճիներուն գլուխ անցնելով, Էնվէրը Քեմալը տապալելու ձգտումին մէջ կ'ուզէր Կարմիր Ռուսաստանը իր կողքին ունենալ: Քեմալի վրայ ճնշում բանեցնելու ձե՞ւ մըն էր այդ շրջանին Մոսկուա երթեւեկող Էնվէրի կեցուածքը... այս հարցը հայ պատմագրութեան մէջ ուսումնասիրուած չէ: Էնվէր, Պէահէտտին Շաքիր, Ճեմալ, որքան ալ պարտուած, Թուրքիոյ մէջ դեր ունեցած էին՝ բայց Իթթիհատի վոնտուելէն ետք 1918ի աշնան Թուրքիայէն, անոնք ուժ տուին Քեմալին, Քեմալի զօրացման մէջ մեծ դեր ունեցան: Եւրոպա, Հռոմ եւ Պերլին Թալաթի, Սաիտ Հալիմի, Պէհաէտտին Շաքիրի և միւսներուն գաղտնի ժողովներ գումարելը, Քեմալի հետ կապուիլը ծանօթ է:

Կը պարզուի որ անոնք — պարագլուխները սպաննուեցան — ուղեցին Անգլիոյ դէմ մինչեւ Աֆղանիստան ըմբոստութիւն սարքել. Էնվէր, Ճեմալ մեկնեցան հոն...: Արդեօ՞ք 1921ի Անգլօ-ռուս առեւտրական համաձայնագրին մէջ Անգլիոյ գաղութներուն «չդպչելու»... Անգլիան ալ հակա-խորհրդային գործունէութիւն (զինուորական միջամտութիւն) չունենալու որոշումէն ե՞տքն է, որ Էնվէր ուղեց բանթրքական եւ բան-իսլամական թագաւորութիւն կազմել... Պուխարայի մէջ:

Տողան Անձրօղլու քանիցս կը յիշէ, որ հակառակ իր դիմումներուն՝ Քեմալ երբեք չթոյլատրեց Էնվէրի վերադարձը Թուրքիա...:

Ուրիշ պատմութիւն է, թէ Տօքթ. Նազըմ, Ճաւիտ, Քիւչիք Թալաթ եւ այլ դատապարտուած ճողոպրած նախկին Իթթիհատականներ, 1923–1926ին ինչ ձեւի աշխատանքներ կատարեցին Իզմիրի մահափորձը կազմակերպելէ առաջ Մ. Քեմալի դէմ եւ պաշտօնական կառավարութիւնը ստիպեցին նոյն թուականին ալ՝ զիրենք կախաղան բարձրացնելու... որպէս դաւաճաններ Թուրքիոյ անկախութեան:

Գ — Հայերը՝ 1918 Մայիսին կը պարզուի, թէ լքուած են այդ շրջանին: Ռուսը հոն չէ: Թուրքը, Վրացին եւ Ազերը, Գերմանիան Միացեալ ճակատ են՝ Կարմիր Ռուսաստանէն Անդր-Կովկասը բաժնելու համար, հայերէն անկախաբար Վրացին եւ Ազերը դաշինք կնքած են Թուրքին հետ,— մեզի մի' դպնար, մենք հայ չենք...: Սէյմի մանրամասն ժողովներու մասին կարելի է կարդալ Թիֆլիսի «Մշակ»ին մէջ: Տկար արարածները յիշեցնող մարդեր են, տկար դիրքերէ կը խօսին: Այն վարկածը, թէ Սարտարապատը չեն արժեցուցած հայերը այդ ժողովին վիճելի է, մթնոլորտ եւ կողմերու հաշիւները նկատի ունենալով, կը պարզուի որ եթէ 10 հազար քմ. հողէն պակաս ալ տրուի կամ չտրուի կամ Թուրքերը լման հող չտան... ո'չ մենշեւիկ Վրացին եւ ո'չ ալ ազրպէյճանցին կաթիլ մը արցունք թափելու տրամադիր չեն հայերու սիրոյն... :

Ի վերջոյ Սարդարապատի կռուի օրուան քայքայուած, գաղթական, օրական հացը չգտնող հայութիւնը, չէ՞ր կրնար յիշեալ երկիրներուն ընդհանուր ցանկութեանց դէմ ճակատիլ... անկէ առաջ

եւ անկէ ետք Թուրքերու Պաթումն ալ յափշտակելու ցանկութեան դէմ Վրաստանը երբեք լրջօրէն հայոց չմիացաւ... իր իսկ հողերը պաշտպանելու համար 200–350 քլմ. ճակատի վրայ Թուրքիոյ դէմ... չուզեց միանալ Հայոց...:

Հարցը հետեւեալն է. հայ պատուիրակները Սարտարապատէն լուր չունէին, կ'ըսէ Ծնյուր: Եթէ իմացած ըլլային... խաղաղութեան պայմանները «թեթեւ կը լինէին Հայաստանի համար»:

Ծ. Աղաեանի հետ համաձայն ենք որ անգամ այդ խղճուկ պայմանագիրը, որով «ճանաչւում» էր Հայաստանի գոյութիւնը կը բացառուէր, եթէ չլինէր Սարդարապատի յաղթանակը:

«Այլ կերպ ասած, հայ ժողովրդի ինքնութեան ճանաչումը արդիւնք էր միայն նրա զաւակների մղած հերոսական ու անձնուրաց պայքարի:

«Պաթումի պայմանագիրն Անդր-Կովկասեան ժողովուրդներին ստրկացնելու մի ակտ էր», կը գրէ Ծ. Աղաեան:

Պաթումի դաշնագրին զիջումի քաղաքականութեան դէմ ընդվզած է նոյնիսկ եւ դաշնակցական «Աշխատանք» թերթը 29 Մայիսի 1918ի թիւին մէջ գրելով. «զիջուած են այդ հողամասերը առանց հայութեան կամքին եւ կարծիքին, ապա ուրեմն գործուած է յանցանքներու ամենասեւը, դաւաճանութեան ամենասոսկալին, որոնց նման հայկական տարեգրութեան մէջ չէ եղած դեռ»:

Ծ. Աղաեան.— «Աւաղ, հրէշաւորն այն էր, որ Թուրք բանակները հայերի համար այդքան ծանր Դաշնագրի պայմաններն էլ չէին բարեհաճում կատարել:

Լոռիի ձորին մէջ շարունակելով ռազմական գործողութիւնները անոնք կը մօտենային Խրամ գետին»:

Լէօ.— «Թրքահայ Հայաստանը ոչնչացնելէն յետոյ, Երիտ. թուրքերը կ'ոչնչացնէին նաեւ ռուսաց Հայաստանը: Այդ ծաղրական հանրապետութիւնն ալ, ի հարկէ ժամանակաւոր խաղ էր»:

Թուրքերը հրատարակած էին Անդր-Կովկասի քարտէսը, ուր Հայաստան... չկար: (Յ. Թուրշեանի «Սարդարապատ» գիրքը:)

Ծ. Աղաեան.— Այդ փոքր հողակտորի վրայ (10 հազար քառակուսի քլ. Հայաստան) կուտակուած էր մէկ միլիոն բնակիչ՝ որուն 2/3ը գաղթականներ, անտուն եւ անօգնական մարդեր էին:

— Սովից մահացածներու թիւը 1918ին, հասաւ 180 հազարի, ըստ Ս. Վրացեանի:

Պաթումի դաշնագրին համար եթէ Գերմանիան ու Իթթիհատականները շատ գոհ էին, ապա Կարմիր Ռուսաստանի Արտաքին Գ. նախարարութիւնը դժգոհ էր: 1918ի Մայիս 15ին Չիչերին յայտարարեց, որ Անդր-Կովկասի հակա-յեղափոխական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներու բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ եւ Պաթումի պայմանագրի կնքումը անօրինական են: Սով. կառավարութիւնը «մտադիր չէ ճանաչել այսպէս կոչուած Անդր-Կովկասեան կառա-

վարութիւնը», նաեւ «առանց իր գիտակցութեան կնքուած պայմանագիրը»:

Ճ. Կիրակոսեան. «Ռուսաստանի Ֆեդերատիւ Ս. Հանրապետութիւնը հարկադրուած է ընդունիլ, որ Օսմ. կառավարութեան գործողութիւնները փաստօրէն վերջ տուին Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ խաղաղ յարաբերութիւններ հաստատած Պրեստ-Լիթովսքի պայմանագրին, որ կնքուած էր այդ երկու երկիրներու միջեւ», ըսուած էր Ս. Ռ.ի կառավարութեան 1918 Սեպտ. 20ի նոթին մէջ: (Տես՝ «Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ Սով. Արտ. քաղաքականութեան փաստաթղթերում», Երեւան, 1972, Ճ. Կ. եւ Ռ. Ս., էջ 44–45):

Ճոն Կիրակոսեան եւ Ռուբէն Սահակեան իրենց կազմած դաշնագիրներու հատորին նախաբանին մէջ կը շեշտեն՝ որ Ա. Զուրաբեան, Պոլիս 1918ին, Հայկական Պատուիրակութեան կը հաղորդէ, որ Ս. Ռուսաստանի Պերլինի ներկայացուցիչ Իոֆֆէն Թալաթի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ կը պահանջէր, որ Թուրքերը անյապաղ եւ քաշուին մինչեւ Պրեստ-Լիթովսքի դաշնագրին ընդունուած սահմանները: Այլապէս «սպառնում էր խզել դիւանագիտական եւ խաղաղ յարաբերութիւնները»: Թալաթ կը համաձայնի, պայմանաւ որ Հայաստանի երկաթուղիներու վրայ Թրքական հսկողութիւն ըլլայ: Իոֆէն կտրուկ կը մերժէ — «քանի դեռ թէկուզ Թրքական զինուոր մը կայ ռուսական հողամասի վրայ», Բրեստի պայմանագիրի խախտում կը համարուի: Երբ Թալաթ կը յիշատակէ Հայաստանի անկախութեան մասին, Իոֆէն դարձեալ կը պնդէ, որ այդ մասին խօսք չի կրնար ըլլալ, քանի դեռ «Թրքական ջոկատները եւ վարչութիւնը չեն մաքրել ապօրինաբար գրաւուած հողամասերը»: (ՄԼԻ-ի Հայկական Ֆիլիալի արխիւ, Ֆ. 4047, Գ. 251 Թ. 67 Ճ. Կ.ի գրքի յառաջաբանը, էջ 45):

Ճոն Կիրակոսեան կը պնդէ որ, «թէ՛ Տրապիզոնի եւ թէ Պաթումի բանակցութիւններու ժամանակ նրանք (Դաշնակցական ղեկավարները) դարձան Թրքական ռազմա-ֆէոդալական պետութեան ձեռքին մի խաղալիք. քանի որ հարցը լուծում էր բանի ուժը եւ ո՛չ թէ միջազգային իրաւունքը»: (Ճ. Կ.ի գիրքը, էջ 45):

1918ի Հոկտեմբեր 30ի Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ զինադադարի պայմանագրով, պարտուած Թուրքիան ստիպուած ցրուեց իր զօրքերը... Թուրքերը չյուսահատեցան եւ 1920ին Գարաբեքիրը կրկին յարձակեցաւ եւ Նոյեմբերին արդէն Ալեքպոլը գրաւած էր...: ըսենք թէ Ռուսաստան Անդրկովկասի հողամասին վրայ իր բացակայութենէն օգտուելով եւ Պաքուն գրաւելը հեռանկար ունեցող Իթթիհատի պարտադրանքով Անդրկովկասի Սէյմի անդամներուն հետ պարտադրանքի տակ կնքուած Պաթումի (1918 Յունիսին 4) դաշնագրէն դժգոհ կը մնար...: Մարդիկ հաւաքուած էին տան տիրոջ բացակայութեան եւ սենեակներ բաժնուած էին նոր տանտէր Թուրքիոյ

հետ…առիթէն օգտուելով: Ռուսաստան ուղղակի Պերլինի Թուրք դեսպանին օձիքը կը սեղմէր 3 Հոկտ. 1918ին: Ռաուֆ պէյին ուղղուած նօթան կը յայտնէր, որ Ս. Ռուսաստանը Պաքուի գրաւումէն յետոյ դիմած է Թուրքիոյ «յայտարարելով Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ խաղաղ պայմանների դադարեցման մասին»: Դրանից յետոյ Մեծ վեզիր Թալաթ փաշան ցանկացաւ ստեղծուած կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով հարթելու նպատակով ինձ հետ մտնել բանակցութիւններու … Ես ներկայացուցի Թալաթին որպէս միակ ընդունելի պահանջներ հետեւեալը:

ա) Թուրքիան իր բոլոր զօրքերը և կամաւորները կը հեռացնէ… Պրեսթով ճշդուած սահմանները…

բ) Ռուսաստանին՝ Պրեսթի դաշնագրին խախտումին համար կը կազմուի առանձին յանձնաժողով:

գ) Երկու կողմերը կը դիմեն… Գերմանիոյ միջնորդութեան:

Թալաթ (վարչապետ էր, ժամանակ կը խնդրէ, ժամկէտի երկարաձգում կը խնդրէ…):

Ռուս նօթան կը շարունակէ.—

«Երբ հարց տուինք մեզի, թէ թրքական բանակը հրամանով արդէն նահանջա՞ծ է որոշուած Պրեսթի սահմանը, Ռաուֆ պէյ պատասխան չունէր…

«Ես համարում եմ, որ Թալաթի գծով տարուած բանակցութիւններուն վերջ կը դնեմ իմ կառավարութեանս հրահանգին համաձայն, եւ կը յանձնեմ բանուորա-գիւղացիական ; կառավարութեան նօթան: (Ճ.Կ.ի գիրքը, էջ 442):

Ուրիշ նօթա մը 10 Հոկտ. 1918ին Չիչերին կը գրէ Իթթիհատի Արտգործկոմ Նեսիմի Պէյին… «Թրքական ռազմական ուժերը չհամակերպուելով պայմանագրային որեւէ որոշումների, զանց առնելով սահմանուած բոլոր ժամկէտները եւ առանց համաձայնութեան գալու ռուսական իշխանութիւնների հետ, ժամանակից շուտ սկսեցին ներխուժել Կարսի, Բաթումի եւ Արտահանի նահանգները, որտեղ նրանք սկսեցին ամենավայրագ ձեւով դատաստան տեսնել տեղի բնակիչների հետ»:

Դատապարտելէ ետք Ռուսական զօրքին Անդր-Կովկասէն հեռանալուն իբր հետեւանք կազմուած Հակա-յեղափոխական «խռովարար» կառավարութիւններու ծնունդը, կը նշուի որ Սէյմին՝ Թուրքերը քաղաքական օժանդակութիւն կատարած են, մինչեւ իսկ անոնց հետ բանակցութիւններու մէջ մտած եւ… զանոնք ճանչցած որպէս Գերիշխան պայմանաւորուող կողմ…:

Նօթան դատապարտելէ ետք Պաթումի դաշնագրին մէջ «անկախ» ներկայացող պետերու ներկայացուցիչներուն Հակա-օրինական ընթացքը եւ առ այդ Թուրքիոյ քաջալերանքը զանոնք Ռուսաստանէն

անջատ եւ անկախ տեսնելու, կը բողոքէ Պաքու մտած Թուրք զօրքին դէմ… ուր Անգլիացիներուն մուտքէն առաջ զօր. Շէվքէթի ուժերը մտան…

«Թրքական վիրաւորանքին կը ներենք, երբ անոնք Պաքուէն քաշուին»: Ստորագրութիւն Չիչերին:

ՊՐԵՍԹ–ԼԻԹՈՎՍՔԻԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

Ռուսական Կարմիր Յեղափոխութիւնը դեռ չարմատացած, դեռ կազմալուծուած բանակներով, դեռ սովի ու քաղաքացիական կռիւներու դաժան պայմաններու մէջ, ստիպուեցաւ Ս. Փեթերսպուրկէն 200 քմ. հեռու կանգնած գերման բանակին ահաւոր ճնշումները նկատի ունենալ եւ հաշտութիւն կնքել 1918ին:

1918 Փետր. 24ին Լենինը «Փրաւտա»ի մէջ գրեց «Դժբախտ հաշտութիւն» որակեր. «Անհաւատալի, չլսուած չափով ծանր է ըստորագրել դժբախտ, անչափելի ծանր, անսահմանօրէն ստորնացուցիչ հաշտութիւնը: Սակայն թոյլատրուած չէ յուսահատութեան գիրկը ընկնել, թոյլատրելի չէ՛ մոռանալ, որ պատմութիւնը գիտէ աւելի մեծ ստորացումների օրինակներ, հաշտութեան աւելի ծանր պայմաններ»:

Ահաւոր զիջումներ ընելու գնով, Կարմիր Ռուսաստանը յաջողեցաւ կեցնել գերման զինուորապաշտ ուժերը՝ յառաջանալէ դէպի Մոսկուա, դէպի Փեթերսպուրկ եւ դէպի Սեւ ծով: Գերման ներկայացուցիչը վերջնագիրով կը խօսէր:

Պարզուեցաւ որ Ռոզենպերկ կը պահանջէր Թուրքիոյ յանձնել նաեւ Արտահանի, Կարսի եւ Պաթումի շրջանները:

Հայրենի պատմաբան Լ. Խուրշուտեան իր «Ս. Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը» 1977ին Երեւան տպուած հատորին մէջ կը գրէ.—

«Եւ այսպէս 1918ի Մարտ 3ին, առանց որեւէ քննարկման, Քառեակ Միութեան զինուած ուժերի ճնշման տակ, զրկուած լինելով պատերազմ մղելու հնարաւորութիւնից, սովետ կառավարութիւնը հարկադրուած եղաւ կնքել այդ ամօթալի, Թալանչիական պայմանագիրը:

«Ռուսաստանը, ըստ այս պայմանագրի, ամբողջովին զօրացրում էր իր բանակը և կորցնում էր հետեւեալ հողամասերը՝ Լեհաստանը, Լիթվիան, Կուրլանդան, Լիֆլանդեան եւ Էստլանդեան: Ռուս զօրքերը պէտք է դուրս գային Ֆինլանդիայից, Ալանդեան կղզիներից եւ Կարսի, Արտահանի ու Բաթումի օկրուգներից.

«Պայմանագրում Արեւմտեան Հայաստանի եւ Արտահանի, Կարսի մասին ըսուած է «Ռուսաստանը իրմէ կախուած ամէն ինչ կ'ընէ, որ-

պիտի ապահովէ Արեւելեան Անատոլուի գաւառներու շուտափոյթ մաքրումը եւ անոնց կանոնաւոր յանձնումը Թուրքիոյ: Այդ շրջանը կը մաքրուի ռուսական զօրքերէն: Ռուսաստանը չի խառնուելու այդ գաւառներու պետական-իրաւական նոր յարաբերութիւնների կազմակերպման, այլ դրանց բնակչութեան հնարաւորութիւն կու տայ, հարեւան պետութիւնների եւ յատկապէս Թուրքիայի համաձայնութեամբ, հաստատել նոր կարգ»: (*Նոյն, էջ* 83):

Մարտ 3ին բանակցութեանց վերջին օրը Սովետ Պատուիրակութիւնը հանդէս գալով յայտարարութեամբ կ'ընդգծէր յատկապէս այն փաստը, որ ակնյայտօրէն խախտելով Գերմանական կառավարութեան իսկ կողմէ ձեւակերպուած Փետր. 21 (8)*-ի վերջնագրի պայմանները եւ հաշուի չառնելով Արտահանի, Կարսի եւ Բաթումի մարզերու բնակչութեան իսկական կամքի հետ,* Գերմանիան Կովկասում խլում է յօգուտ Թուրքիայի այդ մարզերը, *որոնք թրքական զօրքերի կողմից ոչ մի անգամ նուաճուած չեն եղել»:*

«... Սովետ Պատուիրակութիւնը հարկադրուած էր ստորագրելու Քառեակ Միութեան թելադրած հաշտութեան պայմանագիրը», կը գրէ Լ. Խուրշուտեան:

Ուրիշ կոչով մը Սովետ Պատուիրակութիւնը կ'ըսէր. «Մենք բացէ ի բաց յայտարարում ենք Ռուսաստանի եւ Գերմանիոյ բանուորներին, գիւղացիներին եւ զինուորներին, ամբողջ աշխարհի աշխատաւորներին եւ շահագործուող դասակարգերին, որ մենք հարկադրուած ենք ընդունելու այժմ մեզանից աւելի ուժեղ կողմի մեզի թե*լադրուած վերջնագիրը... հրաժարելով ոեւէ քննարկումէ...* յանուն Յեղափոխութեան փրկութեան...»:

Ուրիշ յայտարարութեամբ Սովետ Պատուիրակութիւնը խիստ կերպով կը բողոքէր Արտահանը, Կարսը եւ Պաթումը գրաւելու դէմ:

Չիչերին պիտի յայտարարէր Պրեստի դաշնագրին ստորագրութենէն ետք Սովետներու 4րդ արտակարգ համագումարին. «Դա զինուած ուժի միջոցով հաշտութեան պայմաններու թելադրանք էր երկրի մը, որ պաշտպանուելու հնարաւորութիւն չունէր:

Բայց դէպքերը զարգացան այլ կերպ. 1918 *Նոյեմբեր* 10*ին Գերմանիոյ մէջ յեղափոխութեան յաղթանակի լուրը ստացուեցաւ. Նոյեմբեր* 13*ին, Ս. Ռ. Պրեստ-Լիթովսքի պայմանագիրը չեղեալ յայտարարեց: Ութը ամիս զօրութեան մէջ մնաց դաշնագիրը:*

1918 *Փետրուար* 15*էն* – 1918 *Նոյեմբեր* 14:

Թուրքիոյ հետ Պրեստի Դաշնագիրը չեղեալ յայտարարուեցաւ 1918*ի Սեպտեմբեր* 20*ին: Չիչերին ըստ դաշնագրի* 4*րդ յօդուածին՝ Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի շրջաններուն ազատ հանրաքուէ անցընելու մասին, յատկապէս ընդգծում էր* — «որ Թրքական ռազմական ուժերը գրաւած են այդ շրջանները, հոն հաստատած են գրաւեալ ռեժիմ, որ կ'ուղեկցի խաղաղ բնակչութեան (իմա հայերու, վրացիներու) անթոյլատրելի բռնութիւններով եւ թալանով: 19 տարեկանէն վեր բոլոր տղամարդիկ հաւաքուած եւ աքսորուած են: Բնակչութիւնը, որուն ազատ կամքով պէտք է նոր կարգ հաստատուէր նախապէս տեռորի էր ենթարկուած եւ դրուած էր այնպիսի պայմաններուն մէջ, որոնց առկայութեամբ անոնց տրուած իրաւունքը վերածուեց բացայայտ զաղթի: Այն քաղաքացիները, որոնք կարող էին Թուրքիային չպաշտպանել, քուէարկութեան նախօրեակին կ'արտաքսուէին, կը ձերբակալուէին եւ շատ դէպքերուն ալ կը գնդակահարուէին: Քուէարկութիւնը տեղի կ'ունենար թրքական իշխանութիւններու բացայայտ հսկողութեան տակ: Բնական է կ'ըսուէր նօթին մէջ որ նման պայմաններուն մէջ քուէարկութեան արդիւնքները չէին կրնար կանխորոշուած չըլլալ: (*«Տօքումանդի Վնեշնոյ Բոլիթիքի» Ս. Մ. Հատոր Ա., էջ* 492):

«Ռուսաստանէն խլուած մարզերու հողային բնակչութեան նըկատմամբ կիրարուող նման բռնութիւնը համարելով պայմանագրի 4րդ յօդուածի էական խախտում, Ս. Կառավարութիւնը ասով յայտարարում է, որ ինք չի կրնար համաձայնուիլ Կարսի, Արտահանի եւ Բաթումի շրջաններու բնակչութեան այսպէս կոչուած կամքի արտայայտութեան արդիւնքներու հետ եւ այդ մարզերու բնակչութեան՝ նոր կարգի հաստատման իրաւունքը կը համարէ չօգտագործուած, իսկ նշուած մարզերու նոր կարգի հարցը՝ բաց:

«Նօթայի մէջ ցաւով կը նշուի որ՝ հակառակ Պրեստի որոշումին, ռազմական գործողութիւնները կը շարունակուին ցարդ: Թրքական կանոնաւոր զօրքերը, դաշինքի մէջ մտած թալանչի պանտաներու հետ, կը գրաւեն Սովետ. Ռուսաստանի հողամասը՝ աւերելով, թալանելով քաղաքները եւ գիւղերը, ոչնչացնելով քրիստոնէական բնակչութիւնը, չբացառելով ո՛չ կիները եւ ո՛չ երեխաները:

«... Օսմանեան կառավարութիւնը չնայած Սովետ. կառավարութեան բողոքներուն, անցած կէս տարուան ընթացքին անընդհատ խախտած է Պրեստ-Լիթովսքի պայմանագիրը: Այժմ, վերջապէս ի լրումն ամենայնի, նա գրաւել եւ սարսափով աւերել է Ռուսաստանեան Հանրապետութեան կարեւորագոյն քաղաքներէն մէկը:

«Օսմ. կառավարութիւնը ասով ցոյց տուած է որ Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ Պրեստի դաշնագիրը այլեւս գոյութիւն չունի: Ս. Ռուսաստանի Ֆետ. Հանրապետութիւնը հարկադրուած է ընդունիլ, որ Օսմանեան կառավարութեան գործողութիւնները փաստօրէն վերացած են Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ խաղաղ յարաբերութիւններ սահմանող Պրեստ-Լիթովսքի պայմանագիրը»:

*
**

Կը պարզուի, թէ Պաթումի Դաշնագիրը կնքուած էր, երբ թուրքերը՝ *Ռուսաստանի տկար մէկ դրութենէն օգտուելով եւ Անդր-*

Կովկասի հակա-խորհրդային տարրերը – յատկապէս ազերի եւ վը-րացի սիրաշահելով, (որովհետեւ հայ ժողովուրդը ճակատագրուած է ռուսին հետ ապրելու եւ այդ համոզումէն չէ շեղած 250 տարիներէ ասդին եւ յոյս ունեցած է, որ ինք կը վերականգնի միմիայն ռուսա-կան զէնքի պաշտպանութեամբ): Թուրքը, շահագործելով, (Գեր-ման սպաներու թելադրանքով), անկախ պետութիւն պարտադրելով, յաջողեցաւ Կովկաս թափանցել, քանի մը անգամ կոտորելով հան-դերձ Սարդարապատի մէջ, չյաջողեցաւ հայերը Պաքուի դէմ հանել եւ ո՛չ ալ Անդրանիկը եւ այլ հայրենասէր (յատկապէս Արեւմտահայ հերոս ֆետայիները) չհրաժարցնել: 3 ամիսով ուշացաւ Թուրքին Ս. Շահումեանի ձախ ուժերը խորտակելու ճիգը, հայերը թոյլ չտուին, հակառակ Պաթումի (4 Յունիս) պարտադրուած դաշինքին՝ դիւրաց-նել Թուրքիոյ գործը Անդրկովկասի մէջ...:

Կը պարզուի որ Սէյմը կազմող երեք ազգութիւնները երբեք նպատակ չունէին գործակցելու եւ յաջորդ երկու տարիներու հայ-թաթարական եւ հայ-վրացական բախումներն ալ ցոյց կուտային, ռուսական զօրքի ժամանակաւոր հեռացումով, Թուրքը «ազատ» կարծած երեք անկախ պետութիւններուն կազմումով չէր գտներ պէտք եղած քաջալերութիւնը Անդրկովկասի զանգուածներուն կողմէ:

Մուտրոսի մէջ Թուրքին պարտութեան դաշինքը, ռուսերուն յեղափոխութեան դժուարութեանց առթիւ կնքած Պրեսթի դաշնա-գրին ջնջումը, Կարս-Արտահան-Պաթումը վերջնական կորսուած չը-նկատելը փաստ է: Բ. Համաշխարհային պատերազմին ռուս-թուրք 1925ի բարեկամական դաշնագրի չնորոգուիլը եւ ցարդ ռուս-թուրք յարաբերութեանց վատթարացման մթնոլորտը կը մնայ: Թուրքիա Ս. Միութեան սահմանին Ամերիկեան հրթիռներ տեղաւորած է եւ Օ-թանի հակա-խորհրդային պլոքի մաս կը կազմէ եւ Ամերիկեան թիւ 1 գործակալը կը նկատուի Միջին-Մերձ. Արեւելքի մէջ... Կարսի եւ Վանի հարցը սեղանի վրայ կը մնայ միշտ... այդ շրջաններուն մա-սին 1920ին Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցած բանակցութիւններուն՝ Չիչերին-Լ.Գարախան եւ Չիչերին-Գորգմազով գրին Վանի, Պիթլի-սի, Կարսի հայոց վերադարձնելու առաջարկը, անկախ Լ. Շանթէն եւ միւսներէն: Այս մասին շատ յստակ կը վկայէ Քեմալի Մոսկուայի բանակցող զօրավարներէն Ալի Ֆուատ Ճեպսոյ փաշա իր «Մոսկուա Հաթիրելերի» հատորին մէջ եւ կ'ըսէ, թէ իրենք զրկուեցան 5 միլիոն ոսկիէն եւ ձգձգեցին բանակցութիւնները: Ժամանակ շահելու հա-մար, Անգարա 5 ամիս ձգձգեց բանակցութիւնները...:

Շատեր կը մեղադրեն Լ. Շանթի պատուիրակութիւնը՝ որ Մոսկուա ժամանակ անցուց եւ չօգտուեցաւ ռուս-թուրք բանակցու-թիւններէն, իրագէտներ կը պնդեն, որ 1920–21ի բանակցութիւննե-րուն ո՛չ միայն Լ. Շանթի այլ նաեւ Հայաստանի Խորհրդային պա-տուիրակներն ալ չնստան Թուրքերու հետ բանակցութեան, Թուրքերը մերժեցին հայոց ներկայացուցիչները...

Ի վերջոյ Ճէպսոյ փաշան կը վկայէ, թէ Թուրքերը Սթալինին դիմեցին բաւարարութիւն գտնելու համար, նոյնիսկ դիմեցին որ հա-յազգի Գարախանին փոխան ուրիշ մը նշանակուի բանակցութիւննե-րուն համար: Լ. Գարախանին տեղ Սովետները նշանակեցին Գորգմա-զով կոմունիստը... որ անշուշտ տարբեր չէր խորհեր քան Լ. Գարա-խանը իր երկրի պաշտօնական դիրքորոշումներուն մասին:

Բնական է, որ Թուրքերը եւս 1921 Փետրուարին ինքզինքնին գտնելու վրայ էին, եւ Իթթիհատի Պաքու, Պաթում, Մոսկուա երթե-ւեկող պարագլուխներէն Էնվէրը երբ Թուրք ուխտաւորութեան ե-րախտագիտութիւնը կը յայտնէր Արեւելեան Ազգերու համագումարին Պաքու, շեշտելով որ միշտ աշխատաւորական Թուրքիան երէկ եւ այ-սօր ռուսական իմբերիալիստ Ցարերուն ուրիշին հողերը գրաւելու ձգտումը դատապարտող Կարմիր Ռուսաստանին կողքին կը գտնուի ... Չենք գիտեր, թէ Զինովիէվ եւ ուրիշներ ի՞նչ չափով հաւատացին այդ ճառը արտասանողին «ազնիւ» զգացումներուն, բայց եւ ճիշդ է, որ Էնվէրի, Քեմալի հակադրուելու ճիգը չքաջալերուեցաւ եւ Պաս-մաջներու կռուին ալ Անգլիոյ հաշւոյն կռուող Պանթուրքիստը Յա-կոբ Մելքումեանի կապարին զոհը դարձաւ...

Թուրքերը 1919ի Սվազի եւ Էրզրումի իրենց ազգայնական հա-մագումարներուն մէջ՝ Անատոլիայէն սանթիմ մը հող չզիջելու եր-դումը տուին: Այդ երդումին համար պատրաստ էին ամբողջ Թուր-քիան այրել: Քեմալի եւ իր ընկերներուն երդումը ոչինչ պիտի դառ-նար, եթէ Անգլիան Քեմալը սիրաշահելու եւ զայն Սովետներէն հե-ռացնելու քաղաքականութիւնը չորդեգրէր: Անգլիան զոհեց հարիւր հազարնոց յոյն բանակը Քեմալի հաշւոյն... Քեմալն ալ զոհեց ռուս-թուրք բարեկամութիւնը, Նեղուցներու հարցին մէջ Անգլիոյ կող-քին դիրքորոշուելով...:

Այս բոլորին մէջ, մենք կը կարծենք, որ Հայերը իրենց բոլոր հարցերով, Ուիլսընեան չիրականանալիք դաշնագրով... Թուրքիոյ հովանաւորութիւնն ալ ստանձնել որոշուած Մ. Նահանգներու սի-րոյն ռասաններ չափելով եւ զիրենք լըջօրէն անտեսել ուզողներուն քարտուղարներուն առջեւ ճառ խօսելով ու ճառեր լսելով, հասան Ժընեւ եւ հոն ալ թողեցին ո՛չ միայն երեք Նահանգներու, Կարսի, Արտահանի այլ եւ թիզ մը հող անգամ ձեռք բերելու իրաւունքը...:

Բ. ԳԼՈՒԽ

1. ԱԶԳԵՐՈՒ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Ռուսական ընկերվարական յեղափոխութիւնը 1918 Թուի Յունուար 11ին ընդունեց հրամանագրով պաշտպանելու Ա. Հմշխ. պատերազմի ժամանակ ռուսական զօրքերու կողմէ գրաւուած Թրքահայաստանի հայերու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը՝ ընդհուպ մինչեւ լիակատար անկախութիւն: Ռուս–Հայաստանի հայերուն համար տրուած էր այդպիսի իրաւունք «Ռուսաստանի ժողովրդների իրաւունքների» յայտարարութեամբ: Ազգութիւններու Ժողկոմսովետ ստեղծուած էր:

Հայ ժողովրդի եւ յառաջդէմ գաղթականներու համար Հայկական գործերու Կոմիսարիատը 1917ի Դեկտեմբերին ստեղծուած՝ մեծ դեր խաղցաւ: Այդ գործը կը ղեկավարէր Վարլամ Աւանէսով (Սուրէն Մարտիրոսեան, նախկին Հնչակեան, ապա Լենինի աջ բազուկը – Հ.Գ.) գործակից ունենալով Վահան Տէրեանը: Կապուած էր Ռուսաստանի բոլոր շրջաններուն հետ:

1918ին 600.000է աւելի գաղթականներուն օգնութիւն կը տրուի նաեւ 10 միլիոն ռուբլի արժէքով ուտեստեղէն եւ այլ ապրանքներ:

Հայ ժողովուրդն ալ ընդհանրապէս ո՛չ միայն Անդր–Կովկասի այլեւ սփիւռքի մէջ խանդավառութեամբ եւ յոյսով ողջունեց Մեծ Յեղափոխութիւնը:

Պաքուի մէջ Ս. Շահումեան 1917ի Հոկտեմբերի Խորհուրդներու իշխանութիւն հաստատեց:

Ցոյցեր՝ ճանչնալու Սովետ. իշխանութիւնը, Սարը Ղամըշ, Երեւան, Ալեքսանդրապոլ (5000 հոգինոց միթինկ Նոյ. 10ին):

Տուեալ շրջանի միջազգային դիւանագիտութեան քանի մը երեսները պարզել աւելորդ չենք նկատեր:

1917ի Դեկտեմբեր 23ին պատերազմէն յեղափոխութեան պատճառաւ դուրս մնացած Ռուսաստանը գաղտնի համաձայնութեամբ իրարու մէջ (Անգլիա–Ֆրանսա) բաժնելու ծրագիր մշակած էին: Ռուսաստանը Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ պիտի բաժնուէր ազդեցութեան գօտիներու: Համաձայնութեան 3րդ կէտով Ֆրանսական գօ-

տիի մէջ պիտի մտնէր Պեսարաբիան, Ուկրայինան եւ Խրիմը, իսկ Անգլիական գօտիի մէջ՝ կազակներու հողամասը, Կովկասը, Հայաստանը, Վրաստանը եւ Քրտիստանը: (Անկեղծ ըլլալու համար, ո՛չ մէկ հայ պետական եւ կուս. գործիչ ծանօթ էր այն ատեն այս ներքին Ֆրանքօ–Անգլիական «բաժանման»... Հ. Գ.):

Սովետ իշխանութիւնը հրատարակեց 100 գաղտնի փաստաթուղթ, որոնցմէ մէկուն մէջ զետեղուած էր Սայքս–Պիկոյի համաձայնագիրը՝ Թուրքիոյ բաժանման վերաբերեալ: Հայ ժողովուրդին համար պարզ դարձաւ, թէ իր արեան գնով կայսերապաշտները ի՛նչ դաւեր նիւթած են:

Այդ համաձայնութեամբ Ցարական Ռուսիոյ բաժին կ'իյնար Վան–Պիթլիս–Էրզրում շրջանը՝ բայց ոչ որպէս Հայաստան... կաթողիկոս, Պօղոս Նուպար, Ահարոնեան չէին իսկ գիտեր այդ մասին, եւ համոզուած էին, որ հայոց զոհողութիւնը նկատի ունենալով բակուտեղի վրայ իրենց պիտի հրամցուէր ո՛չ միայն վեց նահանգները այլ եւ Կիլիկիան... որուն պաշտպանութիւնը յանձն առած հայ քաղաքական մտքի բոլոր ներկայացուցիչները կը պնդէին ամէն տեղ... Նոյնիսկ Սեւրի դաշնագրէն դուրս մնացած Կիլիկեան անկախ եւ հայկական պետութիւն տեսնելու համոզումով... եւ միամտօրէն 1921 Օգոստոս 4ին Ատանա Անկախութիւն հռչակելու պարզամտութիւնը՝ ուրիշ յուզիչ պատմութիւն է... խեղճ «վարչապետ» Մ. Տամատեան եւ նախարարնե՛ր... Վ. Ժամկոչեան եւ Մինաս Վերածին (Հնչակ–Դաշնակ):

Մոսկուայի Լենինի աշխատասենեակին մէջ կախուած քարտէս մը կայ: Հայրենի ողջ պատմաբան Ռ. Ա.ի հետ 1962ին Լիբանան վերադարձի ճամբուն վրայ առիթ ունեցանք տեսնելու այդ քարտէսը, ուր յստակ կերպով Կարմիր մատիտով շրջանակներու մէջ առնուած են Անդր–Կովկասի եւ Անատոլուի մէջ գտնուող հայկական մարզերը: Գծուած են «Հայաստան»ի, «Վրաստան»ի, «Թուրքիոյ» եւ «Պարսկաստանի» սահմանները: Այդ քարտէսը կը մնայ հոն, բայց այլ մկաններու, յատկապէս Վան–Պիթլիս–Էրզրումը շրջանակուած է ներկայ Հայաստանի հետ... Այս մասին կը վկայէ Երեւանի Հանրագիտարաններու խմբագիր, պատմաբան Մ. Արզումանեան իր «Արհաւիրքէն Վերածնունդ» հատորին էջ 30ին մէջ...:

Այս առթիւ՝ Վ. Տէրեանի, Լուկաշինի, Վ. Աւանէսովի հայ ժողովուրդի մասին պատրաստած զեկուցագիրը մանրամասն Սովետ կառավարութեան Դեկտեմբերին իսկ տրուած՝ կը մատնանշէ հայ ժողովուրդի Օսմանեան բռնատիրութեան ներքեւ տառապանքը. «Թուրքիոյ մեծ ու փոքր Սուլթանները միշտ կազմակերպած են խաղաղ ու աշխատասէր հայերու սիստեմատիկ ջարդեր որոնք ամբողջովին Պանիսլամիզմի գաղափարով տոգորուած են. Երիտասարդ Թուրքերի օրով առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, հասան իրենց գագաթնակէտին եւ կործանեցին արեւմտահայութեան

անելի բան կէր: Ժենոսիդի (ցեղասպանութեան) այդ քաղաքականութիւնը Թուրքերն իրականացնում էին Արեւմտեան կայսերապաշտութեան խրախուսանքի կամ բոյլտուութեան պայմաններու մէջ, թէեւ առերեւոյթ կը հնչեցնէին Հայասիրական–մարդասիրական, քրիստոնէական ճառեր, դատարկահնչիւն կարեկցական խօսքեր...»:

Զեկուցագիրները յոյս ու հաւատ կը յայտնեն՝ որ «Լոկ պրոլետարական–գիւղացիական յեղափոխութիւնը եւ բանուորների ու չքաւորագոյն գիւղացիական կառավարութեան ստեղծումը կարող է ազատութիւն բերել, մեր արտասահմանեան եղբայրներին, թրքահայերին եւ բուժել նրանց խոր վէրքերը»:

(Վահան Տէրեան «Երկերի Ժողովածու» Հ. 3, էջ 504): *Անոնք կը պահանջեն որ Ս. Պետութիւնը վճռականօրէն պաշտպանէ Արեւմտահայերու «լիակատար ազգային ինքնորոշման ձգտումը»* եւ «ըստ ամենայնի օժանդակի այն երաշխիքների ստեղծման, որոնք Թրքահայաստանի հայ ազգաբնակչութեան ինքնորոշման իրական հնարաւորութիւն կու տային:

Կը պահանջուէր՝

1 – Բոլոր գաղթած հայերու Արեւմտեան Հայաստան վերադարձ·

2 – Ռուսական զօրքի պահպանում, մինչեւ նոր կարգերու հաստատում...

3 – Հայաստանի կառավարումը (Արեւմտեան) պէտք է անմիջականօրէն կապուած ըլլայ *Կեդրոնական իշխանութեան հետ*, այսինքն Ռուսաստանի Ս. Իշխանութեան եւ ո՛չ թէ *Անդրկովկասի հակայեղափոխականներու հետ: Վ. Տէրեան* – «Հանդիպում ունեցայ Լենինի հետ եւ որուն բացատրեցի, թէ ինչո՞ւ անհրաժեշտ է առ այժմ զօրքերը չհանել Հայաստանէն եւ պայմանաւորել Հայաստանի ինքնորոշումը աքսորուածներու եւ փախստականներու վերադարձով եւ այլ երաշխաւորութեամբ»:

Լենին ասեց – «Երբ ինքն ասում է զօրքերը հանել Հայաստանից սրանով ուզում է ասել՝ թէ երբ հայերը պահանջեն այդ, որպէսզի նրանց վրայ ճնշում չլինի Ռուսաստանից եւ նրանք ստիպուած չլինեն Ռուսական Օրիէնթացիա բռնելու: Իսկ հայերի ապահովման համար եթէ նրանք այդ կամենա՛ն, նա բնաւ դէմ չէ, որ մնան հարկաւոր զօրամասերը: (*Մ. Արզումանեան «Արհաւիրքից Վերածնունդ»*, 1973, Երեւան, էջ 27-35):

Լենին Հայաստանի մասին – 1917ին·

«Եթէ վաղը Սովետական Իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցնի, այն ժամանակ մենք կ'ասենք – Գերմանիա, զօրքերդ դուրս Լեհաստանից, Ռուսաստան, զօրքերդ դո՛ւրս Հայաստանից»:

Մայիս 23ին «Բրաւտա» – «Աղտոտ կողոպտչական պայմանա-

գրերը» կը քննադատէ, որոնցմով կայսերապաշտ պետութիւնները նպատակ ունէին բռնագրաւել Հայաստանը եւ այլ հողաշերտեր:

1917 *Յուլիս 14ի մէկ յօդուածին մէջ «Բրաւտա» խստօրէն կը քննադատէ ժամանակաւոր կառավարութեան նուաճողական քաղաքականութիւնը – «Մեզի համար շատ հետաքրքիր կը լինէր լսել նաեւ Կերենսկու եւ Ծերեթելու, եւ Չեռնովի... կարծիքը Հայաստանի Գալիցիոյ, Ուկրայինայի, Թուրքեստանի «ինքնորոշման» մասին»:* ...Ե՞րբ էք դուք բարձրացրել Թուրքեստանի, Հայաստանի հարցերը: Ինչո՞ւ ա՛յդ մասին դուք չէք պատմում ռուս ժողովրդին»:

Սովետ համառուսաստանեան առաջին համագումարում – Վ. Լենինը հանդէս եկաւ առաջին անգամ ամբողջ Հայաստանն անկախ Հայկական հանրապետութիւն դարձնելու տեսակէտով:

«— Եթէ այս բանակը, որն այժմ պահում է Հայաստանում եւ հողեր կը գրաւէ... եթէ այդ բանակը անցնէր այդ ծրագրին, եթէ նա Հայաստանը դարձնէր անկախ Հայկական Հանրապետութիւն, եւ այն դրամը, որ մեզնից վերցնում են Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի փինանսիստները, տար նրանց, *ապա այդ լաւ կը լինէր*: (*Վ. Լենին, «Երկեր», հատ.* 25, *էջ* 37):

1917*ի Հոկտեմբեր* 9*ին եւ* 10*ին «Բրաւտա» թերթում լոյս տեսաւ Վ. Լենինի «Յեղափոխութեան խնդիրները» խորագիրը կրող յօդուածը:*

«— *Մենք պարտաւոր ենք իսկոյն եւեթ բաւարարել Ուքրայնացիներու եւ Ֆինլանդացիներու պահանջները, ապահովել նրանց, ինչպէս նաեւ բոլոր այլացեղերուն Ռուսաստանի մէջ, լիակատար ազատութիւն* (մինչեւ անջատման ազատութիւնը, կիրառել նոյն այդ բանը ԱՄԲՈՂՋ Հայաստանի նկատմամբ, պարտաւորուել ետ կանչել այդ երկրից եւ մեր գրաւած Թրքական հողերից մեր զօրքերը... (*Ամբողջ բառը ընդգծուած Լենինի կողմէ*):

Իր կողմէ Լ. Խուրշուտեան կը նշէ – Լենինը մտահոգուած հայ ժողովրդի բախտով, փետրուարից Հոկտեմբեր ընկած ժամանակաշրջանում, բազմիցս անդրադարձել է Հայաստանի հարցին: Նա խստօրէն քննադատել է ժամանակաւոր Կառավարութեան նուաճողական քաղաքականութիւնը, որն ըստ էութեան, ոչնչով չէ՛ր տարբերւում Ցարիզմի քաղաքականութիւնից:

Ցարական Ռուսաստանը հակառակ հայոց պատերազմի նախօրեակին կատարած խոստումներուն՝ թէեւ ո՛չ գրաւոր եւ ո՛չ ալ հրապարակային, *Արեւմտեան Հայաստանը նուաճելու ճամբուն վրայ՝* 250 *հազար հայ զօրքն ու կամաւորական շարժումները ի նպաստ իր յաղթանակին օգտագործելը* կասկածէ վեր է: *Կասկածէ վեր է հայ ժողովուրդին ռուսական յաղթանակին ետին գտնելիք Անկախութեան հաւատքը, ապա Անգլօ-Սաքսոն յաղթանակին ետին, «ծովէ ծով» Հայաստան մը ունենալու ցանկութիւնը՝* իրական պայմաններէն կտրուած: 600 *տարի անկախութիւնը կորսնցուցած ժո-*

ղովուրդի մը զաւակներուն մաքառումները՝ որքան ալ կայսերապաշտներուն հացին խեղ քսելու ծառայած ըլլար, հայոց մէջ բարեմըտութիւնը երբեք չպակսեցաւ, ո՛չ ալ Հայ Դատը միջազգային ատեաններուն առջեւ խնդրոցի դիրքով ներկայացնելու ճգնանքը... ու պատահեցաւ որ, մէկ միլիոն զոհ տալէ ետք, պատերազմի աւարտին սպասեց... մեծ յոյսերով, մէկի տեղ երկու Պատուիրակութիւն եւ մէկ Հայաստանի տեղ երկու Հայաստան ունենալու չափ երազներ հիւսեց:

Ողբերգութիւնը մեր հողային ցանկութիւնը չէր. ողբերգութիւնը հարցին լուծում տալու կոչուած Մեծերուն մեր թշնամիին հետ լեզու գտնելու ձգտումն էր, քանի շահաւէտ էր Թուրքին ամբողջ երկրամասեր զիջելու տրամադրութիւնը քաջալերելը... Այդպէս ալ եղաւ:

Մեր պատգամաւորները միշտ ալ տարուեցան հաւ ունենալու մարմաջով եւ հաւկիթն ալ երբ չունեցան... շատ ուշ անդրադարձան, որ կորսնցուցած էին *եւ զիրենք զարկեր էին անոնք՝ որ պաշտօն ունէին որպէ՞ս թէ փրկելու:*

Հայ քաղաքական մտքի սլաքը միշտ հեռուէն փորձեց իր հարցին լուծման բանալին, ու գտնել կարծեց 3 նահանգ զոհելէ ետք Վան-Պիթլիս-Էրզրումով ու յետոյ զարկին գլխուն ու Կարսն ու Արտահանն ալ առին ձեռքէն ու մնացեալն ալ կուլ պիտի երթար, 1921ի Փետրուարին, երբ օգնութիւն կ'աղերսուէր Հայաստանը մորթող թիւրք զօրավարէն: Կուրացած կիրքը ոմանց տարաւ ատելութեան մոլուցքին, կտոր մը հողը անտեսելու, արհամարհելու եւ նոր սերունդին աչքերը փակելով աւելի շատ տեսիլքներով անկարելին ձեռք բերելու մարմաջով առաջնորդեցին, *վերացական* Հայաստանի մը կառչեցան ու օտար դռներուն դռնապան դառնալու մեթոտին ապաւինեցան ու յուսահատ կոտրած տաշտակի առջեւ, զանգուածներու հոգիին քանդումին ի տես, լեզուն չխօսողներու իրական պատկերին առջեւ, միջավայրերու մշակոյթին-կենցաղին ազդեցութեանց դէմ անզօր, հազար հազար դռներ բախելէ ետք, նոր նոր հասկցան, հասկցա՞ն, որ ո՛չ եղբայր, ո՛չ օտարներէն չկայ յոյս...:

Այս գիտակցութեան շատ ուշ հասան: *Շատ ուշացան*: Հասանք տեղ մը, երբ ոտքերը դէպի Արարատ քալել ուզողներուն թիւը պակսեցաւ, ունեցածը իրեն վերապահողներու թիւը բազմապատկուեցաւ, հողը սակարկելով սիրողներ շատցան, բայց շարունակեցին երգել նիւթամոլութիւնը, պատեհապաշտութիւնը, կեղծիքը եւ դեռ այն ինչ որ թմրութիւն ու մահ կը բերէ ազգի մը:

1918ի Մուտրոսի դաշինքը, Պաթումի Դաշինքը, Ալեքպոլի Դաշինքը 1920 Դեկտեմբերին *ոչինչ տուին, չէին կրնար տալ*: Կտոր մը հողը մնաց, հոն 500 հազար գաղթականներ 500 հազար բնիկներու հետ սկսան անիլ ու զօրանալ եւ վաղուան կռիւը մեծցնելու մասին

խորհեցան: Լենինի շուրջ կանուխ հաւաքուող ազերիները մեզմէ առաջ «կեցցէ» պոռալու իմաստութեան համար, Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը իւրացուցին...

Մենք տուժեցինք որովհետեւ սակարկելիք քարիւղ, հանքային նիւթ չունէինք...

Եկող քննող Հարպորդ միսիան Ամերիկեան Ծերակոյտին այդպէս ալ տեղեկագրեց... Մենք Սեւրին ետեւէն վազեցինք: Իրաւունք ունէի՞նք, պէտք չէ՞ վազէինք: Բայց ո՞վ կ'արգիլէր որ Հիւսիսէն իջնող ուժին *քիչ մը աւելի կանուխ չփարկէինք... աւելին* ձեռք բերելու համար... հարցեր են, որոնց քննարկումը կատարել եւ եզրակացնել դեռ բոլորիս հաշուետետրին մէջ չէ մտած...

Սոնքալով չենք կրնար 2 տարուան կեանքը Հայաստանին 65 տարուան նոր կեանքին հետ բաղդատել... եւ թշուառացած, մերկ, անօթի եւ անտանելի կռիւներու մէջ ապրող երկիրը գովերգել եւ գունազարդուած եւ վերելքի մէջ ցոյց տալ փորձել... նոր սերունդը ո՛չ միայն չի՛ հաւատար այլեւս այդ հէքիաթներուն, այլ ինչպէս Շ. Նաթալին, Վ. Շուշանեանը, Լ. Մոզեանը, Խ. Թիւթիւնճեան ու Ա. Ծառուկեանները հաշիւ պահանջելու ստիպուած պիտի ըլլան (այսօրուան նոր սերունդէն ալ) անոնցմէ՝ որոնք կրնային խրելէ առաջ երկարող Հիւսիսի ձեռքը բռնել *եւ Կարս Արտահանը, Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը* ներկայ Հայաստանով (75 հազար քառ. քլմ. հողամաս), Վանն ալ ներառեալ՝ բաւարարուիլ: Ներկայիս ընդարձակ հողամասերը չէ որ կը վճռեն երկրի մը *արժէք*: Այսօր քոմփիւթիւր, թեքնիք հիւլէով բանող երկիրը, մեր երկիրը՝ ֆիզիք, քիմիա եւ կենսաբանութեան մէջ յառաջացած, 70 երկրի ապրանք ծախող 50 հազար մասնագէտ ունի: 50 հազար համալսարանական դաստիարակողները *քննադատելէ առաջ*՝ գլխարկ վերցուցէք անոնց առջեւ, խոնարհեցէ՛ք, ու որովհետեւ անոնք չյուսահատող մեր հերոսներն են, վաղուան *ընդարձակուելիք Հայաստանին զինուորներն են*:

***

Ալ. Խատիսեան 1874ին Թիֆլիս ծնած, բժիշկ դարձած, 1909-1917 Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, Հանրապետութեան շրջանին Արտ. Գործ. Նախարար, ապա 1919 Փետր.– 1920 Մայիս – մօտ մէկուկէս տարի վարչապետ: Ստորագրեց 1920 Դեկտեմբեր 2ին Ս. Վրացեանի հրահանգով Ալեքպոլի դժբախտ դաշնագիրը: Վտարանդի ապրեցաւ. 1945ին Փարիզ մեռաւ:

Լսենք զինք, իր գրքին մասին.–

«Իմ գրուածքը, որ առաջին անգամ տպուեցաւ Մ. Ն.ի «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, *պատմութիւն չէ*, անշուշտ, այլ՝ *Պատմական նիւթ, յուշերու ձեւով*... Յարօրինակ չպէտք է թուայ... որ ի-

բերու բերումով կամ պատահաբար, այս կամ այն *փաստաթուղթերը* չեն արձանագրուած: *Իմ դերը եղած է դրի առնել իմ իբրեւ քաղաքական գործիչի մը, յուշերը,* յիշատակելով միաժամանակ յարակից դէպքերը: Աւելին – գործն է պատմաբանին»:

Ուրեմն, Հանրապետութեան ո՛չ միայն արխիւներու վրայ *հիմնուած պատմութիւնը չէ՛ այս մէկը այլ... միայն* յուշ: *Չենք անդրադառնար հետեւաբար իր յուշերուն, որպէս փաստարկութիւններ՝ լուսաբանելու համար հայ քաղաքական մտքի արեւելումները:*

Շ. Թօրիկեան «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» (*Բ. տպ.* 1968, *Պէյրութ*) *հատորի մասին* «Հում նիւթ ապագայ պատմաբանին» *որպէս, կը վկայէ*:

Շ. Թօրիկեան Ա. Խատիսեանի գիրքին յառաջաբանին մէջ յըստակ կը գրէ.–

«*Եւ երբ յետադարձ ակնարկ մը կը նետենք մեր պատմութեան վրայ, կարելի է թերեւս ըսել, որ նախատեսելով մեր ճակատագրին անխուսափելի հոլովոյթը*, աւելի կանուխէն պէտք էր համաձայնել մեր Հիւսիսի դրացիին հետ եւ այսպէսով խուսափել 1920 Սեպտ.–Դեկտ.ի հայ-թրքական պատերազմէն եւ Ռուսահայաստանի կարեւոր մէկ մասի կորուստէն: *Կամ ըսել, որ պէտք էր մեկնիլ քաղաքական իրապաշտութենէ*, ճանչնալ Քեմալական ոյժը եւ լեզու գտնել անոր հետ շատ աւելի համեստ սահմաններու շուրջ, քան թէ յետագային Ուիլսընեան սահմանները: (*Ընդգծ. Հ. Գ.*):

Շաւարշ Թօրիկեան որպէս Դաշնակցութեան նոր սերունդի պատմական հարցերու քաջատեղեակ, առանց քաշուելու կը հաստատէ Ա. Խատիսեանի եւ Ս. Վրացեանի թեզերուն (յուշերուն մէջ), կուսակցութիւնը արդարացնելու փորձերուն սնանկութիւնը *Հանրապետութեան օրերուն*:

Ռուսերուն «ուժի տկար» ըլլալուն, ստիպուած Թուրքերուն առջեւ տեղի տալու (Ալեքպոլ) եւ ստիպուած Փետր. 18*ի* 1921 *շարժումը յառաջացնելու պնդումները չեն դիմանար լուրջ քննութեան առջեւ*:

Բայց կը նշանակէ՞ որ Շ. Թ. եւ ուրիշներ 1918–21ի շրջանի պատմական արեւելումներու մնացեալ հարցերուն ճիշդ *մեկնաբանութիւնը կատարած են: Այս մասին պիտի անդրադառնանք մեր Բ. հատորին մէջ*:

*
**

«*Հ. Հանրապետութիւն*» *Ս. Վրացեանի գիրքը կարելի է նոյնպէս* յուշապատում *նկատել: Ան կը գրէ* –

«Հանրապետութեան *ամբողջական պատմութիւնը չէ նա*: Նըման աշխատանք կատարելու համար եւ ո՛չ բաւականաչափ ժամանակ

եմ ունեցել տրամադրութեանս տակ եւ ո՛չ էլ, մանաւանդ *պահանջուած աղբիւրները* – Երեւանի պետական դիւանները: Նպատակս... տեղեկութիւններ հաւաքել էր... որքա՜ն այդ *հնարաւոր էր* տարագրութեան պայմաններում, տալ *ամփոփ* գաղափար Հ. Հանրապետութեան մասին»:

Ընդունելէ ետք որ արխիւի «գործ»ի օգտագործման հնարաւորութիւնը չէ ունեցած, Ս. Վ. կը յաւակնի գրել.– Այս հատորը (Բ. տպգր., 1955, *Պէյրութ) կարելի է համարել Հայաստանի Հանրապետութեան* ամբողջական *պատմութիւնը – թերեւս ո՛չ լրիւ ու կատարեալ – բայց* իրական *պատմութիւնը*: (*Բոլոր ընդգծ. Հ. Գ.*):

*
**

Զապէլ Եսայեան կը վկայէ.–

Կրնա՛մ ձեզ հաւաստիացնել, թէ արեւմտահայ մտաւորականութիւնը բացի տասը-հատ դաշնակցական *պետերէ* համակիր է Ներկայ Հայաստանի կառավարութեան: Ժողովուրդի ուրիշ խաւերը կամ անգիտակից են կացութեան կամ նոյնպէս համակիր: Լօզանի Գոնֆերանսի խայտառակութիւնը վերջին հարուածը տուաւ անոնց, որոնք դեռ խարուսիկ հաւաստիացումներով կրնային հանրային կարծիքը տատամսումի մէջ պահել: Այստեղ, Բարիզի մէջ երկու Պատուիրակութիւններն ալ կզզիացած են, տեղւոյս գաղութը եւ ինչ որ կարեւոր է, երիտասարդութիւնը, ուսանողները մասնաւորապէս ոչ միայն հեռու են Պատուիրակութիւններէն եւ այլ եւ անոնց համար ունին թշնամական արհամարհանք: Այլեւս մարդ չկայ, բացի իրենց *լաքէներէն*, *որ հաւատայ իրենց խօսքերուն*, *զանազան* հերոսներու զեկուցումները կը լսուին հեգնական ակնարկութիւններով, Վրացեաններու, Ռուբէններու եւ Խատիսեաններու ջանքերը գոնէ որոշ կարգի երիտասարդութեան համակրութիւնը ունենալու, անցան ապարդիւն:

... Այդ էֆէնտիները, փաշաները կը ներկայանան թշուառ թրքահայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Լսեցի նաեւ, որ Պոլսէն Թէրգիպաշեան (*Վանեցի վաշխառու*)*գացեր է Հայաստան*:

Ակնարկելով հայ պատուիրակութեանց խարկանքներուն, Զ. Եսայեան գրած է նաեւ բարի բայց խեղճ Լ. Փաշալեանին. 23 Փետր. Փարիզէն:

– Այդ գլխաւոր պատճառներուն պատճառը Եւրոպական քաղաքականութեան (Արեւելքի նկատմամբ) խարդախութիւնն ու անբարեխղճութիւնն է: Այսօր կը տեսնենք յստակ, թէ ինչպէս անխղճութեամբ եւ սինիք անտարբերութեամբ շահագործեր են դժբախտ եւ բարի ժողովուրդի մը թափած արցունքը եւ արիւնը: Այդ բոլորին մէջ ամէնէն նուազ զզուելիները թուրքերն են:

– Կը կարծեմ թէ մեր դատին վախճանը պէտք է դիմաւորենք ո՛չ թէ յուսահատութիւնով, այլ նոր զգացումներով, քանի որ այլեւս կարելի չէ գոհ դառնանք նոր խաբէութիւններու: (Զապէլ Եսաեան «Նամականի» Երեւան):

* * *

Իրականութիւն էր, որ Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւններն ալ աւելի շատ իրենց մասնակի հողային շահերու իրականացմամբ մտահոգ Անդր-Կովկասը բաժնուելու ճիգին մէջ, մինչեւ եւքն ալ ակռայ կը կճրտացնէին իրարու դէմ, թուրք-գերման-դաշնակիցներու թելադրանքով:

Ատրպէյճանը Թուրքիոյ հրամանով միայն կը գործէր: Անոր հրահանգով ալ Հայաստանը կռնակէն զարնող մնաց եւ Պաքուի Սովետին դէմ անհաշտ թշնամի— յաջողեցաւ Ս. Շահումեանի Սովիշխանութիւնը տապալել թրքական զօրքի օժանդակութեամբ, 1918ի Յուլիս 31ին...:

Այս մասին Լ. Խուրշուտեան կը գրէ.–

«Մուսավաթը ունէր թրքական արեւելում եւ ըստ էութեան կը ձգտէր Ատրպէյճանը միացնել Թուրքիոյ: Այդ կուսակցութիւնը կը հանդիսանար Թուրքիոյ հինգերորդ զօրասիւնը Անդրկովկասի մէջ եւ ո՛չ մէկ միջոց կը խնայէր վերջինիս յաղթանակը ապահովելու գործին մէջ: Մուսավաթականները դէպի հայերը իրենց վարած քաղաքականութեամբ «ոչնչով չէին տարբերւում Երիտ-Թուրքերէն»:

«Վրաց մենշեւիկները վարում էին աւելի նուրբ եւ աւելի երկուն քաղաքականութիւն: Նրանք ունէին ռուսական (ո՛չ սովետական) եւ Դաշնակիցներու արեւելում, սակայն բծախնդիր չլինելով արեւելումի հարցին մէջ, անոնք դէմ չէին անհրաժեշտութեան դէպքին այդ արեւելումը փոխելու գերմանականով, ինչպէս եւ իրօք վարուեցան յետագային»:

Դաշնակցութիւնը (Հայերը պատերազմի եւ անկէ ետք ընդհանրապէս – Հ. Գ.) իր բախտը կապած էր Դաշնակիցներուն, սակայն այս կուսակցութիւնն ալ վճռական վայրկեանին դէմ չէր Քառեակ Միութեան:

«Այս երեք ուժերու միջեւ միաժամանակ գոյութիւն ունէին անլուծելի հողային վէճեր»: (Լ. Խուրշուտեանի նշուած աշխ., էջ 55):

— Փոխադարձ անվստահութեան մթնոլորտին մէջ թրքական մնայուն սպառնալիքի տակ, իրարամերժ եւ մասնակի շահերով տարուած 3 ազգերու ղեկավարները շփոթի մէջ, մերթ միացած կեղծելով, մերթ իրար հակադրուելով, մերթ ազգամիջեան կռիւներով տկարացուցին Սէյմը եւ որքան ալ միասնականութենէ կը ճառէին,

փա՛ստը ո՛չ մէկ ատեն հաւաքաբար հակադրուելնին եղաւ թուրքին դէմ: Ընդհակառակը ազերիները կռնակէն զարկին հայերուն, հայերը ազերիներու «ճանկին մէջ ինկած» հայ գիւղացիութիւնը ջարդէ փրկելու աշխատանք տարին եւ փոխադարձեցին: 1918ի Շահումեանի ամբողջ Պաքուի պաշտպանութեան համար, հազարաւոր ոչ-համայնավար հայեր՝ այդ ջարդի սարսափէն թելադրուած կռուեցան Պաքուի Սովետի կողքին, ապա տարուելով, գերման-թուրք միջամտութեան վտանգէն, էս. էր, Մենշեւիկ, Մուսաֆաթ «թշնամի» տրամադրութիւններէն, կառչիլ ուզեցին Պարսկաստան գտնուող անգլիացիներուն, որոնց ղրկած 2000 զինուորը չէ՛ր կրնար կռուիլ, քանի մը զէնք արձակեց... ու Մուսաւաթ-Իթթիհատ կռուողներուն յանձնուեցաւ Պաքո՛ւն... որուն զօրացման համար մարտնչած էին հայերը 8 ամիս:

Հայերը, անոնց մէջ Ռոստոմ ու Պաքուի Հնչակեան վարչութիւնն ալ, եղբայրական մթնոլորտի մէջ գործակցած էին Ս. Շահումեանին հետ: Հակառակ Մոսկուայի պաշտպանելու համար ղրկելիք Կարմիր գունդերուն, Սպիտակներու պայքարին մէջ նետուելուն, պէտք եղած ժամուն օգնութեան չհասնիլը մեծապէս վնասեց, եղողները՝ Հիւս. Կովկաս կռուի բռնուեցան:

Կեդրոնէն ղրկուած Ս. Շահումեանը որպէս Արտակարգ Կոմիսար չկրցաւ Վրացիները իրեն կապել, հակառակ ռուս զօրքին մէջ մեծ թիւով համակիրներ ունենալուն: Վրացի ազգայնականները նախընտրեցին իրենց Մենշեւիկ կուսակցութեան հետ «եօլա» երթալ: ...Վրացիները կոյր ատելութեամբ լեցուած էին հայերու նկատմամբ, նոյնիսկ հայ թերթեր փակած եւ մահուան սպառնալիքի առջեւ դրած էին 1918ի շրջանին հայութիւնը, որ Թիֆլիսի մէջ գրեթէ հաւասար թիւ կը կազմէր իրենց հետ...:

Դիրքորոշման տատանումներ կային հայոց մօտ, չկար հայ, որ ուրախութեամբ չնշէր Լենինի Թրքահայաստանի Տէքրէտը, «ընդհուպ մինչեւ անկախութիւն» հասնելու որոշումը, Կարմիր Ռուսաստանի... 1918ի սկիզբն իսկ անկախութիւն խոստացող վաւերաթուղթը իր արժէքը պիտի գտնէր յատկապէս անով, որ Կարմիր Ռուսաստան բառերը չէր ծամեր, Ֆինլանտան, Ուքրանիան անկախ պիտի դառնային— ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը գործնապէս կիրարկելու կողմնակից նոր Ռուսաստանը՝ կը մերկացնէր Ցարական Ռուսաստանի, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ Թուրքիան բաժնելու ծրագիրը, ցոյց կը տրուէր որ Սայքս-Բիքօ համաձայնութեան մէջ հակառակ տրուած բազմաթիւ ձարի խոստումներուն, հակառակ Ֆրանսայի Կիլիկիոյ մէջ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու խոստումներուն, հակառակ հայերու Դաշնակից մարտակառքերու ձեռք դառնալու իրողութեան, 350 հազար հայոց թնդանօթի միս դարձուելուն բոլոր ճակատներուն վրայ, Սայքս-Բիքօ համաձայնութեան մերկացումը ռումբի տպաւորութիւն ձգեց հայ քաղաքական շրջա-

նակներէ ներս... բայց ցանկութիւնը այնքան զօրաւոր էր Անկախ Հայաստան ունենալու, այնքան ինքնավստա՛հութիւն մտած էր 1918ի զոյգ հայ Պատուիրակութեանց բոլոր, բայց միամիտ ղեկավարներուն մօտ, որ եթէ յանկարծ մէկը դիմացը ելլէր Ահարոնեանի կամ կաթողիկոսէն եւ հայ կազմակերպութեանց կեդրոններէն 1912էն ասդին դժբախտ ժողովուրդներու իրաւունքին իրականացման հաւատացող Պօղոսին կամ Աւետիսին եւ ըսէր, – որ այս խաբեբայ Արեւմուտքը որոշած է մեզ երդերու մէջ խեղդել եւ «Այսօր անձառ»ով մեր Դատը թաղել, հաւատացէք որ այդ յիշեցնող մարդը «խենթ» որպէս բանտ ալ կրնար դրուիլ...:

Կարդալէ ետք եւ թելադրելի է որ կարդանք միմիայն երկու հատոր,— Ահարոնեանի Սեւրէն-Լօզան ու Լեւոն Փաշալեանի Օրագրութիւնները՝ Լօզանի ծուղակին մասին առանձին գիրք որպէս, զոր միամիտներ լոյս ընծայած են...: Հոն է որ պիտի չափենք մեր «բանաստեղծ» ներկայացուցիչներուն այլազան եւ զարմանազան Պետական օտար ներկայացուցիչներուն հետ ունեցած, լսած, մարսած կամ տպաւորուած բայց եւ քաղցր օրօրնե՛րը... չհասկցող ո՛չ միայն Միջազգային քաղաքականութեան վարիչներուն, անոնց սեփական շահերուն հակառող եւ հակադրուող հայկական ուխտ գիրքերէ ադերսանքներուն դիմաց քարսիրտ դիւանագէտներուն կեցուածքները, այլ յամառօրէն «ծովէ ծով» ծանր բառերը կրկնելով, քիչ քիչ Ուիլսընեա՛ն... քիչ քիչ Կարս-Արտահան, քիչ քիչ Հօ՛մ... դալն խնդրելով Թուրքիայէն... Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ ...— Արդէն Գ. Նորատունկեանը յանձն առած է Լօզան գալ... Իսմէթ եւ իր ընկերներէն Ռիզա Նուրի հետ չթշնամանալու... պայմանաւ:

«— Դուք ինչպէս որոշէք, մենք այդպէս ալ կ՚ընդունինք, կ՚ըսեն հայ պատուիրակները Իսմէթի՛ն...»:

— Թող Անգլիան, Ֆրանսան ձեզի տան իրենց գաղութներէն «հոմ» կը թելադրէ Իսմէթ...

— Դուք Սովետ Հայաստանը ունիք, մենք անոր հետ հողային հարցերը լուծած ենք, կ՚ըսէ Թուրքը:

— Դուք զո՞վ կը ներկայացնէք, ի՞նչ իրաւասութեամբ պահանջ կը դնէք...: Թուրքը 1923ին 3 տարուան Կարմիր Հայաստանին կ՚ակնարկէ, ու ո՞վ կրնա՛ր ստիպել այդ զոյգ, բայց յուսախաբութեան մէջ միացած Հայ Պատուիրակութեան, որ աքսորական դերէն իջնեն վար, բողոքեն, դիմացի այդ աղուէսներուն որջը դարձած Լօզանի մեծ սակարկութիւնները յաջող աւարտած Թուրքիան իրենց դիրքը վերստին առած Լօրտ Քըրզոններուն պոռան. «...զուեշտ մի՛ խաղաք մեր ազգի իրաւունքներուն հետ...»:

Կրնայի՞ն չերթալ Լօզան, կրնայի՞ն բողոքով բաւարարուիլ, ի՞նչ հաշիւ պիտի տանէին զիրենք լիազօրած օտար անդաստաններու մէջ ապրող, Փարիզէն-Լօզան-Ժընեւ յուսադրող այլ միամիտներուն

եւ ազգին: Հայ քաղաքական մտքի ղեկերումները աճաւոր պատկեր կը պարզէր այդ օրերուն: 1920 Նոյ. 29ի Հայաստանի իրականութենէն ետք, բոլոր տարուած աշխատանքները Կարմիր Ռուսը ընկճելու համար գործնապէս նոր պատերազմի մտած Անգլիան-Ֆրանսան համոզել... որ Թուրքէն հող առնէ եւ հայոց երկրին միացնէ, անմեկնարանելի մտքի խեղճութեան մը պատկերը կը պարզէ...

Վերջին փորձերն էին անոնք, այդ լուսաւոր, խաղաղ, հիւրանոցին մէջ կային եւ Թուրք լրագրողներ՝ որոնցմէ ամէնէն յետինին զրոյցը հայու մը հետ, ցոյց կու տար առաւելութիւնը, որ անոնք ունէին իրականութեան մէջ զատելով ու ծիծաղելով հայ Պատուիրակներուն վրայ, գթալո՛վ միատեղ...

Որո՞նք էին հայ պատուիրակները, որմէ՞ լիազօրուած հայոց ճակատագրի մասին կը վճռէին եւ Հօմ կը պահանջէին... առանց հայրենի պետութեան հետ գործակցութեան...

Ահարոնեան կրնա՞ր նախա-Խորհրդային, բայց Լօզանի մէջ անդոյ Հանրապետութեան անունով պահանջ ներկայացնել... յոյս չունենալով միատեղ, նոր Հայաստանը սեւով ներկայացնելու...

Հ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԾԱԼՔԵՐ

Իրաւագէտ Աշոտ Եսայեանի «Հայաստանի Միջազգային իրաւական դրութիւնը» (1920–1922), փաստագրական լուրջ գիրք մըն է: 1967ին լոյս տեսած, Երեւան: 430 էջերու մէջ կը վերլուծէ Հանրապետութեան եւ անոր յաջորդող շրջանի հայ-թուրք-ռուս-դաշնակից փոխ-յարաբերութիւնները եւ ներկայ Հայաստանի իրաւական դրութիւնը:

Մեզ հետաքրքրող 1918ի շրջանի մասին կու տանք իր վերլուծումներէն եւ մէջբերումներէն, բնական է շատ խտացուած ձեւով.

Լսենք.

— Հայկական պուրժուական շրջաններում մէջ պայքարը կը բորբոքուէր ոչ այն բանի շուրջ, թէ երկրի որ մասը պէտք է հայկական դառնայ հայկական պետութեան կորիզն ու հիմքը, այլ այն հողի վրայ, թէ ո՞վ պէտք է ղեկավար դեր խաղայ Հայաստանի գործերում մէջ, արեւմտահայ, թէ կովկասահայ պուրժուազիան: Փարիզ՝ ուր կը վճռուէր Հայաստանի բախտը (1919), հայ պուրժուազիան չկրցաւ իր շահերը ներկայացնել միասնական պատուիրակութեան միջոցով: Միայն որոշեցին որ զոյգ ստորագրութեամբ ներկայանան եւ անջատ քայլեր չառնեն: (էջ 18):

— Ա. Ահարոնեան 1919ի Օգոստոսի 7ին Փարիզէն կը գրէր վարչապետ Ա. Խատիսեանին «Փաշան... մեզ հետ իբր թէ բանակցելով, միաժամանակ մեզմէ ծածուկ կ'աշխատէր իր պատուիրակութիւնը ճանչնալ տալ որպէս Հայաստանի կառավարութիւն: Երբ լուր եկաւ թէ մեր Հանրապետութեան զնդերը շուտով գրաւելու են Թըրքահայաստանի գաւառները, փաշան բացագանչեց, զայրոյթով. «Ո՛չ, սա բռնագրաւում է» (էջ 19):

— Մեր... զիջումները չգոհացուցին փաշան եւ իրենները... անոնք պահանջեցին այս չորս զիջումներու վրայ աւելցնել նաեւ

1 – Նոր կառավարութեան նախարարապետը պիտի ըլլայ թըրքահայ եւ յատկապէս Պօղոս Նուպարը, որ պահելու է նաեւ Միացեալ ու միակ Պատուիրակութեան նախագահութիւնը:

2 – Արտաքին գործոց նախարարութիւնը պիտի վերցուի Դաշնակցութենէն եւ նախարար պիտի ընտրուի փաշայի պատուիրակութեան կամ դրկած միսիայի եւ կառավարութեան համաձայնութեամբ:

3 – Զին. նախարարը պիտի ընտրուի նոյն կողմերու փոխադարձ համաձայնութեամբ:

4 – Նոր... կառավարութիւնը երբ կազմուի... խորհրդարան կը հասնին նոր ընտրուած Արեւմտահայ խորհրդարանի անդամները եւ... կը կազմեն Միացեալ եւ Ամբողջական Հայաստանի խորհրդարան...» (*Հայաստանի պետական արխիւ Ֆ.* 68/200 *ց', գործ* 317 *թ.* 21–25):

— *Մ. Ն. դրկուելիք Ցանձնաժողովի շուրջ ալ մրցակցութիւն կար զոյգ պատուիրակութիւններու միջեւ:*

Երբ կ'առաջարկուի 1919ի Դեկտ.ին որ զին.–քաղաքական–տնտեսական միացեալ միսիա դրկուի... Պ. Նուպարը կը մերժէ ըսելով. «...Հանրապետութեան ներկայացուցչութիւնը այդ միսիային մէջ աւելի զօրաւոր կ'ըլլայ քան իր՝ փաշայի ներկայացուցչութիւնը»:

Պ. Նուպար կը գրէ Ահարոնեան, յայտարարած է թէ «քանի որ Հանրապետութիւնը առանց իրեն հարցնելու, միսիա դրկած է (Մ. Ն.) ինքն ալ իրաւունք կը համարէ նոյնը ընել իր կողմէն»: (էջ 20):

Երբ հանրապետութիւնը Ամերիկա դրկեց զօր. Բագրատունիի գլխաւորութեամբ իր միսիան, Անդրանիկը Պ. Ն.ի որոշումով մըտցուեցաւ միսիոնի կազմին մէջ...

... Թէեւ քաղաքական միսիա մը Ամերիկա դրկեց յետոյ, Տօքթ. Ա. Տէր Յակոբեանի գլխաւորութեամբ:

Ա. Եսաեան – Ազգային միասնութեան շահը մինչեւ վերջն ալ խորթ մնաց հայկական պուրժուական պարագլուխներուն: Ահաւոր վտանգին դէմ–յանդիման փոխանակ միաւորելու ուժերը, բուժելու երկրի ահաւոր վէրքերը, անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկելու ժողովրդի բեկորները փրկելու համար, հայ պուրժուայ կուսակցութիւններն ու խումբերը աւելի եռանդ կը վատնէին իրարու դէմ պայքարի:

— Հայաստանի մէջ քաղաքական մթնոլորտը ծայրայեղ հեղձուցիչ էր: Տեռորը եւ մշտական հալածանքները լեցուցած էին ժողովրդի համբերութեան բաժակը:

— 1919ին գործադուլ յայտարարեցին Ալեքպոլի, Երեւանի, Կարսի եւ այլ վայրերու ձեռնարկութիւններու բանուորները: Գիւղացիներ ելոյթ ունեցան Պայազիտի, Լոռիի եւ այլ շրջաններուն մէջ:

— 1920 Մայիսեան ապստամբութեամբ Ռազմա–յեղափոխական կոմիտէն Ալեքպոլում եւ ամբողջ Հայաստանի մէջ հռչակեց Սովետ. իշխանութիւն:

— Հայ ժողովուրդը Ս. Ռուսաստանէն կտրել դաշնակցական կառավարութեան քաղաքականութեան կեդրոնական հարցերէն մին էր: Այդ կը պահանջէին Դաշնակից տէրերը:

— 1919ին *Մարտ* 15*ին Ց. Բաջազնունին Ա. Խատիսեանին – մեր սպաներու շրջանին մէջ ի նպաստ Ռուսական արեւելումի պրոպականտ կը մղուի: Պէտք է միջոցներ ձեռք առնել այդ պրոպականտը սանձահարելու համար, որը չի համապատասխաներ կառավարութեան քաղաքականութեան:*

— Ատիկա մեզի համար վտանգաւոր է յատկապէս անոր համար, որ մեզ վերագրող ռուսասիրական ձգտումները անգլիական հրամանատարութեան շրջաններուն մէջ անվստահութիւն յառաջ կը բերեն:

... Գուցէ անմիջական միջոցառում ձեռք կ'առնէք անպատասխանատու անձերու դէմ... որոնք իրենց գործողութիւններով ու ելոյթներով մեր կառավարութիւնը կը վարկաբեկեն Դաշնակիցներու աչքին:

— 1918ի Փետրուար 27 – Ապրիլ 1 Տրապիզոնի բանակցութեան թուրք պատուիրակութիւնը իրաւունք չունէր քանի որ *Այսր* Կովկասը ենթակայ էր ռուսաստանեան (ժամանակաւոր) կառավարութեան, իսկ Անդրկովկասի մասին Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ հետ Ս. Ռուսաստանը բանակցութիւններ կը վարէր Պրեսթի մէջ: (էջ 26):

— Իրական տեսակէտէն Անդրկովկասը Սովետ Ռուսաստանի Հանրապետութեան մասն էր:

— Ֆրանսան անտարբեր էր հայոց անկախ պետութիւն դառնալու գաղափարին, ան կ'ուզէր Ռուսաստանը կտոր կտոր ընել, կը մտածէին թէ ի՞նչպէս թուրքէն աւելի հող խլեն եւ Արեւելքի մէջ ամրապնդեն իրենց ռազմա–տնտեսական դիրքերը: (էջ 68):

1919 Փետր. 20էն մինչեւ Մարտ 20 Թիֆլիսի անգլիացի ներկայացուցիչը Ուոպր քաղաքական նկատումներով Հայոց Պատուիրակութեան կը թելադրէր Եւրոպա եւ Ամերիկա մեկնիլ...

— Թիֆլիսի Ֆրանսացի գնդապետ Շարդինիէ առիթը չի փախցներ թշնամական զգացում արթնցնելու համար Անգլիացիներու դէմ:

— Ահարոնեանի... Փարիզէն Երեւան դրկած հայկական

հարցի մասին տեղեկացուցածներէն ի յայտ կու գայ, որ ան մինչեւ վերջն ալ չէ հասկցած կայսերապաշտներու հակասութիւններու խճճուած կծիկի մէջ հայկական հարցը գործնական պահանջներու ու իրաւունքներու տեսանկիւնէն Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ կայսերապաշտական միւս տէրութիւններու կառավարութիւններուն... (էջ 71):

— Հարցը այն չէ, որ Հ. Հանրապետութիւնը կը նախընտրէր Մ. Ն.ն, այլ այն, որ Ֆրանսան իր կայսերապաշտական նպատակներու իրականացման համար նախապատուութիւնը տուաւ Թուրքիոյ, նկատի ունենալով անոր զգալի ազդեցութիւնն ու տեսակարար կշիռը Արեւելքի մէջ:

— Ֆրանսան, ինչպէս եւ միւս կայսերապաշտական պետութիւնները, չկամեցաւ յանուն հայերու իր յարաբերութիւնները վատացնել Թուրքիոյ հետ: ... Հայկական Հարցի հաշւոյն տէրութիւնները կը ձգտէին հարթել Թուրքիոյ հետ խախտուած «նորմալ յարաբերութիւնները եւ Թուրքիոյ մէջ առաւել շահաւէտ դիրքեր գրաւելու մրցավազքին մէջ մէկը միւսէն առաջ անցնիլ»:

Արեւելումը դժուար է տկարին, խեղճին, լքուածին եւ սակարկելիք չունեցողին: Ինչպէս անձնական կեանքին մէջ ապրանքը փողով կը ծախուի, միջազգային վերիվայրումներուն լուծում առաջարկողներն ալ վերէն վար կը քննեն քու ունեցածդ, անկէ իրենց բաժինը կ'ուզեն հանել, եթէ տալիք չունիս, թուրքը տուաւ օրինակ, ներկայ արաբական աշխարհը գրեթէ՝ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի (2 միլիառ քառ. քմ. հող) ապա ինչո՞ւ քեզ աւելի պիտի սիրեն, դուն բեռ մը կ'ուզես դառնալ, դուն կը յամառիս եւ կ'ըսես, թէ ասիկա «չարութիւն» ըրաւ, ես ո՛չ միայն բարեկամ այլ եւ բեռով զէնք կրեցի որպէսզի դուն յաղթական ելլես եւ իմ ալ օգնականս մնաս... քեզի կու տան միայն կեղծուած չէք մը... ու դուն երկար համբերութենէ ետք, երբ կը դիմես գանձելու, կրնան ըսել, թէ այդ նախորդ չէքի տէրը տուած է, որմէ իրենք լուր չունի՛ն, «սխալ» հասկցողութիւն կայ...

Արեւելումը պետական կեանքի մէջ, եփած մարդիկ կը ղեկավարեն, զգայուն եւ վտանգաւոր ուղի է: Պէտք չէ մոռնալ, որ դեռ Թուրքիոյ երբեմնի արտ. գործ. նախարար ըլլալն ալ (Գ. Նորատունկեան), Եգիպտոսի մէջ նախարար ըլլալն ալ, դիւանագէտ հայր մը ունեցած ըլլալն ալ, դիւանագիտութիւն ուսած ըլլալն ալ, դեռ բաւարար չէ՛ ճիշդ կողմնորոշում եւ հարցերուն հետապնդման անհրաժեշտ կարողութիւնը ունենալու...

Դիւանագիտութի՞ւնը... մեծ ազգերու ներկայացուցիչները այսօր, տասնեակ հազար պետական ապարատի յատուկ բաժիններուն մէջ կը ծրագրեն եւ միջազգային տուեալ հարցի յատուկ մասնագէտներով յառաջ կը տանին, զինուած արխիւներով, ճամբայ կ'ելլեն, դիմացինին հաւանական հակա-առաջարկութիւնները նախապէս քննելէ եւ որոշ չափով եզրակացնելէ ետք Սեղան կը նստին, «չնախատեսուած» հակա-առաջարկներու քննարկման, արթուն պատասխան կու տան, հարցը կը յետաձգեն, արուեստական դժուարութիւններ կը յարուցեն: Երբ մեծամասնութիւն մը չեն ապահովեր, կրնան միշտ նոր հարցերու շուրջ վիճիլ... կը հետաքրքրուին իրենց լրտեսական ցանցերով տուեալ պետութեան մէջ, տուեալ կարեւոր հարցերու մասին ընդդիմադիր կամ ոչ ղեկավարներուն դիրքորոշումներով, երբ վստահ չըլլան, որ իրենց առաջարկներէն դէթ քանի մը հատը դիմացինին հաւանականութեան պիտի չարժանացնեն, պարզապէս կը յետաձգեն այդ ժողովը... իսկ եթէ զօրաւոր ռազմական դիրքերէ, տարուած, յաղթանակներէ ետք քով քովի պիտի գան, բոլորովին տարբեր ոճով իրենց օրակարգերը քննարկութեան նիւթ կը դարձնեն...

1918ի *պարտուած Թուրքիան,* 1919*ին,* 1921*ին,* 1923*ին բոլորովին տարբեր դիրքորոշումներ ունէր.—* 1920*ին չէր կրնար մերժել Սեւրի դաշնագիրը ստորագրել... Եթէ* 1920*ին Անգլիա լրջօրէն Թուրքիան զգետնելու մասին համաձա՞յն էր... բայց Քեմալական յաղթանակներուն մէջ դադրած էր վտանգ մը տեսնելէ* 1921–1923*ին, եւ ինչո՞ւ պիտի կողքին չունենար զինք: Խ. Միութեան հետ անոր կապերը կտրելու մասին յաջողութիւն արձանագրած էր Անգլիան... ու այդ Լոզանի ժողովը գումարուած էր ո՛չ թէ հայ-թուրք հայ-դաշնակից խօսակցութիւններով հայոց «տուն» տալու մտածումով, այլ Թուրքիոյ գերիշխանութիւնը ամրացնելու համար* բոլոր Թուրքիոյ վրայ... *ու թուրքերու պատասխաններն ալ (Ինոնիւ, Պեքիր Սամի, Րիզա Նուր) իրենց անպատկառութիւնը հասցուցած էին հոն, որ ենթա-մարմնի մը նիստին պայման դրած էին որ, եթէ հայերու պահանջ դրուի օրակարգին վրայ... իրենք կը մերժե՛ն ներկայ գտնուիլ...*

*
**

Դաշնակցութիւնը Ռուսական Յեղափոխութեան հանդէպ ի՞նչ կեցուածք ունէր.— Ցարիզմի մերկացումը նոր Կարմիր Յեղափոխութեան ղեկավարներուն ազգերու ինքնորոշման հարցին դրական դիրքորոշումները, Դաշնակիցներուն յաղթանակն ու անոնց Կարմիրներուն դէմ բացայայտ թշնամական գործողութիւններու ձեռնարկելը, զիրենք ալ Սովետներու դէմ լարելու փորձերը, հայ քաղաքական հոսանքները կը մղէր նոր *դիրքորոշումներու: Եթէ Հնչակեանները իրենց Կեդրոնով՝ Թիֆլիս, Կիլիկիա, Մ. Ն., Գահիրէ, Պոլիս, Իզմիր ու Երեւան կը ծափողջունէին Յեղափոխութիւնը, Հիւսիսէն գալիք Ուժին կը վստահէին եւ կ'ուզէին ժամ առաջ ռուս զօրքին Թուրքիոյ սահմաններուն վրայ տեղաւորուիլը, ժողովրդային կու-*

ակցութիւնը զանգուած չունէր, բայց Հայաստանի պաշտպանութիւնը նկատի ունենալով Ռուսերուն վերադարձը օգտակար կը նկատէր, Դաշնակցութիւնը Սէյմի Ազգ. Խորհուրդներու մէջ շատ աւելի ուժ ունէր եւ ռուսական յառաջխաղացքին դէմ չէր սկզբունքով... բայց եւ Դաշնակիցներուն կառչա՛ծ էր եւ անոնց թելադրանքին կ'անսար, բայց եւ ինչպէս խոստովանեցաւ անգամ մը Խօսրով Թիւթիւնճեան, «Մենք Հայաստանի մէջ այդ օրերուն, առանց բացառութեան, կը խորհէինք, որ Ռուսերը չեն դիմանար, իրենց համայնավարութիւնն ալ շուտով կը սրբուի...»:

Լ. Խուրշուտեան կը գրէ.— «Արեւմտեան Հայաստանի հարցին մէջ կային լուրջ տարաձայնութիւններ, կային տարբեր արեւելումի կողմնակիցներ: ... Դաշնակցութեան մէջ խումբ մը գործիչներ՝ նկատի ունենալով թուրքերի ու Մուսավաթականների ծրագիրը՝ հայերին ոչնչացնելու եւ Հայաստանը գրաւելու մասին, նկատի ունենալով Վրացական Մենշեւիզմի երկդիմի դիրքը. «կը մտածէին – գրում է Ռուբէն Տէր Մինասեանը,– որ պէտք է պայքարել մինչեւ պատերազմի վախճանը, յենուել լոկ հայկական ուժերի վրայ, օգտագործել այն ռուս ուժերը, որ մնացել էին ճակատներում, ջանալ Բոլշեւիկեան իշխանութեան գործակցութիւնը ձեռք բերել եւ միաժամանակ Բոլշեւիկեան զօրամասերին պահել Կովկասեան սահմաններում, ինչ գնով էլ լինի»: *(Ռուբէն «Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները» Է. Հատոր, 1952, Լոս Անճելըս, էջ 139):*

— Դաշնակցութիւնը 1917–1918 պլօքի մէջ էր Վրացական Մենշեւիկներու եւ Մուսավաթի հետ, այդ Պլօքի անդամները՝ Ջաւրիէւ, Շահխաթունի եւ Ռուբէնը՝ Թիֆլիսի մէջ բանակցութեան մտած էին Ստ. Շահումեանի, Դ. Շահվերդեանի, Հ. Նազարէթեանի, Ս. Կասեանի, Ս. Խանոյեանի եւ Կ. Ցինձաձէի հետ, իսկ Արամը Երեւանում՝ Պօղոս Մակինցեանի հետ:

Ըստ Ռուբէնի, Շահումեան կը ձգտէր. «մի քաղաքականութեան բերել Անդր-Կովկասը եւ տալ անոր Պոլշեւիկեան արեւելում, յենուելով Պաքուի ուժին եւ բանակի մնացորդներուն վրայ: *(Նոյն, էջ 141)*:Ս. Շահումեան կը ցանկար այդ նպատակի համար օգտագործել նաեւ Դաշնակցութիւնը:

«Դաշնակցութիւնը չնայած իր հակա-խորհրդային եւ հակակոմունիստական էութեան, ելնելով տուեալ ժամանակաշրջանում յառաջացած ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակից եւ վախնալով ժողովրդական լայն մասսաների զայրոյթից, հարկադրուած էր ընդունել Ս. Ռուսաստանի օգնութեան առաջարկը եւ բանակցութիւններ սկսել Բոլշեւիկների հետ:

«Ստեղծուած իրադրութեան ճնշման տակ Դաշնակցութիւնն ստիպուած էր Բոլշեւիկների հետ համաձայնութեան գալ ընդդէմ ընդհանուր հակառակորդի (թուրքի), որը յօշոտել էր Արեւմտեան Հա-

յաստանը եւ կը պատրաստուէր նոյն վիճակին արժանացնել նաեւ Արեւելեան Հայաստանը»: *(Լ. Խուրշուտեանի գիրքը, էջ 57–58)*:

Բանակցութիւնները Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան առաջին օրերէն սկսած 1918ի Յունուարի վերջին կ'աւարտին, ըստ Ռուբէնի. «*Երկու անգամ Դանուշ Շահվերտեանի տունը* վերջնական ծրագիր կը մշակուի հայ-բոլշեւիկ համագործակցութեան *(Ելիզավէտեան փողոց, թիւ 194 տան մէջ): Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը (Թիֆլիս) որոշած էր ձերբակալել Ս. Շահումեանը (Յունվ. 25, 1918) Ռուբէնը, Ջաւրիէւը՝ Երեւանէն ունենալով Արամի համաձայնութիւնը եւ կարծիքները, կազմեցին համագործակցութեան* վերջնական պատճէնը:

Կողմերը կը համաձայնէին «Տաճկահայաստանը պիտի լինի անկախ, դիմադրութիւնը պիտի շարունակուի Թուրքիոյ դէմ: Շահումեան պիտի ջանայ, որ ռուս զօրքերը մնան ռազմաճակատում»:

«Ռուսական 39րդ զօրաբաժինը, որն արդէն հասած էր Սարըղամիշ-Կարս, պէտք է պահուէր Հայաստանի մէջ, իսկ Պարսկաստանէն ետ քաշուող զօրքերէն մէկ զօրաբաժին՝ Ջուլֆա-Նախիջեւան հատուածին մէջ: Թրքական զօրքերու յառաջխաղացման դիմակալելու նպատակով, կը նախագծուէր Ալեքսպոլէն Գանձակ տեղափոխել ռազմամթերքներ, իսկ Թիֆլիսէն՝ զօրքեր: Նոյն նպատակով Թիֆլիսէն Շուշի պէտք է ուղարկուէր այնտեղ կազմուած Ղարաբաղցիներու գունդը, իսկ Պաքու-Թիֆլիս, Պաքու-Երեւան ճանապարհը բանալու համար գործողութեան մէջ պէտք է դրուէին Պաքուէն, Գանձակէն եւ Շուշիէն այդ նպատակին համար առանձնացուած ուժերը: Շուշի-Պաքու գիծը բացուելուն պէս, բոլշեւիկեան ուժերու եւ հայկական առանձին զօրամասերու համատեղ գործողութիւններով պէտք է երկրամասում հաստատուէր Սով. իշխանութիւն...

Ընդգծենք որ Բոլշեւիկներու հետ տարուող բանակցութիւններու հարցին մէջ, կը գրէ Լ. Խուրշուտեան, Դաշնակցական ղեկավարութիւնը միաձայն չէր: «Նրա մի մասը սկզբից եւեթ դէմ էր դրանց» եւ այդ թեւը, յետոյ վիժեցուց միջոցառումների իրականացումը:

«Ե՛ւ Թրքահայաստանի» դեկրետը ե՛ւ Դաշնակցութեան հետ կնքուած համաձայնագիրը Հայաստանի ազատագրման Ս. Շահումեանի ծրագրի բաղկացուցիչ մասերն են: (Լ. Խ.-ի գիրքը, էջ 58–59):

Հայրենի պատմաբան Մ. Արզումանեան իր «Արհաւիրքէն Վերածնունդ» հատորին մէջ (էջ 194–6) կ'անդրադառնայ նոյն հարցին, բայց ցաւ կը յայտնէ, որ Դաշնակցութիւնը միացաւ Մենշեւիկ-Մուսավաթ զինակցութեան:

— Արամը (Մանուկեան) որ այդ ժամանակ Երեւան կը գտնուէր «զգում էր դրա վնասակարութիւնը *եւ* պահանջում Ռուսական Օրիէնթացիա, բանակցում բոլշեւիկ Պօղոս Մակինցեանի հետ, որը նախնական համաձայնութենէ յետոյ 1918ին կը մեկնի Պաքու (Ս.

Շահումեանի մօտ), ապա Մոսկուա: Այդ օերում Արամ կը գրէ. «Մեր մէջքը թէ ամուր չլինի, կը կրկնուի 1915 թիւը»: (*Ռուբէն «Հ. Յեղփ.ի մը Յուշերը», Է. Հատոր, էջ* 143):

Արամ այլ առիթով մը. «Ես մի բանից եմ վախենում, վախենում եմ սեւերես դուրս գանք մեր ժողովուրդի առաջ, չկարողանանք կազմակերպել գործը եւ կորսնցնենք նրա հաւատքն ու վստահութիւնը»:

Ռուբէնը կը խոստովանէր – Նման վիճակը արդիւնք էր «Յեղափոխութեան առաջին օրերի մեր ցուցաբերած ապիկարութեան ու անկարողութեան»:

«– Հ. Յ. Դ.ն մնաց Ս. Միութեան երդուեալ թշնամին, կը գրէ Մ. Արզումանեան:

*
**

Պատերազմը կ'աւարտի 1918ի Հոկտեմբերի վերջը, Թուրքերը «եաւաշ եաւաշ» քաղաքականութեան կը հետեւին, Գերմաններուն տեղ Դաշնակից Անգլիան կը մտնէ: Անդրկովկասի մէջ փոխանակ 3 ազգերը միացնելու «չէզոք» գօտիներ եւ իրեն ենթակայ զին. կայաններ կը հաստատէ, չեն յարգեր իրենց խոստումները, Թուրքին վերաբերմամբ աւելով էր, բայց ան թշնամի էր, մինչ բարեկամ Անգլիան... միայն խոստումներով կ'օրօրէր մեզ... Թելադրելով որ Անդրկովկասը Սովետներուն դէմ դիրքորոշուի գործնապէս...

Ա. համաշխարհային պատերազմին 10 միլիոն մարդ սպաննուեցաւ: Ռուսիա 2.300.000, Գերմանիա 2 միլիոն, Աւստրօ-Հունգարիա մօտ 1,5 միլիոն, Ֆրանսա 1 միլիոն զոհ տուին, Անգլիա 744 հազար, Իտալիա՝ մօտ 400 հազար:

Թուրքերը կը պնդեն, որ պատերազմին 1 միլիոն զինուոր զոհ տուած են, իսկ հայերը՝ 1 միլիոնէն աւելի զոհ, 500 հազար գաղթական, 300 հազար ալ որբ...:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Մ. Սերոբեան երկար կեանք ունի ազատագրական մեր պայքարին մէջ: Մօտէն կը ճանչնայ Թուրքը... եւ իր «Դիտումներ եւ դատումներ» օրագրին էջերուն մէջ 1932ին Պէյրութ տպուած, կը խորհրդածէ 1918ի Հոկտեմբերին Թուրքիոյ Դաշնակիցներուն յանձնուելէ ետք:

«... Այդ զուժկան հեռագիրը կը սարսէ զիս: Կը փափաքէի, որ Թուրքիա զէնքով դիմադրէր մինչեւ վերջ, որովհետեւ իր կողմէն այսուհետեւ արձակուած ամէն մէկ գնդակ աւելի պիտի խորացնէր իր քաղաքական կործանումին անդունդը: Այս զինադադարին մէջ կը փորձուիմ, աւա՜ղ, տեսնել վաղուան իր գոյութեան ապահովութիւնը: Կը վախնամ, թէ Անգլիա եւ Ամերիկա միացեալ ուժով վաղը պիտի փորձեն այդ մարդասպանին կեանքն ու տիրապետութիւնը երկարելու: Այդ փորձը, կամ Թուրքիոյ հանդէպ պետական բարեացակամութիւն մը, որու կողմէ ալ որ ըլլայ, ոճիր մը պիտի նկատուի արդարութեան դէմ: Հեռագիրը կը վրդովէ քունս, մտածումներս, հոգիս: Կը փափաքէի որ Թուրքիա խորտակուէր հալէր Դաշնակիցներու ռումբերուն տակ, անկանգնելիօրէն: Այդ զինադադարը (Մուտրոս) նպաստաւորում մըն է Թուրքիոյ, ահա թէ ինչու համար կը տառապիմ:» (*Մ. Ս. էջ* 117):

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՎՐԱՅ

Ն. Յովհաննէսեան, Հ. Սարգիսեան «Սիրիան անկախութեան համար մղուած պայքարում», 1975ին Երեւան տպուած չահեկան հատորին մէջ կը կարդանք (*էջ* 30–31):

— Անգլիական բանակը 1918ի Սեպտեմբեր 19ին յարձակման անցաւ Ռաֆաթի եւ Արարայի շրջանին մէջ: Նապլուսի մօտ Գերման-թրքական ճակատի ճեղքման անգլիացիներու հետ առաջին անգամ մասնակցեցաւ նաեւ Արեւելեան Լէգէոնը: Արեւելեան Լէգէոնի ստեղծման որոշումն ընդունուեցաւ 1916ի Նոյ. 26ին: Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Ֆրանսայի Արտ. Գործոց նախարարութեան միջեւ ձեռք բերուած համաձայնագրի հիման վրայ: Այդ համաձայնագրին մէջ ըսուած էր որ Ֆրանսան որոշած է քաջալերել հայ եւ սուրիացի ժողովուրդներու թուրքերու դէմ պայքարելու բաղձանքները: Լէգէոնը Ասիական Թուրքիոյ մէջ մղուող ռազմական գործողութիւններուն միայն պիտի մասնակցէր: Ընդհ. հրամանատար գնդապետ Ռոմէն: Հիմնականին մէջ հայերն էին 3000 հոգի... որոնք Արարայի մօտ յաղթանակ ապահովեցին...

Իսկ 15 հազար զօրքով Ֆէյսալ Մաանը ազատագրեց, Տերայի շրջանը հասաւ, փակեց Թրքական Դ. բանակի ուղին... դաշնակիցներուն հետ 72 հազար թուրք գերի վերցուցին եւ 4 հազար գերմանացի զինուոր...

Ֆէյսալ Սեպտ. 30ին Դամասկոս մտաւ:

Ատով վերջ դրուեցաւ 400 տարուան թրքական տիրապետութեան:

Թրքական աղբիւրներ կը վկայեն, որ 1914ի բանակ զօրակոչուած 2.850 հազար հոգիէն զինադադարին մնացեր էր 560 հազար մարդ, մահացեր կամ սպաննուեր 325 հազար, դասալիք, կորած 1,5 միլիոն: Իսկ պատերազմական ծախսերը 9–10 միլիար ֆրանք (ոսկով):

1918ին Իթթիհատի ղեկավարութիւնը փախաւ, նոր վարչապետ նշանակուեցաւ Ահմէտ Իզզէթ փաշան (7 Հոկտ. 1918): Անկուսակցական... բայց բարեկամ Իթթիհատի: Նշանաւոր հրեայ ծագումով Ճաւիտ կրկին ֆինանսի նախարար, Ռաուֆ պէյ ծովային նախարար, Ֆեթհի պէյ Ներքին Գ. նախարար, զոր կը նկատէին գահլիճի զօրաւորագոյն մարդը:

Փախստական ղեկավարները թիւով 20 հոգի չմոռցան հետերնին տանիլ կուսակցական դրամարկղը եւ հայերէն կողոպտած գանձը:

1918 Նոյ. 4ին Իթթիհատը լուծուած էր. բայց Թեճետտիւտ («Վերածնութիւն») անունով սկսան գործել:

Փախստական յանցագործները գերման ընդծովեաներով Կ. Պոլսէն մեկնեցան Օտեսա՝ անկէ Պերլին, Էնվէր Անդրկովկաս խուժեց կամ կանաչ բանակ կազմեց, իրեն կ'օգնէին խորթ եղբայրը Նուրի փաշան, հօրեղբայրը՝ Խալիլ փաշան եւ Եակուբ Ճէմիլ փաշան:

1919ին Էնվէր Պերլին էր, հոն Տօքթ. Նազըմի հետ կը հիմնէ «Միւսիւլմանական յեղափոխական ընկերութիւն» (Մասնաճիւղ ունէր Միւնիխ եւ Համպուրկ...):

Մնացեալները կը գործակցին Քեմալի հետ, որոնք ազգային հարցին մէջ չէին տարբերեր Իթթիհատականներէն:

1923ին անոնք կը գործէին որպէս օրինաւոր կուսակցութիւն եւ հրապարակեցին 9 կէտերէ բաղկացած իրենց ծրագիրը, Քեմալի սկզբունքներուն նման, անոնցմէ մաս մը ընդդիմադիր դարձաւ Մ. Քեմալի: Մեղադրուելով Իզմիրի դաւադրութեամբ Մ. Քեմալի դէմ, 1926 Յունիս–Օգոստոսին տեղի ունեցան Անգարայի ու Իզմիրի դատավարութիւնները, որոնք աւարտեցան Ճաւիտի, Տօքթ. Նազըմի, Ապտիւլ–Գատըրի եւ այլ Իթթիհատականներու մահապատժով, բայց այդ փաստօրէն պայքար էր հիմնականին մէջ իշխանութեան համար:

2. ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ

Մուտրոսի 1918ի դաշնագիրը Թուրքիոյ պարտութեան հետեւանք երկիրը բաժան բաժան կ'ընէր... Հոն 4րդ յօդուածին մէջ, նախատեսուած էր բոլոր գերիներուն շարքին, հայ գերիներն ալ Պոլիս հաւաքել: 16րդ յօդուածով Թուրք զօրքերը պիտի հեռանային Կիլիկիայէն ու արաբական երկիրներէն, իսկ Մուտրոսի դաշնի յաւելուածով Կիլիկիան պիտի գրաւուէր Անգլիական զօրքէն...

Իսկ 24րդ յօդուածով ըսուած էր «Հայկական վիլայէթներէն որեւէ մէկուն մէջ անկարգութեան պարագային Դաշնակիցներուն իրաւունք կը վերապահուէր գրաւելու անոր մէկ մասը»:

Յատկանշական է այն, որ ոչ միայն հայերու ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն չէր տրուեր, այլ պարզապէս անգլիացիներուն, ֆրանսացիներուն, իտալացիներուն (աղքատ եւ անտեսուած բաժնեկից այս վերջինը) իրաւունք կը տրուէր... գրաւելու այդ շրջանները... իսկ իրենց շրթներո՞ւն վրայ, գովերգնե՞ր «փոքր Դաշնակիցի», ամենէն շատ արիւն թափած դաշնակիցին...

— Մուտրոսի 1918ի համաձայնութիւնը եթէ մէկ կողմէն Թուրքիոյ որոշ մասերը գրաւելու իրաւունք կը վերապահէր Դաշնակիցներուն, միւս կողմէ Անատոլուն գրաւուած չէր եւ թրքական որոշ քանակի զինուոր ալ զինաթափուած չէր... եւ Քեմալական շարժումն ալ աճելու հնարաւորութենէ չէր զրկուած:

Մ. Արզումանեան կը գրէ, թէ Մուտրոսի ծանր պայմաններն ալ աւելի շատ սպառնալիքի բնոյթ ունէին, որմէ սակայն Թուրք կառավարողները բոլորովին ալ չէին սարսափում: Պատահական չէ, որ երբ դրանք յայտնի դարձան Սուլթանին, ան ըսաւ վարչապետ Իզզէթ փաշային. «Ընդունենք զանոնք, որքան ալ ծանր ըլլան պայմանները: Ես կը կարծեմ որ անգլիացիները չեն դաւաճաներ իրենց դարաւոր բարեկամութեանն ու բարեացակամ քաղաքականութեանը Արեւելքի մէջ, յետագային մենք անոնցմէ ձեռք կը բերենք ներողամտութիւն»:

Մուտրոսի Դաշինքը ստորագրող Ռաուֆ պէյ համոզուած էր, որ Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ կը հաստատուի դաշինք, եւ այդ Թուրքիոյ կ'ապահովէ անոր 1876ի սահմաններու վերականգնումը Կովկասի մէջ»:

Մինչ Սայքս–Փիքօ համաձայնութենէն ետք Մուտրոսէն առաջ Նեղուցները պիտի տրուէին Ռուսաստանին... Ռուսական յեղափոխութիւնը ազատեց Անգլօ–Ֆրանսան իրենց համաձայնագրէն Ռուսերուն հետ: Դաշնակիցները Պոլիսը կ'օգտագործեն որպէս իրենց

ծովային կայան։ Պոլիս դարձաւ Անգլիոյ գրաւման գօտին եւ Տարտանէլն ալ Անգլիոյ դրահաւորներուն կայանը, Սեւ ծովու դէմ պատնէշ եւ ասիկա մեծ յաղթանակ կը նկատուէր։

Անգլիական «Թայմզ» թերթը մեկնաբանելով Մուտրոսի համաձայնագիրը գրեց. «Պատերազմը յաջողութեամբ շարունակելու համար անցումը Տարտանելով, կը հանդիսանայ ամենէն արժէքաւորը այն բոլորէն, ինչ կրնայ մեզի տալ Թուրքիան։ Անցումը Տարտանելէն ո՛չ միայն մեր ձեռքը կու տայ հսկողութիւնը Սեւ ծովու վրայ եւ Հնդկաստան տանող ճանապարհի պաշտպանութիւնը, այլ եւ կը հանդիսանայ լաւագոյն միջոցը այն բանի համար, որպէսզի ազդեցութիւն գործենք Ռուսաստանի գործերուն վրայ»։

Իսկապէս հազիւ պատերազմը աւարտած Դաշնակիցներ պիտի միջամտէին Ռուսական Յեղափոխութիւնը «փշրելու» համար, Սեւ եւ Կասպից ծովերը շահագործելով, նաեւ Անդր-Կովկաս միջամտելով։

Յետագային Զօր. Ալի Ֆուատ Ճեպեսոյ փաշան կ՚ախոսար, որ Անգլիան Մուտրոսի զինադադարէն յետոյ լրիւ յօգտագործեց Անդր-Կովկասի մէջ գտնուող Թրքական զօրքերը, որպէսզի հիմնովին ամրանային Կովկասի մէջ (Հայաստանի հաշւոյն յատկապէս եւ Պաքուի Սովետին դէմ) եւ արգելակէին Պոլշեւիզմի տարածումը։

1918ին Նոյեմբերին Անգլիական զօրքը գրաւեց Պոլիսը, յետոյ եկան Ֆրանսական ու Իտալական զօրքերը, ապա հաստատուեցաւ Անգլիական ազդեցութիւն ամբողջ Անատոլուի մէջ։ Գաբիթուլասիոն (Թուրքիոյ առեւտուրը, տնտեսութիւնը, ֆինանսն ու արտադրութիւնը փաստօրէն յանձն առնելու եւ շահագործելու օրինական իրաւունքը), օրէնքները ապահովուեցան։

1918ի Նոյ. 9ին, Իթթիհատի համակիր Իզզէթ փաշայի դահլիճը հազիւ գործի անցած էր, անգլօ-ֆիլ Ահմէտ Թէֆիք փաշան վերակազմեց նոր դահլիճը եւ արձակեց հիմնականին մէջ Իթթիհատականներէ կազմուած Օսմանեան երեսփոխանական ժողովը։

«Այդ Թուականին Մ. Քեմալ կը հեռագրէ վարչապետ Ա. Թեֆիկ փաշային, որպէսզի զինք պատերազմական նախարար նշանակէ... բայց կը մերժուի։

1918ի Նոյ. 1ին «Թայմզ» թերթը կը գրէր հետեւեալ խորագրով յօդուած. «Հաշտութիւնը Թուրքիոյ հետ, որպէս Ռուսաստանի դէմ միջամտութեան նոր հնարաւորութիւն»։ Սով. Ռուսաստանի շրջապատման նախագիծ։ Դաշնակիցները նոյն դիրքերէն ալ կը վերաբերուէին նաեւ Հայաստանին ու Հայկական Հարցին եւ անոր լուծումը կը կապէին իրենց յարձակողական ծրագիրներու հետ։

Ամբողջ աշխարհի մարդկութիւնը դատապարտած էր Հայոց 1915ի ջարդը, Դաշնակիցները բողոքած էին եւ սպառնացած պատժել Իթթիհատի կառավարութեան մեղսակից անդամները, պետական եւ մշակոյթի ու քաղաքական հոսանքներու ընդհանուր բողոքներ եւ յօդուածներ լոյս տեսած էին նախ քան պատերազմի աւարտը։

Հայերը քիչ բացառութեամբ, այնքան կապուած էին Լոյտ Ճորճի, Գլեմանսոյի, Ուիլսընի, Քրզընի, Օրլանտոյի, այնքան գովերգ՝ որ հաստատելէ ետքն ալ այդ բոլորին կեղծ ըլլալը, այսօր դեռ մեր մամուլին մէջ ո՞վ կը համարձակի ըսել թունաւոր հայատեաց Քրզըն, Ճորճ կամ Գլեմանսօ, անոնք բարի «հրեշտակներ» որպէս հրապարակ իջան, ուրացան մեզ, բայց ի՞նչ կարեւորութիւն ունի... չէ՞ որ անոնք Լոզան, Փարիզ կամ Ժընեւ հոյակապ ճառեր արտասանողներ, խոստում տուողներ, իրենց իսկ ազգին անտարբերութեան առջեւ ընդվզողներ, «Հայութեան ծառայել մարդկութեան ծառայել կը նշանակէ» երգողներ են։ Չէ՞ որ 14 կէտերով Ուիլսընը չէր մոռցած Թրքահայաստանի ի նպաստ երգ երգել։ Չէ՞ որ յետագային ալ Ուիլսընեան Հայաստան մը կը խոստանար, հակառակ անոր, որ Հարպորթ Ծերակոյտի կողմէ եկած, քննած եւ քարիւղ չկայ ըսած էր Հայաստանի մէջ... ու «Նիւ Ճըրսի Օյլ Քոմբանի»ի կամ «Տէքոյ», «Շէլ» ընկերութեանց ներկայացուցիչները խոժոռ դէմքով դիտած էին Հարպորթը.

— Ինչպէ՞ս թէ Ուիլսընեան Հայաստանի մէջ կրնար քարիւղի հանք չգտնուի՜լ...

*
**

«— Մենք դեռ ցած չենք դներ զէնքը, քանի դեռ Թուրքիոյ ճնշուած ժողովուրդները չեն ստանար իրենց ազատութիւնը...։ Թուրքիան իր դաժանութիւններով գերազանցեց իր ուսուցիչները եւ լաւ ապացուցեց Եւրոպայի մէջ գոյութիւն ունենալու իր կասկածելի իրաւունքը։

Ան դարձեր էր Կայզերի հաւատարիմ ու արժանաւոր ծառան։ «Հայերի ընդհանուր կոտորածը ստիպում է մեզ Եւրոպայի սահմաններէն վերացնել այդ տգէտ պանը։ Հայաստանը պէտք է ստանայ այն, ինչի համար նա պատմական իրաւունք ունի։ Ան կեանքի աւելի շատ իրաւունք ունի, քան Թուրքիան, քանի որ նա կարող է աւելի լաւ կառավարել իրեն։ Վաղ թէ ուշ Թուրքիա կը կանգնի դատարանի առջեւ, պէտք է հաշուետու ըլլայ եւ այն ժամանակ անկէ կը պահանջեն կողոպտածը վերադարձնել իր տիրոջը» («Րէչա» 5 Նոյ. թիւ 33, 1918, Մ. Ա.ի գրքէն)։ Հայերը կազմած էին զոյգ պատուիրակութիւններ։ Ինչե՞ր կ՚երգէին հայոց ականջին...

Ֆրանսայի վարչապետ Պրիան 1916ի Նոյ. 7ին.—

«Երբ արդար հատուցման ժամը հնչէ, Ֆրանսա պիտի չմոռնայ Հայ ազգի կսկծալի տանջանքները եւ, համաձայն իր Դաշնակիցներուն հետ, ձեռք պիտի առնէ անհրաժեշտ բոլոր միջոցները, անոր

ապահովելու համար խաղաղութեան եւ բարգաւաճման կեանք մը:
(*Բոլոր այս եւ յաջորդ ընդգծ. մերն են Հ. Գ.*):

Խորհրդարանի նախագահ Բոլ Տէշանէլ. 1917 *Դեկտ.* 19*ին.* «Հայերը պէտք է պահեն իրենց վստահութիւնը: Իրենց փառաւոր պատմութիւնը եղած է միայն երկար մարտիրոսութիւն մը: Տառապանքը դեռ վերջ գտած չէ: Բայց նոր օրուան արշալոյսը կը նշմարուի ու վաղը Հայաստանը, զոհը արիւնարբու թուրք բռնակալութեան իր կարգին պիտի տօնէ իր ազատագրումը»:

1917*ի* 27 *Դեկտեմբերին Արտ. Գործ. նախարար Պիշոն խորհրդարանի առջեւ.* «Ֆրանսայի «աւանդական» քաղաքականութեամբ պէտք է պաշտպանենք «Հայերը, սուրիացիները եւ Լիբանանցիները...»:

Վարչապետ Ժ. Գլեմանսօ, 1918 *Յուլիս* 14*ին Պօղոս Նուպար Փաշային.* «Ուրախ եմ Ձեզի հաւաստիացնելու, որ հանրապետութեան կառավարութիւնը, չէ դադրած հայ ազգը հաշուելէ այն ժողովուրդներուն մէջ, որոնց ճակատագիրը պիտի կարգադրեն Դաշնակիցները մարդկութեան եւ արդարութեան սկզբունքներուն համաձայն»: (*Տես Կ. Իզմիրլեան, «Հայ ժող. քաղաքական ճակատագիրը»* 1964, *էջ* 185–186):

Անգլիոյ ղեկավարնե՞րը... – լսենք.– 1914*ին Թուրքիոյ պատերազմի մտնելուն առթիւ Անգլիոյ վարչապետը.* «Հնչեց Օսմ. *Կայսրութեան թաղման կանչը, ո՛չ միայն Եւրոպայի այլ Ասիոյ մէջ* եւ առոր մէջ ո՛չ թէ մենք այլ Օսմ. կառավարութիւնն է մեղաւոր: Թրքական տիրապետութեան չքացումով կը վերանայ... այն խոցը, որը կ'ուտէ երկրագունդի լաւագոյն մարզերը... թրքական կայսրութիւնն ինքնասպանութիւն գործեց եւ սեփական ձեռքերով փորեց իր գերեզմանը»:

Անոր յաջորդ Լոյտ Ճորճը «– Թուրքն անէծք ու ժանտախտ է այն վայրերու համար, ուր փռում է իր վրանը, թէ «ի տարբերութիւն առասպելի գիշատիչ գազանի, թուրքը չունի նոյնիսկ շնորհակալութեան զգացմունք այն մարդու նկատմամբ, որը բուժել է նրա վիրաւոր թաթը»:

Այնուհետեւ 1917*ին Անգլիոյ խորհրդարանին առջեւ Դեկտ.* 21*ին «Հայաստանը բնաւ պէտք չէ վերստին դրուի Թուրքերու չարաղէտ տիրապետութեան տակ»*:

1918*ի Յունուար* 5*ին, Սենտիքաներու առջեւ «Արաբիան, Հայաստանը, Միջագետքը, Սուրիան եւ Պաղեստինը իրաւունք ունին տեսնելու ճանաչումը իրենց ազատ գոյութեան»*:

Արտգործկոմ Պալֆուր՝ 1918*ի Յուլիս* 11*ին, Համայնքներու Պալատին մէջ հիացմունք յայտնելէ ետք.–* «Հայաստանի ապագան կ'որոշուի արդարութեամբ, ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքի հիման վրայ»:

Լորտ Սեսիլ Փոխ Արտ. նախարար Ջէյմս Պրայսին՝ «Հայերը կրնան նկատել իբրեւ հիմնական օրէնք՝ Դաշնակիցներու միջոցով իրենց ազատագրումը, քանի մը օր ետք 1918ի Նոյ. 18ին ըսաւ, որ խորապէս յուսախաբ պիտի ըլլայ, եթէ թուրք կառավարութենէն շուք մը կամ հիւղէ մը ձգած ըլլար Հայաստանի մէջ»:

Այս կ'ըսէր Անգլիոյ կառավարութեան անունով:

Իտալիոյ Ծերակուտական Լուիճի Լուցաթին.– «... Նախկինում 7 միլիոն հայեր խտորէն քչացել են եւ դա յատկապէս վերջին պատերազմում, որն սկսեց ու աւարտեց «հայերի կոտորածներով»:

«Թոյլատրելի է ուրեմն յուսալ, որ հաշտութեան յառաջիկայի խորհրդաժողովին... Հայաստանը հռչակուի անկախ, որ նրան ելք տրուի դէպի ծով... Չէ՛ կարելի կասկածել, որ Հաշտութեան խորհրդաժողովը ազատագրութիւն կը բերի նաեւ այդ արժանաւոր ժողովրդին:

Իտալիոյ վարչապետ Օրլանտօ Լուցաթիին.

«Յայտնեցէք հայերուն որ ես անոնց դատը կը սեպեմ որպէս իմ սեփականը»:

Եթէ այս կարգի յուզիչ կարծիքները հաւաքուին հսկայ հատոր մը կարելի կ'ըլլայ լեցնել: Հարցը այսքան դուրգուրանքին, սրտագեղումներուն արդիւնքով եթէ դատենք, պիտի տեսնենք որ օրինակ Լոյտ Ճորճ մը Թուրք–Անգլիական բարեկամութեան գլխաւոր կերտիչներէն է, իր պետութեան հիմնական շահերուն խորթ է անօթի Հայաստան մը պաշտպանել եւ 1920ի դաժան օրերուն, երբ Գարաբեքիրի խուժումին դէմ բոլոր հայ կուսակցութիւններն ալ կոչեր կ'ընեն կռուի, երբ օրուան իշխանութիւնը կը դիմէ Լոնտոն... ոչ մէկ օժանդակութիւն կը հասնի: Ճիշդ է որ անկէ առաջ 30 հազար զինուորի հագուստ կը ղրկէ Անգլիան... իսկ Հայաստանի Խորհրդայնացումէն ետք դուռ թափառողներ էին անոնք, որոնք հակա–Խորհրդային Անգլիոյ պետական Ֆորէյն Օֆիսի պաշտօնեաներուն մօտ բարեացակամութի՜ւն փնտռելով կը կարծէին որ Ռուսընեան Հայաստանը Սովետներուն յանձնելու «յիմարութիւնը» կը գործէին Անգլիան կամ Ֆրանսան...:

Առանց մեկնաբանութեան:

Ինչ կը վերաբերի ձրի ծափ շնորհելու, ապա Բ. Համաշխարհային պատերազմէն ետք, երբ յուսահատութիւն տիրեց, Թրումանեան բացայայտ հիւլէական ռումբով Արաքսը անցնելիք ռուս զինուորին սպառնալիքին առջեւ... հակառակ Նիւ Եորքի մէջ գումարուած Սփիւռքի զոյգ համագումարներուն աշխատանքին 1947ին, որ ՄԱԿի մէջ մարդկային իրաւանց Պաշտպան Յանձնախումբը քննարկէ եղեռնի զոհերուն պարագան եւ հողային ու նիւթական զիջումներ պարտադրուի Թուրքին, հակառակ Գրիգոր Յարութիւնեանի, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գ. Չէօրէքճեանի Վիշինսքիի եւ Կրոմիքոյի, «Իզվեստիա»յի վրացական ու ռուսական պահանջնե-

րուն՝ Կարսի–Արտահանի հայոց վերադարձի կապակցութեամբ ժողովը անտարբեր մնաց... ռուսական զօրքը չշարժեցաւ սահմանէն անդին... որովհետեւ այն ատեն (մինչեւ 1948) ռուսերը հիւլէական ռումբ չունէին դեռ: Այլապէս ուրիշ ճակատագիր կ'ունենար մեր դատը 1945–47ին:

Շրջան մը հայ մամուլը մեզի միայն խոստումներ շռայլող խորհրդարաններու մէջ մերթ եղեռնը կազմակերպողներուն դէմ ցուցադրուած դիրքորոշումներէն խանդավառ՝ յուսադրելու համար միայն հայ շարքայինները սկսան ծափահարելու տուրքը տալ...

Դաշնակիցները Մուտրոսէն յետոյ մինչեւ խաղաղութեան Վերսայլի ժողովը (1919), մինչեւ Սեւր... Հայոց հետ էին, մինչ անկէ ետք (1920 Օգոստոս), Իտալիան, Ֆրանսան առաջին համբուրողները Թուրքին հանդիսացան եւ մին Անթալիայէն, միւսն ալ Կիլիկիայէն վերջնական հեռացան, լքելէ ետք կիզիչ անապատներէն վերադարձած հայութիւնը իր բախտին, լքելէ հոն միայն իմացընելով... Բիքոյի, Կուրոյի, Պուլյոնի մեզ ծախելէն ետք միայն ...: Դեռ Կիլիկիոյ մէջ քաղաքական մտքի մեր ներկայացուցիչները 1921ի վախճանէն քիչ առաջ իմացան... բարեբախտաբար այս անգամ չանսացին Ֆրանսայէն Քեմալի յանձնուելու առաջարկին եւ ապահով կեանք ապրելու Թելադրանքներուն եւ հեռացան... Կիլիկիայէն:

Մէկ բան ճիշդ է: Անգլիան գլխաւոր շահողն էր Ա. Համաշխարհային պատերազմէն: Եւ նոր Թրքական գաղութներով (Պաղեստին, Իրաք, Եգիպտոս, Արաբիա, Օման, Եմէն, Քուէյթ) այս բոլորը իւրացուց Ֆրանսան խաբեց եւ Սուրիան Ֆէյսալին խոստացաւ, նաեւ Ֆրանսայի ալ...: Ֆրանսան Կիլիկիոյ մէջ չէր կրնար մնալ ու Սուրիա կեդրոնացուց իր զօրքը: Սուրիան ազգային ազատագրական պայքար մղեց, եւ յաջողեցաւ Անկախութիւն ձեռք բերել Բ. Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին:

Անգլիան ութսուն ու հարիւր Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքի տէրն էր – Հնդկաստան, Պիրմանիա, Աւստրալիա, Գանատա, Նոր Զելանտա, Ափրիկէի կէսէն քիչ պակաս հողամասեր իրը դարձան, դեռ անօթի էր... գիտէ՞ր որ Ռուսաստանը պիտի իջնէր իր հողերուն վրայ ապրող ժողովուրդներուն արտին եւ ճակատագիրը պիտի որոշէր...1920ին արդէն մեծ մասամբ մաքրած էր ներխուժողները: Եւրոպացի միջամտողները չկրցան Տենեքին – Կոլչակ զօրավարներուն հետ Կարմիր հրապարակի վրայ տողանցել, կորսուեցան Անգլօ–Ֆրանսական հարիւրաւոր ընկերութիւններու շահաբաժինները Ռուսաստանի մէջ եւ Պաքուի մանաւանդ... չկրցան տիրել... Ռուսաստանը տկար դիրքերու վրայ էր, արդէն եթէ Կովկասէն քաշուած չըլլար Յեղափոխութենէն ետք, ո՞վ կը համարձակէր հանրապետութիւն յառաջացնել... Զարական Ռուսաստան չի կրցաւ Միջերկրական իջնել 1914ին. ան 14րդ պետութիւնն էր ոտնատակէս,

2000 իշխաններ եւ միլիոն մըն ալ կէս բաւարարուածներ կային երկրէն ներս, մնացեալները անխտիր դժգոհ էին, անկախ գաղափարաբանութենէ: 1904ին 16 ժամ աշխատող կէս–անօթի ռուս բանուորին կը տրուէր իր կեանքը կերտելու, նուազագոյնը ունենալու անմիջական օժանդակութեան սեփականացումովը 2000 հոգիի աւարներուն:

Անգլիա կը վախնար, որ իր գաղութներուն կորուստը կըրնայ ըլլալ... ատոր համար դեռ սուրը չպաղած՝ Լենինն ու ընկերները չէզոքացնելու կ'աշխատէր.– Գերմանիան փոխանակ օգնելու աւելի անգութ սկսաւ վարուիլ ռուսերուն հետ, ահագին վէճեր տեղի ունեցան Տրոցկիի (պատերազմ. կոմիսար) եւ Լենինի միջեւ Պըրեսթի Դաշնագիրը ստորագրելու հարցին կապակցութեամբ: Վ. Տէրեան, Ռատեք, Գ. Մակինցեան որքան ալ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի իրաւունքներէն Թելադրուած բանակցութեան յատուկ նախագծեր ներկայացուցին Չիչերինին՝ բայց Գերման Ռոզենպերկը չպասեց, եւ պարտադրեց որ Կարսն ու Արտահանը զիջուին Թուրքերուն: Շատ ցաւալի էր անշուշտ եւ Թուրքիոյ նուաճողական քաղաքականութեան ծառայեց այդ բոլորը:

⁂

Պօղոս Նուպարի պատուիրակութիւնը 1917ի Մայիս 24ին հարց բարձրացուց Դաշնակիցներու առջեւ, որպէսզի անոնց պաշտպանութեամբ եւ հովանաւորութեամբ հայկական վեց վիլայէթներէն ու Կիլիկիայէն կազմուի Ինքնավար Հայաստան:

1918ի Թուրքիոյ Մուտրոսի Դաշինքէն ետք կրկին դիմեցին դաշնակիցներուն, որպէսզի զինադադարի համաձայնագրին մէջ մտցուին Հայաստանի վերաբերեալ հետեւեալ կէտերը.

Ա) – Դաշնակիցներու պաշտպանութեան տակ հայ տարագիրները վերադառնան Հայրենիք: Ինչպէս նաեւ գրաւուին վեց վիլայէթները ու Կիլիկիոյ բոլոր ռազմական կէտերը:

Բ) – Արգիլել այդ վայրերուն մէջ միւսիւլման ներգաղթը Օսմ. Կառավարութեան կողմէ:

Գ) – Դաշնակիցները պէտք է օգնեն սովահար հայ բնակչութեան պարենաւորման, ինչպէս նաեւ երկրի վարչական կառավարման գործը կարգաւորելու համար:

Դաշնակիցները հաշուի չառին հայոց պահանջները:

Պօղոս Նուպար Նոյ. 7ին եւ 12ին նամակներով բողոքեց՝ բայց հաշուի չառին: (Տես «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի» Գ. Ա., էջ 966–967):

Թրքական «Մեմլեքէթ» Թերթը կը գրէր. «Մեր արեւելեան նահանգներուն մէջ Հայաստան մը ստեղծել կը ծրագրեն, ուրեմն կ'ուզեն մեռելներո՞ւ հանրապետութիւն մը հաստատել հոն»:

1918ին Թուրքերը վերականգնեցին Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը Պոլսոյ մէջ։ (1916ի Յուլիս 28ին չէզոքացուած էր)։

1919ին Փետր. 21ին աքսորէն վերադարձուցին Զաւէն Պատրիարքը։

Թրքական կառավարութիւնը եղեռնէն ողջ մնացած հայութեան վերադառնալու իրաւունքը եւ իր խոստումը առ այդ չգործադրեց բնաւ... Կիլիկիա 1919ին, որպէս գրաւեալ շրջան կրցան վերադառնալ հայերը եւ 1921ի վերջը հեռացան։

1918–23ի հայ մամուլը որոտաճմլիկ վկայութիւններ կու տայ «Քեմալական հալածանքներու մասին այդ բնիկներուն նկատմամբ... միակ տարբերութիւնը՝ կը դիւրացուէր անոնց երկրէն դուրս ելլելու ցանկութիւնը... հրաժարելով իրենց ունեցած գոյքերէն եւ հողէն...։

Մօտ երեսունհինգ հազար հայեր եղեռնէն յետոյ վերադարձան Պոլիս, հայ Խնամակալութիւնը անոնց ծախսերը հոգաց։

«Թուրք կառավարութիւնը, ո՛չ մէկ շարժում բրաւ զինադադարէն ետք հայ տարրին որտին մէջ, իր նախորդին (Իթթիհատին) բացած վէրքը դարմանելու։ Կառավարութիւնը եւ Թուրք ժողովուրդը անտարբերութեամբ եւ կարծես ներքին ուրախութեամբ կը դիտէին իրենց դարաւոր հայրենակիցներուն տուայտանքն ու տառապանքը»։

(Զաւէն Արք. «Պատրիարքական Յուշերս» վաւերագրեր եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 287)։

Մարտ 1919ին Պոլսոյ մէջ ստեղծուեցաւ Համազգային խորհուրդ՝ որուն մաս կը կազմէին երեք համայնքները։

Թուրք կառավարութիւնը 2000 Օսմ. ոսկի տրամադրեց Ծերակուտական Մանուկ Ազարեանի միջոցաւ «Պատրիարքարանին յայտնեց, թէ «կը ցաւի որ Իթթիհատական կառավարութիւնը արարքներ գործեց, հայ տարրը վշտացուց...»։

Հոկտ. 1918ին Պօղոս Նուպար դիմեց հայ գաղութներուն, որպէսզի ներկայացուցիչներ ղրկեն Փարիզ՝ Ազգ. Պատուիրակութիւնն ուժեղացնելու եւ Հաշտութեան Համաժողովին ներկայացուելիք պահանջները մշակելու համար։

Բոլոր գաղութներէն հաւաքուեցան։ Ապա կազմուեցաւ հայկական պետութիւն ստեղծելու յայտարարութիւն։ Եւ 1918ին Նոյեմբերի 30ին հրատարակուեցաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.— «Հայկական Ազգային Պատուիրակութիւնը, պատասխանելու համար հայ ազգին միակամ իղձին, որուն մէկ մասն արդէն Անկախ Հանրապետութիւն կազմուած է, կը յայտարարէ ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը Կիլիկիայով միասին, Դաշնակիցներու եւ Մ. Նահանգներու հովանաւորութեան տակ, կամ ազգերու Դաշնակցութեան՝ երբ ան կազմուի»։

Պօղոս Նուպար 1918 Հոկտ. 29ին, Նոյ. 30ին կը դիմէ Դաշնակիցներուն, որպէսզի անոնք պաշտօնապէս ճանչնան հայերը պատերազմող կողմ եւ հրաւիրեն Հաշտութեան Համաժողովին։ Սակայն մերժուեցաւ, այն առարկութեամբ թէ Հայաստանը դեռ պետութիւն չէ։ Թէեւ «նկատի պիտի առնուի» ըսուեցաւ...

Ահա 1919ի Յունուարին Փարիզի մէջ բացուեցաւ Հաշտութեան Համաժողովը, որուն կը մասնակցէին 1000 պատուիրակ 27 երկիրներէն, ընդհանուր բնոյթի (Անգլիա, Ֆրանսա, Մ. Ն., Իտալիա Ճապոն), մասնաւոր բնոյթի Գերմանիոյ հետ կապը կտրած երկիրներ եւ 4րդ՝ նոր կազմակերպուող պետութիւններ, որոնք կրնան ներկայ գտնուիլ 5 Մեծ պետութիւններէն մէկուն ցանկութեամբ։

Այս բաժանումներէն ոեւէ մէկուն մէջ չէր մտներ Հայաստան։

Ս. Ռուսաստան հրաւիրուած չէր. մթնոլորտը Ս. Ռուսաստանի դէմ էր... կը ծրագրէին Ս. Ռուսաստանի վրայ յարձակիլ... Չիչերին բողոքեց այդ առթիւ կազմած «խաղաղեցման ծրագրին դէմ»։

Փարիզի Համաժողովը բուն էութեան չզբաղուեցաւ Հայկական Հարցով, Ազգերու Լիկայի կազմութիւնը յառաջ կը քշէր Ուիլսըն։

Մանտա – 3 տեսակ որոշուեցաւ.

Ա. խումբի մէջ կը մտնէին Օսմ. տիրապետութեան տակ եղող մարզերը։

Մ. Ն. որոշած էր ոչ միայն Հայաստանի, այլ եւ Թուրքիոյ մանտան վերցնել։

1919ին Մ. Ն. Արտ. Գործկոմի քարտէսով՝ Թուրքիա Անատոլուի շրջանով՝ մայրաքաղաք Պոլիս, Հայաստան Արեւելեան նահանգներով...

Լոյտ Ճորճ 1919ի Յունուարին կը յայտնէր, որ Թուրք կայսրութիւնը կը դադրէր եւ Սուրիան, Արաբիան, Միջագետքը, Պաղեստինը պէտք է անջատուէին Թուրքիայէն եւ դառնային ենթամանտային... բայց իրականութեան մէջ Թրքական հարցի լուծումը կը ձգձգէր Անգլիան, ոչ միայն լուծումը, այլ եւ անոր քննարկումը հաշտութեան ժողովին։

Թուրքիոյ հարցին քննարկման Բրիտանական Պատուիրակութեան ձայն չառնելու ստիպումը 4–5 ամիսներ տեւեց...։ (Մ. Արզ.ի գիրքը, էջ 223)։

Պօղոս Նուպար չյուսահատեցաւ եւ պնդեց որ Փարիզի Խաղաղութեան Համաժողովին ընդունին զինք, որպէս ամբողջ հայութեան պաշտօնական Պատուիրակ։

Պօղոս Նուպար այդ առթիւ իր դիմումներուն մէջ կը յիշէ, թէ հայը կամաւոր որպէս, բանակային որպէս, բոլոր ճակատներու վրայ զոհուած որպէս՝ Դաշնակիցներու կողքին... ընդունուի Վեհաժողովին...։

Հայերը, Անդրանիկի զօրքը, չէ՞ որ առանձինն երկար ամիսներ պաշտպանեցին Արեւելեան ճակատը...

Մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետութիւնն ալ կազմեց յատուկ Պատուիրակութիւն. Նախագահ՝ Ա. Ահարոնեան, անդամներ՝ Հ. Օհանջանեան եւ Մ. Պապաջանեան: 1919ի Յունվ. 4ին ժամանեցին Փարիզ: Երբ կը դիմեն ժողովի որ Հայաստանի Հանրապետութիւն որպէս մասնակցին... դարձեալ կը մերժուին: ... Այսու հանդերձ ընդունեցին, որ Պրն. Ահարոնեանը եւ ես բերանացի կերպով մեր ազգային պահանջները ներկայացնենք Տասներու Յանձնախումբին:

«Երկու Հայ Պատուիրակութիւններն ալ գործում էին բաւականաչափ անմիաբան, ընդհուպ մինչեւ իրար «դաւաճան», «Մատնիչ» անուանելը:

Լսենք Պօղոս Պատրիարքը — Հակառակ անոր որ երկու պատուիրակութիւններն ալ միեւնոյն նպատակին առերեւոյթս համերաշխաբար եւ գործակցաբար կը գործէին, սակայն համերաշխ չէին բոլորովին, կուսակցական նկատառումներով, անձնական փառասիրութիւններով եւ այլ ճղճիմ պատճառներով, այնպէս որ հանրային կարծիքին մէջ երկու պատուիրակութեանց գոյութիւնը անախորժութիւն կը համարուէր...:

Եթէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը ... միաժամանակ կը յաւակնէր... միացեալ ու անկախ Հայաստանի ստեղծման նախաձեռնողը ըլլալու — որուն ենթակայ ու բաղկացուցիչ մասը կը դառնայ Արարատեան Հանրապետութիւնը, այս Ահարոնեանի Հայաստանի Պատուիրակութիւնը կը պահանջէր հաշուի նստիլ կատարուած փաստի հետ ու հայոց ընդարձակ պետութիւն ստեղծելու համար յենակէտ դարձնել Հայաստանի Հանրապետութիւնը: ... Ովքեր պէտք է ըլլան վարչապետը ու նախարարները, Հայաստանի մայրաքաղաքը պէտք է ըլլի Երեւա՞նը թէ Վանը, եւլն... մշտակայ վէճի նիւթ էր:

1919ի Փետրուարին զոյգ Պատուիրակութիւնները ներկայացուցին «Հայկական պահանջներու յուշագիրը...», ուր 6 նահանգներով, Կիլիկիայով, Երեւանով... Գանձակի նահանգով «Հայկական պետութիւն» կը պահանջուէր, միաժամանակ այդ Հայաստանի համար կը խնդրուէր Մ. Ն.ի կամ Լիկայի պետութիւններէն մէկուն մանդատ տալ 20 տարիով... դրամական հատուցում վնասներու համար, ջարդարարները պէտք է պատժուին, գաղթականները վերադարձուին իրենց բնակավայրերը...

1919ի Փետր. 24էն Ապրիլ 22 Փարիզի մէջ Ազգային Համագումարը փորձեց հաշտեցնել երկու Պատուիրակները: 38 ներկայացուցիչներ կային:

Հոն որոշեցին Համագումարի լրացուցիչ պահանջ՝ 19 միլիար 132 միլիոն 982 հազար Ֆրանք... որմէ Արեւմտահայութեան 14 միլիառ, իսկ 4,5 միլիառը Արեւելահայութեան պիտի տրուէր:

ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Պաթումի մէջ ծանր պարտութիւն արձանագրեց Սէյմը՝ 1918 Մայիսի աւարտին: 10 հազար քառ. քլմ. հողամաս մըն ալ բաժին ինկաւ հայոց: Ծանր պայման էր զինաթափումը — առանց Թուրքիոյ հաւանութեան ուրիշ պետութեան հետ բանակցելու արգիլումը, Թուրքիոյ Հայաստանի երկաթուղագիծերուն օգտագործելու իրաւունքին ճանաչումը, երկաթուղիի կայարաններուն հսկող Թուրքերու իրաւունք շնորհելը... Թրքահայաստանի կռուողներուն պարտադիր չէզոքացումը:

1918ի ամրան Դաշնակցական Պատուիրակութիւն մը զուր կ՚աշխատէր Պերլինի ու Վիեննայի մէջ՝ որ դէթ Պրեսթի համաձայնութիւնը ընդունիլ տան Թուրքիոյ... նոյնիսկ Աւստրո-Հունգարական զօրք Հայաստան ղրկել առաջարկեցին... ո՛չ մէկ գործնական արդիւնք:

1918ին ամրան Թուրք-մուսավաթականները կը յարձակին Շահումեանի Պաքուի Սովետին վրայ: Ժողկոմը կոչ կ՚ընէր պաշտպանել Պաքուն... 1918 Յուլիս 31ին Պաքուի հերոսական պաշտպանները զէնքը վար դրին... Օգոստոս 4ին Անգլիացիները հոն մտան, Դաշնակ-էսէր-Մենշեւիկ՝ իշխանութիւնը ձեռք առին:

Դաշնակցականներ Ռոստոմի եւ Համազասպի հետ նախապէս կռուած էին հերոսաբար Շահումեանի կողքին, յետոյ յուսահատ՝ դիմած էին Անգլիացիներուն... որոնք հազիւ քանի մը հազար հոգիով եկած, երկու օր կռուած եւ նահանջած էին... 30 հազար հայեր Թուրք Մուսավաթականներու կողմէ ջարդուած էին շաբաթ մը անընդհատ... Գերման սպաները դիտողի դերին մէջ մտած էին:

Սեպտ. 15ին Թուրքերը գրաւեցին Պաքուն:

Շահումեան իր ընկերներով (26 հոգի) 20 Սեպտեմբերին Անդր-Կասպեան անապատին մէջ սպաննուեցան Անգլիոյ եւ Աշխաբատի հակա-յեղափոխականներուն կողմէ:

Յ. Քաջազնունին վարչապետ՝ Ա. Խատիսեան Արտ. Գործոց եւ Արամն ալ ներքին գործ. նախարար նշանակուեցան: Թիֆլիսի ազգային խորհուրդը 13 Յունիսին Երեւան փոխադրուեցաւ:

18 աթոռ Դաշնակցական, 6 աթոռ էս-էր եւ 6 աթոռ ալ ժողովրդային Կուսակցութիւնը ապահոված էր որպէս երեսփոխան:

6 աթոռ ալ տրուեցաւ Մենշեւիկ եւ Պոլշեւիկ կուսակցութեանց, որոնք Երեւանի մէջ միասին կը գործէին:

Պոլշեւիկները յարմար նկատեցին մասնակցիլ կառավարութեան խորհրդարանի բեմը օգտագործելու համար (տես «Հայ ժողովրդի Պատմ. է. հատոր» Երեւան, 1967, էջ 50–51):

Խորհրդարանի Օգոստոսի նիստին կոմունիստ Ա. Մելիքեան կը ձաղկէ Սով. Ռուսաստանէն անջատուելու փորձը Հայաստանի նոր

տէրերուն, եւ կ'ըսէ, թէ Հայ ժողովրդի գոյութեան եւ փրկութեան միակ յենարանը կրնայ Ս. Ռուսաստանը ըլլալ:

Երջանիկ չէր ժողովուրդը, չէր կրնար ըլլալ, սովի մէջ անօգնական եւ մահացողներ համաճարակէ, տնտեսական քայքայուած դրութիւն էր:

Կառավարութիւնը խիստ հսկողութեան տակ էր, Դաշնակցութեան եւ Պիւրոյի ցուցումներով կ'առաջնորդուէր:

1919ի Մայիսի 28ին Միացեալ Անկախ Հայաստան հռչակուեցաւ:

40 հազարնոց բանակ եւ 5 հազարնոց ոստիկանութիւն: Ծրագի՞ր մնաց:

Թշուառութեան արդիւնք «աւազակութիւնը, թալանն ու կողոպուտը սիստեմի էր վերածուած», «մաուզերիստներ կը գործէին». (Ս.Վ. «Հ. Հանրապետութիւն»):

«Մեր պաշտօնէութեան 90 տոկոսը կը գրէ «Հայաստանի Աշխատաւորը» – զեղծարար է: Զեղծում եւ կեղծում են ամէնքը, ալան թալան են անում բոլորը....»:

(«Հայաստանի Աշխատաւոր», 1919, թիւ 81):

1919 Օգոստ. 1էն մինչեւ տարուան վերջը շրջանառութեան մէջ կար 362 միլիոն ռուբլի չէք:

1920 Յունուար 1 – Ապրիլ 1 բաց թողնուեց 832 միլիոն ռուբլի, իսկ 1 Ապրիլ – 1 Նոյ. 7 միլիառ 32 միլիոն ռուբլի...:

Գաղթականները տեղաւորուած էին հետեւեալ շրջաններուն մէջ հազարով՝ Ախտա՝ 23, Էջմիածին՝ 42, Աշտարակ՝ 12, Նոր Բայազիտ՝ 27, Սիսիան 22, Ալեքպոլ՝ 10, Երեւան՝ 31, Դիլիջան՝ 12, Ղարաքիլիսա՝ 9:

Գաղթականներու թիւը 263 հազար էր: Արտաքին քաղաքականութիւնը աւելի անգլիական հակում ունէր: Դենիկինի հետ կապ ունէին:

Ամերիկեան մանդայի կարեւորութիւնը կը շեշտէին, ազգամիջեան կռիւներ՝ Ատրպէյճանի եւ Վրացի ազգայնամոլներուն հետ:

Անգլիացիները իրենց շահերէն տարուած, ըստ կամս եւ ըստ հաճոյս կը գործէին:

Բորչալու գաւառի համար 1918 թուականի Դեկտեմբերին եղբայրասպան պատերազմ ծագեցաւ Վրաստանի հետ: Անգլիացիներ այդ շրջանը «չէզոք գօտի» յայտարարեցին եւ զօրք մտցուցին հոն: Հայերը տեղի տուին Անգլ. ճնշումին:

1919ի Յուլիս 5ին, Փարիզի Համաժողովը Ամերիկայի Հասկելը կը նշանակէ Դաշնակիցներու Գերագոյն Կոմիսար Հայաստանի: Հասկելի լիազօրութիւնները կը տարածուէին Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի վրայ ալ:

Օգոստ.ի 1919ին Ուիլըրն Մերձ. Արեւելք դրկեց նոր միսիա զօր. Հարբորդի ղեկավարութեամբ: 50 հոգիէ բաղկացած՝ որոնց

պաշտօնն էր բոլոր երկիրներու (շրջանի) մանրամասն տեղեկագիրը պատրաստել:

1919ի գարնան անգլիական կառավարութիւնը իր զօր. Ուորդրոպը Անդրկովկասի կոմիսար կը նշանակէ:

Կարմիր բանակը 1919 ամառուն ջախջախած էր Տենիքինի բանակը եւ հարաւ կ'իջնէր:

Կարմիր Բանակի Հարաւ իջնելը պատճառ եղաւ Լոյտ Ճորճի, Գլեմանսոյի եւ երեք Անդր-Կովկասեան հանրապետութիւններու իրարանցումին: Մուսավաթը 100 հազար, Մենշեւիկները 30 հազար մարդ պիտի տրամադրէին Դաշնակիցներո՞ւն... զսպելու համար Կարմիրները... Հայերը շուարուն վիճակի մատնուած «պաշտպան» եւ հովանաւոր կ'որոնէին — Եկէք տիրեցէ՛ք... բայց Դաշնակիցները կը մերժէին... հայոց առաջարկը...

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

... Յ. Քաջազնունին 1 Օգոստոս 1918ի կազմուած դահլիճին վարչապետն էր: Կէս-պուրժուական այդ կառավարութեան միակ ոչ-դաշնակցականը պատերազմական նախարար Հ. Հախվերդեանն էր:

Պատմաբան Մ. Ներսէսեան կը գրէ.

— Չկրցաւ ապահովել կայուն խաղաղութիւն եւ պայմաններ ըստեղծել ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման եւ զարգացման համար: Պատերազմի ժամանակ քայքայուած ժողովրդական տնտեսութիւնը աւելի քայքայուեց եւ կանգնեցաւ կործանման եզրին: Փակուեցաւ արդիւնաբերութեան ձեռնարկներու մեծ մասը, կ'աշխատէին միայն մի քանի արդիւնագործական ձեռնարկութիւններ:

Կրճատուեցաւ պղինձի արդիւնաբերութիւնը:

— Բանուորները կ'աշխատէին 12-15 ժամ:

— Դրամի արժէքազրկումը խիստ կ'իջեցնէր բանուորներու եւ ծառայողներու փաստացի աշխատավարձը:

— 1919ին, 1913ի հետ բաղդատած, ցանքատարածութիւնը 2,5 անգամ պակսած էր, իսկ գիւղատնտեսութեան համախառն արտադրանքը՝ 6 անգամ:

— Շուտով գիւղացիները համոզուեցան, որ կառավարութիւնը շահագործողներու իրաւունքի կողմն է:

— Գիւղացիներու բողոքը... անլսելի կը մնար...

— 1919ին Արեւմտահայ գաղթականներու թիւը 260 հազարէ աւելի էր:

— Սովէն ու համաճարակէն 450 հազար մարդ մահացան:

— Դաշնակցութեան կառավարութիւնը թշնամաբար տրամադրուած էր դէպի Ս. Ռուսաստանը:

Սերտ կապ՝ Սպիտակ Զարական զօրավարներ Տենիքինի եւ Վրանկելի հետ, որոնք ներկայացուցիչ ունէին Երեւան:

Գերման պլոքի պարտութենէն յետոյ փաստօրէն Անդր-Կովկասի տէրը դարձան Դաշնակից Անգլիան, Ֆրանսան եւ Մ. Ն.:

— Այդ Տէրութիւնները կը ձգտէին Ս. Ռուսաստանի դէմ մղուող պայքարին մէջ Անդր-Կովկասը օգտագործել որպէս պատնէշ:

— 1919ին Մ. Ն.ի բանակի զինապետ Հասկէլ՝ *Դաշնակից Գոմիսէրին կամքը՝ օրէնք էր Դաշնակցական կառավարութեան համար*:

— *Մանտայի* հարցով Հարպորդ (Մ. Ն.) այցելեց եւ մեկնեցաւ:

— Փարիզի խաղաղութեան ժողովին՝ 1919... կը մտադրէին նաեւ աւելի ծաւալուն միջամտութիւն կազմակերպել Ս. Ռուսաստանի դէմ: *Ազգերու Լիկա* կազմելու որոշում առին հոն:

— 1919ի Մայիս 14ին նոյն ժողովը որոշեց Հայաստանի *մանտա*-ն Մ. Ն.ի տալ: Ազգերու Լիկան այդ հաստատեց:

— 1920 Յունիս 1ին, Մ. Ն.ի Սենան մերժեց Ուիլսընի առաջարկը Հայաստանի *մանտա-ի* առաջարկը որ անիմաստ վէճերու նիւթ դարձաւ:

— 1920 Ապրիլին Իտալիոյ Սան-Ռէմոյի ժողովէն ետք, Թուրքիոյ հետ ստորագրուեցաւ 1920ի Օգոստ. 10ի Սեւրի (Ֆրանսա) դաշնագիրը:

88-93 յօդուածներով Թուրքիան պարտաւորուած էր Հայաստանը ճանչնալ որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն, որ ելք կը ունենար դէպի Սեւ ծով: Վանի, Էրզրումի, Պիթլիսի, 3 նահանգներուն սահմանը Ուիլսըն պիտի գծէր, նաեւ Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի միջեւ եղած Հայաստանի հարցերը:

— Սեւրը թուղթի վրայ ալ մնաց:

- Սուլթանական Թուրքիան կնքեց դաշնագիրը՝ երբ արդէն դրութեան տէրը Քեմալն էր Անգարայի մէջ:

— Քեմալականները շարունակեցին Իթթիհատի ազգայնական ու նուաճողական քաղաքականութիւնը:

(*Տես «Հայ ժողովրդի Պատմութիւն» Մ. Ներսէսեան, Երեւան*, 1972, *էջ* 450-454: Այս առթիւ ըսենք, որ տեղ տեղ մեր կրկնութիւնները, *վկայութիւնները ամբողջացնելու* կը ծառայեն, գիտակցօրէն *արտագրուած են, ընթերցողը նկատի կ'առնէ այդ: Հ. Գ*):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ՆԵՐՍ ԵՒ ԴՈՒՐՍ ՌՈՒԲԷՆՆԵՐ...

Ռուբէնի «Հայ Յեղ. Յիշատակները» (7րդ հատոր), 363 էջնոց 1979ին Պէյրութ տպուած Հ. Հանրապետութեան (1918-20) շրջանի վերաբերեալ արծարծուած ներքին, կառավարական, արտաքին յարաբերութիւններու բաժիններուն մէջ տրուած բացատրութիւնները, որոշ *չափով գաղափար կու տան Հանրապետութեան օրերուն, անկար եւ անհետատես, միջազգային դրութեան մէջ ոչ խելացի դիրքորոշումներուն մասին «մեծ» գործիչներուն:*

Ռուբէն կ'ընդունի, որ հակասութիւններ եւ հակադրութիւններ շատ տխուր դեր խաղցան եւ նախատեսուած քաղաքականութիւն *մը չունեցան եկող գացող նախարարութիւնները ներքին թէ արտաքին ճակատի վրայ, չկրցան դիրքորոշուիլ փոքրամասնութիւններու չէզոքացման, երկրի «հայացման» եւ ռուս* կարմիր *կամ* դեղին *ուժերու հանդէպ եւ վճռական որոշումներ չկրցան առնել պէտք եղած ձեւով:*

— *Թաթարներ կ'ուզէին տաճկական տիրապետութիւն:*

1,200,000 *հայութիւն...* 750 *հազար Թաթար...* 1918*ի Հայաստանի մէջ...*

— *Պարտուած Թուրքիան մեզմէ աւելի ուժ ունէր, կը գրէ:*

7-8 *հազար կռուող միայն հայ բանակը ունէր,* 15 *հազար բանակի սպայարկղներով... սպաները ռուսասէր (ո՛չ - համայնավար, Դենիքինով խանդավառ... կարեւոր տոկոսը հայերէն չէր գիտեր, եւ ոչ մէկը համաձայն էր Ռուսաստանէն բաժնուելու:*

Ռուբէն զուր կը փորձէ կրթական, դատական, կազմակերպչական մարզերու վրայ յամենալ: Ռուբէնի 1915*ին* 15.000 *Սասունցիներ լքելով հեռանալու շրջանի պատմութիւնը քաջ խմբապետ Մուշեղի բերնով պատմել տալը* իր իսկ գրքին մէջ... *արդէօք ըլլալէ ետք որ Սասունցիք յառաջացող, Մանազկերտ հասած ռուս զօրքին միանան* 1915*ին... երեւան հողով ճակատը լքած իր* փախուստի *մասին լուսաբանելով եւ հատորով մանրամասն պատմող Աղան Տարոնեցիի «Տարոնի խակական պատմութիւնը» պէտք է կարդալ: Ինչպէս պէտք է գնահատել Սասնոյ մէջ կռնակէն Գէորգ Չաւուշը չէզոքացնող...* 1915*ին Սասունցիները լքող...* 1918*ին Ալաքեաղի (Թալին) շրջանին Թաթարներ չէզոքացնող, Հայաստանի Զին. նախարար որպէս* 700 *հազար ոչ-հայերու չէզոքացման մէջ դեր խաղացող, Փետր. ապստամբութեան եւ անկէ ետք Ս. Հայաստանի դէմ սփիւռքի մէջ տխուր դերասանը, այս Հիթլերի գիրկը նետուող, մինչ Կովկաս* 1942*ին Կեսթափոյին հետ գործ ունեցող այս մարդը... ի վերջոյ ո՛չ Արամն էր, ո՛չ Ռոստոմը, ո՛չ ազնիւ պուլկարացի Գրի-*

գործը, ո՛չ քաջ Սեբաստացի Մուրատը, բայց շնորհիւ Արտոններուն եւ շնորհիւ մանաւանդ իր իւրաքանչիւր խօսքը եւ գիրը գնահատող, առանց ստուգումի իւրացնո՞ղ, մինչեւ այն երգերը ծամծմուած, ոչ-քննական պատումներուն հաւատացողնե՞ր կան դեռ սփիւռքի մէջ: Փոխանակ հաշուետուութեան ենթարկելու այսպիսի տարրերու կեանքի մէջ գործած սխալները եւ մանաւանդ վաթսուն տարի՝ ուրիշ Ռուբէնի մը, (Դարբինեան), Ջամալեանի մը հետ իր ներկայ հօղը եւ անոր առաջնորդները անարգող մը մեծարե՛լ, գովերգե՛լ... լման եւ ամբողջ ճշմարտութիւն գտանիլ անոր ըսածները... փոխանակ Աբէլներու արեան հաշիւը պահանջելու տարօրինակ... բայց իրաւ է:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ ԱՆԴՐ-ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ա. Խատիսեան – (իր գրքէն՝ էջ 178):

Որքան ալ երեք Անկախ Պետութիւններ 1918ի Մայիսին անկախ դարձած էին, բայց Դաշնակիցները չէին ուզեր «անտէր» թողուլ զանոնք եւ չէին ուզեր միջ-դրացիական բախումներուն մէկ կողմ քաշուիլ: — Բաժնէ որ տիրես եւ միջամտես որպէս արդար դատաւոր... մերթ Ազերիի, մերթ Վրացիի եւ մերթ Հայոց ի նպաստ դիրքորոշումներով: (Զզուելի Մեթոտ – Հ. Գ.):

Գերման-թուրք Մուտրոսի համաձայնութենէն ետք, Անգլիան եւ քիչ չափով Ֆրանսան, տէր դարձած էին եւ հայերն ալ ինչպէս կը գրէ Ա. Խատիսեան, իրենց ծանրութեան բոլոր ուժով յենած էին Անգլօ-Ֆրանսայի. իսկ 1920ին է որ, Մ. Ն.ի Ուիլսընեան մանտա-ի կողմը ցատկեցին:

Երբ Դաշնակցութիւնը կ'ուզէր հայոց անունով խօսիլ, քանի տէրն էր Արարատեան Հանրապետութեան, բայց պահպանողական էր հանդէպ Կարմիր Յեղափոխութեան, համոզուած էր, որ Կարմիր Ռուսաստանը կը պարտուի... ռուս ցարական Դենիկին, Կոլչակ զօրավարներուն հետ կապ կը պահէր, բայց եւ կը յուսար, որ Ղարաբաղի, Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի հարցերուն մէջ Անգլիան անպայման հայերու հետ պիտի ըլլար, քանի որ հայերը մեծապէս կորուստ ունեցած էին դաշնակիցներու կողքին, 300 հազար թնդանօթի միս տրամադրելով...:

Հայերը արտաքին յարաբերութիւններու ուղին կը ստանային Անդրկովկաս գտնուող այդ Դաշնակից միսիոններէն... ու հարց է, թէ անոնց ենթակայ չըլլալու պարագային չէի՞ն կորսնցներ անոնց վստահութիւնը եւ նաեւ... Երեւանն անգամ...

Տարօրինակն հոն էր, որ բազմաթիւ քաղաքական Միջազգային այդ ժողովներուն՝ 1918ի կէսէն 1921 երկարաձգուած, (Թուրքիոյ հետ Սէն Րէմոյի եւ Սեւրի մէջ 1920 Օգոստոս 10ին դեռ համաձայնութիւն նոր կը կնքուի... պատերազմի աւարտէն մօտ երկու տարի ետք... ու հայերուն օրինաւոր, անկախ, պետութիւնը չի ճանչցուիր, հակառակ անոր, որ հայերը ամէն փորձ կը կատարեն, դիմում, աղերսանք... ու Դաշնակիցները տը փակտօ ճանաչումով միայն իրողապէս ճանչցած կ'ըլլան Երեւանը... որուն շուարուն ղեկավարներուն վրայ կ'աւելնան Պահպանողական (Պօղոս Նուպար, ՌԱԿ-ժողովրդական հոսանքներուն ճնշումը նաեւ), որպէսզի կէս առ կէս ընդունուին «Միացեալ Անկախ Հայաստանի» կառավարութեան մէջ: Պօղոս Նուպարը Նախագահ եւ Արտ. Գործոց նախարարն ալ Փարիզ... կ'առաջարկեն որ նաեւ՝ փոխանորդ մը կարգելով Երեւան... Դեռ չենք խօսիր այն մնայուն պայքարներուն, վերջնագիրներուն, որոնցմէ մէկն ալ՝ բանաստեղծ Վ. Թէքէեանինն պարտականութիւն կը տրուի Երեւանը «խելքի» բերելու եւ մէկ պետութիւն յայտարարելու համար 1919ին: Երեւանն ալ, Պօղոս Նուպարն ալ կը վազվզեն, կ'ոտոտեն օտար պետութեանց Դահլիճներուն շուրջ... գոնէ մանտա մը ապահովելու... հարց կը ծագի, թէ ինչպէս Երեւանի ՌԱԿը եւ ժողովրդային կուս.ները կը դատապարտեն 1920ի դժգոհ ժողովուրդի առաջնորդները Երեւանի Մայիսեան ցոյցի կապակցութեամբ (տես պատճէններէն հատուածներ՝ Ս. Վրացեանի «Հ. Հանրապետութիւն» գիրքին մէջ, եւ որ մեծամասնութենէ տարուած կը մոռնայ Հնչակեանները որպէս ցոյցի մասնակցող սեփական դրօշով եւ ցոյցին զոհ Մշեցի Մարգարը եւ ցոյցին ղեկավարներէն Խարբերդցի Բենիամին Այրեանի 30է աւելի Հնչակեաններուն ձերբակալուիլը, բանտարկուիլը, Հ. Օհանջանեանէն սպառնալիքով զանոնք ազատելու պարագաները):

Ս. Վրացեան եթէ խեղկատակութիւն մը կատարած է «Արեւմտահայոց Բ. Համագումարը» կազմակերպելով, դաշնակցական մենատիրութիւնը քաջալերելով, որովհետեւ 1917–1918ի Արեւմտահայ Երկրապահ Խորհուրդի մէջ հակառակ Կոմսի, Կ. Սասունիի ներկայութեան՝ Դաշնակցականները չկրցան իշխել եւ Անդրանիկի ժողովրդականութիւնը չկրցան փշրել: 1919ի նոր այդ Բ. Համագումարը չծնած մահացաւ... նախկինը հալածեց եւ նորը զուտ Դաշնակցական բնոյթ ստացաւ եւ խմբապետ Մուշեղի մէկ զինուորն ալ, ինքնագլուխ Հնչակեան «ներկայացուցի՞չ» որպէս... Խորհրդարան մըտաւ... առանց իր կուսակցութեան հրահանգին:

Ս. Վրացեան լաւ գիտէր, որ Հնչակեանները միշտ ալ վերապահ գտնուեցան հանրապետութեան դէմ, եւ Հնչակեան Լազօն եւ Բ. Սիւնիք միշտ ալ ընդդիմադիր էին: «Գաղափար», «Կայծ», «Գործաւոր» իրենց խօսքը ունէին:

*
**

Մարտկոցական–Դաշնակ. չարժումը (1933 *Փարիզ*) *Ս. Սնար* (*Մ. Ն.*) *եւ Շահան Նաթալի, կրյան Գարապէտքիրով Հայաստանը փետր 18ին փրկելու աքտին տէրերէն հաշիւ պահանջել: Բայց տուժեցին միայն...:*

Հիմա տեսնենք Դաշնակից լիազօրները, Կովկասի...:

Ա. Խատիսեան հարց կու տայ.–

«Ի՞նչ կը փնտռէր եւ ինչի՞ կը ձգտէր անգլիական քաղաքականութիւնը Կովկասի մէջ: «Անոնք... 1918ի վերջին օրերէն եւ 1919ի սկիզբի ամիսներէն անկասկած կ'ուզէին յաջողցնել երկու նպատակ, նախ ամրացնել Անդր–Կովկասեան հանրապետութիւններուն *անկախութիւնը*՝ (ընդգ. Ա. Խ.), օգտուելով միաժամանակ Պաքուի նաւթէն, եւ երկրորդ ստեղծել հիմունքներ *ատրպէջանական մահմետական հանրապետութեան՝ դարձնելով զայն ուժեղ եւ կենսունակ:* (*Ընդգծ. Հ. Գ.*):

«Այդ քաղաքականութիւնը կը տանէր Պաքուի մէջ զօրավար Թոմսընը՝ առաջին անգլիական զօրավարը, որ մտեր էր Պաքու Միջագետքէն եւ Պարսկաստանէն: Անոր տուած հրահանգները Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի մէջ կ'իրագործէր գնդ. Շատելուորթը:

«Սկիզբը հակա–թրքական արեւելում ունէին (1918), կը գրէ Ա. Խ.– — *Թուլացնել Մահմետական Թուրքիան, ուժեղացնելով Մահմետական Ատրպէյճանը*: Ատոր միտքը՞... *ուժեղացնել Թուրանի սահմանի մէջ գտնուած եւ հարուստ նաւթահորերու տէր երիտասարդ պետութիւն մը:*

Ա. Խատիսեան.– Անգլիական գործօն քաղաքականութեան առաջին քայլերը Կովկասի մէջ եղան, մէկ կողմէ ամէն տեսակ ջանքեր Ատրպէյճանի սահմաններուն մէջ մտցնելու Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հայկական շրջանները, *հոն ամրացնելու նահանգապետի պաշտօնով նշանակուած Տոքթ. Խոսրեւ Բէկ Սուլթանովի (ջարդարար Ղարաբաղի հայութեան– – Հ.Գ.) հեղինակութիւնը եւ միւս կողմէ՝ զօր. Շիւքրիի հրամանատարութեան տակ գտնուած թրքական զօրքերու հեռացումը Կարսի շրջանէն:*

«— 1919ին Փետր. 24ին զօր. Ասըր, Երեւանի անգլիական Բարձր Հրամանատարութեան ներկայացուցիչը, Հայաստանի Արտ. Գործ. նախարարին դրկած է պաշտօնագիր... *լսենք.–*

«Զօր. Թոմսընը Պաքուից հեռագրում է. թէ Դոկտ. Սուլթանովը գնում է Շուշի (Ղարաբաղ) իբրեւ *ընդհանուր նահանգապետ Զանգեզուրի, Շուշիի եւ Ղարաբաղի շրջաններուն:*

«Նա այդ անում է առանց դնելու որեւէ պահանջ ապագայում ատրպէյճանական վարչութեան վերաբերմամբ: Նա այնտեղ գնում

է միայն օրէնքը եւ կարգը պահպանելու համար: ... Եթէ չյաջողի ղադրեցնել ազգամիջեան վէճերը (հայ–ազերի)... Ա. Խ. – Աւելի անգութ քան թուրքերը՝ կոտորածի պատասխանատուն է այդ շրջանին... բազմաթիւ հայ գիւղերու բողոքի պատճառ:

Հ. Գ.– Շատ բան կ'ընէ... Ե՛ւ *ըրաւ*: Ինչո՞ւ, «չէ որ Մուսաւաթ կուս.եան քաղաքական պարագլուխն է...»:

Հայ կառավարութիւնը չ'ընդունիր այդ նշանակումը եւ հաղորդագրութեամբ մը, 19 Փետր. կը բողոքէ Թոմսընի...

Ա. Խատիսեան — «Այս երկու հաղորդագրութիւնները չափազանց բնորոշ են, ըմբռնելու համար այն միանգամայն անվերջ շըփումները, ընդհարումները, որոնք յետոյ տեղի ունեցան եւ կը շարունակուէին աներկիւղ *երկու տարի*»: (*Կը պարզուի, որ հայ–ազերի բախումի գլխաւոր պատճառը Անգլիան է: Հ.Գ.*):

Ա. Խ. – «Տնտեսապէս Ղարաբաղը կապուած է Պաքուի հետ, իսկ ազգագրական եւ քաղաքական տեսակէտէն՝ Հայաստանի հետ: Այստեղէն կը ծագէր *վէճը*»:

«Անգլիական իշխանութիւնը ամենայն միջոցներով կը պաշտպանէր Ատրպէյճանի յաւակնութիւնները... մինչ հայերը կ'ուզէին Հայաստանի կապուած մնալ...»:

Այստեղ Անգլիական ուրիշ խաբեբայութիւն. «Քանի որ հայերը հողեր պիտի առնեն Թուրքիայէն, եւ ազերիները՝ ոչ, ապա Ղարաբաղն ալ թող անո՛նց տրուի... (Չքնաղ տրամաբանութիւն, Հ. Գ.):

Ա. Խ. «Երբ ուշի ուշով կ'ուսումնասիրես այն ժամանակուան անգլիական քաղաքականութիւնը, պարզ կը տեսնես, որ Անգլիա կ'ուզէր որ հայերը եւ Կովկասեան միւս ազգութիւնները *կարենային ետ մղել Բոլշեւիզմի յառաջխաղացումը եւ տիրել Թուրքիոյ հայկական վիլայէթներուն*: Իրենց ուժերով, իրենց սեփական ուժերով հայերը չկրցան ընել այդ: Եւ երբ Անգլիացիք սկսան հասկնալ, որ հայերը չեն կրնար իրագործել *առաջադրուած նպատակները*, սկսան պաղիլ հայերէն»:

— Անգլիոյ Բարձր Գոմիսէրը ըսաւ. «Անգլիան խաղ ըրաւ անյաջող ձիու վրայ», այսինքն կ'ըսէ Ա. Խ. հայերուն եւ Հայաստանի վրայ դրած թուղթը չշահեցաւ...:

Ա. Խ.– ... Ֆրանսական քաղաքականութիւնը (*Անդր–Կովկաս*) *անգոյն էր եւ ոչ–գործօն...:*

— Իտալիան, առ հասարակ աւելի կը հետաքրքրուէր Վրաստանով, քան Հայաստանով՝ գտնելով հոն իրեն համար հարկաւոր անտառը, քարածուխը եւ մանկանէզը:

Այսքանն ալ առ այժմ գաղափար կու տայ մեր «Պաշտպան» Դաշնակիցներուն մասին որոնք «կթելու» եկած էին կիսամեռ Հան–

րապետութիւնը եւ իրենց ափին մէջ առած էին անոնց արեւելումն ալ այն աստիճան..., որ կ'ըսէ Խատիսեան միամտօրէն «Մենք ամէն միջոց ձեռք առինք, որպէսզի Հայաստանի մէջ ժամանակ մը եւս մնան անգլիական զօրքերը, բայց չյաջողեցա՜նք, որեւէ լուրջ արդիւնքի հասնիլ... (էջ 186)։ Կ'ափսոսա՞յ Ա. Խատիսեան, իսկ մենք ալ իր ափսոսալուն կ'ափսոսանք... եւ կը զարմանանք էջը։

3. ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ռուսական զօրքի հետ 400 հազար Արեւմտահայեր Եղեռնի եւ անոր շրջանին Կովկաս ապաւինած էին։ Լքեալ գոյքի պէս Երեւանէն-Թիֆլիս եւ Թիֆլիսէն – Հիւսիս։ Յոյս ունէին որ կրնային վերադառնալ եւ վերստին բնակիլ իրենց հայրենի հողերուն վրայ։

Բոլոր հոսանքներու ներկայացուցիչներով Համագումար կազմեցին։ Զօր. Անդրանիկ՝ Նախագահ։

Համագումարը՝ Երեւանի մէջ։ Կովկասի բոլոր հայ փախստականներու կեդրոններէն 61 պատուիրակ եւ 16 հոգի ալ խորհրդակցական ձայնով ներկայ են։

Էջմիածնի Գէորգ Ե. Կաթ. ներկայացուցիչ ղրկած էր։

Համագումարը միաձայնութեամբ կը վաւերացնէ հետեւեալ առաջադրանքը.

— Արեւմտահայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութեան պահպանումը եւ անոր քայքայուած տնտեսութեան վերականգնումը։

— Հայրենիքի վերաշինութիւնը։

— Նոր սերունդին ֆիզիքական, կրթական եւ քաղաքացիական դաստիարակութիւնը։

Առ այդ Համագումարը կ'որոշէ տեղական կազմակերպութիւններ յառաջացնել գրաւուած վայրերու, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի հայութեան եւ ապաստանած վայրերու մէջ, իրագործել Արեւելահայերու եւ Արեւմտահայերու սերտ գործակցութիւնը։

Մէկ կեդրոնական Մարմնի յանձնել դրամական յանձնաձումը։ Խորհուրդը՝ 15 անդամ եւ 10 փոխ-անդամ։ Ան իր Պիւրոյի միջոցաւ կը վարէ (Խորհուրդէն ընտրուած Դիւան) գործերը, համարատու է Համագումարին։

Դիւանի անդամներ՝ պատուոյ նախագահ՝ Անդրանիկ, նախագահներ՝ Լ. Շանթ, Վ. Փափազեան եւ Ա. Դարբինեան։

Ընդհ. քարտուղար՝ Հրանդ Գալիկեան (իրաւաբան, Հնչակեան)։

*
**

Նոյն տարին Թիֆլիսի մէջ 1917ի Սեպտ. 29ին բացուեցաւ Ռուսահայ Համագումարը «Ազգային գործակցութիւն» անունով։ Հոն ալ բոլոր հոսանքները՝ յատկապէս Դաշնակցութիւնը մեծագոյն բաժինով։ Հոն ալ ընտրուած էին պարենաւորման, գաղթականութեան, ինքնապաշտպանութեան Մարմիններ։ Համագումարի համեմատական կազմը՝ 99 Դաշնակցական, 36 Ժողովրդական, 15 Հնչակ-Սոց. Դեմոկրատ պլոք, Ս. Ռեւոլ. 21, անկուսակցականներ 7։

Ռուսահայ զանգուածը կը գրէ Լ. Թիւթիւնճեան իր «Յուշերուն» մէջ (1975ին տպուած Պէյրութ), իր բախտը կապած էր ռուս ժողովրդին։ «...Երբ Սոցիալ-Դեմոկրատ ճառախօս մը Դաշնակները «աւազակ» անուանեց, ահագին ժխոր մը բարձրացաւ սրահին մէջ եւ տեւեց ժամուկէս։ Դաշնակներն ալ խօսեցան Մ. Պապաջանեանի դէմ, «ամբաստանելով որ անոր դիրքը» հայ ժողովրդի ռէալ ուժերու վրայ յենուած չէր»։

...1914ի հիմնուած Էջմիածնի կաթողիկոսէն վաւերացուած, ապա Դաշնակցութեան ենթարկուած Ազգային Պիւրոն համարատուութիւն չէր կատարած «իր մթին» գործերուն համար... որուն պատասխանատուն մէջտեղ չկար... Թէեւ պահանջուեցաւ... քննել անոր գործունէութիւնը, բայց հետեւանք չունեցաւ։

Լ. Թիւթիւնճեան իր «Յուշեր»ուն մէջ կը վկայէ.–

«... Հ.Յ.Դ. իրմէ դուրս ոչ մէկ հմայք, ազգային արժէք կ'ընդունէր...

«... Անդրանիկ հետզհետէ անհանդուրժելի կը գտնէր Դաշնակցական մթնոլորտը, որ կը ճնշէր հայութեան ճակատագրին վրայ։ (էջ 204)։

– Հոկտ. 24-27ին արիւնալի բախումներ եղած էին. Պոլշեւիկները ապստամբած էին, Քերենսքիի կառավարութիւնը փլչելու վրայ էր։ Լենին 27 Հոկտեմբերին բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութեան յաղթանակը կ'իրագործէր — բանուորներու, գիւղացիներու իշխանութեան դուրս գալը համաշխարհային գետնի վրայ իրական նշանակութիւն պիտի ունենար, կայսերապաշտութեան սրտին խորքը նետուած նետ մըն էր, Համաձայնականներ սարսափի պիտի մատնուէին եւ պատերազմի ընթացքին Ռուս-Դաշնակից բոլոր համաձայնագիրները *պիտի ջնջուէին*, Ռուսաստանը մեծ գաղութ եւ կթան կով ըլլալէ դադրելէ զատ, անգլօ-ֆրանսական գաղութներուն զարթօնքի շունչ պիտի բերէր. այսպիսի խոշոր վտանգի առջեւ Դաշնակիցները պատերազմը Գերմանիոյ դէմ չաւարտած՝ հսկայ զօրքերով ռուս Ճերմակ Զարական ուժերուն զէնք պիտի տային եւ մինչեւ Ճապոնի կողմէ միջամտութիւններ պիտի կատարէին։

Իսկ այս բոլորին մէջ Հայերը երկրորդ կարգի իրենց դիրքերով եւ կշիռով կրկին պիտի դառնային լքուած եւ Թրքական ապա-

նալիքի գոհեր... Ռուսական զօրքին նահանջը զինուորներուն Կովկասեան ճակատը լքելը, Ատրպէյճանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Պաթումի սարկացուցիչ պայմանները ընդունիլ պիտի տար ու Իթթիհատի պարագլուխները ամբողջ 1918ի Թուականին, կեղծիքը դէնք գործուցած «Դաշնակցական Իմբերիալիզմի» դէմ գիւղացին ու բանուորը պաշտպանելու պարտաւորութեան առջեւ ինքզինքնին գտած պիտի յայտարարէին եւ խուժէին, խեղճ կոտորուած ժողովուրդի մը մնացեալ գաղթական բեկորներն ալ ջարդելու համար՝ Ազերի եւ Վրացի ցեղամոլներու հետ ուղղակի գործակցելով եւ քաջալերելով:

1921ին անոնք դեռ անպատկառօրէն Պաքուի Արեւելեան ազգերու համագումարին Զարիզմի դոհ աշխատաւոր Թուրքիայի գոհունակութիւնը պիտի յայտնէին Պէհաետին Շաքիրներու եւ Էնվէրներու կողմէ յառաջացած անոր համար, որ Կարմիր Ռուսաստանը... լքա՞ծ էր Անատոլուն եւ մերժած էր «բռնագրաւուած» Թուրքական հողերը... եւ խե՜ղճ Դաշնակցութիւնն ալ, որ Երեւանը դըժուար կը պաշտպանէր պիտի որակուէր «իմբերիալիստական ախորժակ ունեցանող...»:

Ռուս բանակը կը նահանջէր անկանոն եւ «դէպի տուն» կը փութար... տագնապի մատնուած էր հայութիւնը անխտիր... ահաղանգ կը հնչեցնէին բոլորը:

Հայերը Զարին տրամադրած էին 180 հազար կռուող պատերազմի հաշւոյն... խնդիրը կապուած էր Անդր-Կովկասի իշխանութեան... որ վերապահ էր Կարմիր Յեղափոխութեան նկատմամբ... Սէյմէն միայն արտօնութիւն... 1917ի Դեկտ. 23ը մինչեւ՝ Վրացիներ կը ձգձգեն՝ Անդր-Կովկասի Թուրքիոյ ճակատը կռուելու պատրաստակամութիւնը հայոց...:*Հոն հայերը փոքրամասնութիւն էին... «Երկու դրացի ազգերու, տիրապետողներն ալ* գաղտնի *համաձայնութիւն ունէին Թուրքերուն հետ եւ ապահոված էին իրենք զիրենք ռուսական ազդեցութենէ ձերբազատուելու, հետեւաբար վախ չունէին Օսմանեան յառաջխաղացքէ...: Անոնց նպատակը հայոց դիմադրական կարողութիւնը տկարացնել էր:*

Լ. Թիւթիւնճեան իրաւունք ունի երբ կը գրէ, թէ Սէյմի կառավարութիւնը ճամբայ կը յարդէր Թուրքերուն մուտքին եւ այս կը նշանակէր Կովկասահայերն ալ մատնել Թրքահայոց ճակատագրին, ինչպէս կը գուշակէր Անդրանիկ:

«... Բնաւ յոյս չկար, որ Վրաց-թաթար ուժեր հայոց հետ գային վերցնել ռազմաճակատային պաշտպանութիւնը, այլ առանց վըտանգաւոր բարեկամներ կը յայտնուէին, մանաւանդ թաթարները, որոնք սկսան Թիֆլիս-Գանձակ երկաթուղիին վրայ յարձակիլ, կողոպտել ռուս զինուորները եւ զինուիլ այս «աւարով»:

Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդը... վճռեց կազմել վերջապէս Հայկական զօրաբաժինը, որուն վերին հրամանատարութեան կոչուեցաւ զօր. Թ. Նազարբէկեան:

— Լենինի կառավարութիւնը չճանչցաւ *Սէյմը*, չճանչցան Դաշնակիցները...:

— *Արեւմտահայերս խօսքի իրաւունք չունէինք եւ ո՛չ ալ ի զօրու էինք գործին միջամտելու:*

— *Այն պահէն որ Մոսկուայէն կուգար (Քերենսքիի իշխանութեան օրով) զաղրեցաւ... եւ յանձնառու եղան հայթայթել Դաշնակիցները. պահպանելու համար ճակատը Թուրք եւ Գերման զօրքին դէմ: Ահա այսպէս է, որ Արեւմտահայոց զինուորագրութիւնը կապուեցաւ Միջազգային կերպով Հայաստանի Ընդհ. Կոմիսարութեան:*

— Պօղոս Նուպարէն հեռագիր ստացուեցաւ, որով կը յայտնէր երկու խորհուրդներուն, թէ Դաշնակիցները յանձն կ'առնեն Թրքահայ զօրաբաժնի համար հարկ եղած միջոցները ստանձնել: Ո՛չ միայն նիւթական, այլ եւ ռազմական գետնի վրայ յանձնառու կը դառնային օգնել:

Ազգային Պատուիրակութիւնը (Փարիզ) կը հրաւիրէր Անդրանիկը՝ որ գլուխն անցնի գործին, եւ հիմը դնէր զին. կազմակերպութեան: Հեռագիրը Ֆրանսայի Արտ. Գործ. նախարար Փիշոն վաւերացուցած էր:

— Անդրանիկ Ռոստով էր: Հասաւ Թիֆլիս:

— Յանուն Դաշնակիցներուն, գնդապետ Փայէի գլխաւորած զին. առաքելութիւնը յայտնեց, թէ պիտի տրամադրէ կազմակերպութեան համար հարկաւոր գումարները, ինչպէս նաեւ զին. մարզիչներ:

Դեկտ. 15ին նոր ժողով:

Որոշում՝ կազմութիւնը յատուկ զօրաբաժնի, պարտադիր զօրակոչ Թրքահայերու՝ 19-45 տարեկաններու: 8 հոգինոց Հայաստանի Ապահովութեան խորհուրդ, իր Շրջանային խորհուրդներով Ռուսիոյ եւ երկրին մէջ (25է աւելի – Հ. Գ.):

— Զօրամասը ենթակայ է զօրաբանակի ընդհ. հրամանատարութեան, որ իր հերթին ենթակայ է Կովկասի Ճակատի ընդհ. հրամանատարութեան: Անդրանիկ կ'ընտրուէր հրամանատար:

Դաշնակցականներ դժգոհ էին... Անդրանիկ իրենցմէ չէ՛ր այլեւս... բայց քուէարկեցին անոր թեկնածութեան...

Զին. խորհուրդը 8 հոգինոց կազմ՝ Ա. Թերզիպաշեան, Բժ. Հ. Վառվառեան, Յ. Յակոբեան, Ժիրայր Միրզախանեան, Յ. Ամատունի, Սեպուհ, Ա. Դարբինեան, Կարօ Սասունի, Կոմս եւ Հ. Գալիկեան: Ապա դիւաններ հաստատուեցան: Կոմս՝ Նախագահ, Ա. Թէրզիպաշեան՝ Գործավար:

— Անդրանիկին ռուս սպայակոյտը շնորհեց Ժեներալ-Մայոր տիտղոսը եւ Ս. Հեղինէի բարձր պատուանշանը: Սպայակոյտի պետն էր զօր. Զենկեւիչ: Սպաները բոլորն ալ ռուս կամաւորներ էին: Կային ռուսահայ սպաներ ալ: Իր տեղակալը՝ Սմբատ, Մուրատ եւ Սե-

պուի երկիր մեկնած էին, կրցածնուն չափ ճակատը կազմակերպելու համար:

— Թուրքերը Պաղտատի կողմը կեդրոնացած էին… սակայն այդ օրերուն մեզի համար բախտ էր: Զինադադար կնքուած էր ռուսերու եւ թուրքերու միջեւ Երզնկայի մէջ:

— Վէհիպ փաշա կը գոհանար բողոքներ ուղղելով Անդրկովկասի վարչութեան «անկանոն գունդերու գործունէութեան դէմ…» (Անդրանիկ եւ այլ Արեւմտահայ խմբապետներ):

— Այդ «անկանոն» որակուած գունդերն էին Սեբաստացի Մուրատի զինուորները, որոնք մաս կը կազմէին Հայաստանի Երկրապահ զօրամասին:

Գործօն դեր վերցուցած էր Հնչակեան ժիրայր Միրզախանեան (ինչպէս Վանի հերոսամարտին): Ան Զինուորական Դիւանի պետն էր: Զին. Դիւանը կը զբաղուէր զինուորագրութեան գործով, կը վարէր ենթասպայից վրժ. մը, մարզական կրթութիւնը՝ զօրակոչի ենթարկուած նորագիրներուն եւ Անդրանիկի սպայակոյտին հայթայթելով մարզուած զօրաբաժին մը: Սակայն նուազագոյնը վեց շաբաթ կ'առնէր ներկայանալի զօրաբաժին մը մէջտեղ բերելը:

— Առանց զօրակոչի սպասելու՝ 19–39 տարեկան Արեւմտահայ այրերը զէնքի փարեցան ջերմ խանդավառութեամբ:

— Արեւմտահայաստան գտնուող 160 հազար հայութիւնը հոգեւին կը դիմէր ինքնապաշտպանութեան՝ թրքական մահացու վտանգին դէմ:

— Կոչեր հրատարակուեցան «հայ ժողովուրդին ուղղուած»: Ահարոնեան, Անդրանիկ, Ար. Դարբինեան «տառապանքը՛ տաճկահայ» կը մատնանշէին այս կոչերով…:

1917ի Մայիսին Դաշնակիցները կապի մէջ մտան Անդրանիկի հետ:

Անդրանիկ մտադրած էր կազմակերպել 20 հազարնոց կանոնաւոր բանակ մը հայկական գունդերէ… Այս ուժը պիտի բռնէր Վան-Պիթլիս–Սղերդ գիծը, մէկ թեւը Մուսուլ՝ միանալու Անգլիական բանակի, իսկ միւս թեւը պիտի քալէր Տիարպեքիրի վրայ:

— Դաշնակիցները 60 հազարնոց բանակ մը պիտի ցամաք հանե՞ն Ալեքսանտրէթ, ձեռք նետելու համար Տիարպեքիրէն յառաջացալիք հայ զօրքին:

Այսպէսով պիտի գրաւուէր Հայաստանի վեց նահանգներու ամբողջական հողամասը: Այս գործողութիւնը միեւնոյն ատեն պիտի նեղէր Օսմանեան բանակը երկու մասի:

— Թրքական ճակատը չլքող 15–20 հազար ռուսահայ զօրք կար:

Անդրանիկ քաջալերուած կը նկատէր այս վերջինները եւ յոգնած:

— Քերենսկի ազգային բանակներու կազմութեան համաձայն չէր…

— Ռուս բանակը իր ետին ձգած էր լեռնակուտակ հրազէն, կէս միլիոն զօրքի վեցամսեայ պարէն, թնդանօթ…

— Ս. Շահումեան բանակցութիւններ վարեց Հ.Յ.Դ.ի հետ: Լ. Թ. կը գրէ, որ, եթէ համաձայնութիւն գոյանար, վրացիք ուժ չունէին ընդդիմանալու հայոց եւ (Կարմիր) *ռուսերու միացեալ կամքին*: Դեռ ճակատի վրայ 15 հազար ռուս զօրք կար համայնավարներուն համակիր:

— Ս. Շահումեան 1917ի Դեկտ.ի վերջերը Թիֆլիս եկաւ, գտաւ Սէյմը ո՛չ բարեացակամ…

Մենշեւիկներուն հետ անկարելի էր խօսակցիլ:

Իսկ Մուսավաթականները «թշնամական դիրք բռնած էին Կարմիր Ռուսիոյ դէմ»:

— *Արդէն Լենինի մտածումը հայերն էին, որոնց կացութիւնը յուսահատական էր:*

— Կարմիր 15 հազար զօրքը կրնար կազմակերպուած յառաջանալ դէպի Թիֆլիս, ուր զօրանոցը հայոց զօրքով լեցուն էր եւ փողոցները հայ սպաներ եւ զինուորներ կը վխտային:

— Շահումեան կը խոստանար այդ 15 հազար զօրքը պահել ճակատի վրայ, յայտնապէս որոշ էր, որ հայեր անատակ էին առանց Բեռին (ռուսը) թիկունք ունենալու, եթէ կապուած զգային ինքզինքնին Մոսկուայի – ուր փոխադրուած էր կառավարութիւնը. այն ատեն անիշխանութիւնը կը դադրէր Կովկասի մէջ:

— Իսկ հայ պոլշեւիկնե՞րը ի՞նչ էին… որոնց կարեւորութիւն տար Հ. Յ. Դ.ն, … չէին հասկնար, որ գործը հայ կուս.ներու ուժի համեմատութիւնը չէր, այլ պետական ազգի մը օժանդակութիւնը ապահովել կարենալուն վրայ էր…

— Միայն… Պաքուի Դաշնակցական խմբակը հաւանեցաւ… ճանչնալ նոր Ռուսաստանի հեղինակութիւնը…:

— Շահումեան առաջարկեց 15 հազար զօրքը տրամադրել Թրքահայ Երկրապահ Զօրքին կողքին կռուելու: (Լ. Թ., էջ 238):

— Այս 15 հազարը Սարը–Ղամըշի գծին վրայ էին…

— Շահումեան պայման կը դնէր իրեն Հ.Յ.Դ.ի միջեւ ներքին համաձայնութեան, նկատի ունենալով որ Մոսկուա իր Կովկասեան քաղաքականութիւնը հիմնել կ'ուզէ՛ր *յենուելով հայ ժողովուրդին վրայ*:

— *Արեւմտահայ Դաշնակցականները*, կը գրէ Լ. Թ., *որեւէ կերպով կարկառուած օգնութեան ձեռք մերժելի չէին նկատեր, մինչ ռուսահայ դաշնակցականներ Սէյմի մաս կազմելով… կը մերժէին ուժ տալ համայնավար ազդեցութեան ծաւալումին…*:

— Բանակցութիւնները վիժեցան:

— Ճակատը մնացող ռուս զինուորները ձգեցին հեռացան:

— Սէյմը ձերբակալման հրամանագիր արձակեց Ս. Շահումեանի դէմ որ անցաւ Պաքու, ուր թէեւ Սոց. Ռ.ները մեծամասնութիւն էին, բայց եւ կային համայնավարներ ալ եւ կը ճանչնային Մոսկուայի նոր իշխանութիւնը:

Ինչ էր Անդրանիկի տեսակէտը հայ կռուող զօրքի ուժի մասին: Դաշնակիցներուն ուղղուած զեկոյցէն.

— Երեք պրիկատ կազմելու համար Հայաստանի Երկրապահ զօրքը պէտք ունի 350 սպաներու: Յայժմ ունիմ 40–50 սպաներ՝ նոր շրջանաւարտ՝ Սպայից վարժարանէն: Մանազկերտ–Ալաշկերտ–Պուլանըգ գծի վրայ պատրաստ ունինք 3000 զինուոր: Վան կը խոստանայ տեղւոյն վրայ կազմակերպել 6000 զինուոր: Խնուս ունի 1000, Երզնկա–Կարին՝ 2000: Մինչեւ քսան օր կ՚ունենանք 15 հազար հոգի զէնքի տակ:

— Վրացիք չեն պաշտպաներ Տրապիզոնի գիծը...

— Թշնամին կրնայ մեր թիկունքը կտրել այդ կողմէն:

— Բէյլիքի Թուրքեստանի զօրամասն ալ կը լքէ ճակատը:

— Վանի մէջ մնացող Ն. հայկական զունդէն միմիայն 800 հոգի մնացած է:

— Փոխադրութեան համար կառաշար չկայ:

— Թրքութիւնը Վլատիկավկասէն – Պաքու–Գանձակ զինուած է...

— Այս բոլորէն ետք Կովկասէն «յեղափոխական» (Սէյմ) կառավարութիւնը թուրքերէն (Ազեր) զունդեր կը կազմէ ու կը զինէ...:

— Ես զարմանքով լսեցի, որ Սէյմը կ՚օգնէ թաթարներուն, որոնք արդէն ապստամբութեան դրօշ պարզած են...

(«*Վան–Տոսպ*», 1918 *Յունուար* 14):

— Զօր. Սմբատ Անդրանիկի հրահանգով իր մշեցիներուն հետ մեկնեցաւ Պիթլիսի շրջան: Սեպուհ՝ Բաբերդ, դեր–գնդապետ Թորգոմ՝ Կարին: Վանի Շրջանի հրամանատար՝ գնդապետ Պաղտասարեան... գնդապետը Երեւանէն անդին չգնաց... բայց հերոսացաւ Սարդարապատի կռիւներուն...

Զօր. Արէշեանը Կարնոյ բերդապահ... Ալեքպոլէն անդին չըգնաց...

— 760 թնդանօթները Կարնոյ առանց գործածելու թշնամիին յանձնուեցաւ: Սպարապետ Թ. Նազարբէկեանի հրամանով Անդրանիկ իր զօրքերէն մաս մը Կարնոյ յատկացուց:

«Սարըղամըշ... Անդրանիկ եւ իր հետեւորդները տեսան որ Հ. Ապ. Խորհուրդի ներկայացուցիչ Հնչակեան Պանդուխտ վէճի բռնուած էր տեղւոյն հայ Զին. Միութեան հետ: Այս միութիւնները կազմուեր էին բանակի նահանջին առնեն, տէր կանգնելու համար ռուս բանակի թողած ռազմական հարստութեան եւ պարէնին: Պանդուխտ ալ տէր կանգներ էր մէկ մասին: Ան բաւական զօրք հաւաքած (մեծ

մասը Հնչակեան) դրկած էր Կարին, զանոնք զինելով, հագուեցնելով եւ պարենաւորելով:

Միւս Զին. Միութիւնը գործ մը չէր տեսած, կը գրէ Լ. Թ., որոշ չէր թէ *ի՞նչ բանի կը գործածէին ամբարուած հարստութիւնը* ...սակայն արգելք կը յարուցանէր Պանդուխտի գործունէութեան, այսինքն՝ Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասի սպառազինման գործին: Անդրանիկ մեծ համբերութեամբ հաշտեցուց կողմերը:

— Վրացի հրամանատար Օտիշիլիծէ Վեհիպ փաշայի հետ կապ հաստատած էր... գնդապետ Թորգոմի դիմումը որ հեռացուի... կը մերժուի եւ զինք կը չէզոքացնեն...

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
ԹԻՖԼԻՍ ԹԻՒ 52

«Զօրավար Անդրանիկին,

«Հ.Ա.Խ.ը նկատի ունենալով էրզրումի անկումէն ետք ըստեղծուած ծանր դրութիւնը, ինչպէս նաեւ ձեր հրաժարականէն յառաջացած դժուարութիւնները, Երկրապահ Զօրամասի վերակազմութեան գործի մէջ՝ կապուած տեխնիկական, յարաբերական եւ այլ պայմաններու հետ, միաժամանակ խորապէս գնահատելով ներկայ ճգնաժամային օրերուն Ձեր զին. փորձառութենէն եւ հմայքէն օգտուելու անհրաժեշտութիւնը՝ որոշեց խնդրել Ձեզմէ, որ շուտափոյթ կերպով ձեռնարկէք *մի զօրամաս կազմել* Ձեր հրամանատարութեան ներքոյ մարզուած եւ անձնուէր ուժերէ եւ փութաք ճակատի պաշտպանութեան:

«Աւելորդ է աւելցնել խորհուրդիս վստահութիւնը Ձեր հմայքին ու փորձառութեան, որ իրարու քով բերէ զէթ հազար հոգի, որոնք ընդունակ ըլլային անձնազոհութեան՝ Ձեզ հետեւելու մեր արիւնոտ դատին համար:

«Քաջայոյս ենք որ շուտով այս թիւը պիտի բազմանայ զուգընթաց՝ Ձեր զօրամասի սխրագործութեանց, որուն աներկբայ ենք»:

Հ. Ապ. Խորհուրդի կողմէ՝

Վ. Նախագահի — Անդամ Քարտուղար՝
Պարոյր Լեւոնեան — Հրանդ Գալիկեան

Մարտ 21, 1918

Աշուղ Ջիւանիի (Ջիւանի գործօն Հնչակեան էր) Դաշնակցական որդին՝ Պարոյր Լեւոնեան Անդրանիկի հաւատարիմ մնաց... շարքերէն վտարուելու վտանգը անտեսելով... Ռամկավարներու եւ Հնչակեաններու հետ Հ.Ա.Խ.ի էն *մնայուն պարծանքը եղող ձեռնարկը կերտեցին ստեղծելով Անդրանիկի* Հարուածող Զօրամասը՝ *որ*

Արեւմտահայոց մղած դիւցազուն պայքարը պանծացուց՝ Թուրքերու հետ հաշտութիւն կնքող Դաշնակցականներու Հայաստանը սարկացնելէն ետք՝ Նախիջեւանէն մինչեւ Ղարաբաղ արձագանգող սխրագործութիւններով եւ եթէ Պաքու մնար միացած Շահումեանի շուրջը՝ ան պիտի հասնէր Պաքու՝ հաւատարիմ ռուս ժողովուրդին եւ անոր պետութեան...

ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

— Վան՝ 30 հազար վերադարձած գաղթականներ, Էրզրումի անկումէն ետք կը մերժեն նահանջել, կը դիմադրեն... Թուրքերը Կարսի սահմաններուն հասած են... ո՛չ մէկ լուր պաշարուած Վանեցիներէն: 1918 Ապրիլ 1ին իմացանք, թէ տեղի ունեցեր են յաղթական կռիւներ, ժողովուրդէն 15 հազար հոգի Ոստանի եւ Անխսի ուղղութեամբ յաջողեր է հասնիլ Իգտիր, միւս մասը Բերկրի–Պայազիտ գիծը իր դէմ կտրուած գտնելով՝ Ս. Սարայի ճամբով Խոյ, իսկ Խոշապի ճամբով պիտի դիմէր՝ Սալմաստ:

— Դաշնակցութիւնը տեռորիստ մը դրկեց մինչեւ Ղարաբաղ՝ Անդրանիկը սպաննելու համար... (Լ.Թ. էջ 332):

«Փարիզի «Ապագայ» թերթէն արտատպուած «Զօր. Անդրանիկ կը խօսի» գրքոյկէն կը մէջբերենք:

«— Ամբողջ երեք ամիս ինծի դէմ յարուցուեցան դաւադրութիւններ, եւ եղան հալածանքներ»:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԹԵՐԹԸ ԿԸ ՎԿԱՅԷ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը որպէս Հայաստանի Գործադիր Կոմիտէի օրկան բայց Թիֆլիսի մէջ՝ լոյս կ'ընծայէր «Կայծ» թերթը 1918ին: Այդ թերթը փախստականներու մասին ուսումնասիրութեան մէջ, կը գրէր. «Ճակատի քայքայման մէջ մեծ դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ մեր ժողովուրդը փախչելու հեռանկարն ունէր միշտ: Այն գիւղացին որ պատերազմէն առաջ կիսազէն եւ անպաշար կրնար ամիսներով դիմադրել, այս անգամ մթերքի եւ ամէն տեսակ զէնքերու առատութեամբ չկրցաւ դիմադրել, եւ ինքնապաշտպանութեան փոխարէն՝ նպատակայարմար նկատեց փախուստ տալ: Եւ թերթը կ'եզրակացնէր թէ՝ «Այդ պատճառաւ մեր ճակատը դատարկուեցաւ»:(«Կայծ», 1918, Մայիս 13, թիւ 2, Թիֆլիս):

«Կայծ» կը սխալէր մէկ կէտի մէջ, հայկական դիմադրութիւնները փախուստի հնարաւորութենէ զուրկ հանգամանքներու մէջ եղած են: Էրզրումի քաոսին առեն Անդրանիկի յղացած ծրագիրը, բերդաքաղաքը պաշարել տալ Թուրք բանակէն՝ փախուստի ճամբայ չձգելու հայոց: Այն առեն կ'ըսէր դիւցազնը–մերինները առիւծներու պէս կը կռուին»:

Այսպէս եղաւ Սարդարապատի ճակատամարտին: Եւ այդ ալ նախատեսած էր Անդրանիկ, երբ Ալեքսանդրապոլի մէջ կ'ըսէր Պարոյր Լեւոնեանին.

— Ժողովուրդը հաւաքեցէ՛ք Լոռիի բարձունքը եւ Երեւան...:

...Եւ Երեւակայե՜լ, գաղթող նահանջողներու ((Թուրքիայէն) վիճակը աւելի մխիթարական էր: Կրցած էին հետերնին առնել ալիւր, շաքար, ցորեն... որոնք իրենց մէկ երկու ամսուան սնունդ կրնային հայթայթել:

«Կայծ»ի վերոյիշեալ թիւը կը խօսի Ալեքպոլ խռնուած գաղթականներու մասին, եւ հետեւեալ կերպով կը ճշդէ բարոյա–հոգեբանական վիճակը.

«— Փախստականներու մէջ դասալիքներ շատ կան – միեւնոյն ընտանիքէն յաճախ մէկ քանի այր խուսափած են զինուորական ծառայութենէ, մինչդեռ ուրիշներ մնացած են բոլորովին անտէրունչ: Ամէն մէկն իր ուրոյն պահանջներն ունի, ընդհանուր դժգոհութիւն մը կայ եւ ամէնէն աւելի զանգատողները անոնք են, որոնք պարենաւորման կողմէ ամենաապահովուածներ են. մինչդեռ անոնք որոնք զրկուած են, կորսնցուցած ամէն ինչ, նուազ դժգոհ, նուազ պահանջկոտ եւ համակերպող են:

— 1915ի հետ բաղդատած տնտեսապէս աւելի մխիթարական դրութեան մէջ էին գաղթականները:

Անմիջապէս օժանդակութեան կարօտ էին այն վայրերէն եկողները, որոնք նախապէս գաղթած չէին եւ ուղղակի այս անգամ հալածական կը դառնային թշնամիէն, Սասունցիներ, Մոտկանցիներ, Վանեցիներու եւ Պայազիտցիներու մէկ մասը:

— Ալաշկերտցիները խուճապի մատնուած չէին եւ պատրաստուած նահանջած էին:

— Նախքան փախստականներու օգնութեան կազմակերպուիլը՝ 14 հազար Ալաշկերտցիներ Աշտարակ գացող ճամբով գացեր էին Ալեքպոլ եւ Ալագեազ, Մանազկերտցիներ՝ 4000ի մօտ՝ գացեր էին Ղարաքիլիսէ: Իսկ Խնուսցիներու եւ Պուլանըգի մնացորդացը կը գտնուէին Էջմիածնի եւ Սուրմալուի գաւառները: Վանեցւոց մէկ մասը տեղաւորուած էր Ղամարլուի շրջանը եւ մէկ մասն ալ գիւղաքաղաքներու մէջ:

«Հայաստանի Ազ. Խորհուրդի» մէջ որքան ալ Դաշնակցականներ կային, որքան ալ Արեւմտահայ պատգամաւոր Դաշնակցականները կ'ուզէին իրաւասութիւնները կրճատել Հ.Ա.Խ.ի եւ կ'ուզէին որ անոնք քանիհինգ շրջաններու մէջ գործող իրենց Շրջանային Խորհուրդներով Ազգային Խորհուրդներու – ուր Դաշնակներ մեծամասնութիւն էին ընդհանրապէս – գործերը դառնան, կամ ցոյց չտան գործունէութիւն մը այն սահմանի՝ որ շուքի մէջ մնայ Հ. Յ. Դ.ն, որ իրմէ զատ այլ հոսանքներու գործունէութիւնը չէր հանդուրժեր, երբ «վտանգ» կը տեսնէր իր մենատիրութեան ճամբուն վրայ: Այս

մենատիրական ոգին ո՛չ միայն ձախ հոսանքները հեռացուց Հայաստանի ղեկավարներէն, այլ պահպանողական եւ Ռամկավար տարրերը՝ որոնք եթէ հակա-համայնավար էին եւ կը դատապարտէին Մայիսեան ցոյցերուն մասնակցող եւ ապստամբութեան դիմած ձախ հոսանքները 1920ին պաշտօնական կոչերով եւ թէկուզ համաձայնութիւն յայտնելով օրուան իշխանութեան բանտարկեալները գնդակահարելուն... բայց եւ սահման մը անդին՝ անոնք կը մերժէին մենատիրական ձգտումներով իշխելու Դաշնակցական մեթոտները:

Բայց իրենց հերթին ուրիշ սխալի մէջ ինկան: Փաստօրէն Պօղոս Նուպարի գլխաւոր զօրավիգ հանդիսանալու շրջանին մեր Նահանգներով — Կիլիկիան պահանջող զոյգ պատուիրակութիւններէն՝ Ահարոնեանէն աւելի յառաջ անցան, պահանջելով որ Թրքահայաստանի ազատագրուելիք հողերը ո՛չ թէ Միացեալ անկախ Հայաստան դառնան, այլ Փարիզի 1919 Թ. խաղաղութեան համաժողովին եւ անկէ յետոյ ամէն գնով Լիկայի պետութիւններուն կամ 5 մեծ պետութիւններէն մէկուն հովանաւորութիւնը կամ անպայման Ուիլսընի խնամակալութենէն կախեալ Հայաստան մը հաստատուի:

Այս մասին բուռն պայքար տարին Մ. Ն.ի, Ֆրանսայի, Եգիպտոսի, Պոլսոյ, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ Հնչակեան կուսակցութեան պարագլուխները... երկու պատուիրակութիւնները կեցուածքնին ինչո՞վ պիտի արդարացնեն...

Պատմութիւնը պիտի որոշէ:

Ի վերջոյ Հնչակեան կուս.ը որքան ալ Թիֆլիսի իր կեդրոնով Դաշնակցական անտեսական եւ հակա-սովետ գիրքորոշման դէմ կը պայքարէր, բայց երբեք չէր կրնար ներել, որ 250 տարուան ռուսական արեւելում ունեցող մեր ազգի նոր շրջանի ղեկավարները՝ նոր աղէտի առջեւ դնեն հայ ժողովուրդի գոյութիւնը՝ Ռուսաստանէն աւելի անսալով Դաշնակից խաբեբաներու սուտ երդումներուն կամ խօսքերուն:

Ոճրագործութիւն էր նաեւ Դաշնակցական Ահարոնեանի դէմ պայքարելու ճիգը, Արարատեան Հանրապետութեան պարտադրելու ճիգը՝ որ Միացեալ Անկախ Հայաստանի նախագահը անպայման Պօղոս Նուպարը դառնայ...: Ռէժիմի հարց չէ... Ես-ի հարց է:

Դեռ հայ ժողովուրդի Ի. դարու պատմութիւնը լման գրուած չէ: Մանրամասն արուած պատմութիւններ շատ են, բայց անոնց մէջ դեռ կը շարունակէ նեղ կուսակցական հայեացքով դէպքերը քննարկելու փորձը եւ անպայման իր կուսակցութեան ճշմարիտ ուղիէն բռնած, սխալ չգործած, սրբացուած ներկայացնելու ճիգը:

Այս առթիւ ըսենք նաեւ, որ բազմաթիւ անգամ հայ ջարդող եւ մնացեալը ջարդելու համար Ղարաքիլիսէ արշաւողներուն ի՞նչպէս կարելի էր վստահիլ եւ արկածախնդրութենէ ետք (18 փետր. 1921) Գարաբեքիրը Երեւանի հայութեան պաշտպանութեան հրաւիրել...

Ինչպէս կարելի է այդ խայտառակ շարժումի ի նպաստ դիրքո-

րոշուիլ եւ Թռուցիկով Ս. Վրացեանի դահլիճին «փրկութեան կոմիտէի»ն հաւատալ աւելի շատ՝ քան այդպիսի կոմիտէն Երեւանէն հեռացնել ուզողներուն...:

Ինչպէս կարելի է հայ քաղաքական կուսակցութեան մը — Հ. Յ.Դ. — բոլոր գործերը ֆեոդալական կամ քաղաքական գիրքորոշումները մէկ ջուրով լուալ եւ անոր իւրաքանչիւր արարքին մէջ անպայման դաւաճանութիւն տեսնել... ի վերջոյ հազարներով Ցեռայի տրամադրած, հողին համար պայքարի ելած, ինկած քալած, ար-խալած փոքր ազգի մը փոքր կուսակցութիւնը թէկուզ դարձած, բայց եւ ինչքան ալ Թիֆլիսի եւ Երեւանի մէջ հակա-սովետ-դաշնակիցներէն Ուիլսնեան հող ապահովելու մտահոգութեամբ — (եթէ գայթակղեր է, ոտքը կոտրեր է) բայց 2 Դեկտ. 1920ին մեծամասնութեամբ երկրի իշխանութիւնը յանձներ է կարմիրներուն, Պաքուի մէջ — Շահումեանի հետ հարիւրաւոր կռուողներ զոհած է Մուսավաթի դէմ:

Ո՛չ թէ չէ համոզուած, թէ Ռուսաստանէն զատ հայ ժողովուրդը երբէք փրկող չունէր, այլ դժբախտաբար տարուած է Արեւմուտքէն եւ ի վերջոյ այսօր, ինչքան ալ դեռ անոր դռներէն կը յուսայ փրկութիւն, ինչքան ալ վաթսուն վերջին տարիներուն դռներ է ծեծեր անօգո՜ւտ... բայց եւ հասեր է իմաստութեան դռներուն, որ ներկայ Հայաստանի բռունցքէն զատ ուրիշ բռունցք չ'իջներ մեր հողերու եւ մեր զոհերու իրաւունքի տիրացման ճանապարհին:

Այսպէս կը խորհին իրաւ դաշնակցականները, որոնց հետեւողները շատ են Լիբանանի մէջ:

Կը նշանակէ՞ արդեօք, որ հայ քաղաքական հոսանքներ իրենց ղեկավարներով չեն գործած սխալներ, միամտութիւններ, չեն օրօրուած սուտերով եւ սուտեր ալ չեն հրամցուցած իրենց շարքայիններուն, կեղծ եւ վնասակար եւ միամիտ ղեկավարներ չեն ունեցած... դեռ ո՛չ մէկ պետութիւն խաղի չեն կրցած բերել հայ քաղաքական հոսանքները եւ դեռ շա՜տ ուրիշ մեղքեր ալ՝ զոր գնահատելու եւ ներկայացնելու նպատակը չունինք այս առթիւ:

Հայ քաղաքական միտքը երբ երէկը լոյս աշխարհ բերելու կը ձգտի գնահատուելու սիրոյն, անկէ շահ ունի նոր սերունդը.— Հերոսները անոնք են՝ որ ճակատներու, լեռներու եւ կախաղաններու վրայ ինկան հաւաքաբար՝ տուժող ազգի մը 600 տարուան ստրկութեան վերջ տալու ազնիւ առաջադրանքով: Հերոսները անոնք են տակաւին, որ պահելու համար իրենց ազգը սահմաններու մէջ՝ անոր առջեւ կը դնեն ո՛չ թէ Ատլանտեան անցնելու ուղին այլ կա՛մ կեցած տեղը մնալու՝ կամ հողին կառչելու եւ հոն ալ հաստատուելու որոշումը... ի՞նչ է ի վերջոյ այսօր այս կամ այն կուսակցութեան դրօշին տակ ծառայող չորս հայ կուսակցութեանց շարքայիններուն տարբերութիւնը եւ ո՞ր կազմակերպութիւնն է որ իր ծրագրով կը

գործէ, լուրջ պայքար կը կազմակերպէ եւ ի՞նչ չափով յոյս ունի, թէ ո՛ւր պիտի հասցնէ իր շարքայինը...։

Ու ողբերգութիւնը այսօր երէկուանը չէ.

— *Կա՛յ*, բարեկամ, կանչող հողը... *բայց ո՞ւր են կանչուողները, քաղքենիացածները, հողին սիրոյն երդում տուողները։ Ո՞ւր են այդ հողին վրայ ապրիլ նախընտրողները, չսակարկողները...* ։

* * *

1918ի *Մայիսի 4ին Հ.Ա.Խ. կ'ունենայ իր Խորհրդաժողովը որ նկարագրուած է Թիֆլիսի հնչակեան օրկան «Կայծ» Թերթին մէջ։ Խմբագիրը՝ անուանի Հնչակեան գործիչ, «Երկիր»ի խմբագիր, Խորհրդային Հայաստանի մէջ բազմաթիւ պաշտօններ վարած, Պերիայի զոհերէն... Եդուարդ Զօփուրեանն է*։

— Մայիս 7ին Երեւանէն եկած են նախ... Դաշնակցականներն ալ...

— Ռամկավար, Հնչակեան եւ Համայնավար պատգամաւորները կը պաշտպանեն ժողովին լայն իրաւասութիւններ ունենալը, Դաշնակցականներ կ'ուզեն զայն վերածել պարզ խորհրդակցական ժողովի մը։

Թիֆլիսի սոյն ժողովին հրաւիրուած էին 85 պատգամաւոր, որոնցմէ 60ը ներկայ էին։

— Մենք քեզ մերոնցմէ կը յուսայինք, Լեւոն, հառաչեց Գրիգոր Վարդանեան... ի՞նչպէս կարելի է երեւակայել թէ դո՛ւն... Ռամկավար ըլլաս։

— Պէտք է ըսել որ 1914ի աշխարհամարտէն առաջ *ռամկավար բառը յեղափոխականներու բերնին մէջ, յետադիմականի նշանակութիւն* առած էր, եւ հին Հնչակեան Գ. Վարդանեանի ականջին կը հնչէր անհաւատալի մակդիր մը, որ կարելի ըլլար տրուիլ, ինծի պէս յառաջդիմական երիտասարդի մը... *կը գրէ Լ. Թ.*։

Խօսք կ'առնէ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ Խ. Թորիկեան բուռն հեգնութեամբ ըսելու համար, թէ Դաշնակցութիւնը միշտ այս ազգին ճակատագիրը վարել փորձած է եւ աղէտի հասցուցած է անպատասխանատու արարքներով։

Թ. Նիստը (*Մայիս 11ին*, 1918)։

Կը զեկուցէ Հնչակեան ներկայացուցիչ Հրանդ Գալիկեան «Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը եւ փախստականութեան վիճակը նիւթին» շուրջ։

— Մինչեւ վերջին աղէտը – *կ'ըսէ Արեւմտահայ Խորհուրդի ընդհանուր քարտուղարը*, — ըստ պաշտօնական տուեալներու, կար 150 հազար փախստական Կովկասի մէջ եւ 100000 բնակչութիւն՝ Թըրքահայաստան վերադարձած։ Կովկասի մէջ պատսպարուած էին,

գլխաւոր կերպով Երեւանի եւ Ալեքսանտրապոլի մէջ եւ չէին ներկայացներ նախանձելի վիճակ։

Երեք տարուան մէջ, կարելի չէր եղած գոնէ անոնց 30 % ապահովել, այսինքն՝ ինքնաբաւ դարձնել։

«Արեւմտահայ Խորհուրդը ջանաց բոլոր անջատ կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը կեդրոնացնել։ Այդ ուղղութեամբ պայքարեցաւ եւ թուեցաւ, թէ գործը գլուխ եկած է, կարելի եղած էր ապահովել միայն ապաստանեալներուն ֆիզիքական գոյութիւնը։ Ինչպէս գիտենք, կազմուած էր միայն Գլխաւոր Խորհուրդը, եւ որոշած կազմակերպութիւններու մէջ *հաշուետուութեան* դրութիւն։ Կարծես իր ամբողջ դերը կը կայանար ռուսական պետութենէն նըպաստ *ստանալուն եւ համապատասխան կազմակերպութիւններուն բաժնելուն մէջ*։

Բաց աստի հետզհետէ թուլցաւ այն տաք վերաբերումը որ կար ապաստանեալներուն հանդէպ սկիզբի տարիներուն։ Այդ բանը շեշտուեցաւ վերջին դրամական տագնապին առթիւ, բոլոր նպաստները կը ստանայինք ռուսական կեդրոնական կառավարութենէն, իսկ երբ տեղի ունեցաւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը, մեր կապերը կտրուեցան Կեդրոնի հետ եւ Կովկաս ապաստանեալ փախստականները մնացին անօգնական։ Այս միջոցին Արեւմտահայ Խորհուրդը իր պատասխանատուութեան տակ *ռուսական կեդրոնական խորհուրդներու (սովետ) իշխանութեան մօտ դիմում կատարեց, իր անդամներէն միոյն՝ Գուրգէն Հայկունիի միջոցով*։

«*Խորհուրդներու իշխանութիւնը ընդառաջեց մեզ եւ քուէարկեց գաղթականներու համար 3,5 միլիոն ռուբլի աւանս մը, որ դժբախտաբար չստացուեցաւ հանգամանքներու հետեւանքով*։ (*Ճամբան կողոպտուեցաւ – Հ. Գ.*)։

«Երկրի ժողովուրդը աւելի լաւ վիճակի մէջ էր. այնտեղ կար բաւական լայն գիւղատնտեսական օժանդակութիւն, սակայն այդ բոլորը կորսուեցաւ նահանջի պատճառաւ...

«Գլխաւոր Խորհուրդը կը կարծէր ապաստանեալներու օգնութեան գործը կազմակերպել, զայն յանձնելով երեք շրջաններու – մարմիններու. այս ձեւը յաջողեցաւ միայն Երեւանի մէջ։

Այժմ գործին մէջ կեդրոնացում պէտք է, այդ կը պակսի։ Այժըմ Գլխաւոր Խորհուրդը իր տրամադրութեան տակ ունի 5 միլիոն ռուբլիի մօտ գումար մը։

«Խնդիր է, թէ երբ հանգամանքներու դասաւորումը մեզ ըստիպէ Կովկասէն հեռանալ, ո՞ւր եւ ո՞ր կողմէ յարմարութիւններ կան։

«Ռուսահայերը մեզի հանդէպ շատ բարեացակամ են, բայց Կովկասի հայկական շրջանակներուն մէջ սակաւահողութիւնը կը տիրէ, մանաւանդ 50 հազար Կովկասահայ գաղթական խառնուած է Կարսի

շրջանէն: Կան ուրեմն հիմա ռուսահայ փախստականներ, որոնք ապաստանած են այդ նեղ շրջանին մէջ:

«Արեւմտահայ խորհուրդը նկատի ունէր Հիւսիսային Կովկասը եւ Սեւ Ծովեան ռուսական ափերը: Սոխումի շրջանը պարենաւորման տագնապ կայ: Սոչի թէեւ աւելի նպաստաւոր է, բայց բնակարանային եւ այլ յարմարութիւններ կը պակսին:

Լաւագոյն է Մայքոպի շրջանը:

Սոխում, Սոչի առողջապահական տեսակէտէ աննպաստ են: Բաց աստի հսկայ հողային հարցը, աբղազներու եւ հայերու, վրացիներու եւ աբխազներու միջեւ: Նաեւ այդ կողմերը քաղաքական անկայունութիւն կը տիրէ: Թէեւ չկան պարենաւորման դժուարութիւններ, ընդհակառակը առատութիւն կը տիրէ:

— Համայնավար խմբակը առաջարկ կը բերէ ռուսական ուժին յարիլ եւ անոր օժանդակութեամբ վերադառնալ ազատագրելու համար թէ՛ Անդրկովկասը եւ թէ Հայաստանը:

— Զօրացրուումի որոշում կ'առնուի... կը ցրուի Երկրապահ Զօրամասը, այս ձեւով դադրեցուցած կ'ըլլային թրքահայ *միակ* քաղաքական բնոյթ կրող Մարմինը:

1918ի *Մայիսին Հայաստանը կը լքէր նաեւ Արեւմտահայ Երկրապահ եւ երկրի գաղթականները խնամող, կամաւոր տրամադրող Մարմինը, որովհետեւ Պաթումի մէջ Թուրքերը* պատրաստած էին անոնց չէզոքացումը...

Անդրանիկ վերջին անգամ Դիլիջան է.

«Վեց հարիւր տարուան ստրկութեան շղթաները դուք ձեր ձեռքով ձեր վիզը անցուցիք, կը հեռագրէ Թ. Նազարբէկեանի եւ Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդին: Ես չեմ կրնար ընդունել այդ պայմանները: Ո՛չ ալ կրնամ, քանի հոս եմ, թոյլատրել Թուրքերը անցնիլ Պաքուի դէմ արշաւելու համար: Եկէք ընդունեցէք Դիլիջանը, որպէսզի ես մեկնիմ»:

Դիլիջանը յանձնեց Գնդապետ Պաղտասարեանին:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԱՍԻՆ

Համաշխարհային պատերազմի եւ անկէ ետքի Դաշնակիցներուն միջեւ կատարուած սակարկութիւններէն եւ շահարաժիններէն Օսմանեան Կայսրութեան վերաբերեալ, աշխարհը տեղեակ չէր, ո՛չ ալ Ազգ. Պատուիրակութիւնները՝ Պօղոս Նուպարի կամ Ահարոնեանի: Լենինը պատռեց զանոնք բացայայտելէ ետք անոնց բովանդակութիւնը... ասիկա դիւանագիտական գաղտնի ծանօթ ընկալեալ սովորութեանց դէմ անակնկալ մըն էր...

Հարիւրէ աւելի գաղտնի համաձայնագրեր հրապարակաւ կուգային ծիծաղելու փոքր ազգերու՝ այդ թուին նաեւ հայ ժողովուրդի միամտութեան վրայ... անկախ Հայաստան ունենալու Զարական ու Դաշնակից խոստումներուն վրայ: Սոյն գաղտնի վկայութիւնները «Ռուսական դիւանագիտական գաղտնի փաստաթուղթեր 1914–17» *հրատարակութիւնը շատ բան կը պարզէ...*

Շատ լայն օգտագործուած են անոնք Ջոն Կիրակոսեանի «Հայաստանը Միջազգային դիւանագիտութեան եւ Սով. Արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում» (1828–1923), 1972*ին Երեւան տպուած* 810 *էջնոց հսկայ հատորին մէջ:*

Մեզ հետաքրքրող Ա. Համաշխարհային պատերազմի շրջանի վերաբերեալ, հայ Դատի սակարկութեան վերաբերող դաշնագիր-համաձայնագրերու մասին շատ կարեւոր յօդուածներէ մասեր միայն պիտի տանք, թէեւ մանրամասն հետաքրքրուողները կրնան դիմել վերի սքանչելի աշխատանքին:

Սայքս–Պիքօ առաջարկին Արտ. Գործ. Նախ. Սազանովի գրութիւնը 29 Փետր. 1916 — *Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պարագային պատերազմի աւարտին, Ռուսիոյ կը տրուի Սեւ Ծովէն Վանի, Պիթլիսի, Ուրմիոյ լճի, Մուշի եւ Խարբերդի շրջանը...*

Ֆրանսայի կը տրուի Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ ափամերձ նեղ շերտը... Այնթապ–Ուրֆա–Մարտին, Ուրմիա գծի երկարութեամբ:

Անգլիան կը ստանայ Արաբական Իրաքը...

*
**

Փեթրոկրատ 17 Մարտ 1916ին՝ Ռուս Արտ. Գործ. նախարարը Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի.

— Նա պնդում է ռուսական գօտու մէջ մտցնել Բիթլիսի անցուղիները ու Ուրմիա լճի մարզը... փոխարէն Ֆրանսական կառավարութեան պատրաստ է զիջել Փոքր Հայքէն Սեբաստիա, Խարբերդ – Կեսարիա:

26 Ապրիլ 1916 ռուսերը՝ Անգլօ-Ֆրանսացիներուն.

— Ռուսաստան կը կցէ Էրզրում, Տրապիզոն, Վան, Պիթլիս մարզերը մինչեւ Սեւ ծովու ափերը՝ Տրապիզոնէն դէպի Արեւմուտք:

20 Ապրիլ 1916ին Ֆրանսա՝ Ռուսիոյ.–

1 – Ռուսաստանը կը տիրանայ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի մարզերուն:

Ռուս Արտ. Գործ. Նախարարը Կովկասի փոխ-արքային *յիշեցընելէ ետք, որ Հայկական հարցին–ինքնավարութիւն տալու կամ անոնց տեղ գնելու մահմետականները, յայտնէ.*

— Պէտք չէ մոռնալ, որ Մեծ Հայքում (Վան, Պիթլիս, Էրզրում, Տրապիզոն) որոնք այսօր նուաճուած են Ռուսաստանի կողմէ, *Հայերը երբեք չեն կազմած մեծամասնութիւն*, իսկ անոնց նկատմամբ պատերազմի ժամանակ թուրքերու կողմէ գործադրուած պատժիչ միջոցառումներէն յետոյ, որոնք բուն հայերու վկայութեամբ եղած են ահաւոր չափերու — այդ յարաբերակցութիւնն ալ աւելի փոխուած է ի վնաս հայերու, որոնք հազիւ թէ կը կազմեն բնակչութեան մէկ քառորդ մասը: Այս պայմաններուն մէջ *Հայկական ինքնավարութիւնն իրականութեան մէջ կը հասցնէ փոքրամասնութեան կողմէ մեծամասնութեան անարդար ստրկացմանը*: (Բոլոր ընդգծ. մերն են Հ. Գ.):

Ատոր հետ մէկտեղ կարելի չէ համաձայնիլ այն կարծիքին, ըստ որուն հայկական տարրը պէտք է զոհաբերուի (յօգուտ) մահմետականի եւ անոնց միջեւ ըլլալիք պայքարին մէջ կառավարական իշխանութիւնը պէտք է բռնէ *վերջիններս կողմը: Այդ կը նշանակէր հայերը դնել աւելի վատթար կացութեան մէջ, քան այն դրութիւնը, որու մէջ անոնք եղած են Թրքական տիրապետութեան օրով*…:

«… Այդ շրջաններուն մէջ անաչառ վերաբերուիլ բոլոր տարբեր ազգութիւններուն պատկանողներուն, առանց զանոնք իրարու հակադրելու…

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՆ՝ ՍԱԶԱՆՈՎԻՆ՝ 16 ՅՈՒԼԻՍ 1916ԻՆ.

— Ռուսական կայսրութեան ներկայ սահմաններուն ներսը Հայկական Հարց, իմ խոր համոզմունքով *բնաւ գոյութիւն չունի*, եւ պէտք չէ անգամ թոյլ տալ *յիշեցում* այն մասին, որովհետեւ փոխարքայութեան սահմաններէն ներս ռուսահպատակ հայերը մահմետականներու, վրացիներու եւ ռուսերու հետ միասին կը հանդիսանան *իրաւահաւասար ռուսահպատակներ*:

«… Շարադրուածի հիման վրայ ես կը գտնեմ, որ պետական տեսակէտէն «Հայկական հարց» ըստ էութեան գոյութիւն ունի *լոկ* ներկայ պատերազմէն առաջ եկած կայսերական սահմաններէն դուրս,

այսինքն մեր կողմէն այժմ նուաճուած Թրքական Վիլայէթներու շրջանին մէջ:

«— Ռուսաստանը որ… մեծ եռանդով կը պաշտպանէր բարենորոգումներու անցկացումը Թրքահայաստանի մէջ, չի՛ կրնար հաշուի չառնել այս պատերազմի ընթացքին մահմետական ճնշման հետեւանքով *հայ ժողովրդի կրած տառապանքները*»:

«… Շօշափելով հանդերձ… Հայաստանի *ինքնավարութեան հարցը*, որ առ այժմ *կեանքի կոչուելու չէ*… կրնայ վտանգաւոր *կերպով բարդացնել այս պատերազմի ժամանակ ծնունդ առած հարցերու լուծումը*… …հայերուն պէտք է տալ *դպրոցական եւ եկեղեցական անկախութիւն*, զանոնք կառավարելու իրաւունք, մայրենի լեզուէն օգտուելու իրաւունք, բոլոր պաշտօնական դէպքերուն *ռուսաց լեզուի առաջնութեան պայմանով*»:

ՊԵՐՆ ԹԻՒ 482 ԳԱՂՏՆԻ՝ ՌՈՒՍ ՀԱՒԱՏԱՐՄԱՏԱՐԻ ՀԵՌԱԳՐԷՆ — 30 Հոկտ. 1917ին.

— Զուիցերիա գտնուող Ալպանիոյ դեսպանորդ Սուրեյյա պէյը կը պնդէ, որ Թալաթ փաշան Պերլին եղած ժամանակ Գերմանացիներուն հետ կնքած է գաղտնի համաձայնագիր, որով Թուրքիան պարտաւորուեր է Հայաստանի շնորհել ինքնավարութիւն, փոխարէնը Գերմանիան երաշխաւորած է Օսմանեան կայսրութեան անձեռնմխելիութիւնը: Սուրէյյայի խօսքերով Գերմանացիներու նպատակն է, իրենց վրայէն հանել հայկական կոտորածներու պատասխանատուութիւնը եւ ազգութիւններու ինքնորոշման սկզբունքի ռուս պաշտպաններու մէջ յարուցել համակրանք Թուրքիոյ նկատմամբ… Պերլինում Հայկական հարցը ճանչցած են որպէս *Թուրքիոյ ներքին գործ* … ինքնավարութիւնը հնարաւոր է սոսկ 1914ի ռուս-թրքական *ակտի* սահմաններուն մէջ:

(*Ծ. Կ.ի գիրքը, էջ* 390–402):

ԲԱՔՈՒԻ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐՈՒ ԿՈՉԸ ԱՆԴՐ-ԿՈՎԿԱՍԻ ԲՈԼՈՐ ԲԱՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԳԻՒՂԱՑԻՆԵՐՈՒՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ 1 ՅՈՒՆԻՍ 1918ԻՆ.–

Յիշեցնելէ ետք որ ռուսական, 15 ամիս առաջ Փետր. Յեղափոխութիւնը յաղթելէ ետք զոհացուց պուրժուաները եւ որոնց կ՚օգնէին կեղծ սոցիալիստներ Քերենսքին, Ծերեթելլին, Չխէիձէն եւ ուրիշներ, ապա ռուսաստանի բանուորները ու գիւղացիները թօթափեցին անոնց լուծը, եւ շղթաները…. կը յայտարարէ.

«Ռուսաստանէն արտաքսուած վրացի ազնուականներ (Ծերեթելլի եւ ընկերք) հաստատուեցան Անդրկովկաս միաւորուելով մուսիլման պէկերու եւ խաներու եւ հայ ազգայնական Դաշնակցականներու հետ, Անդրկովկասի աշխատաւորութեան դէմ վարեցին …

դաւաճանական քաղաքականութիւն. «Գիւղացիներու հող տալու փոխարէն, անոնք իրենց համար ստեղծեցին զինուած ուժեր՝ ազգային գունդեր եւ զանոնք կ'ուղարկէին գիւղացիները զսպելու համար, «Նրանք գնդակոծում էին նրանց խաղաղ միթինգները Թիֆլիսի մէջ»:

«... Սէյմը աշխատաւորներու նկատմամբ կը վարէր նորէն խայտառակ ու դաւաճանական քաղաքականութիւնը: Այդ քաղաքականութիւնը հասցուց այն բանի, որ Անդրկովկասը անջատուեցաւ Ռուսաստանէն եւ *երկիրը յանձնուեցաւ Թուրք նուաճողներու ձեռքը*: Մենշեւիկները գործարքի մէջ մտան պէկերու եւ խաներու հետ եւ Անդրկովկասը *ծախեցին Թուրք փաշաներուն*: Անդրկովկասը Ռուսաստանէն անջատելու խայտառակ գործողութեան մասնակցեցան նաեւ Դաշնակցականները, իրենց դաւաճանութիւնը բացատրելով հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ տածած երկիւղով: Այո՛, Մենշեւիկները կը վախնային Մուսավաթականներէն, Դաշնակցականները Մենշեւիկներէն, իսկ Մուսավաթականները՝ Դաշնակցականներէն...

«Բայց ո՛չ մէկը... ըստ երեւոյթին չի վախնար ժողովրդական ցասումէն», «սրանց նրանք ծախել են Թուրքիային»:

... Այս է պատճառը, որ Պաթումի մէջ թուրք-գերմանական աւազակներու հետ բանակցութիւններն սկսուելուն պէս, անոնց առաջին խօսքը եղաւ Պաքու քաղաքի մասին»:

Այս կոչ կ'ըլլայ որ բանուոր-գիւղացիները ապստամբին երեք տիրող կուսակցութեանց դէմ, որոնք գիւղացիութեան համար վախկոտաբար յանձնեցին բոլոր դիրքերը եւ ժողովուրդը հասցուցին կործանման եզրին:

«...Հաւատ մի՛ ընծայէք այդ ստախօսներին, Մուսավաթականներուն ու Մենշեւիկներուն, որոնք կը հաւատացնեն ձեզ, թէ թըրքական զօրքերը Պաքու կը բերեն միւսիւլման գիւղացիութիւնը պաշտպանելու համար:

«... Թրքական տիրապետութիւնը օգտակար կը դառնայ միայն կալուածատէրերուն, որոնք... կը խլեն հողը եւ առաջուայ պէս կը սկսին ճնշել ու շահագործել աշխատաւոր ժողովուրդը ... թըրքական տիրապետութիւնը – դա ամբողջ Անդրկովկասի կալուածատէրերի լիակատար յաղթանակն է գիւղացիներու ու բանուորներու կործանումը:

«... Անոնք կանչեցին Թուրքերը, Անդր-Կովկասը անջատեցին Յեղափոխական Ռուսաստանէն. անոնք ժողովուրդը կանգնեցուցին կործանման առաջ:

«Եթէ միանանք... եղբայրական մեր դաշինքով սարսափելի չի դառնար ոչ մէկ տեսակ թրքական ուժ:

«Ի զէ՛ն, գիւղացի եղբայրնե՛ր,

«...Թող կորչի թրքական լուծը, կեցցէ՛ միասնութիւնը Յեղափոխական Ռուսաստանի հետ»:

Պաքուի Ժող. Կոմիսարներու Սովետի նախագահ՝ Ս. Շահումեան եւ 7 այլ ստորագրութիւններ:

Ծ. Կիրակոսեանի գրքին մէջ, էջ 439–450 տրուած են Սովետ. Արտգործկոմի նօթան Թուրքիոյ Արտ. նախարարին (20 *Սեպտ.* 1918), *Գերմանիոյ Թրքական դեսպանին՝ Ռիֆաաթ փաշային (բողոք),* 3 *Հոկտ.* 1918*ին*, 10 *Հոկտ.* 1918*ին Թուրքիոյ Արտ. նախարար Նեսիմի Պէյին (բողոք), Պրեստի դաշնագրի չարաշահութեան դէմ:*

Չիչերինի ուղղուած 600 *հազար հայ գաղթականներու կացութեան մասին...* «իրենց գրաւած վայրերում թուրքերը կոտորել են բնակչութեան կէսը...» (12 *Հոկտ.* 1918) *կ'ըսուի հոն:*

Ծանօթ.—

Սվազի, Անատոլուի եւ Ռումելիայի իրաւունքներու Պաշտպանութեան ընկերութիւններու համաթուրանական Գոնկրէին կը մասնակցէին բոլոր վիլայէթներէն եւ Պոլսէն եկած պատուիրակներ: Կային Դաշնակիցներու հետ լեզու գտնել ուզողներ, շատ քիչ թիւով: Ընտրուեցան Քեմալականներ, որոնց գլխաւոր ուժը Իթթիհատի Թուրքիա մնացող գործիչներն էին եւ որոնք Թալաթէն, Էնվէրէն եւ Ճեմալէն (Թէեւ փախած) կը քաջալերուէին: Դաշնակիցներու Թուրքիան լման շահագործելու անարդար ընթացքը եթէ յոյսեր կը ներշնչէր հայոց, արաբներուն, քիւրտերուն, յոյներուն, բայց եւ ահաւոր ատելութեան կը մղէր ո՛չ միայն Քեմալականները, նաեւ Իթթիլաֆական, չէզոք, Թագաւորական տարրերն ալ: Քեմալականները երբ ստրուկներ, հայրենադաւներ կ'որակէին Տամատ Ֆերիտները, Ալի Քեմալները, անգլիասէր «Պայամ» թերթի շուրջ հաւաքուածները. այս վերջինները չէին յաջողեր նոյնիսկ... ձերբակալել Մ. Քեմալը, եւ որքան «Ճիհատը» սուլթանին չէր ազդեր Թուրք զինուորին վրայ, ու որքան ալ սկիզբը հակա-իթթիհատ թեւը համոզուած կը պայքարէր Թուրքիան անդունդը հրած Թալաթներու դէմ, բայց չէր կրնար համոզել Յոյներու Իզմիրը գրաւելէն ետք, թէ սուլթանը եւ սուլթանականները «հայրենասէր» կրնային դառնալ: Ժողովուրդը Քեմալը նախընտրեց...

***

1918*ի Հոկտ.ին Մուտրոսի նաւահանգիստին մէջ Անգլիոյ յանձնուեցան Թուրքերը, քանի մը օր ետք Դաշնակիցներ գրաւեցին Տարտանելի ամրոցները, Պոլիս զօրք իջեցուցին: Խ. Ռուսաստանի դէմ ցամաքահանման կայան դարձաւ Պոլիս: Դաշնակից ուժերը գրաւեցին Արեւելեան Թրակիայի, Հարաւային, Կեդրոնական եւ Արեւմտեան Անատոլուի տնտեսական ու քաղաքական կարեւորագոյն շրջանները:*

1919*ի սկիզբը Անգլիական, Ֆրանսական եւ Իտալական զօրքերու թիւը Թուրքիոյ մէջ* 107 *հազարէն աւելի էր:*

Փարիզի Հաշտութեան Համաժողովի որոշմամբ 1919ի Մայիսի 15ին, անգլիական, ֆրանսական եւ ամերիկեան ռազմանաւերու պաշտպանութեամբ Իզմիր ցամաք ելան Յունական զօրքեր, որոնք Դաշնակիցներու ձեռքին կը ծառայէին որպէս զէնք: 1919ի վերջին Յունական զինուորներու թիւը հասաւ հարիւր հազարի:

Պոլսոյ մէջ, Դաշնակիցներ նշանակեցին իրենց Գերագոյն Կոմիսարները, ցրուեցին (Իթթիհատի ենթակայ) Պատգամաւորներու պալատը, կատարեցին զանգուածային ձերբակալութիւններ, մտցուցին գրաքննութիւն, արգիլեցին ժողովներն ու միթինկները, բայց վերականգնեցին կապիթիւլասիոններու օրէնքը (Թուրքիոյ անտեսութիւնը, արտադրութիւնը եւ ֆինանսը Անկլօ-Ֆրանս. թափանցման զէնքը), որ վերացուած էր պատերազմի սկիզբը, ու իրենց վերահսկողութեան տակ առին դրամատուները, գործարանները, հանքերը, երկաթուղիները եւ ռեւտական հիմնարկները:

Սուլթան-Վահիտը եւ անոր կառավարութիւնը վերածուեցան անկլօ-ֆրանսական կայսերապաշտներու հնազանդ ծառաներու:

Անդրադառնալէ ետք Դաշնակիցներու տարակարծութիւններուն, որ առանց ուս, համայնավար վտանգի կրնար նոր պատերազմներու պատճառ դառնալ, Դաշնակիցները 1919ին համաձայն էին Թուրքիան տկարացնելու եւ բաժնելու իրարու միջեւ:

1919ի Փարիզի Հաշտութեան ժողովին, վարչապետ Տամատ Ֆերիտը հրաւիրուած էր եւ հոն ցաւ յայտնած էր, որ Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահելու կողմնակից չէին, այն Թուրքիոյ, որ իր տիրապետած երկիրներէն ներս «քաղաքակրթութիւն եւ զարգացում յառաջ բերած էր»...: Կլեմանսօ ջախջախած էր զինք...:

Դաշնակիցները նախատեսած էին Անատոլուի մէջ փոքր պետութիւն մը — ան ալ Դաշնակից վերահսկողութեան ներքեւ:

Թուրք պատմաբաններ կը պնդեն, թէ Յունաստանի ցամաքահանումը պատճառ դարձաւ, որ քնացած կամ անտարբեր թրքութիւնը ազգային ազատագրական պայքարի անցնի եւ մէկ նպատակ հետապնդէ՝ — Ազատագրել Դաշնակիցներէն Թուրքիան:

1919ի Յուլիս 23-էն մինչեւ Օգոստոս 7 Էրզրումի Անատոլուի Իրաւունքներու Պաշտպանութեան եւ անկէ առաջ տեղի ունեցած էին Պալըքեսերի – Այտնի, Ատանայի, Տրապիզոնի եւ ուրիշ քաղաքներու պուրժուա-հայրենասիրական կազմակերպութիւններու համագումարներ: Բայց նշանաւոր Համագումարը – Սվազի, տեղի ունեցաւ Սեպտ. 4-12ի 1919ին: Բոլոր այս ժողովներուն հիմնական մտահոգութիւնները եղան – ոչ մէկ թիզ զիջիլ Անատոլուէն, Կիլիկիայէն, Իզմիրէն մանաւանդ հայերուն, կարելի է զիջիլ Արաբական Մասը (երկու միլիոն քառ. քմ.):

Բնական է ներկայ Թուրքիոյ (775 հազար քառ. քլ.) հողերը կը պատկանէին Թուրքերուն...

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԷՆ ՅԵՏՈՅ...

— Հայերու կողմէ Կովկասի մէջ ձեռնարկուած ջարդեր. մահմետականները բնաջնջելու անոնց քաղաքականութեան բացայայտում, ըստ որում հայերը պատրաստ են ներխուժելու մեր երկիրը:

Նոյն համաժողովին մասին Քեմալ.

— Մեր երկիրը կը գտնուի երկու վտանգի միջեւ՝ Յունական վտանգը եւ Հայկական վտանգը:

Մ. Քեմալ Պոլիս՝ Սուլթանին կը տեղեկագրէ.

— Ազգային շարժումը ծայր առաւ նուիրական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգէն փրկելու եւ յոյներու ու հայերու մըտադրութիւններու չզոհաբերելու նպատակով: (Ալի Ֆուատ Ճեպսոյ «Միլլի Մուճատելէ Հաթըրալարը», էջ 97):

1919ի Սեպտ. 4-11 Սվազի համաժողովը աւելի առաջ երթալով Օսմանեան կայսրութեան հողի անձեռնմխելիութեան ու միասնականութեան մասին կը կրկնէր հիմնականին մէջ Սվազի Համաժողովի բոլոր սկզբունքները յոյներու եւ հայերու դէմ:

Կ՚որոշէին... ..

— Մենք որոշած ենք հնարաւոր բոլոր ուժերով մինչեւ արեան վերջին կաթիլը համատեղ պաշտպանել մեր հայրենիքը ամէն կարգի ներխուժումներէն եւ յատկապէս անոր հողամասի վրայ յունական կամ հայկական պետութիւն ստեղծելու ձգտումներէն (2րդ կէտ):

— Եթէ մեր հողէն այս կամ այն միջազգային համաձայնութիւններու ճնշման տակ մեր հողամասի մէկ մասը խլուի յօգուտ Դաշնակիցներու, մենք այնուհետեւ կը շարունակենք մեր գործունէութիւնը եւ անյապաղ կը ստեղծենք նոր կառավարութիւն՝ երկիրը յունական եւ հայկական կրունկէն պաշտպանելու համար», – կը հաստատէր նոյն բանաձեւի չորրորդ կէտը: (Ռ. Սահակեան, «Թուրք-Ֆրանսիական յարաբերութիւնները եւ Կիլիկիան», 1919-1921 Թ.Թ., Երեւան, 1970, էջ 50-53):

Քեմալ՝

«... Սակայն անհնար է «մեր վիլայէթներու հողերու մէկ թիզը յանձնել Հայաստանին կամ որեւէ այլ պետութեան»:

— Մեր թանկագին վիլաէթներու հողամասի, որուն ազգաբնակչութեան 75-90 տոկոսը թրքական է... կը խլեն յօգուտ Օսմանեան նախկին հպատակ ժողովուրդներու... Ոչ մէկը վիլաէթներու մէջ, որոնք պիտի անջատուէին նախքան հայերու զանգուածային ջարդերը ու տեղահանութիւնը... թուրքերը հոն թիւով չէին զիջեր հայերուն:

— Քեմալի «Ազգ. Ուխտ»ով կազմած խորհրդարանի ճնշող մասը նախկին Իթթիհատական գործիչներ էին, որոնք հակառակ իրենց երդումին... հաւատարիմ շարունակողն էին նոյնի գաղափարներուն: (Նոյն, էջ 57):

— Թուրքիոյ պարտքը՝... 60 տոկոսը Ֆրանսային՝ մօտ 2,5 միլիար փրանք, 14 տոկոսը Անգլիոյ՝ 500 միլիոն փրանք եւ 21 տոկոսը Գերմանիոյ՝ 867 միլիոն փրանք էր: (էջ 58):

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՒՐՔ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ճ. Կիրակոսեանի «Երիտ. Թուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ» Բ. հատոր 1983, Երեւան. կը բնորոշուին այն Քեմալական–Իթթիհատականները որոնք Բանթուրքիզմի եւ Ազգայնամոլութեան տիպարները հանդիսացան 1915–1922 թուերուն:

Ընթերցողին կը ներկայացնենք շատ ամփոփ.

— 1920ին թուրք թերթերը կը գրէին թէ «*Ատրպէյճանը Թուրքիոյ օրկանիզմի անբաժանելի անդամն է, թէ այն կ'ընկնի նրա մայրական գիրկը*»:

— *Գ. Մակինցեան ժամանակին գրել է, «Մեր հարեւան Ատրպէյճանը իր ամբողջ դիւանական եւ գրական պաշարը այսօր ստանում է Թուրքիայից»:*

— 1918ին ազգայնական պարագլուխները յանձնարարեցին «Դեմիր Ալի» անուան տակ Պաքու ղրկեցին Խալիլ փաշան, որ համաձայնութեան հասնէր Մուսավաթի հետ Քեմալական շարժման փինանսական օգնութիւն, փոխառութիւն կազմակերպելու գործին մէջ:

— 1919ի Սեպտեմբերին Պաքու կը գտնուէր ազգայնամոլ տոքթ. Ֆուատ Սապիտ:

1919ի Նոյ.ին Սվազի համագումարին (Քեմալական) կը մասնակցէին նաեւ Ատրպէճանի զինուորական ներկայացուցիչները, որոնք յայտարարած էին, թէ իրենց բանակը մասն է թրքական ընդհանուր բանակին:

Պաքուէն Տաղստան անցած էր տխրահռչակ Նուրի Փաշան: (Պաքուի Ջարդարարներէն):

— *Պեքիր Սամին (Իթթիհատական), Լոյտ Ճորճին խոստումներ կու տար հակա–սովետ պայքարի մէջ ներգրաւել Հիւսիսային Կովկասի լեռնականները:*

1920*ի Արեւելքի Ժողովուրդներու Համագումարին կը մասնակցէր Գարապեքիրի ղրկած քսան հոգինոց պատուիրակութիւնը:*

— Էնվէրն էր որ կ'ապահովէր սպաներու, մասնագէտներու, զէնքի, ռազմամթերքի, դեղի հայթայթումը եւ առաքումը Իտալիոյ վրայով դէպի Անգարա:

— Էնվէրն էր որ մէյ մը Պերլին Անատոլուի Քեմալականներուն զէնք հայթայթելու, մէյ մը Պաքու կը վազէր, մէկ Պաթում: Անցեալի հակակրանքը Քեմալը հեռու կը պահէր Էնվէրէն:

— Էնվէր համոզուած էր, որ Սաքարիոյ տակ Քէմալ պիտի պարտուէր, կը շտապէր Անատոլու Պաթումի վրայով (1920ի աշնան) կ'երթար Անատոլու՝ գործի գլուխ անցնելու համար:

— Պերլինի մէջ հիմնեց Էնվէր «Միւսլիման Յեղափոխութեան Ընկերութիւնը»: Այդ խմբակի մասնաճիւղերը տարածեց Ռուսաստանի քաղաքներու, Անդրկովկասի եւ Միջին Ասիոյ միւսիւլման շրջաններուն մէջ:

— Պաքուի Արեւելքի Ազգերու Ժողովին, Էնվէր հանդէս եկաւ կեղծ յեղափոխական նառով:

— Իր տան մէջ հաւաքած էր Բանիսլամիստներ եւ Բանթուրքիստներ Սովետներու դէմ կռուելու յատուկ կազմակերպութիւն ստեղծելու մտքով:

— Պաքուի մէջ նառ խօսած ատեն, զինք բեմէն վար առին Համայնավար Մուսթաֆա Սուպհին եւ ընկերները:

— 1920ի աշնան Էնվէրը Մոսկուայի մէջ կ'աշխատէր ցոյց տալ, որ ինք աւելի վստահելի էր քան Քեմալը:

1921ին Պուխարայի մէջ զինք դիմաւորեցին «կեցցէ՛ թուրանը», «կեցցէ՛ Իսլամը» լոզունգներով:

— 1921*ի Նոյեմբերին ան միացաւ Պասմաչներուն...*

(*Ճոն Կիրակոսեան, նշ. աշխ. էջ* 262–263):

* * *

Ճ. Կիրակոսեան.– 1918–1922*ի Երիտ. Թուրքերի եւ Քեմալականների մահաբեր հարուածներից հայ ժողովուրդը կորցրեց* 500 *հազար մարդ: Թուրքիզմի գլխաւոր նպատակներէն մէկը հայ ժողովուրդին հայրենիք ունենալու իրաւունքից զրկելն էր:*

«— Ինչ կը ներկայացնէր Հայաստանը... դա մի դժոխք էր բառիս կատարեալ իմաստով, սով, անարխիա, սպանութիւններ, անտուն–անտէր գաղթականութիւն, տնտեսական չգոյութիւն, աւանդական կապերու (յատկապէս Ռուսաստանի հետ) բացակայութիւն, քաղաքական տեռոր, ազգամիջեան բախումներ, պատերազմական բախումներ, Մենշեւիկեան Վրաստանի եւ Մուսավաթական Ատրպէյճանի հետ վիճելի հողամասերու շուրջ եւայլն, եւայլն»:

«— 1919ին գարնան սկսաւ Դաշնակից առաջին արշաւանքը (Կոլչակ, Տենիքին, Լեհաստան, Եուտենիչ: Ս. Ռուսաստան շատ ծանր պայմաններու մէջ հարկադրուած էր 6 ճակատի վրայ կռուիլ): 1919ի աշնան Դաշնակից Բ. արշաւանքը սկսաւ (*Տենիքին, Լեհաստան, Եուտենիչ*): Ծանրութեան կեդրոնը հարաւն էր: Տենիքին Հիւսիսային Կովկասէն հասաւ Դուլա: Անդր–Կովկասի մէջ տնօրէն դար–

ձած էին դաշնակից կայսերապաշտները: Անդրկովկասը հեռացուց… Ս. Ռուսաստանը… փրկարար ձեռքը եւ հայ ժողովուրդը կրկին կը գահավիժէր…»:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Գ. Գարապեքիրի «Ճիհան Հարպընա Նէտէն Կիրտիք, Նասըլ Կիրտիք, Նասըլ Իտարէ Էթթիք», 1937ին 700 էջէ բաղկացած եւ Պոլիս տպուած գիրքէն Իթթիհատի մասին.

— Պետութեան մէջ պետութիւն դարձած Իթթիհատի կեդրոնը Մասոնական լոժերը, որոնց թիւը 58ի հասած էր, որուն մաս կը կազմէին Իթթիհատի աչքի զարնող պատասխանատուները, բուրժուական եւ բանիսլամական գրականութիւնը, իրենց տխուր դերը խաղցան Օսմ. Կայսրութեան կործանման մէջ:

— Ինչպէ՞ս կարելի՞ է որ Գերման զօրավարներ տէր դառնային մեր զինեալ ուժերուն…

— Մեծ պատերազմի մէջ մտնելով շատ զոհ եւ շատ բան կորսնցուցինք, Օսմ. Կայսրութիւնը կտոր կտոր եղաւ…

(*Ա. հատոր, էջ* 138):

— Թալաթ պետական մարդ ըլլալէ շատ հեռու էր, օտար լեզու չէր գիտեր եւ հեռատես չէր (Բ. հատոր, էջ 10): Թալաթ Էնվէրի ազդեցութենէն չէր կրնար ձերբազատուիլ, քանի որ ան իրմէ աւելի կարող էր:

— Էնվէ՞րը… Թուրքիոյ Սպայակոյտի անդամները իր անմիջական բարեկամներէն ընտրած էր… իսկ Ճէմալ քիչ սիրուած էր կեդրոնի մէջ… Գերմանները Էնվէրի խողովակով ամբողջ Թուրքիան իրենց ազդեցութեան տակ առնելու ճամբան գտած էին:

— Բացի «Թանին»էն միւս թերթերը փակեցին:

— Ողբերգութիւնը հոն է, որ Էնվէրի դրօշը դարձաւ Բանթուրանիզմը… մինչեւ հոն ալ, ան թուրք բանակը բոլոր ճակատներու վրայ փճացուց եւ թուրք ժողովուրդն ալ կրակներու մէջ ձգեց: (*էջ* 82):

Գարա-Պեքիր 13 հատոր պատմական եւ անձնական յուշեր հրատարակած է:

«Իսթիքլալ հարպընըն էսասլարը» Գարապեքիրի ուրիշ մէկ գործն է: Լսենք.

— Ճեմալ փաշան որ թուրքին հողը վատնեց, իսկ արիւնը Պաղեստինի անապատներուն անիմաստօրէն թափեց ու ապա Անատոլու վերադարձին մեր հայրենիքի հանդէպ իր սխալներուն մասին խորհիլէ ետք, *աւա՜ղ… բաւ, սակայն երկու տարով չանդրադարձաւ սը-*

խալներուն… Ահմէտ Ճեմալ Թիֆլիսի մէջ զոհ գնաց եւ իր դիակը Էրզրումի մօտ Կարս Դրան մէջ թաղել տուի:

Ահմէտ Պետեւի Քուրան «Օսմանլը իմպերաթորլուղունտա վէ Թիւրքիէ ճումհուրիէթինտէ ինքըլապ հարաքեթլերի» 1959, Պոլիս. 910 էջնոց գիրքը՝ նուազ ֆանաթիք է, հեղինակը Իթթիլաֆական: Հատուած մը միայն.

— (1918) *Մինիխի մէջ գաղտնի ժողով գումարած են, կրկին իշխանութեան տիրանալու համար… Աստուած ողորմի հոգուն…* «Բայց երբեմն Թալաթ փաշային հասցէին այնքա՛ն գովեստ կը շռայլուի, որ մարդու նախանձը կը գրգռուի… եւ մարդիկ կը մոռնան *անոր Օսմ. կայսրութիւնը պատմութեան անցնելու (Թարիհէ մալ էտտիկ)* պատճառ հանդիսանալը…»:

(*Մանրամասն վկայութիւններ Թուրք պատմաբաններէն տես՝ Հ. Գանգրունի. «Հայ յեղափոխութիւնը Օսմ. բռնատիրութեան դէմ»*, 1983, *Բ. տպագ., էջ* 355–378):

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԹԵՀԼԻՐԵԱՆԻ ԴԱՏԻՆ 1921 ՅՈՒՆԻՍ 2–3ԻՆ, ՊԵՐԼԻՆ, ՊԱՇՏՊԱՆ ՓԱՍՏԱԲԱՆ ԴՈԿՏ. ՎԵՐԹԱՈՒԷՐ, (Հատուած)

— Թալաթ փաշան, Էնվէր փաշայի, Ճէմալի եւ Նազըմի հետ 1919ին (թրք. 1335) Յունիս 10ին հանրային պատերազմական ատեանին կողմէ, (Պոլիս) որ կազմուած էր ամէնէն ականաւոր դատաւորներէ, դատապարտուած է, որպէս հեղինակ անարգ ոճիրի մը, այն է՝ հայերը կոտորելու եւ անմեղներ պատժելու համար: Այս դատավճիռը օրինական է. ու սխալ է եւ գերման օրէնսդրութեան հակառակ՝ ըսել է, թէ ես մարդիկ վիրաւորելու յանցանքը կը գործեմ անով, որ ամենաանարգ ոճիրը գործած ըլլալնուն համար օրինապէս դատապարտուած անձերը ոճրագործներ կը կոչեմ: … Թէ իրենց հայրենիքէն լքած փախած այդ ոճրագործները, որոնք ապրած են այստեղ ուրիշ անուններով, կը վայելէի՞ն արդեօք այս կամ այն զինուորապաշտին պաշտպանութիւնը, ասիկա յայտնի չէ ինծի:

… Ասոնք ձեռնարկեցին տեղահանութեան, որու հետեւանքով հայ ժողովրդի նկատմամբ գործուեցաւ այնպիսի սոսկալի ոճիրներ, որոնց նմանը չի գիտեր մարդկային պատմութիւնը:

… Ես չեմ կրնար հասկնալ, թէ ի՛նչպէս կարելի է բառ մը իսկ արտասանել ի նպաստ տեղահանութեան հրամաններուն:

… Բայց… իր քոյրերն են պղծուած, իր ծնողքն ու եղբայրներն են սպաննուած, իր ամբողջ փարթամ ընտանիքն է ոչնչացուած

…*«Դատավարութիւն Թալաթ Փաշայի», Վիեննա*, 1921, (*Աղազարեան զեկուցում էջ* 203–204):

Թուրք պատմաբաններու նենգութեանց դէմ Ռ. Սահակեան եւ Ե. Սարգսեան գրքոյկով մը կը պատասխանեն: Լսենք:

— Օգտուելով Յունական յարձակման յաջողութենէն, 1920 Թուի Օգոստ. 10ին Դաշնակից տէրութիւնները սուլթանի վզին փաթթեցին Սեւրի հաշտութեան պայմանագիրը, որ ամրագրեց Թուրքիոյ բաժանումն ու ստրկացումը:

— Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովը պաշտօնապէս հրաժարեցաւ ճանչնալ Սեւրի պայմանագիրը, եւ հայրենիքի ու ժողովուրդի շահերը վաճառած Սուլթանական կառավարութիւնը յայտարարեց տապալուած: Ազգային Մեծ Ժողովը ընդունեց օրէնք մը՝ որով անվաւեր յայտարարեց այն բոլոր պայմանագրերը, որոնք ստորագրած էր Սուլթանական կառավարութիւնը ուրիշ պետութիւններու հետ 1920 Մարտ 16էն սկսեալ, այսինքն պաշտօնապէս Պոլսոյ գրաւումէն յետոյ:

Այդ պայմաններուն մէջ Սուլթանը չհամարձակեցաւ վաւերացնել Սեւրի Պայմանագիրը:

«Ժամանակակից Թուրքիա» հատորին այս բաժնի խմբագիրները կը գրեն. «1920ի Սեպտեմբերին Դաշնակիցներուն յաջողեցաւ պատերազմ յայտարարել տալ Հայաստանի ու Թուրքիոյ միջեւ, «ըստ որում թրքական բանակը պէտք է ընդհարուէր Կարմիր բանակի հետ:

«Սովետ Ռուսաստանի բարեկամական կապերը Թուրքիոյ հետ սկսան ամրապնդուիլ: Երկու երկիրներու միջեւ աւելի կայուն յարաբերութիւններ հաստատուեցան Հայաստանի մէջ Սովետ. իշխանութիւն հռչակուելէն յետոյ: 1920ի Հոկտ.ին Անգարա ժամանեց Ս. Ռուսաստանի Դիւանագիտական Միսիան: Իսկ 1921ի Փետր. 17ին Մոսկուա ժամանեց Քեմալական պատգամաւորութիւնը:

«1921ի Մարտի 16ին Քեմալի եւ Մոսկուայի միջեւ կնքուեցաւ բարեկամութեան եւ եղբայրութեան պայմանագիր, որը չեղեալ յայտարարեց նախկինում ցարական Ռուսաստանի եւ Սուլթանական Թուրքիոյ միջեւ կնքուած անիրաւահաւասար համաձայնագրերը եւ իրաւահաւասար բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատեց Սովետ. Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ:

Միաժամանակ համաձայնագիր՝ Թուրքիոյ ֆինանսական ձրի օգնութիւն (10 միլիոն ռուբլի ոսկով), ինչպէս նաեւ զէնքով եւ ռազմամթերքով օգնութիւն ցոյց տալու մասին: (էջ 196–7):

Կը պարզուի, որ Կարմիր Ռուսաստանը Դաշնակիցներու Պոլիսն ու Անատոլուի որոշ շրջաններուն եւ Իզմիրի, Կիլիկիոյ ու Ատալիոյ շրջաններու գրաւումէն ետք, հակադրած է մասամբ Քեմալական ազգայնականութիւնը գրաւող Դաշնակիցներուն դէմ, որոնք (14 պետութիւն) կ'ուզէին տապալել Կարմիր Ռուսաստանը:

Այս ահեղ զօտեմարտը կը վերջանայ Դաշնակիցներուն հեռանալով գրաւուած շրջաններէն, Յոյներուն Իզմիր ծով թափուելէն եւ Անգլիոյ Զարիզմը վերահաստատելու ունայն ճիգերէն ետք...

Ֆրանսայի միայն Սուրիան ձեռքը պահելու սիրոյն հաշտուելէն ետք Քեմալի հետ:

Քեմալիզմի Անատոլուին տիրանալու ճիգը ռուս պատմաբաններ մինչեւ Սթալինի շրջան կը նկատէին «յառաջդիմական արդար պայքար» եւ հայ-թուրք բախումներն ալ «հայկական նախայարձակում»: Պաքուի Արեւելեան ժողովուրդներու համագումարն ալ տեղի ունեցած շրջանին, Ռուսերը միշտ առաջին բլանի վրայ դրած էին Քեմալիզմով Դաշնակիցները Թուրքիայէն դուրս ընելու քաղաքականութիւնը... բայց ներկայիս հետեւցնելով հայրենի պատմաբաններու հրատարակած պատմական ուսումնասիրութիւններէն, կը հաստատենք, որ

— Թուրքերու Դաշնակիցները դուրս ընելու պայքարը որքան ալ արդար որակուի, միւս կողմէ քարիքաթիւրով մը՝ եթէ աջ ձեռքը դաշոյն կայ Անգլիոյ դէմ, ձախ ձեռքն ալ դաշոյն մը կայ հայուն դէմ: 1918ի եւ 1920ի Հայաստանը – Ռուսաստանէն հեռու – «Եոք Էրմէք» փշրելու եւ յօշոտելու Վեհիպի եւ Քեմալի զօր. Գարապեքիրի գորշ գայլային ախորժակը ո՛չ մէկ ձեւով կ'արդարանայ: Ազատագրումը Թուրքին արդա՞ր է, իսկ ազատագրուելու ճիգը հայուն «իմպերիալիստակա՞ն է» լոզունգը բարեխառաբար կրկնող չկայ ո՛չ մէկ տեղ ներկայիս, բացի Թուրքիայէն:

Ճ. Կիրակոսեան իր «Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ Սով. Արտ. Քաղ. փաստաթղթերում» (1972) հատորին մէջ (էջ 46–47) կը նշէ.

— Քեմալական Թուրքիոյ հետ դիւանագիտական առաջին իսկ շփումներէն սկսեալ Ս. Ռուսաստանի Արտաքին քաղաքականութիւնը իր բոլոր գործողութիւններով սատար կանգնած էր հայ ժողովրդին (էջ 46):

— Սովետ Արտ. քաղաքականութեան այս դիրքորոշումը Կարմիր թելի պէս կ'անցնի Ս. Ռուսաստանի Արտգործկոմի բոլոր փաստաթղթերում: (էջ 47):

Տակաւին՝

— Արդէն 1919ի կէսերէն Անատոլուի վրայ իր հսկողութիւնը հաստատած Մ. Քեմալէն զինուած ուժի միջոցաւ որեւէ բան ստանալ Հայաստանի հանրապետութիւնն ի վիճակի չէր: Քեմալի հետ լուրջ համաձայնութեան գալու հարցը երբեք չէր քննարկուած: Դաշնակցականները բոլոր յոյսերնին Դաշնակիցներուն կապած էին... անոնց ալ երբեք հոգը չէր եւ չէր եղած անօթի Հայաստան մը Թուրքիոյ դիմաց զօրացնել ... մանաւանդ որ հայերը Սովետներու դէմ պայքարելու տրամադիր չէին եւ չէն եղած անցեալին ալ:

— Ո՛չ թէ Քեմալիզմի զօրացման պատճառաւ այլ Դաշնակիցներուն միջ-կայսերապաշտական հակասութիւնները Եւրոպայի եւ Մերձ-Արեւելքի մէջ «արդէն բացառում էին համատեղ գործողութիւնների հնարաւորութիւնը Թուրքիոյ նկատմամբ:

Ֆրանսացի պատմաբան Ժան Բիշոն «Մերձ. Արեւելքի բաժանումը» 1938ին լոյս ընծայած գրքին մէջ (381 էջ) կը խօսի Դաշնակիցներու Օսմ. Կայսրութեան փոքրամասնութիւններուն կապակցութեամբ դիւանագիտական խաղերուն աւարէն խոշոր բաժին առնելու համար, եւ մղած քաղաքական մարզանքներուն՝ նոր գաղութ ու շուկայ ձեռք բերելու մասին:

Կու տանք հեղինակին մտքերէն մաս մը, գաղափար տալու համար, թէ անոնց համար «փոքր դաշնակից»ները շախմատի պարզ զինուորնե՞րն ալ չէին եւ հայերու, յոյներու, քիւրտերու եւ արաբներու «անկախ» ըլլալու ճիգին չարդիւնաւորուիլն ալ, երբեք հարց չէր, որքան ալ Սեւրը կը ցցէին ժպիտ պարգեւելու համար. այդ ալ հաշիւ էր...:

Խնդրոյ առարկան նուազ տկարը՝ Թուրքը զսպել կամ շատ տկար հայը բաւարարել, այդպիսի երազ չունէին Անգլիան եւ Ֆրանսան: Մ. Ն. ալ մրցակից էր իրենց Մուտրոսի Հոկտ.-ի Թրքօ-դաշնակից զինադադարէն ետք: Առիւծի բաժինը՝ (արաբական աշխարհը գրաւելէ ետք) Հակա-Խորհրդային պատերազմը դադրեցնող Անգլիան (1921 տնտեսական համաձայնութիւն), Ֆրանսան ընկճելէ ետք, Ֆրանսայի տրուելիք շահաբաժինները ուրանալէ, կամ կտրատելէ ետք, Մ. Ն.-ի տարածումը (մանտա տալու) ձախողցնելէ ետք, զգացական զեղումները հայոց նկատմամբ դադրեցնելէ ետք, Անդր-Կովկաս Ռուսաստանի էջքը քննարկելէ եւ Տէնիկին-Կոլչաք ելքին քարուքանդ դառնալէն ետք, Նեղուցները «ազատ անցք» համաձայնութեամբ Քեմալի վերադարձնելէ եւ Պոլիսը պարպելու պայմանաւ Լոզանի մէջ Քեմալին հայ դատը դիւանագիտօրէն զոհելէ ետք, հայ պատուիրակութիւններուն «աֆերիմ» բայց տնակ մը չտալու ծրագիրը յաջողցնելէ, Սուրիան ակնուած (Ֆեյսալի խոստացուած) Ֆրանսայի յանձնելէ ետք, Ցարական Ռուսաստանի 1916ին տրուած բոլոր զիջումները իր հաշւոյն օգտագործելէ, Հայաստան-Վրաստան-Ատրպէյճան ժամանակաւոր շահագործելէ, զիրար յօշոտել տալէ, հայերը որպէ՛ս թէ Թուրքին դէմ պաշտպանելու խոստումները «ուրանալէ» ետք, Քեմալի շնորհելէ ետք ներկայ Թուրքիան, փակեց 1918–1923ի Միջազգային շուկայի դրաքրտախինները: 1921ին Մոսկուայի հետ կնքուած իր դաշինքը, 1920ի Սեւրէն քանի մը ամիս ետք Թուրքիոյ իր իսկ կողմնակից Պոլսոյ իշխանութիւնը լքելէն ետք, Քեմալի Թուրքիան Մեծն Բրիտանիոյ կառքին լծելէ ետք, Անգլիան աւարէն լաւագոյն բաժինը ստացած, գոհունակ, վարագոյրը իջեցուց եւ բեմէն վար իջաւ: Աւստրալիան, Գանատան, Հնդկաստանն ու Ափրիկէի խոշոր մասը, արաբական աշխարհը կայսրութեան մաս կը կազմէին ու ծովերու վրայ իշխողը ինք կը մնար:

Այս բոլոր յաջողութիւնները ձեռք կը բերուէին ոչ անպայման

բարձր դիւանագէտներ ունենալուն համար... Լոյտ Ճորճ, Քըրզըն, Սէսիլ: Երբ ժողովը (որեւէ ժողով 1918–1923ին) չէր կրնար հիմնական որոշում առնել կամ գործադրել առանց Անգլիոյ ներկայացուցիչներուն, որովհետեւ ամէնէն զօրաւոր եւ ընդարձակ կայսրութիւնը կը ներկայացնէր, իր սպառնալիքը գործադրելու կարողութիւնը ունէր:

Փոքր ազգերը մուրացիկ անգամ չէին, նախ ժողովին որպէս ունկնդիր անգամ չէին ձգեր որ մտնեն... 10րդ Յանձնախումբը «լաւ–լաւ»ի Մարմին էր, հիմնական հարցերու շուրջ Անկլօ-Ֆրանքօ գաղտնի (Դուրսը համաձայնուած) տեսակցութիւններով եւ որոշումներով կ'առաջնորդուէին նիստերը:

Օրինակ.—

— Ամբողջ Փոքր Ասիան Անգլիացի զօր. Միլնի ենթակայ էր:

Ան կը մնար Պոլիս, բայց ենթակայ չէր Ֆրանսացի զօր. Ֆրանշէ Տեսբերէի: Անատոլուի երկաթուղագիծի կողմերուն անգլիացիներն էին պատասխանատու: Անգլիացի զօր. Ալլենպի (հայ լէգէոնականներն ալ) կը գրաւէր ամբողջ Սուրիան, մինչ զօր. Մարշալ գրաւած էր Միջագետքը եւ Հիւսիսային Իրաքը (Քիւրտիստանը): Անգլիոյ նպատակն էր գրաւեալ շրջաններուն մանտաները դառնալ, կազմակերպելով հանրաքուէ ի նպաստ իրեն: Այս նպատակով նշանաւոր Մարք Սայքսը Հալէպ կը հաստատուէր Մուտրոսի զինադադարէն ետք: (էջ 154):

— Կովկասի վրայ իշխելու նպատակով Սեւ ծովի արեւելեան մասին (իմա՝ Տրապիզոն-Պաթում) վրայ կը հսկէին, «մեզ (Ֆրանսա) նետելով Օտեսայի եւ Սեպաստոպոլի ռուսական ծովակին մէջ: Անոնց զօրքերը Պաթում ցամաք ելան Թիֆլիսը յետագային գրաւելու մտադրութեամբ, ինչպէս նաեւ մտադրած՝ անգլիական «պաշտպանութեան» տակ առնելու համար Կովկասեան՝ Հայաստանի, Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի փոքր հանրապետութիւնները, միացած՝ Մոսկուայէն անկախ ... Անգլիա կը խորհէր որ (3 այդ պետութիւնները) ամուր պատնէշ պիտի դառնային եւ պիտի պաշտպանէին պոլշեւիկեան նախաձեռնութեանց դէմ Անգլիոյ նոր ձեռք բերած դիրքը, Կովկասի եւ Պարսկաստանի մէջ:

1918ի Նոյ.-ին զօր. Թոմսընի զօրքերը Պաքուն վերագրաւեցին եւ հսկողութիւնը ձեռք առին երկաթուղագծերու եւ քարիւղի խողովակներուն: Այդ ուժերը Կասպից ծովու միջոցաւ կապուած էին Հիւսիսային Պարսկաստանի Անգլիական բանակին հետ, որ իր հերթին Անդր-Կասպիական երկաթուղին ձեռք անցուցած Թուրքեստանը հսկողութեան տակ առած էին: (Նոյն էջ 155–6):

Այս իրականութիւնը Անգլիոյ փաստօրէն Մերձ – Արեւելքի տիրած ըլլալուն, մեծապէս պիտի ազդէր Միջազգային ժողովներուն առնելիք որոշումներուն վրայ:

— Թուրքերը կը կատղէին այն մտքէն, որ իրենց երդուեալ թշնամի հայերը Կիլիկիա պիտի հաւաքուէին:

— Դաշնակիցները պարտաւոր էին անապարել անմիջապէս գրաւելու համար ամբողջ Փոքր Ասիան… լման զինաթափել թուրք բանակը: (*էջ* 157):

— Տրամաբանական էր որ լայն զինուորական օժանդակութիւն տրուէր Կովկասի հանրապետութիւններուն, փոխանակ բաւարարուելու Անգլիական *անբաւարար* ուժերով գրաւումներուն, որ խորքին մէջ միակ նպատակ ունէր *քարիւղի* (պաքու) ձեռք դնելը:

— Դաշնակիցներու միջեւ մրցակցութիւնը դուռ բացաւ ամէն ձեւի բարդութեանց եւ «լքումներու»:

— Մուտրոսի ցաւալի հետեւանքը եղաւ Թուրքիոյ «յարութիւն» առնելը եւ *յաղթանակը դաշնակիցներուն պարտութեան մատնելը*: 5 տարիներ պիտի անցնէին… 1923ին Լոզանի մէջ Դաշնակիցներուն եւ Թուրքիոյ միջեւ խաղաղութիւն հաստատելու համար: (*էջ* 158):

Այս բոլորէն հայ պատուիրակները տեղեակ չէին, մէյ մը Անգլիոյ, մէյ մը Ֆրանսայի պատրաստ էին պոչ դառնալ… բայց այդ ալ շատ կը տեսնուէր:

Հայերը իրենց բոլոր ուշիմութեամբ ո՛չ Ֆորէյն Օֆիսի եւ ո՛չ ալ Քէ Տօրսէի ներկայացուցիչներուն թեզերուն եւ գաղտնի որոշումներուն տեղեակ դարձան, նոյնիսկ երբ անոնց լիազօրները Թիֆլիս նստան: Հայերը հանրապետութիւն յայտարարելէն, «Միացեալ» յայտարարելէն ետքն ալ չհասկցան, որ *շահագրգիռ* կողմ չէին եղած քարիւղ, հումք եւ գաղութ *կորզելով* մտահոգուած Մեծ պետութիւններուն աչքին:

Անցնինք:

Մոսկուա ռուսերուն մօտ գացող բարի Շանթը դեռ Սեւրեան «տրուելիք» Հայաստանը կ'երազէր: Դաշնակիցներու դիւանագիտութեան խարկանքներուն փարուելը օր ըստ օրէ կը մեկուսացնէր Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Սեւրէն դժգոհ էին, կը գրէ ներկայ Հայաստանի Արտ. Գործ. նախարար Ջօն Կիրակոսեան՝ որովհետեւ՝

ա) Դժգոհ էր Իտալիան… ոչ մէկ զինուոր տալու տրամադիր:

բ) Վարչապետ Միլրան (Ֆրանսա) դժգոհ էր, որ Ֆրանսայի շահերը զոհաբերուած էին Անգլիականին:

գ) Մ. Ն. դժգոհ էր որ Ուիլսընեան 14 կէտերը անտեսուած էն… զրկել էին Մուսուլի քարիւղի շահաբաժնէն՝ Անգլօ-Ֆրանսական սերտ կապերը…

— Մ. Ն. ո՛չ միայն չստորագրեց Սեւրի դաշնագիրը, այլեւ չմասնակցեց նրա վերջնական մշակման:

Ամէնէն կարեւորը մեզի հայերուս համար,

— Ֆրանսան ոչ միայն 1919ին կը ճգնէր «Օսմ. Կայսրութեան «հողային անձեռնմխելիութեան» պահպանման, այլ Թուրքիոյ մասնատման վնասակարութեան մասին կը պնդէր եւ… ամէն ինչ կ'ընէր Թուրքիան Ռուսաստանի դէմ օգտագործելու համար… Հոգը չէր եթէ ոչնչանար վերջին հայը Թուրքիոյ մէջ»: (*էջ* 48–49):

— *Սան Ռէմոյում* (1920) *իրադարձութիւնները եկան հաստատելու* թէ կռիւը քարիւղի համար էր: Մ. Ն. դժգոհ էր Մուսուլի քարիւղէն զրկուելուն համար: *Նոյնը կը պնդէ պատմաբան Ժան Բիշոն*:

Դաշնակցական եւ Պահպանողական տարրերու երկար զիրար խծբծելէ ետք «1918ի Մայիս 28ի Միացեալ Անկախ Հայաստան հռչակուած առեն, 1919ի Ապրիլին «Բերանժէ–Լոնկ» համաձայնագրով իրարու միջեւ բաժնուած էին Անգլիա եւ Ֆրանսա Մուսուլի քարիւղը, իսկ Սէն Ռէմոյոմ ձեւակերպեցին այն միջազգային իրաւունքով»:

… Ֆրանսան ութսուն հազար զօրք ունէր Մերձ. Արեւելքի մէջ.. իր հարուածը ուղղած էր Արաբ ազատագրական պայքարի դէմ եւ երբ հայերը դիմեցին… ո՛չ Կիլիկիա եւ ո՛չ ալ Կարսը պաշտպանելու համար մատը մատին զարկաւ:

Այս հարցերը «Կիլիկիա» վերնագրով յաջորդ մեր հատորին մէջ պիտի արծարծենք…: 1919ին Եղեռնէն 130 հազար հայոց վերադարձէն ետք անոնց 30 հազարին զոհ երթալու գաղտնիքը կը պարզուի 1919ի, 1920ի, 1921ի Ֆրանքօ–Թուրք կապերուն բացայայտման հետ:

***

Թրքական աղբիւրները դժբախտաբար նենգափոխուած միայն կու տան եղեռնի եւ անոր յաջորդող ժամանակաշրջանը: Շատ են լոյս տեսած եւ տեսնող գրքերը՝ Պոլիս, Անգարա, Մ. Ն.:

Անոնք «Մշակոյթի տարածման» Պետական նպաստներէն կ'օգտուին, թէեւ Իթթիհատեան արխիւներու դռները բաց չեն «վստահելի» պատմաբաններուն համար, բայց որովհետեւ Թալաթ, Ճեմալ, Ալի Ֆուատ Ճեպեսոյ, Գարապեքիր, եւ Մ. Քեմալ առատ նիւթեր շօշափած են իրենց յուշերուն եւ ճառերուն մէջ, Հիքմէթ Պայըրներ, Ճեմալ Քութայներ, Թեֆիք Պըյըքօղլուներ, Էսատ Ուրասներ, Ահմէտ Հօճաօղլուներ, Տօղան Աւճըօղլուներ, հին ու նոր խմբի Շալմաններ, լրագրողներ, պատմութիւնը կու տան միշտ աղաւաղելով ջարդարարները, *մերթ մեղաւոր ցոյց տալով Ս. Համիտն ու Իթթիհատականները, բայց երբեք իրաւունք չտալով…* զոհին: *Մեկնելով այն համոզումէն, որ եթէ ընդունին Հայկական նահանգներու մէջ գաղտնի ծրագրուած եւ գործադրութեան դրուած Իթթիհատեան կամ Սուլթան Համիտեան հայերու վեց նահանգներուն մէջ թիւը կրճատելու համար գործադրուած վայրագութիւնները, ապա 1947ի «Իզվեստիա» Թերթի — Թէ – լա՛ւ, 2 միլիոն ձեր հողերուն վրայ ապրող հայութիւնը ո՞ւր է– հարցումին պատասխանելու պարագային, կրնան նաեւ հայոց կողմէ չբնակուած այսօրուան հողերուն տէրը,*

բուն տիրող հայուն հասցէն տալու պարտաւորութեան առջեւ գտնուիլ։

Տակաւին իրողութիւն է, որ մենք Թուրք պատմաբաններուն, միջազգային մամուլի եւ Թուրք արխիւներու իսկ ամբողջական վկայութիւնները չունինք հրապարակուած։ Ճիշդ է, որ վերջին 1965–84 Արեւելագիտութեան–Թրքագիտութեան Երեւանի պատմաբանները ռուսերէն յատկապէ՛ս փաստագրական ժողովածուներ, գիրքեր հրատարակած են, քիչ թիւով Թրքական բոլոր ծուռ մտքերը դատապարտող գիրքեր, բայց նկատի ունենալով Թշնամիին ախորժակը ամէն տարի առատօրէն նենգափոխում կատարելու, գործնական այլ միջոցառումները, Հայաստան որ ի վերջոյ տէրն է Մեր Դատի հետապնդման, նոր միջոցառումներ առնել ստիպուած է, անոր համար, որ այդ գիրքերը ո՛չ թէ կը համոզեն հայերը... այլ եւրոպական միջին եւ մեր պատմութեան ընդհանրապէս անծանօթ միջազգային հանրային կարծիքին մօտ կը ստեղծեն թիւր ըմբռնումներ հայոց «դատ»ի եւ «ցեղասպանութեան» հարցով։

Տարբեր հարց, որ Թուրք պատմաբաններուն կամ հայ պատմաբաններուն գրածով եւ տեսածով չէ՛ որ հայկական հողային հարցը թէկուզ միասնական մտահոգութիւններով կը լուծուի։ Մասնակի բրոբականոտի հնարաւորութիւններն ալ եթէ օգտագործեն գիրք, ցոյց կամ փոքր բողոքներ ներկայացնեն հոս ու հոն, հարցին չեն նպաստեր։ Ներկայ Գեր հզօրներուն հազարաւոր բախման կէտերէն ամէնէն անճշանը նկատուածը հայկական հարցն է գուցէ։

Պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ փոքր ազգերու հարցերուն լուծման քննարկումէն առաջ, պէտք է մտածուի Մեծ Պետութիւններու օժանդակութիւնը ապահովելու մասին։

Մեր գեղումները ո՛չ մէկ ազդեցութիւն ունին։ Այսօր Թուրքիա Դաշնակիցն ու զինուորական խարիսխն է անոնցմէ մէկուն եւ թէ «Նիւ Եորք Թայմզ»ի համար եթէ պէտք ըլլայ Հայկական Հարցը կրնայ ներկայացուիլ, որպէս անցեալի հէքիաթ, Ռուսաստանի նախաձեռնութիւն եւ անոր միջոցաւ սփիւռքի հայերը Մ.Ն.ի դէմ լարելու միջոց, կամ «խենթ»երու, աննորմալ մարդոց հետապնդած ցնորք...։

Թուրք պետութիւնը բարիկ կրնայ պահել եւ կը պահէ գիւղացին, բայց երբեք թոյլ չի կրնար տալ, որ հայերը օտար լեզուով, օտար երկիրներէ ներս չարունակեն «սեւցնել» Թալաթն ու Քեմալը եւ պահանջեն Անատոլուէն մասեր՝ որոնց համար «արի՛ւն» թափած է Թուրք ազգայնականութիւնը...

Թուրք պետութեան հետ հիւլէական պատերազմ չ՛ընէր Մ. Միութիւնը, լաւ գիտնալով որ Արարատի կողերուն Ամերիկեան հրթիռները Օթանի սպասաւորող Թուրք պետութեան – եկող գացող Էճեւիթ, Տէմիրել, Ինօնիւ թէ Էվրէմ – անշուշտ թէ այդ հրթիռներուն ապաւինած են 30 տարիներէ ասդին «պաշտպանելու համար Թուրքիոյ շահերը», պաշտպանուելու համար Մոսկուայի «հողային ախորժակներուն դէմ», ու այդքա՞ն միամիտ է Մ. Միութիւնը գերհզօր պետութիւնը չգնահատելու համար Թրքական «ինքնապաշտպանութեան» նոր զէնքերու քանակն ու որակը եւ զանոնք կշռելու չափը չունի՞ միթէ...։

Թուրքիան կէս միլիոն եւ աւելի զօրք կը պահէ քառասուն տարիներէ ասդին, կ'աշխատի բարեկամական կապեր պահել մէկ ձեռքին ձիթենի եւ միւսին սուր, երդում կ'ընէ, որ «Թիւրքիա Թիւրքլերին Տըր» («Հուրիէթ» օրաթերթի խորագրին քով կը տպուի այս լօզունգը ամէն օր...), եւ թէ Թուրքիա Հիթիթներէն առաջ ալ Անատոլուի «հին բնիկներուն» ժառանգորդը, ապրած է 6000 տարիներէ ասդին նոյն հողին վրայ, թէ 500 տարի առաջ եկողները Կեդրոնական Ասիայէն միայն մէկ թեւն է Օղուզ Թուրքերուն...

Օսմ. կայսրութիւնը փճացնող Իթթիհատը (2 միլիոն քառ. քլմ. Ափրիկէէն եւ Ասիայէն զիջողը Ա. համաշխ. պատերազմին) ո՛չ միայն քաջութիւնը չունի Մ. Քեմալէն իսկ Իզմիրի մէջ սպաննել փորձող եւ պատժուող Տօքթ. Նազըմներ, Քիւչիւք Թալաթներ եւ Ճաւիտներ դատապարտելու, այլ եւ ճակատ ճակատի նստելու անոնց զոհերուն՝ բաւարարութիւն տալով եւ անուղղակի դատապարտելով ցեղասպանները, ուրանալով ի հարկէ նոր սերունդին «մեղքը» այդ բոլորին մէջ եւ բարեկամական ձեռք մեկնելու Երեւանին, ոչ-յարձակողական դաշինքով, չէզոք քաղաքականութեամբ երկու Գեր–հզօրներու միջեւ ցրուելու 500–600 հազար դասական զէնքերով իր բանակը, անոնց տրուելիք ծախսերը աղքատ, տառապող Թուրք գիւղացիին տրամադրելով, հարիւր Թրքական ղուրուշին 1,5 ղուրուշի վերածուելէն փրկելով...։ Հաւատացէք, հաւատացէք, որ այն ատեն ներկայ Հայաստանն ալ, Խորհրդային Միութիւնն ալ պիտի համոզուին, որ Թուրք–Սովետ յարաբերութիւնները պիտի նոր էջ բանան, նոր պատմութիւն պիտի սկսի, ու Էվրէմներու յաջորդելիք կառավարութիւնները դեմոկրատիա հաստատելու քաջութեամբ հայ ժողովուրդի գնահատանքին պիտի արժանանայ։

Թուրք պատմաբանները ինչո՞ւ պիտի հոս հոն գլուխնին զարնէին եւ մնայուն մղձաւանջի տակ դատապարտելի աթոռին չընստելու համար՝ այսքան սուտ ու նենգութիւն հրապարակէին, փաստելու համար, որ Իթթիհատը մարդասպան չէ, ցեղասպան չէ...

ԿԱՐԳ ՄԸ ՏԵՍԱԿԷՏՆԵՐ ԵՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կարգ մը վկայութիւններ մեր պատմութիւնը նենգափոխող Թուրք պատմաբաններուն գործերուն մասին։

«Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը թուրք պատմագրութեան մէջ»։ Հեղինակները Փրոֆ. Երուանդ

Սարգիսեան եւ Ռուբէն Սահակեան քանի մը սխալ դատումներուն պատասխանը տուած են: Պիտի ամփոփ տանք:

«— Եթէ վերջին երկու տասնամեակին Թուրքիոյ մէջ առանձին գրքերով հրատարակուեցան յայտնի – չմիննտ – ջարդարարներ, հայ ժողովրդի դահիճներ՝ Թալաթ փաշայի, Քեազիմ Գարապեքիրի եւ միւսներու յուշերը՝ գովերգող յառաջաբաններով, ապա վերջերս թուրք պատմաբանները այս գործիչներուն նուիրած են առանձին աշխատութիւններ՝ «Մօտիկ անցեալի պատմութեան անյայտ էջերը» թերթօնի ձեւով: Թալաթի՝ (Ճեմալ Քութայ «Թալաթ փաշայը նասըլ վուրտուլար», Իսթամպուլ 1956), Էնվէր փաշայի՝ (Ճեմալ Քութայ «Աթաթիւրք, Էնվէր փաշա հաթըրալերի», Իսթամպուլ, 1956), Քեազիմ Գարապեքիրի (Ճեմալ Քութայ «Գարապեքիր Էրմէնիստանը նասըլ եոք էթթի», Իսթամպուլ 1956) պետական եւ ռազմական գործունէութեանց մասին, որոնց մէջ կը շօշափուին վերոյիշեալ հարցերը:

Վերոյիշեալներէն վերջինի քննարկուող հարցերու շարադրանքի ոգին ու հետապնդուող նպատակները բնորոշ են նաեւ միւս թուրք հեղինակներու գործերուն մէջ: Այս հետազօտութիւնը հետաքրքիր է անով, որ հեղինակը կը հրապարակէ շարք մը մեզի անյայտ փաստեր, որոնք կը բացայայտեն նորանոր կողմերով՝ Թալաթի, Գարապեքիրի եւ միւսներու յանցաւոր գործողութիւնները հայ ժողովուրդի նկատմամբ:

«Յայտնի է, որ Երիտ-Թուրքերու նուաճողական ծրագիրները Անդր-Կովկասի մէջ, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներուն՝ ձախողեցան ռուսական բանակի ջախջախիչ հարուածներուն ներքեւ: Սակայն անոնք չհրաժարեցան Օսմանեան կայսրութեան փլատակներու վրայ բարձրացած «Նոր Թուրքիա»ի ղեկավար շրջանակները:

Ժամանակակից Թուրքիոյ մէջ, նոյնիսկ յատուկ գիրքեր կը գրուին՝ նուիրուած Երիտ. Թուրքերու եւ Քեմալականներու յանդուգն արտաքին քաղաքականութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող «ժառանգական» կապերուն՝ Քեմալականները ներկայացնելով որպէս Երիտ. Թուրքերու չիրագործուած ծրագրին անմիջական շարունակողները: Այդ տեսակէտով խիստ բնորոշ է վերը յիշուած յայտնի թուրք պատմաբան Ճեմալ Քութայի մի այլ ուսումնասիրութիւնը, որուն վերնագիրն է՝ «Աթաթուրքի եւ Էնվէր փաշայի հետ կապուած խրադարձութիւնները»: 1956ին Պոլիս տպուած սոյն գիրքը, ինքնին պարզորոշ կը դարձնէ հեղինակի առաջադրած խնդիրը: Հակա-սովետական թոյնով լի այս գիրքը հեղինակը Պանթուրքիզմի եւ Պանթուրանիզմի սանձարձակ գովքն ընելով մէկտեղ, կը հրապարակէ Էնվէրի եւ Քեմալի միջեւ տեղի ունեցած նամակագրութիւնը, ցոյց տալով անոնց գաղափարներու եւ հետապնդած վերջնական նպատակներու

համագատութիւնը: (Տես՝ Քութայ, նշուած աշխատութիւնը էջ 27–28, 30–31, 34–36, եւայլն):

Նշելով որ Էնվէր 1920ին «Անատոլիայի մէջ թրքական ազգային ազատագրական պայքարը մղող բանակի ստեղծողն է», հեղինակը հետեւողականօրէն այն միտքը կը յայտնէ, որ Էնվէրի հակա-սովետական քաղաքականութիւնը Միջին Ասիոյ մէջ, (որը ան կը համարէ «ազգերու անկախութեան համար մղուող պայքարը») մի այլ ձեւով կը շարունակէր Անատոլիոյ մէջ ազգային-ազատագրական պայքարը:

***

«Արեւելեան ճակատի վրայ պէտք է անցնել պաշտօնական կամ ոչ պաշտօնական զօրահաւաքի եւ զօրքի կեդրոնացումի՝ թիկունքէն Կովկասեան արգելքը ոչնչացնելու համար»: Այդ մասին Մ. Քեմալ ուղղակի կը գրէ Ք. Գարապեքիրին՝ 1920 Փետր. 6ին ուղարկած իր նամակին մէջ, որ մէջտեղ կը հանէ սովետ թրքական յարաբերութիւններու Թուրքիոյ մէջ ճանչցուած մասնագէտ Թէֆիկ Պըյըքլըօղլուն, իր «Աթաթիւրքն Անատոլուի մէջ» վերնագրով գրքին մէջ:

Ուստի պատահական չէր, որ յետագային երբ Յունական բանակը ընդհուպ մօտեցած է Անգարայի, Քեմալականները իրենց նուաճողական ձգտումներով տարուած, հիմնական ուժերը կեդրոնացուցած էին Արեւելեան Ճակատին վրայ, Անդր-Կովկասի սահմաններուն մօտ, սպասելով, ինչպէս կը խոստովանի Ճ. Քութայ, որ Գարապեքիր յարձակման անցնի Հայաստանի դէմ:

Բաւական է նշել, որ Յունական բանակին դէմ (60 հազար) Անգարայի կառավարութիւնը հանած էր ընդամէնը 15 հազար զօրք, այն պարագային, երբ Արեւելեան ճակատին վրայ 30 հազար Հայկական ուժերու դէմ Քեմալականները կեդրոնացուցած էին 50 հազարնոց բանակ:

Նոյնիսկ Օսմ. կայսրութիւնը խայտառակ պարտութեան հասցուցած ոճրագործ Էնվէրն ու Թալաթը, որոնք ծպտեալ ապաստանած էին Պերլին, քաջ տեղեակ էին այդ ծրագիրներուն եւ նոյնիսկ խորհուրդներ կու տային «Նոր Թուրքիոյ» ղեկավարներուն՝ զանոնք դիտելով որպէս իրենց ձախողած նուաճողական քաղաքականութիւնը շարունակողները:

«Թանկագին իմ Գարապեքիր փաշա,– Պերլինէն կը գրէր իր նամակին մէջ Թալաթ – եթէ ռազմական պատրաստութիւնները լըրացած են, անցիր յարձակման: Կասկած չկայ, որ Արեւելքի մէջ ձեռք բերուելիք յաղթանակը Արեւմտեան Ճակատի եւ ամբողջ աշխարհի վրայ խորունկ հետք կը թողու»:

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ՄԱՍԻՆ
1919Ի ՊՈԼՍՈՅ ԹՈՒՐՔ ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ ՎՃԻՌԸ

«Թանին» թերթը, 24 Սեպտեմբեր 1916 (1332) թուականով (պաշտօնաթերթն էր Իթթիհատի) թիւ 2809, հրատարակած էր Գոնկրէին մէջ կարդացուած եւ ընդունուած բացատրագրերն ու տեղեկագրերը, որոնք բացորոշ կերպով ընդունած եւ խոստովանած են։ Կուսակցութիւնը ինքնագլուխ ստանձնած է կ. Պոլսոյ պարենաւորումը եւ մատնած է ժողովուրդը թշուառութեան եւ խեղճութեան։ Եւ մէկ տարուան մէջ չարաշահած է 700 հազար ոսկի (3·500·000 տոլար) եւ ճէմիէթը իր Գոնկրէին մէջ իւրացուցած է այդ դրամը։

Այդ ճէմիէթին ուրիշ յանցանքներէն մին ալ, տարագրութեան օրէնքի գործադրութեան պատրուակին տակ, Օսմանեան երկիրներու գրեթէ բոլոր անկիւններուն մէջ պատահած դէպքերուն կազմակերպումն է։ (Խօսքը հայերու դէմ կատարուած ցեղասպանական ոճիրներու մասին)։ Դէպքերու ընթացքին՝ Իթթիհատ եւ Թերաքքըի ներկայացուցիչ եւ պատասխանատու քարտուղարներու նախագահութեան տակ, տարագրութեանց վայրերուն գլխաւոր կեդրոնը կազմող արեւելեան բոլոր նահանգներուն մէջ միատեսակ ձեւով տեղի ունեցած են դէպքեր։ Իթթիհատ եւ Թերաքքը կուսակցութեան պետերը (էրքեան) կազմած են «Թեշքիլաթը Մախսուսէ»ի մասնաւոր կազմակերպութեան յանձնախումբերը վերոյիշեալ վայրերուն մէջ ալ ընդունած եւ խոստովանած են Թեշքիլաթը Մախսուսէի նախագահութիւնը ստանձնած ըլլալնին։ Ատոնք ալ ղեկավարուած են Պեհաէտտին Շաքիրի կողմէ եւ յիշեալին ալ, այդ նպատակով, Իթթիհատի պատասխանատու ներկայացուցիչներ (Մուրախխասը Մեսուլ Վէ Միւֆէթթիշլեր) գործի դրած ըլլալը փաստերով ապացուցուած է։ Եւ կատարուած բոլոր ոճիրները ակներեւ է որ պատրաստուած եւ կազմակերպուած են այդ ճէմիէթին կողմէ։ (Հ. Ղազարեան «Ցեղասպան Թուրքը», էջ 271)։

Պոլսոյ պատերազմական ատեանի դատական արձանագրութենէն («Թագվիմը Վեքայի» թիւ 3571, Մայիս 26, 1918)։

Պետական պաշտօնական սոյն օրկանին մէջ Եղեռնի պարագլուխներուն եւ անոնց զանազան վայրերու մէջ գործադրած միջոցառումներուն մասին տրուած վկայութիւնները կը կազմեն անհերքելի փաստ։

130ի մօտ Մալթա աքսորուած Եղեռնի ոճրագործ Իթթիհատականներուն պարագան անգլիացիներուն կողմէ պատերազմի աւարտին եւ իւրաքանչիւրին մարդասպան ըլլալու կամ վնասող ծրագիրներ գործադրելու պարագաներուն բացայայտումը երկրորդ փաստն է, իսկ 1916ին Անգլիոյ – Ռուսաստանի – Ֆրանսայի Եղեռնի առիթով Իթթիհատին փոխանցուած պաշտօնական բողոքը եւ զիրենք պատերազմի աւարտին պատժելու սպառնալիքը երրորդ վաւերական փաստն է։

Դատավարութեան մէջ Պողազլեանի Գայմագամի Քեմալի խոստովանութիւնը, ինչպէս նաեւ Տիգրանակերտի կուսակալին Ռէշիտի գիտակցուած եւ մանրամասն խոստովանութիւնը նոյնպէս կարեւոր փաստաթուղթ է։

Անգլիական, գերմանական, ֆրանսական եւ ռուսական պետական արխիւներու, մամուլի, պաշտօնական աղբիւրներու վկայութիւնները սնտուկ մը լեցնելիք փաստ կը բովանդակեն։

Նոյնպէս թրքական մամուլի, (1918–23) Պոլիս, Իզմիր եւ այլ երկիրներ լոյս տեսած վկայութիւնները կարեւոր են։ Դժբախտաբար Թուրքիան Իթթիհատի արխիւները նոյնիսկ թուրք պատմաբաններուն չի տրամադրեր։ Թուրքիա շատ դիւրագրգռած է թուրք պատմաբաններուն «վարագոյր» բանալու փորձին դէմ… Տողան Աւճըօղլուն Գարընամէէն ընդարձակ մէջբերումներ կատարած է իր երեք հատոր հայ–թուրք–ռուս փոխ յարաբերութիւններուն մասին գրած գիրքերուն մէջ։

«Պոլսոյ 1919ի թրքական Զինուորական Ատեանին յանձնուած էին որպէս անձերու (հայերու) ջարդ, սեփականութեանց կողոպուտ, շէնքերու ու գիւղերու հրկիզում, պատուի բռնաբարում եւ տանջանքի ու չարչարանքի ոճիրներ գործած ըլլալով ամբաստանուած, Իթթիհատ Վէ Թերաքքը ճէմիէթի անդամները եւ ղեկավարները, դատարանական զանազան ատեաններու դատաւորներուն առջեւ դատուելու համար։ 12 Ապրիլ 1919 (1335) թուականով որոշումնագիր մը տրուեցաւ, պատերազմական ատեանի յանձնուելու համար՝ փախստականներ (ամբաստանեալ) Թալաթ Փաշա, Ճեմալ եւ Էնվէր էֆէնտիները եւ ցանկի մէջ արձանագրուած իրենց ընկերները՝ անուններով։

«Դատավարութեան ընթացքին տեսնուեցաւ որ պատժական դատարանական կանոնի 311րդ յօդուածի համաձայն նոր ոճիրներ մէջտեղ գալուն, փախստական ամբաստանեալներու կողքին կան նաեւ նախկին վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշան, Խալիլ, Իպրահիմ, Քեմալ, Ահմէտ Նեսիմի, Ահմէտ Շիւքրի պէյերը, որոնց մասին դատարանական թուղթերը նախապէս առանձինն տրուած էին եւ դատարան բերուած չէին։ Անոնց բոլոր ոճիրի ընկերակիցները ըլլալով, ատոնց մասին ալ որոշում տրուած էր մանրամասն քննութիւն կատարելու համար։ Եւ այդ պարագան, ընդհանուր դատախազի 3 Մայիս 1919 (1335) թուականով պահանջագիր (Իտտիանամէ) ներկայացուած էր եւ պահանջուած էր զանոնք ալ յանձնել դատարանի։

«Հարցաքննութիւններ եւ քննութիւններ կատարուեցան եւ ուսումնասիրուեցան այդ հարցաքննութիւնները եւ այդ պահանջագիրը։

«…Տոքթ. Նազըմ, Աթըֆ, Պեհաէտտին Շաքիր եւ ուրիշներ

կազմած էին «Թեշքիլաթը Մախսուսէ»ի (մասնաւոր կազմակերպութիւններ) քօալիսիոն մը (յանձնախումբ) որուն հետ էր նաեւ ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Քեմալ Պէյ, որ իր ընկերներուն հետ կազմակերպած էր նաեւ պարենաւորման յանձնախումբ մը»: (Հ. Ղազարեան «Ցեղասպան Թուրքը», էջ 272–6):

Ճէմիէթը Իթթիհատի «երկրին մէջ չտեսնուած եւ չլսուած բազմաթիւ սպառնալի միջոցներով զանազան տարրերու յարաբերութիւնները պղտորած է եւ պոյքոթներ կազմակերպած է: Եւ իսլամ եւ ոչ իսլամ ժողովուրդը երկրէ երկիր գաղթելու ստիպած է եւ թէ դարերով խաղաղութեան եւ դիւրակեցութեան մէջ ապրող Անատոլուի ժողովուրդին միջեւ բանի հակակրութիւններ եւ թշնամութիւններ յառաջ բերելու պատճառ եղած է:

«Եւ այդ վիճակը ստեղծողները, գործադրողները եւ ծաւալողները եղած են (Իթթիհատ) Ճէմիէթին մարդիկը, ընդհանուր ներկայացուցիչները, պատասխանատու քարտուղարները (Մուրախխաս Վէ Քեաթիպը Մէսուլլարը) եւ անոնց կապուած կեդրոնական մարմինները (Հէյաթը Մերքեզիէ), որոնց որոշումները եւ գործադրութիւնները ըլլալը վկայութեամբ հաստատուած են եւ ծանօթ հանուր ժողովուրդին: (Նոյն, էջ 275):

«Այդ յանցանչական կէտերով ամբաստանուած են եւ Պատերազմական Ատեանի առջեւ պիտի դատուին վերոյիշեալ կուսակցութեան ընդհանուր փոխ-նախագահը (Ռէիսի ումումի վէքիլի Թալաթ փաշա, եւ ընդհանուր ժողովի անդամներէն Էնվէր եւ Ճեմալ էֆէնտիները եւ Սայիտ Հալիմ փաշան՝ կուսակցութեան ընդհանուր նախագահը, որուն հարցաքննութիւնները աւարտած են բանտարկուած վիճակի մէջ: (Մեր կողմէ աւելցնենք, որ ծագումով Սիւննի իսլամ, Եգիպտոսէն եկած ունեւոր խաւի կը պատկանէր, Մեւլան Զատէ իր ծանօթ գրքին մէջ կը հաստատէ, որ ան Դաշնակիցներուն կողքին պատերազմի մտնելու կողմնակից էր Ճեմալ Փաշայի եւ Շէյխ իւլ Իսլամի հետ, բայց Էնվէրը համոզած էր խորհրդարանի նախագահ Խալիլը եւ Թալաթը եւ 1914ին Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մտցուցին Թուրքիան):

Սոյն որոշումնագիրը Թրքական 1919ի զինուորական դատարանի ունեցողներ կան: Թիւ 3571 «Թաքվիմը Վէքայի» դատի կանչելը եւ դատապարտելը շատ աւելի կարեւոր վկայութիւն է քան թիւը 25ը չանցնող օտար գրիչներու վկայութիւնները: Որքան ալ այդ դատը տեսնողները... սպաննուեցան Քեմալականներու կողմէ, որքան ալ հսկայ ցոյցեր եղան Պոլսոյ մէջ Իթթիհատի գրգռութեամբ 1919ին, որքան ալ անգլիական ճնշումի տակ ուզեն տեսնել Նազըմ փաշայի, այլ զօրավարի եւ երեք գնդապետներու կողմէ տարուած դատը, որքան ալ Իթիլաֆականներու մասը տեսնել փորձեն այսօրուան Թուրք պատմաբաններէն ոմանք... որքա՜ն ալ 130 Իթթիհատականներուն

Մալթա Անգլիոյ կողմէ աքսորուիլը քաղաքական հաշիւներու վերագրուի, որքան ալ 300 հազար միայն հայ ջարդելու մասին գրեթէ բոլոր Թուրք ղեկավարները կը վկայեն...:

***

Ամբաստանեալներուն մէջ էին նաեւ Ճէմիէթի անդամներ Խայրի եւ Մուսա Քեազիմ (Շէյխ իսլամներ եղած), Քեմալ, Շիւքրիւ, Իպրահիմ պէյերը եւ Ապպաս Հալիմ փաշան՝ որոնք միասին գործակից եղած են պետական օրինաւոր ուժէն գերիվեր ուժ մը հաստատելու մէջ եւ այդ ձեւով ժողովուրդը սարսափի եւ սպառնալիքի տակ պահած են: Եւ գործած են բռնի ուժով, կառավարութեան ձեւը շրջափոխելու յանցանքը: Ասոնք դատաւարութեան ենթարկելու համար բաւականաչափ փաստեր մէջտեղ եկած են: Այդ կերպով, ընդհանուր դատախազութեան պահանջագրով եւ պատժական օրինագրքի 45րդ յօդուածի եւ 55րդ յօդուածի վերջին պարբերութեան համաձայն, անհրաժեշտօրէն վճիռ տրուած է զանոնք դատի ենթարկելու:

1919ի Պոլսոյ Թրքական զինուորական դատարանի կազմը՝ նախագահ Ֆերիգ (զօրավար) Մուսթաֆա Նազըմ Փաշա, անդամներ՝ (Միրլիվա), զօր. Զէքի Փաշա, զօր. (Միրլիվա) Մուսթաֆա Փաշա, (Միրալայ) գնդապետ Րէճէպ Ֆերտի Պէյ:

Ի ներկայութեան դատուած ամբաստանեալները — նախկին շէյխ իւլ իսլամ Մուսթաֆա Քեազիմ էֆէնտի, նախկին շէյխ իւլ իսլամ Էսատ էֆէնտի, Ծերակոյտի նախկին ատենապետ Րիֆաաթ Պէյ, փոստի եւ հեռաձայնի նախկին նախարար Հաշիմ պէյ:

Ի բացակայութեան դատուած ամբաստանեալները — Նախկին մեծ վեզիր Թալաթ փաշա, նախկին պաշտպանութեան նախարար Էնվէր էֆէնտի, նախկին ծովային նախարար Ճեմալ էֆէնտի, նախկին կրթական նախարար Տօքթ. Նազըմ պէյ, նախկին փոստ-հեռագրի եւ հեռաձայնի նախարար Օսկան էֆէնտի, նախկին առեւտրական եւ երկրագործական նախարար Սուլէյման էլ Պուսթանի էֆէնտի եւ նախկին առեւտրական եւ երկրագործական նախարար Մուսթաֆա Շերիֆ պէյ:

(Հ. Ղազարեան «Ցեղասպան Թուրքը», էջ 280–83):

... Թէեւ ամբաստանեալները ուրացած են իրենց յանցանքները եւ պաշտպան փաստաբաններն ալ պահանջած են անոնց ազատարձակումը, ընդհանուր դատախազութեան ամբաստանագիր պահանջագրերով (խախանամէ) Մայիս 3, Մայիս 20, Մայիս 22, Յունիս 9, Յունիս 16 եւ Յունիս 25 1919 թուակիր:

Ամբաստանագրի մէջ ամփոփումը տրուած է 1908ի Սահմանադրութեան հռչակումէն ետքի Իթթիհատի ընդհանուր գործունէութեան (կու տանք շատ ամփոփ՝ մասերը):

— Ասոնց սխալներուն պատճառով Օսմանեան երկիրներուն շատ մը մասերը մէկ առ մէկ, պատրուակներով, ձեռքէ կ'ելլէին։

— ... Երկիրը աւերման ու հեղեղի մատնեցին, երկիրը ցամքեցուցին եւ ցաւալի դրութեան ենթարկեցին։ Եւ անոնց մէջ եսասիրութիւն երեւան եկաւ եւ անխորհուրդ քայլերով ճամբէն շեղեցուցին կառավարութիւնը, արտաքնապէս՝ իբր թէ օրինապահութիւն ընելու երեւոյթին տակ, ներքնապէս իրարու յաջորդող խաբեբայութիւններով կարգ մը մարմիններ մէջտեղ բերին եւ գաւառներու մէջ եղած մասնաճիւղերը ձեռք առին կառավարութիւնը եւ այսպէս՝ ամրապնդուած եւ գոտեպնդուած, իրենց որոշումներուն ենթարկեցին նախարարաց խորհուրդը։

Ակնարկելէ ետք 1913ի Յունուարի պետական Էնվէրեան բռնահարումի, ամբաստանագիրը կը ճշդէ, թէ ղեկավարութիւնը հաւաքաբար խուժեցին բարձրագոյն դրան վրայ «Նազըմ փաշան եւ իր թիկնապահը սպաննուած էին եւ տապալած Քէամիլ փաշայի դահլիճը։ Կազմեցին Իթթիհատ թերաքքական դահլիճ մը։ Անկէ ետք, պաշտօնանկ ըրին դահլիճներու մէջ փորձառու եւ պատուաւոր անձերը եւ անոնց տեղը դրին իրենց կուսակցութեան պատկանողները։ Հասաւ րոպէ մը՝ բռնապետութեան օրերը փնտռելու։ Ամէն ոք սկսաւ բողոքել կամայականութեան եւ բռնապետութեան դէմ։

«Դեռ աւելին՝ շատ աւելի մեծ ոտնձգութիւններ ստեղծեցին ոչ-իսլամ տարրերու դէմ եւ մասնաւորապէս հայ ազգին, որ մեր մեծարժան սահմանադրութենէն արդարութիւն եւ խաղաղութիւն կը յուսար, կեղծութիւնը հասկցաւ, իրենց նախկին ազգային յոյսերուն արդիւնաւորման առիթին սպասելու դիրք առին եւ ատոր պատճառը իրենք (Իթթիհատականները) եղան։ Եւ զանազան տարրերու միջեւ, նոյնիսկ իսլամներու միջեւ, ցեղային և ազգային խնդիրներ յարուցին, երկպառակութիւն եւ պաղութիւն յառաջ բերին եւ Օսմանեան միութեան վնասեցին։ Այս բոլորը կատարուած քննութիւններով եւ ուսումնասիրութիւններով հաստատուած են, ինչպէս կ'երեւի ընդհանուր դատախազի պահանջագրերու (իտտիանամէ) բովանդակութենէն։

... Մեր (դատարանին) նշած հինգ կէտերը հետեւեալներն են.—

— Պատերազմական Ատեանի առջեւ տեղի ունեցած դատավարութեան արդիւնքէն յայտնի եղաւ, որ Տրապիզոնի (վիլայէթի), Եոզկաթի (Սանճաքի), Պողազլեանի (գազայի) մէջ կատարուած ջարդերը Իթթիհատ Վէ Թերաքքը կուսակցութեան ղեկավարներուն (էրքեան) կողմէ կազմակերպուած եւ գործադրուած են։

Ամբաստանեալներու պաշտպանութեան ընթացքին, ինչպէս հաղորդուեցաւ, իբր թէ վերոյիշեալ ոճիրները գործուելէն ետք միայն լսեր են լուրը։ Նոյնիսկ եթէ այդպէս ալ ենթադրուի, դարձեալ ոճիրները լսելէն ետքն իսկ, անոնց կրկնութիւնը արգիլելու եւ ատա-

ջին ոճիրները գործողներուն վերաբերմամբ ոչ մէկ կարգադրութիւն եղած է։ Իթթիհատի կեդրոնը... ընկերութիւններու եւ խմբակցութիւններու գործերը ձեռք առած են, ժողովուրդին ունեցած – չունեցածը ձեռքէն խլած են։ Հանրային հաստատութիւնները փոխանցած են սահմանափակ թիւով մասնաւոր անհատներու եւ վերոյիշեալ ընկերութիւններուն բազմաթիւ օսմանցիներուն (սնունդի պակասէն) հիւանդ եւ անդամալոյծ ըլլալուն պատճառ եղած են, շատերը մահացած են։

«Իթթիհատի Կ. Պոլսոյ կեդրոնը միջամտած է կառավարութեան պարտականութեանց եւ այդ հաստատուած է 1916ի (1332) Գոնկրէին մէջ եւ հոն ներկայացուած տեղեկագրի պարունակութիւնը գնահատանքով ընդունուած է։

Օրինագրքի 55րդ յօդուածի՝

— Վերոյիշեալ պարբերութեանց համաձայն, Թալաթ, Էնվէր, Ճեմալ եւ Տոքթ. Նազըմ կը դատապարտուին մահուան եւ՝

— Ճաւիտ եւ Մուսթաֆա Շէրիֆ եւ Մուսա Քէազիմ 15ական տարիով տաժանակիր աշխատանքի կը դատապարտուին եւ՝

— Փախստականները կը զրկուին քաղաքացիական իրաւունքներէ եւ անոնց սեփականութիւնները արգելքի տակ դրուելով օրինական ճամբով կը գրաւուին։

— «Այս վճիռները տրուած են միաձայնութեամբ, ի բացակայութեան՝ Թալաթ, Էնվէր, Ճեմալ եւ Տոքթ. Նազըմ, Ճաւիտ, Մուսթաֆա Շէրիֆ, Ոսկան եւ Սուլէյման էլ Պուսթանի էֆէնտիներուն։

— «Եւ ի ներկայութեան Րիֆաաթ, Հաշիմ Պէյերու եւ Մուսա Քէազիմի։ (5 Յուլիս 1919)։

«Այս դատավճիռին (Մազպաթայը Հիքմիյէ) տակ դրուած կնիքները պատերազմական ատեանի անդամներուն պատկանիլը կը հաստատուի 5 Յուլիս 1919 (1335)։

ՆԱԶԸՄ

«Պատերազմական Ատեան՝

Պատերազմական Ատեանի արձանագրութեան Յանձնախումբի պետ՝

ԱՊԻՏԻՆ ՏԱԻԷՐ

«Պետական պաշտօնաթերթ «Թագվիմի Վեքայի» թիւ 3604։

Սոյն դատավարութեան ամբողջական պատճէնի հայերէն եւ օտար լեզուներով լոյս ընծայումը խոշոր վկայութիւն մը որպէս հըրամայական պահանջ է։

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ՄԱՍԻՆ ԹՐՔԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տոքթ. Եռ. Լեփսիուս իր «Գաղտնի Տեղեկագիր» հատորին մէջ (1919ին Թրգ. Պոլիս), կը խօսի Իթթիլաֆի պետերէն Շէրիֆ փաշայի մասին:

10 Սեպտեմբեր 1915ի թուականով ան նամակ մը գրած է «Ժուրնալ Տը Ժընեւ»ի խմբագրութեան 18 Սեպտեմբերի թիւին մէջ տպուած, ըստ Լեփսիուսի:

«Այս նամակին մէջ ան իր զզուանքը կը յայտնէ հայերու դէմ հալածանքի մասին եւ կ՚ողբայ բնաջնջումը ցեղի մը, որ այնքան սատարած է քաղաքակրթութեան, եւ որ բացարձակ անհրաժեշտ է Թուրքիոյ՝ իբր արդի մշակոյթի գործօն:

«Եթէ կայ ցեղ մը, կը գրէ ան, որ իր հաւատարմութեամբ եւ այն ծառայութիւններով, զորս իր պետական մարդիկը եւ իր տաղանդաւոր պաշտօնատարները մատուցած են երկրին, մտացիութեամբ, զոր ան վաճառականութեան եւ ճարտարարուեստի, գիտութեան եւ արուեստներու բոլոր ճիւղերուն մէջ ի յայտ կը բերէ, որ կը մօտենայ Թուրքերուն, այդ ցեղը հայ ցեղն է: Անոնք են որ Թուրքիոյ մէջ մտցուցած են տպագրութեան եւ թատրոնի արուեստը: Իրենց բանաստեղծները, իրենց գրագէտները, իրենց մեծ եկեղեցականները անթիւ են, ասոնցմէ շատեր, ինչպէս հին ժամանակներէն Մովսէս Խորենացի պատմագիրը, Արիստակէս Լաստիվերտացի բանաստեղծը, որ Երեմիա մարգարէի հետ բաղդատուած է, եւ տակաւին մեր օրերուն Րաֆֆի, Սնդուկեանց, Շիրվանզատէ, Ահարոնեան, Զօպանեան, Նորայր եւ ուրիշ տաղանդներ պատիւ պիտի բերէին Արեւմտեան որեւէ երկրի մը:

«Հայ մը չէ՞ Օտեան, որ եղաւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հեղինակին, Միտհատ Փաշայի աշխատակիցը: Եփրեմ Խան, «Արեւելքի Կարիպալտին», հերոսը եղաւ պարսկական Սահմանադրութեան, զոր ան պատրաստած էր ուրիշ հայու մը Մելքոն Խանի հետ, եւ արդար ըլլալու համար պէտք է ընդունիլ, թէ Պարսկաստանի մէջ եղածին պէս, հայերը Թուրքիոյ մէջ ալ կարեւոր բաժին մը ունեցած են բանապետական վարչութեան անկումին եւ Սահմանադրութեան հռչակումին ատեն»: (Տոքթ. Եոհ. Լեփսիուս, էջ 234–36):

Ապա մէջբերում կը կատարէ անգլիացի երեսփոխան Լինչի 17 տարի առաջ Հայոց դրական եւ շինարար ազգ մը ըլլալու մասին վկայութենէ եւ կը շեշտէ.

«Երբ միտք կը բերուի, թէ այս ժողովուրդը այնքան բարձրօրէն օժտուած, որ կրնար բարերար գործօն մը ըլլալ Օսմանեան Կայսրութեան վերածնունդին համար, պատմութենէն աներեւոյթ ըլլալու կէտին վրայ է, ոչ միայն ճնշուելու, այլ բնաջինջ ըլլալու վրայ, ամենէն նուազ զգայուն մարդուն սիրտն անգամ կ՚արիւնի: Ես պիտի ուզէի իմ մասիս, այստեղ, այս զոհուած եւ մեռնող ազգին արտա–

յայտնելու իմ զզուանքս իր դահիճներուն դէմ եւ անհուն կարեկցութիւնս իր զոհաբերութեան համար»:

Լեփսիուս կը գրէ. –

«Այս յայտարարութենէն ետք, Շէրիֆ Փաշա ամենէն բուռն գանգատներ կ՚ուղղէ Դաշնակցական Կուսակցութեան, որ ութը տարիէ ի վեր (այսինքն Երիտ. Թուրքերուն Իթթիհատ եւ Իթթիլաֆ հատուածներուն բաժնուելէն ի վեր) կուսակիցները եւ պաշտպանները եղած են Երիտ. Թուրք Կոմիտէին: Որքա՞ն անգամներ, կ՚եզրակացնէ ան, զգուշացուցի զիրենք Միութենականներուն դէմ (Իթթիհատի դէմ) որոնց սեւ հոգին կը ճանչնայի: Գոնէ Ատանայի ջարդերը, որոնք Կոմիտէի հրամանով կազմակերպուեցան, պէտք էր որ Դաշնակցականները իրողութիւններու իմաստը հասկնալու մղէին: Ինքզինքնին Մ. եւ Յառաջդիմութիւն կոմիտէին հետ համերաշխ հռչակելով, փոխանակ իրենց դատը պաշտպանելու, ատոր դէմ դաւաճանած եղան»:

Տոքթ. Լեփսիուս իր կողմէ կը մեկնաբանէ Իթթիլաֆի պարագլուխին վկայութեան մէջ Դաշնակցութեան հաւատարմութեան իսկ փաստը կառավարութեան կողքին, Շէրիֆ Փաշան, կը գրէ ան, Դաշնակցութեան «այս ուղղամտութիւնը՝ զոր կ՚որակէ տխմարութիւն եւ իբր ոճիր, պատասխանատու կը բռնէ հայ ժողովուրդին կործանումին»: (էջ 235):

Իթթիլաֆի այլ ղեկավարներէն Կիւմիւլճինացի Իսմայիլ Հաքքը դաշնակիցներէն գրաւուած Սելանիկի մէջ հրատարակուող «Պէյամ Իւլ Հաք» թերթին մէջ, (1918ի՞ն):

«Ամէն բուռն ճնշում, ժողովուրդի ո՛ր տարրին դէմ ալ ի գործ դրուած ըլլայ ան, աններելի է: Խաղաղ ազգաբնակչութեան մը դէմ ուղղուած հալածանքները բարբարոս են խղճի դէմ: Լուռ հանդիսատեսը մնալ նմանօրինակ իրողութիւններու՝ կը նշանակէ մեղսակցութիւն: Ի գործ կը դրուին ամենէն զարհուրելի ոճիրներ յոյներու դէմ, որոնք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կ՚ապրին եւ ալ աւելի հայերուն դէմ: Մարդկային լեզուն եւ գրիչը անկարող են նոյնիսկ իրողութիւններու մէկ հարիւրերորդը ներկայացնել: Կեղծ հայրենասէրներ եւ կարճատես քաղաքագէտներ կը ճգնին քօղով մը ծածկել Թուրքիոյ ներկայ կացութիւնը: Բայց մենք իբր ճշմարիտ օսմանցիներ, կը պոռանք մարդկութեան եւ քաղաքակիրթ Եւրոպայի երեսին, որ հայերու եւ յոյներու դէմ ի գործ դրուած հալածանքները շատ աւելի զարհուրելի համեմատութիւններու մէջ ի գործ դրուած են, քան ինչ որ մամուլի մէջ գրուածներէն կ՚երեւի: Հայերը եւ յոյները անիրաւօրէն կը հալածուին, իրենց կեանքը, իրենց ստացուածքը եւ իրենց պատիւը տեւական վտանգի մէջ են:

«Ամէն օր հարիւրաւոր հայեր կը սպաննուին ամէնէն հեռաւոր վայրերու մէջ: Ի բոլոր սրտէ կը մասնակցինք մեր հայրենակիցներուն դժբախտութեանց»:

Տօքթ. Լեփսիուս կը գրէ, թէ Շէրիֆ Փաշան եւ Կիւմիւլճինացի Իսմայիլ Հաքքը թէեւ Իթթիլաֆին կը պատկանէին, բայց անոնց վերոյիշեալ վկայութիւններուն կարեւորութիւնը չի նուազիր մեր աչքին:

Լեփսիուս կը վկայէ. «Խորհրդարանի նախկին նախագահ Ահմէտ Ռիզա Պէյի, հիմնադիր Սահմանադրական ռէժիմի, մէկ հարցապնդումը ի մասին հայերու դէմ հալածանքներուն, ծերակոյտին մէջ փոթորիկ մը յառաջ բերած է:

«Շատ մը ծերակուտականներ Ահմէտ Ռիզայի կողմն են: Հարցապնդումը ետ առնուեցաւ միայն պայմանաւ որ Հայկական Հարցը խորհրդարանին մէջ մասնաւոր պատուիրակութեան մը կողմէ ուսումնասիրութեան նիւթ պիտի ըլլար:

«Այս պատուիրակութեան իբրեւ պետ ցոյց տրուեցաւ պաշտօնական պատմագիր, Ապտիւլ Ռահման Պէյ, որ քիչ ատենէ ի վեր ծերակոյտի նախագահն է:

«Խորհրդարանի կրկին ժողովներու բացումին, Ահմէտ Ռիզա Պէյ ճառ մը արտասանեց, որ ամենէն ծանր բողոքները կը պարունակէր կառավարութեան դէմ:

«Ան բողոքեց հայերու ջարդերուն եւ հարստահարութեանց դէմ, որով Ազգ. Պաշտպանութեան Կոմիտէն ինքզինք մեղապարտ կը կացուցանէ: Ներքին նախարար Թալաթ Պէյ բաւականացաւ յայտարարելով, թէ կառավարութիւնը չէր կրնար պատասխանել եղած հարցումներուն որովհետեւ հրապարակային վիճաբանութիւն մը կրնար վնասել Կայսրութեան շահերուն» (*Լեփսիուս, էջ* 237):

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

1914Ի ՔՐՏԱԿԱՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Վ. Բայբուրդեան իր «Թուրք – Իրանական յարաբերութիւնները» (1900–1914) 1974*ին տպուած գրքին մէջ կ'անդրադառնայ քիւրտերու* 1914*ին եւ զին. ելոյթներուն մասին.* (*էջ* 262):

— Օսմանեան Իթթիհատը իրանական Ատրպէյճանի նկատմամբ ռազմական եւ այլ պանթուրքիստական գծով հետաքրքրութիւն ունէր: Հոն կը ղրկէ Իթթիհատի նշանաւոր գործիչ Էօմէր Նաճի պէյը:

Էրզրումի շրջանէն նոյնպէս հետախոյզներ՝ Իրան եւ Անդրկովկաս: Թուրքիան ակտիւ գործունէութիւն ծաւալած էր նաեւ Աֆղանիստանի մէջ: Հոն էին պանթուրքիզմի նախօրեակին սպաներ՝ Խայրի, Մահմուտ Սամի որոնք Աֆղան բանակը կազմակերպելով զբաղուած էին:

— Երիտ–Թուրքերը լրջօրէն որոշեցին զբաղուիլ քիւրտերով. Մուսուլի Ռիւանդուզի շրջանը Թուրք զօրք կեդրոնացաւ, որոնք ի նըպաստ Թուրքիոյ բրոբականտ ծաւալեցին:

— 1914ի սկիզբը Շէյխ Պարազանիի գլխաւորութեամբ սկսաւ Պարազանցի քիւրտերու ապստամբութիւն, անոնց միացան նաեւ ասորիները:

Արիւնահեղ մարտերէն յետոյ, քրտական ջոկատները ջախջախուեցան եւ ապստամբներու մնացուկները Շէյխ Պարազանիի հետ 1914ի Ապրիլին անցան Իրան: Իսկ 1914ի գարնան քրտական խոշոր ապստամբութիւն բռնկեցաւ Պիթլիսի շրջանին մէջ, զոր կը ղեկավարէր Շէյխ Սելիմ: Թէեւ սկիզբը ապստամբները յաջողեցան գրաւել Պիթլիսը, սակայն նոյն օրն իսկ քրտական ջոկատները կառավարական զօրքերու ճնշման տակ ստիպուած էին թողուլ քաղաքը: Շէյխ Սելիմ դիմեց Ռուսական հիւպատոսութեան՝ խնդրելով պաշտպանութիւն եւ հովանաւորութիւն:

1914ի Մարտին Իթթիհատի Կեդր. Կոմիտէի քրտերու հարցին նուիրուած նիստին հաշուի առնելով քիւրտերու աճող համակրանքը ռուսերու նկատմամբ... կաշառքով զանոնք սիրաշահելու քաղաքականութիւնը կիրարկեցին Իթթիհատականները:

Երիտ. թուրքերը ցաւով կը հաստատէին, որ Պարսկաստանի քիւրտերու ցեղապետները ո՛չ միայն ցանկութիւն չէին դրսեւորեր համագործակցելու Թուրքիոյ հետ, այլ եւ զինեալ պայքար կը մըղէին թրքական ոտնձգութիւններու դէմ:

Բայց եւ ուրիշ ցեղապետներ... Թալաթ կրցաւ «սիրաշահիլ»:

Թուրքերը գրգռեցին Մակուի քիւրտ ցեղապետը որ կռուի ռուս զօրքին դէմ:

Թուրքերը աշխատանք կը տանէին նաեւ Ուրմիոյ շրջանի Ասորիները սիրաշահելու:

Իթթիհատը կը ձգտէր իրանական Ատրպէյճանը յենակէտ գործածել՝ Պաքուի քարիւղը սեփականացնելու համար:

Հինտենպուրկը կը յայտնէր «Անդրկովկասի եւ Պարսկաստանի Օսմանեան պլաններու իրագործումը կը մտնէ մեր շահերու մէջ»: (էջ 373–375):

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՔՐՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1920ԷՆ ԵՏՔ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Մեր յաջորդ «Հայաստան 1919*»ի մէջ պիտի ծանրանանք Քըրտական հարցին մինչեւ Սեւր. բայց պէտք է գաղափար ունենայ ընթերցողը այն նախնական փուլին մէջ, որ* 1914–18*ին քիւրտ–թուրք–ռուս–Դաշնակից կապերու զանազան երեսներով հարցը կապ ունի*

ո՛չ միայն հայ դատի երէկի հետապնդման, այլ նաեւ Նոր շրջանի հետ ալ։

Ճիշդ է որ թրքական բռնատիրական ռէժիմի դէմ, հայ յեղափոխութեան պետերը, միշտ ալ գործ ունեցած են քիւրտ պէկերու, աղաներու, աշիրէթներու հետ՝ Արեւելեան նահանգներու մէջ միասին գործակցելու եւ իրաւունք ձեռք բերելու գծով։ Անոնք ուշացած էին… տուժեցին մեծ մէկ յետոյ։ Սեւրի Դաշինքով անկախ Քիւրտիստան ալ խոստացուած էր… Իրաքի Հիւսիսը։

Քեմալիզմի դէմ ընդվզեցան։ 1915*ի Եղեռնին ետէ Տերսիմի մէջ՝ Խարբերդի, Զարսանճագի, Բղիի եւ Մալաթիա… հայերէն փրկեցին, բայց եւ շատ տեղեր ալ «գործիք» դարձան Իթթիհատին եւ անգթօրէն ջարդեցին Տարօնի եւ Վասպուրականի հայերը…*

— 1919–20 *եւ անկէ ետք ո՛չ ոքի գաղտնիք է, որ Տիգրանակերտը, Մալաթիան, Խարբերդը, Վանը, Պիթլիսը… քրտական հող որպէս իրենց քարտէսներուն վրայ կը տեղաւորէին ցարդ… բայց կը կարծենք, որ մենք եւ քիւրտերը կրնանք լեզու գտնել երբ* հողային ախորժակնին *չափաւորեն…։*

Ս. Հայաստանի մէջ ազատ կ՛ապրին։ 70 *հազար Եզիտի եւ* 10 *հազար ալ այլ ցեղ քիւրտեր կան։*

Միմիայն Թուրքիոյ դէմ ուր վեց միլիոն են, իրենց ընդվզումներուն մասին կու տանք Թոմա Պուայի 1965*ին Պէյրութ լոյս ընծայած «Ճանաչում Քիւրտերու» հատորէն հատուածներ։* (*էջ* 150)։

— Մ. Քեմալ՝ Շէյխ Սաիտի (Բիրան) 1925ի ապստամբութիւնը կը վերագրէ Անգլիացիներուն։ Այս ընդվզումը Մուսուլի մէջ Անգլիոյ շահուն կը ծառայէր…

Անոնց դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ Տիգրանակերտի «Անկախութեան Դատարան»ի առջեւ։

— Անոնցմէ 53 հոգի կախաղան բարձրացան Անկախ Քիւրտիստանի համար… 1925 Ապրիլ–Մայիսին։

1930–1932*ի Հոյպուն քրտական կազմակերպութեան կողմէ Ա*րարատի շրջանին մէջ քիւրտերը ապստամբեցան, աւելի շատ զինուորական դասեր կային իրենց մէջ։

Մ. Քեմալ երկու բանակ ղրկեց Սալիհ Փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ, բնկող ռումբեր նետեցին գիւղերու վրայ, առանց խնայելու կիներուն եւ մանուկներուն։ Ըմբոստները քաջաբար դիմադրելէ ետք նահանջեցին Պարսկաստան։

Բ. Միջազգայնականի համագումարին Ցիւրիխ, (30 Օգոստոս 1930) հայ ներկայացուցիչներ Հայկական Զարդը յիշեցնող թուրքերուն, քիւրտ անմեղներ ջարդելնուն դէմ բողոքեցին։

Մ. Քեմալ ամբաստանեց այս անգամ Պարսիկները ձեռքի տակ օգնելնուն համար քիւրտերուն…։

Ուրիշներ՝ ինչպէս Աղաբեկով, Սովետներուն վերագրեցին…

5 Մայիս 1932ին Թրքական կառավարութիւնը կը լիազօրէր Ն. Գ. Նախարարին Արեւմտեան Նահանգները տեղափոխել քիւրտ բնակչութիւնը կարգ մը վտանգաւոր շրջաններէն, «առողջապահական, մշակութային, քաղաքական… մտահոգութիւններով»։ Ներկայիս պաշտօնապէս «Տաղ Թիւրքի» կը կոչուին Քիւրտերը Թուրքիոյ մէջ։

Տերսիմի 1937ի Շէյխ Սայիտ Րիզայի ապստամբութիւնը ամէնէն ուժգինը եղաւ։ Բռնութիւններու (պետական) դէմ էր։ Շատ ծաւալ ստացաւ եւ վերջ գտաւ… բանակի միջամտութեամբ։

15 Նոյ. 1937ին Խարբերդի (Էլ–Ազիզ) դատարանին վճռով 11 ըմբոստներ կախաղան բարձրացան։

Տերսիմ անունը Թիւննելի անունով մկրտուեցաւ ։

էջ 147 —

1919*ին 20 Դեկտ.ին համաձայնութիւն մը կնքուեցաւ Պօղոս Նուպարի եւ Շէրիֆ Փաշայի միջեւ։ Սեւրի դաշնագիր, (Գ. բաժին) յօդուած* 62–64։

1925*ին Ազգ. Լիկան Մուսուլը Իրաքին տուաւ, բայց եւ քիւրտերու իրաւունքները չիրականացան։*

ՔՐՏԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐՏԱՑՈԼԱՑՈՒՄԸ…

— *Թուրքիոյ մէջ կը շարունակուի այն իրավիճակը, որու պայմաններուն մէջ մտացածին կերպով կը խեղաթիւրուին քիւրտ ժողովուրդի Թուական տուեալները, կը մերժուի քիւրտերու որպէս ինքնուրոյն ժողովուրդի գոյութիւնը, այդ հիման վրայ գանց կ՛առնուի քրտական ազգային հարցի գոյութեան փաստը։*

ա) Ազգային ինքնավարութեան համար Իրաքեան Քիւրտիստանի մէջ տեղի ունեցող պայքարի հետ, որ միջազգային ճանաչում գտած է եւ անոր կողքով, ըստ էութեան յուութեամբ անցնիլ հնարաւոր չէ։

բ) Թրքական Քիւրտիստանի մէջ ազգային ինքնագիտակցութեան որոշակի աճի, քրտերու տնտեսական ու մշակութային զարգացման հարցերու սրման հետ, որպէս ինքնուրոյն եւ ազգութեան գոյութիւնը մերժող հարց, թրքական մամուլը ստիպուած է անդրադառնալ…

Թրքական մամուլը քիւրտերու եւ քրտական հարցի մասին յաճախ կը հրատարակէ նիւթեր, որոնք հնարաւորութիւն կու տան պատկերացում կազմելու երկրի կառավարող շրջաններու եւ յատկապէս թրքական ազգայնական մտաւորականութեան դիրքորոշման մասին՝ քրտերու պատմական ճակատագրի, մասնաւորապէս քրտական հարցի նկատմամբ։ Աւելի մանրամասն տես՝ *«Մերձ. եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովրդներ» Հ.Հ. Գալստեան, Երեւան*, 1975, *էջ* 249–271)։

*
**

«Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը Թուրք պատմագրութեան մէջ» գրքոյկին հեղինակները Ե. Սարգիսեան եւ Ռ. Սահակեան, բազմաթիւ Թրքագիտական հատորներու հեղինակներ են: Լաւ ուսումնասիրած են Թուրքիոյ յատկապէս նորագոյն շրջանի պատմութեան հարցերու վերաբերեալ Թուրք հեղինակներուն գործերը: Անոնք կը գրեն, որ նոր պատմութեան հիմնական ուղղութիւնը թուրքիզմն *է, որ նպատակ ունի խոճալականացնել Թուրքիոյ պատմութիւնը, ամէն կերպ գունազարդել զայն, կանգ չառնելով անգամ հանրայայտ փաստերու, պատմական իրականութեան միտումնաւոր աղաւաղման եւ բացայայտ կեղծման առջեւ:*

Թուրքիզմը կը գովերգէ Թուրք ազգի «առանձնայատուկ դերը» մարդկային հասարակութեան պատմութեան ու համաշխարհային քաղաքակրթութեան զարգացման գործին մէջ, ատով իսկ կը փորձէ արդարացնել, ինչպէս անցեալին Սուլթանական Բռնապետութեան լուծին տակ ինկած ժողովուրդներու, այնպէս ալ, ներկայիս ազգային փոքրամասնութիւններու նկատմամբ ժամանակակից Թուրքիոյ վարած վայրագ, շովինիստական քաղաքականութիւնը:

Թուրքիզմի մոլի շովինիստական, յետադիմական գաղափարաբանութիւնը ձեւաւորուած արտայայտուեցաւ 30ական Թուականներու սկիզբներուն, երբ Մ. Քեմալ Աթաթուրքի նախաձեռնութեամբ եւ անմիջական ղեկավարութեամբ՝ 1931 Թուին հիմնադրուեցաւ «Թուրքիոյ պատմութեան ընկերութիւնը»: Այդ ժամանակէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, յիշեալ Ընկերութիւնը, ստանձնելով Թուրքիոյ կառավարող շրջաններու մշտական աջակցութիւնը, պատմագրութեան ասպարէզին մէջ հետեւողականօրէն կը հետապնդէ անոնց հիմնական գաղափարախօսութիւնը՝ Թուրքիզմը, *որուն ցայտուն արտայայտութիւնը ընկերութեան կողմէ հրատարակուած քառահատոր «Պատմութիւն»ն է («Թարիհ»):*

«Թարիհ»ի հատորներուն մէջ Թուրքիզմի գաղափարախօսութեան քարոզը հիմնականին մէջ կը յանգի այն միտքին, որ Թուրքերն աշխարհի ամենահնագոյն ժողովուրդն են, որ անոնց շնորհիւ է քաղաքակրթութիւնը տարածուած ամբողջ աշխարհի մէջ, անոնք մեծ ու փոքր բազմաթիւ պետութիւններու հիմնադիրներն են:

Այսպէս «Թարիհ» Դ. հատորի սկիզբը, որ նուիրուած է հանրապետական Թուրքիոյ պատմութեան, կը կարդանք, «Մարդկութեան պատմութեան մէջ երբեք գոյութիւն չէ ունեցած Թուրքերու նման բազմաթիւ եւ մեծ պետութիւններ ստեղծող ցեղ մը: Թուրքերն են հիմնած Ասիոյ եւ Եւրոպայի իշխանութիւններու, Թագաւորութիւններու եւ կայսրութիւններու մեծ մասը»:

— Նման սնապարծութիւն իրականութեան հետ ո՛չ մէկ կապ չունի: Որո՞ւ յայտնի չէ, որ Օսմանեան Թուրքերն Փոքր Ասիոյ մէջ,

երեւցած են 13րդ դարու 30ական թուականներուն միայն: Կ. Մարքսըն իր «Ժամանակագրական քաղուածքներ»ուն մէջ 1231ին վերաբերող դէպքերու մասին գրած է. «Համարեայ միեւնոյն ժամանակ թուրք օսմաններու հորդան մուտք կը գործէ Փոքր Ասիա, ուր անոնք ամէնէն առաջ կը հիմնեն Գարահիսարի աւազակային պետութիւնը»:

— Հարկ չկայ այստեղ հանգամանօրէն շարադրելու, թէ ինչպէս այդ աւազակային պետութիւնը յետագային 14–18րդ դարերուն, հուրի ու սուրի մատնելով բազմաթիւ երկիրներ, վերջ դնելով շարք մը պետութիւններու բազմադարեան պետականութեան, տարածուեցաւ Փոքր Ասիոյ, Անդր-Կովկասի, Պալքաններու, Հիւսիսային Ափրիկէի եւ Արաբական թերակղզիի մէջ: Որքա՛ն ալ թուրք յետադիմական պատմաբանները ճգնին «ապացուցանել» թուրք ազգի «նպաստը» համաշխարհային քաղաքակրթութեան, անոնք ի վիճակի չեն հերքելու այն հանրայայտ ճշմարտութիւնը, որ Թրքական նուաճումներու հետեւանքով զգալի չափով կասեցուեցաւ Օսմանեան բռնապետութեան դաժան լուծի տակ ինկած ժողովուրդներու պատմական զարգացման ընթացքը: Հենց պատմական այս իրողութիւնը քօղարկելու նպատակով է, որ թուրք պատմաբանները, նենգափոխելով փաստերը, կը խեղաթիւրեն Օսմ. Թուրքիոյ կողմէ նուաճուած երկիրներու ժողովուրդներու պատմութիւնը:

Հեղինակները նշելէ ետք, որ վերջին տարիներուն շատ տեղ յատկացուած է հայ-Թուրք փոխ-յարաբերութիւններուն ուր «հայ ժողովուրդի հնադարեան պատմութիւնը ու մշակոյթը» կը կեղծուի, աչքի առաջ ունին Էսատ Ուրասի «Հայերը պատմութեան մէջ եւ հայկական հարցը» եւ Ճեմալ Քութայի «Ինչպէս Գարապեքիր ոչնչացուց Հայաստան» գիրքերը:

Հեղինակները ճիշդ կերպով կը բնութագրեն երբ այդ բոլոր «յուշերուն» ու գիրքերուն մէջ» Թուրքերու «հայաջինջ բարբարոսական քաղաքականութիւնը կը տեսնեն»:

— Էսատ Ուրասը կը ճգնի ապացուցանել, որ Թուրքերը իբր թէ Անատոլուի ամենահին տեղական բնակիչներն են, եւ թէ թրքութեան օրրանն է Անատոլուն անյիշատակ ժամանակներէն ասդին, փորձելով ժխտել «հայ ժողովրդի բուն հայրենիքին Պատմական Հայաստանի գոյութիւնը. ըստ Ուրասի, «Հայաստանը կը մնայ աշխարհագրութենէ փոխանցուած պարզ յիշողութիւն մը»:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆ «ԵՐԿԻՐ» ՊՈԼՍՈՅ ՕՐԿԱՆԷՆ –

ՊԱՏՃԷՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԵՒ ԱՏՐՊԷՃԱՆԻ ՄԻՋԵՒ ԿՆՔՈՒԱԾ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ

(«Երկիր» Ապրիլ 28, 1920, Իսթանպուլ)

Ինչպէս յայտնի է, ժամանակին գրեցին թէ գաղտնի դաշնագիր

մը կնքուած է Թուրքիայի եւ Ազրպէյճանի միջեւ: Այսօր մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք այդ շահեկան փաստաթուղթին պատճէնը:

Պաշտպանողական եւ յարձակողական զինուորական պայմանագրութիւն՝ կնքուած օսմանեան կայսերական կառավարութեան եւ Ատրպէճանի հանրապետութեան միջեւ 1335 (1919) թուին, մէկ կողմէ օսմ. լիազօր ներկայացուցիչ ընդհ. սպայակոյտի զօրաբաժնի զօրավար Ճէմալ Փաշայի (Քիւչիւք Ճէմալ Փաշա, այն ատեն պատերազմական նախարար), միւս կողմէ Ատրպէճանի լիազօր Մ. Քերիմովի միջեւ:

ՅՕԴ. 1.— *Իսլամական խալիֆայութեան ներկայացուցիչ եղող օսմանեան կառավարութեան եւ Ատրպէճանի հանրապետութեան միջեւ, կը ձգտի ձեռք բերել իր անկախութիւնը, սկզբունքով ընդունուած ոեւէ յարձակման կամ վտանգի պարագային, որ կրնայ առաջ գալ Ատրպէճանի բնական սահմանները պաշտպանելու ատեն, օսմանեան կառավարութիւնը կ'ընձեռնէ իր զինուորական օժանդակութիւնը եւ երկու բարեկամ երկիրները փոխադարձաբար իրարու պիտի օժանդակեն համաձայն յաւելուածի:*

ՅՕԴ. 2.— *Ներկայ պայմանագիրը ոյժ ունի ստորագրող երկու կողմերուն համար մինչեւ մէկ տարի, ստորագրումի թուականէն սկսեալ:*

ՅՕԴ. 3.— *Կարելի եղածին չափ թիւրիմացութիւններէ խուսափելու համար, երկու իսլամ պետութիւններու միջեւ կնքուած այս դաշնագրի մեկնաբանութեան առիթով հետեւեալ պայմանները որոշուած են, զինուորական օժանդակութեան խնդրին մասին:*

Ա. Երբ դաշնագիրը ստորագրող կողմերէն մէկը իրապէս յարձակման ենթարկուի կամ գտնուի ստոյգ վտանգի տակ, այն ժամանակ զինուորական փոխադարձ օգնութիւն ցոյց կը տրուի:

Բ. Փոխադարձ օգնութիւն կ'ըլլայ հետեւեալ պարագաներուն:

ա) Երբ ստորագրող կողմերէն ոեւէ մէկուն երկիրը վտանգուի այս երկիրներու դրացի կառավարութիւններէն:

բ) Երբ ոեւէ պետութիւն մը ուզէ ստորագրող երկիրներէն մէկը ենթարկել իր քաղաքական, վարչական կամ եկամտական վերահսկողութեան (բրոթեքթորա) եւ կամ կ'ապացուցուի թէ ոեւէ դաշնակցութիւն կնքուած է պայմանագրուող երկիրներէն մէկուն դէմ:

գ) Երբ պայմանագրուող երկու կողմերը գտնուին ստոյգ վտանգի առջեւ, համապատասխան երկու սպայակոյտները համախորհուրդ կը մշակեն զինուորական գործողութիւններու յատակագիծ, ձեռք կ'առնեն զինուորական անհրաժեշտ միջոցներն ու պատրաստութիւններ:

3.— *Պայմանգրուող երկու կողմերու միջեւ վարուելիք քաղաքականութիւնը ճշդուած եւ ընդունուած ըլլալով Ա. Յաւելուածով՝ Ատրպէճանի հանրապետութեան եւ օսմանեան կառավարութեան հա-*

մապատասխան սահմանները պիտի ճշդուին հաշտութենէն յետոյ, որ օսմ. կառավարութիւնը պիտի ընդունի եւ ստորագրէ:

4.— *Այն պարագային, երբ Աստուած մի արասցէ Ատրպէճանի հանրապետութեան անկախութիւնը ձեռք չի բերուի եւ օսմ. կայսրութեան ամբողջականութիւնն ու անկախութիւնը կորսուելու վտանգին առջեւ գտնուի, երկու պետութիւնները չպիտի ստորագրեն հաշտութիւնը եւ վար չպիտի դնեն զէնքերը, առանց նախապէս ստանալու փոխադարձ հաւանութիւն եւ համամտութիւն:*

5.— *Պայմանագրուող կողմերը յանձն կ'առնեն չհրապարակելու ներկայ զինուորական պայմանագրի բովանդակութիւնը, մինչեւ անոր աւարտումէն վեց ամիս յետոյ:*

6.— *Եթէ ներկայ դաշնագրի աւարտումէն առաջ երկու դաշնակից կողմերու սահմանները որոշուին, չորրորդ յօդուածի տրամադրութիւնները պիտի գործադրուին:*

7.— *Եթէ պայմանագրուող երկու կողմերուն սահմանները գծուին, ներկայ դաշնագրութեան աւարտումէն առաջ, Ա. եւ Բ. յաւելուածները պիտի ջնջուին դաշնագրին աւարտումէն երեք ամիս յետոյ: Բայց այն պարագային, երբ երկու դաշնակից կողմերը, տրամադիր ըլլան կնքելու նոր դաշինք, Ա. եւ Բ. յաւելուածներու հիմունքը եւ տրամադրութիւնները նկատի պիտի առնուին որոշ փոփոխութիւններով:*

8.— *Օսմանեան կայսրութիւնը յանձն կ'առնէ իրագործելու Ատրպէճանի հանրապետութեան բանակին կազմակերպումը եւ երկու երկիրներու սպայակոյտներու գնահատման համաձայն կը ղրկէ սպաներ եւ զինուորական մարզիչներ, Ատրպէճանի բանակին համար: Խաղաղութեան կնքումէն յետոյ օսմ. կառավարութիւնը կ'ընդունի Ատրպէճանին ստորադաս սպաներու մուտքը իր բանակին մէջ, կատարելագործելու համար անոնց զինուորական ուսումը:*

9.— *Քանի որ օսմ. կառավարութիւնը չկրնար ճշդել իր զինուորական աղբիւրները խաղաղութեան կնքումէն առաջ, յանձն կ'առնէ անկէ յետոյ միայն իր զինուորական օժանդակութիւնը ցոյց տալ Ատրպէճանին, ղրկելով հրացան, թնդանօթ, սաւառնակ եւ ռազմամթերք:*

10.— *Ատրպէճանի հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ անվերապահօրէն չկնքել ոչ մէկ զինուորական դաշինք կամ պայմանագրութիւն դրացի երկիրներէն ոեւէ մէկուն հետ, առանց զայն հաղորդելու օսմանեան կառավարութեան եւ ստանալու անոր հաւանութիւնը:*

11.— *Այդ պարագային, երբ Բ. յաւելուածի գործադրութեան պատճառով երկու կողմերու տեսակէտներու միջեւ տարբերութիւն եւ թիւր մեկնաբանութեամբ վէճ առաջ գայ, երկու կողմերու միջեւ, եր-*

կու երկիրներու սպայակոյտներու երկուական սպաներէն պիտի կազմուի յանձնաժողով մը, վէճը հարթելու համար: Այն պարագային երբ յանձնաժողովը չյաջողի լուծել վէճը, երկու կառավարութիւնները իրենց ընդհ. սպայակոյտներէն պիտի ընտրեն երկու բարձրաստիճան սպաներ, որոնք պիտի ծառայեն իբրեւ իրաւարար:

12.— Բ. յաւելուածը որ կցուած է Ա. արձանագրութեան, ըստորագրուած է այսօր պատերազմական նախարարութեան սպայակոյտի բաժանմունքի համապատասխան լիազօրներու կողմէ եւ դաշնագրերու փոխանակութիւնը տեղի ունեցած է Բերա — Բալաս պանդոկին մէջ:

Օսմ. լիազօր եւ ընդհ. սպայակոյտի պետ
ՃԷՄԱԼ
Ատրպէճանի հանրապետութեան լիազօր
Մ. ՔԵՐԻՄՈՎ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Գարապեքիր փարիսեցիաբար ինքզինք յեղափոխական ձեւացուց եւ յայտարարեց Կարսի Դաշնագրի (1921 *Հոկտ.* 13) *առթիւ, թէ* «Արեւմուտքի զուլումին կուրծք տուող թուրք ազգը Արեւելք դարձաւ ու իր դէմ գտաւ մի փառապանծ յեղափոխութիւն: Համաշխարհային շարժումով եռացող խորհրդային Ռուսաստանը: Նրան բարեկամութեան ձեռք երկարեց եւ նրա հետ ձեռք ձեռքի Արեւելքի ազատութեան եւ եղբայրութեան ուխտ ըրաւ»: (*«Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, թիւ* 188, 1921 *Հոկտ.* 6):

Իր կողմէ Մ. Արզումանեան կը նշէ. «Ուրեմն ըստ Գարապեքիրի, պուրժուա-կալուածատիրական Թուրքիան էր, որ առաջինը բարեկամութեան ձեռք մեկնեց Սովետ պետութեան եւ նոյնիսկ նրա հետ միասին «Արեւելքն ազատագրելու ուխտ արաւ»: Ինչպիսի՜ կեղծիք ու սնափառութիւն:

— Մոսկուայի (Մարտ 1921*) պայմանագիրը կնքուեց միջազգային բարդ իրադրութեան մէջ, եւ «Փրաւտա»ն նշեց, որ ինչպէս ռուս-լեհական, այնպէս էլ ռուս-թրքական պայմանագրերը «մեր ու մեր հակառակորդների միջեւ ստորագրուեցին մեզ համար անբարենպաստ պայմաններում»: («Փրաւտա»,* 20 *Մարտ,* 1921*):*

* * *

Ալեքսանդրապոլի 1920 *Նոյեմբերի հայ-թուրք բանակցութիւններուն Իթթիհատական Գարապեքիր փաշան կը յիշեցնէ.* «Գալով պատմական դրութեան *հաստատուած է*, որ սոյն երկրամասը հայերու գաղթէն քսան դար առաջ այդ տեղերու մէջ Թուրանական ցեղեր կ'ապրէին: Ուրարտացիները հիմնած են փայլուն քաղաքակրթութիւն մը եւ Վանի վիմագրութիւնները կը վերաբերին ոչ թէ հայերուն, այլ միայն Թուրանեան ցեղերուն...: Ուրեմն հնախօսութեամբ

եւս թուրքերու այս երկրամասին մէջ ունեցած իրաւունքները ակներեւ են եւ ապացուցուած (Հայկ. ՍՍՌ. Պետական Կեդրոնական արխիւ, ֆ. 200, ց. 1, գործ 866, թիւ 117–118):

Շարունակելով իր հրէշային կեղծիքը, Գարապեքիր այնուհետեւ «փաստեր» կը բերէր միջին դարերու պատմութենէն: Թրքական տիրապետութեան շրջանին, 11*րդ դարուն, երբ Սուլթան Ալփ-Ասլան Մանազկերտի մէջ Բիւզանդական կայսր Դիոժենեսին յաղթեց եւ գերի բռնեց, Արեւելեան Անատոլեան Թուրք իշխաններու յանձնելու ժամանակ, այդ տեղերու մէջ հայերու չէր հանդիպած: «... Այս տեղերու մէջ... տեսնուած են Բիւզանդացիներ եւ Վրացիներ»:*

Այնուհետեւ կ'ըսուէր, որ հայերը այդ շրջանները տեղափոխուած են յետագային՝ Կովկասէն եւ Պարսկաստանէն:

«Թուրք պատմաբաններ կը ժխտեն նաեւ Օսմ. բռնատիրութեան դէմ հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարը, իսկ Հայկական Հարցի յառաջ գալը կը վերագրեն Պոլսոյ հայ բարձր հոգեւորականութեան, Հնչակեան եւ Դաշնակցական կոմիտէներուն, որոնք իբր թէ այդ հարցը յօրինած են ի վնաս Թուրքիոյ անկախութեան օտար պետութիւններու միջամտութիւնը առաջ բերելու նպատակով:

Այս կեղծիքին նպատակն է Թրքական բռնապետութեան կողմէ հայ ժողովրդի նկատմամբ ձեռնարկուած բոլոր զազանային չարագործութիւնները ներկայացնել որպէս սոսկ յիշեալ կոմիտէներու գործունէութեան հետեւանք: Ատով իսկ թուրք հեղինակները կոպիտ ձեւով կը խեղաթիւրեն եւ կը նենգափոխեն Արեւմտեան Հայաստանի մէջ հայ ժողովուրդի լայն զանգուածներու այն անհաշտ ու արդարացի պայքարը, որ անոնք կը մղէին Օսմանեան բիրտ կարգերու դէմ՝ յանուն իրենց հայրենիքի ազատագրութեան:

Թուրքերը... 1862ի Զէյթունի ապստամբութիւնը, Մուշի 1863ի, Զարսանճագի 1865ի ապստամբութիւնները կը վերագրեն վերոյիշեալ կոմիտէներուն... մինչդեռ կը նշեն հեղինակները, անոնք այդ շրջանին գոյութիւն չունէին դեռ»...

* * *

Ռոքֆելըր Ֆոնտով լոյս տեսած. «Եէնի Թիւրքիէ», (1959)*–Էնվէր Զիա Կէօք-Ալփ եւ այլ հեղինակներէն գրուած գրքին մէջ..., Էնվէր, Թալաթ, Ճեմալ «երեքն ալ հայրենասէր, ընդունակ եւ մարդասէր անձնաւորութիւններ էին»... Իթթիհատ վէ Թէրաքքըն... Դեմոկրատական իմաստով քաղաքական կուսակցութիւն մըն էր, Էնվէր փաշան ազատութեան հերոս... կը ներկայացուի:*

«Թալաաթի Յուշերը»՝ 1946*ին Պոլիս տպուած, որուն նախաբանը գրեց Հիւսէյն Ճահիտ (Եալչըն): Նախաբանին մէջ... ան կը գովերգէ ճիւաղը, հայոց եղեռնը ղեկավարողը... Թուրքիան քանդողը:*

Ան «անարդարացի» կը համարէ Իթթիհատական պարագլուխներու նկատմամբ Սթամպուլի Ռազմական Դատարանի կողմէ 1919ի Յուլիս 6ի արձակած մահուան դատավճիռը: (Տուինք առանձին)... Եթէ որոշ հայեր արտաքսուած են պատերազմական գործողութիւններու գծէն անդին, ատիկա կը բխի իր ազգային ապահովութիւնը ապահովելու՝ Սուլթանական կառավարութեան օրինական անհանգստութենէն: (Նոյն Աղբիւր, էջ 620–621):

1918ի Հոկտ. 19ի ճառին մէջ Տամատ Ֆերիտ փաշա նախկին կառավարութիւնը կը մեղադրէր Հայկական կոտորածներ կազմակերպելու համար եւ կը մերկացնէր Երիտ. Թուրքերու ղեկավարները, որոնք իրենց անմարդկային բնութիւնները թաքցնելու համար յօրինած եւ հրատարակած էին յատուկ գիրք մը «Հայկական Կոմիտէներու ապստամբական շարժումները Սահմանադրութեան յայտարարութենէն առաջ եւ յետոյ» անունով, ուր զետեղուած էին Թուրքիոյ տարբեր շրջաններուն մէջ հայերու «ապստամբական շարժումներու» մասին շինծու «տեղեկագիրներ», նկարներ, թուական տուեալներ, եւ այլ կեղծ փաստաթուղթեր:

Խօսելով այդ գրքի մասին վարչապետ Տամատ Ֆերիտ փաշա կը հեղնէ Թալաթի պետական գործունէութիւնը:

Ուրիշ Թուրք պատմաբան մը Թայիր Կէօքպիլկին «Ազգային կռուի սկիզբը» գրքին մէջ» կը գրէ. «Ամբողջ պատմութեան ընթացքին Թրքութեան հայրենիքը հանդիսացող Արեւելեան վիլայէթներուն մէջ հայերը վաղուց ի վեր չնչին փոքրամասնութիւն կը կազմէին»:

Սովետ պատմական հանրագիտարանի տուեալներով, մինչեւ 1915–16 թուականներուն հայկական ջարդը՝ Թուրքիոյ մէջ կային 2,5 միլիոն հայեր:

Պատմաբան Հիքմէթ Պայուր «Թրքական Յեղափոխութեան պատմութիւնը» գործին մէջ, անդրադառնալով եղեռնին հայոց, Թալաթի հայերու ապստամբութեան մասին միտքը նոյնութեամբ կը կրկնէ.– «Կառավարութիւնը «ստիպուած» եղած է որոշ պաշտպանողական գործողութիւններու դիմել»:

(Եուսուֆ Հիքմէթ Պայուր, «Թիւրք Ինքիլապը Թարիհի», հատոր Գ., 1914–1918, Կէնէլ Սալաշը, 1957, Անգարա):

Մանտելշթայմ կը վկայէ.—

Չնայած Թուրք կառավարութեան կեղծ հաղորդումներուն, ո՛չ մէկ հայկական յեղափոխութիւն կամ ապստամբութիւն չէ եղած: Հայերը զէնք վերցուցին միայն այն ժամանակ, երբ անոնց կը սպառնար ջարդը»:

«Միանգամայն բնական է, որ ջարդերուն ընթացքին, հայերը շարք մը վայրերու մէջ՝ Վանի, Շապին Գարահիսարի, Մուսա լերան վրայ եւ այլուր, զէնքը ձեռքին ինքնապաշտպանութեան անցան եւ այդ ձեւով անոնց մէկ մասը յաջողեցան ջարդէն փրկուիլ»:

⁂

1919 Յուլիս 23ին, Քեմալ՝ Ալի Ֆուատ Ճէպէսոյ փաշային.– Էրզրումի Գոնկրէի առթիւ. «Էրզրումի Գոնկրէի ամբողջ ոգին եւ նըպատակը կը հանդիսանան Իզմիրի դէպքերը եւ Հայկական նուաճողական սպառնալիքները»:

Հիքմէթ Պայուր «Թրքական պետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը» վերնագրով իր գրքին մէջ կը խոստովանի, որ Անգորայի կառավարութիւնը վաղուց կը պատրաստէր Հայաստանի վրայ յարձակելու, սակայն Անդրկովկասէն Անգլիական զօրքերու հեռացումի ուշացումը Թուրքերը ստիպեց որոշ ժամանակ սպասել: «Չնայած ատոր, կը գրէ Պայուր, Երկրի Արեւելեան մասին մէջ, մենք աւարտեցինք զօրահաւաքը եւ նախապատրաստեցինք Արեւելեան ճակատի ստեղծումը: (Փրոֆ. Եուսուֆ Հիքմէթ Պայուր «Թուրքիէ Տէօվլէթինին տըշ սիասէթի», Պոլիս, 1938, էջ 65):

Մուսթաֆա Քեմալ, բազմիցս նշած է Հայաստանի դէմ յարձակման նախապատրաստութեան մասին: Այսպէս, 1920ի Օգոստոս 14ի իր ճառին մէջ ան ընդգծած է, որ Ազգային Մեծ Ժողովը երեք վիլայէթներու (խօսքը Կարսի, Պաթումի եւ Արտահանի մասին է. Ե. Ս. եւ Ռ. Ս.) հարցի կապակցութեամբ լիազօրուած է Մինիստրներու Խորհուրդը գրաւել զանոնք՝ անմիջապէս որ հնարաւորութիւն ըստեղծուի: Այսպէսով, Յունիս 6ին, մեր կողմէ Արեւելեան բանակին հրաման տրուեցաւ պատրաստուիլ յարձակման»: («Աթաթիւրքիւն սէօյլեւ վէ տէմէչլէրի», Պոլիս, 1945, էջ 90):

Իր «Ճառերուն» մէջ 1920ի Յունիսի Արեւելեան ճակատին մէջ ստեղծուած իրադրութեան մասին ան ըսած է.—

«Մենք Հայաստանի վրայ արշաւելու որոշում ընդունեցինք: 1920ի Յունիսին մենք հրամայեցինք Արեւելեան շրջաններուն մէջ նախնական զօրահաւաք կատարել: 15րդ Կորպուսի հրամանատար Ք. Գարապեքիր փաշան նշանակուեցաւ Արեւելեան ճակատի հրամանատար»:

Երբ յոյները Անգարայի վրայ խուժելու կը պատրաստուէին, Անգարան իր գլխաւոր ուժերը կեդրոնացուցած էր ո՛չ թէ Արեւմտեան ճակատի վրայ՝ յոյներու դէմ, այլ Հայաստանի սահմանին վրայ յարձակման անցնելու համար:

«Քեմալական ղեկավար շրջանակները, անհանդուրժելի համարելով Անկախ Հայաստանի գոյութեան փաստը, հենց սկիզբէն իրենց հիմնական նպատակը նկատած են Հայաստանի ոչնչացումը, որմէ յետոյ միայն, իրենց կարծիքով, հնարաւոր կը դառնար շարունակել պայքարը Արեւմտեան ճակատի վրայ՝ յոյներու դէմ:

Ճէւտէթ Քերիմ «Դաշնախօսութիւններ անկախութեան համար մղուած թրքական պայքարի մասին» վերնագրով իր գրքին մէջ.—

«Անատոլուի ղեկավարները, կը գրէ ան, ելնելով քաղաքական եւ ռազմական նկատումներէ՝ դրութիւնը Արեւելքի մէջ աւելի լուրջ կը համարէին։ Քանի որ յոյներու եւ Ֆրանսացիներու դէմ սկզբնական շրջանին պաշտպանողական խնդիրներ դրուած էին, ուստի այդ ճակատներուն մէջ մենք ռազմական աննշան ուժերով կը ձգտէինք բոլոր միջոցներով խոչընդոտ հանդիսանալ հակառակորդի յառաջխաղացումներուն... իսկ հիմնական ուշադրութիւնը կը դարձուէր Արեւելեան ճակատին, որովհետեւ այստեղ յաջողութիւն գտնելու պարագային՝ պիտի ոչնչացուէին *Հայկական բանակը եւ Հայկական Պետութիւնը*, որոնք Թարախապալարի նման դեռ կը մնային մեր երկրի մարմինի վրայ»։ (*Ընդգծ. Ե. Ս. եւ Ռ. Ս.*)։

«Այս մասին բացայայտ կը գրեն Թուրք պատմաբաններ՝ Էնվէր Զիյա Գարալ, «Թիւրքիէ Ճումհուրիէթի Թարիհի» 1918–1953, *Պոլիս*, 1958, *էջ* 97, *մոլի յետադիմական գոր. Ալի Ֆուատ Ճէպսոյ, «Մոսկուա Հաթիրելերի», Պոլիս*, 1955, *էջ* 61, *դասախօս Թահսին Ընանալ* «1700*էն* – 1958 *քատար Թուրք սիասի Թարիհ», Անգարա*, 1958, *էջ* 270, *եւ ուրիշներ*։

«Գարապեքիր ուզած է 1920ի Մայիսին շարժիլ Հայաստանի վրայ, մինչ Անգարայէն իրեն պատասխանուած է «մինչեւ որ խաղաղութեան համաժողովին մէջ մեզի հանդէպ ընդունուած որոշումները վերջնականապէս պարզ չդառնան, ներկայիս ձեռնտու չէ զրկուիլ Դաշնակից Պետութիւններու հետ համաձայնութեան գալու հնարաւորութիւններէն»։

«Որով կը տեսնենք, որ Անգարայի կառավարութիւնը յոյս կը տածէր հակա-խորհրդային գործունէութեան մէջ մտնել Արեւմուտքի տէրութեանց հետ եւ առ այդ յետաձգած էր նախատեսուած արշաւանքը Հայաստանի եւ Անդրկովկասի դէմ»։

Քեմալական քաղաքականութի՞ւնը... մէկ կողմէ ան հակաիմպերիալիստական էր ու ազգային ազատագրական՝ ուղղուած Արեւմտեան իմպերիալիզմին դէմ, իսկ միւս կողմէ, շարժումն Արեւելքի մէջ ընդունեց նուաճողական, կայսերապաշտական բնոյթ Թուրքերու հարեւան Անդրկովկասի ու անոր ժողովուրդներու նկատմամբ։ Եւ այդ զաւթողական բնոյթը Թուրք հեղինակներ կը հրամցնեն որպէս Թուրքերու ազգային – ազատագրական շարժման բաղկացուցիչ մասը։

Դեռ աւելին, Թրքական յարձակողականին հետեւանքով 1920 *Թուականի հայ-թրքական պատերազմի ձեռք բերած յաղթանակը Թուրք հեղինակներու կողմէ կը մեկնաբանուի որպէս ազատագրական պայքարի յետագայ ծաւալման կարեւոր նախապայմանը։*

Զիա Գարալ.– «Թրքական հանրապետութեան պատմութեան մէջ հայերու դէմ տարուած ռազմական յաղթանակը անկախութեան համար մղուած մեր պայքարի առաջին յաղթանակն էր»։

Դ. ԳԼՈՒԽ

1. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ (1917 – 1918)

Ըստ Մ. Ղազարեանի յուշերուն («Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը», 1920, *Թիֆլիս) կամաւորական զօրահաւաքը արդիւնք չըտուաւ պէտք եղած չափով* 1917*ին*...։

Ապահովութեան խորհուրդը որ կազմուած էր Հնչակ – Ռամկ. Դաշնակ երեք կուսակցութիւններէ, եւ որուն միացած էին նաեւ Ս. Դ. Գրիգոր Վարդանեան, Թիֆլիսի մէջ, ինչպէս տեսանք ունէր իր կեդրոնը, որուն անգլիացիները տրամադրեցին յետոյ խոշոր գումարներ, նպատակ ունէր ռուս զօրքի քաշուելէն ետք Կովկասեան ճակատի համար հաւաքագրել Արեւմտահայ 300 *հազար գաղթականներէն կըռուող զինուորներ եւ խումբեր կազմել։* 1917*ի Սեպտեմբերին կազմըւած Ապահովութեան Խորհուրդին ստեղծած Երկրապահ Զին. Խորհուրդին տիրող տարրը Հնչակ-Ժողովրդական հոսանքն էր, հակառակ անոր որ Կոմսը, Կարօ Սասունին մաս կը կազմէին անոր։ Սոյն Երկրապահ Խորհուրդը մէկ մտահոգութիւն ունէր՝* պաշտպանել ճակատը, զինուած կռուող ջոկատներ՝ Անդրանիկի հրամանատարութեամբ՝ *Թրքական զօրքին յառաջխաղացքին հակադրել։*

Ռուսական փետր. յեղափոխութենէն յետոյ, Մենշեւիկներու ազդեցութիւնը Ս. Ռեւոլուցիոններներու հետ զօրաւոր էր Անդրկովկասի մէջ, իսկ Քերենսքին՝ պատերազմը շարունակելու ջերմ կողմնակից։ Ան 1917*ին Յունիս* 28*ին հրաման արձակեց Կովկասեան ճակատի վրայ Հայկական առանձին զօրամիաւորներ կազմելու մասին։*

Եւրոպայի դէմ Արեւմուտքի շրջանին մէջ կռուող զուր արիւն Թափող հայ զինուորներուն արտօնուեցաւ Անդրկովկաս վերադառնալ եւ միանալ Հայկական զօրամասերուն։ Ռուսական բանակի հայ զինուորներու Թիւն այն ժամանակ կը հասնէր 150 *հազարի։*

Անոնցմէ ութսուն հազարը Կովկասեան ճակատի վրայ էր։

Հոգեբանական ազդակներ կային։ Դաշնակցութիւնը կ'աշխատէր իր Ազգ. Խորհուրդներուն ենթակայ դարձնել բոլոր կռուողները բոլոր ճակատներուն վրայ։ Այս տրամադրութիւնը չունէին եւ կը հակադրուէին Անդրանիկն, Պանդուխտը, Երզ. Հնչակեան գունդի կամաւորները, Թորգոմն ու Սմբատը։ Ինչպէս նաեւ Ժողովրդական, Խա.Էռ., Մենշեւիկ եւ Ս. Դ. կռուողները... եւ 1917*ի Նոյ.* 20*ին Սպայական Մարմնի պետ նշանակուեցաւ անկուսակցական Ստեփան Մամիկոնեանը՝ Մոսկուայի Կոմիտէի նախագահը։ Անոր պաշտօն տըրուած էր զին. հաւաքագրումը, նաեւ ռուս բանակի ծառայողներու զօրակոչի պաշտօնը։*

1916ին երբ ցրուեցան 6 կամաւորական գունդերը, անոնցմէ ռուսական զօրքի բաժին որպէս չորս գումարտակներ կազմուեցան, իւրաքանչիւրը բաղկացած 4000 մարդէ:

Անոնց տեղաբաշխումը այսպէս.— Ա. գումարտակը Էջմիածին, Բ.ը՝ Խնուս, Գ.ը՝ Թիֆլիս, Դ.ը՝ Վան:

Անոնց միացան ռուսական Թուրքեստանեան զօրաբանի կազմէն ինը հարիւր հայ զինուորներ:

Հոս ողբերգութիւնը... ութսուն հազար Անդր-Կովկասեան հայ զինուորներէն ռազմաճակատը պաշտպանելու համար մնաց միայն երկու հազար հոգի: Ասոր վրայ կ'աւելնայ Անդրկովկասի Կոմիսարիատի զօրահաւաքի հրամանի ձգձգումը: Եւ չնայած հայ Ազգային Խորհուրդը 1918ի սկիզբը մասնաւոր զօրահաւաք յայտարարեց.

Բայց այդ ալ արդիւնք չտուաւ:

Հայ զինուորներն ալ մասսայաբար կը հեռանային բանակէն:

1917ի Դեկտ. 16ին «Մշակ», «Հայաստան», «Հորիզոն» թերթերուն մէջ տպագրուած «Ահազանգ»ը հայ զինուորներուն կոչ կ'ուղղէր վերադառնալ բանակ եւ հայրենիքը պաշտպանել թշնամիէն:

Լուրջ երեւոյթ մը արդարեւ, երբ նկատի ունենանք, որ անոնց մէկ մասը դժգոհ տիրող տնտեսական եւ կուսակցական ու յեղափոխական մթնոլորտէն՝ չ'ուզէր ճակատիլ Թուրքին հետ, միւս կողմէ հակառակ կոչերուն կը յամառի տունը մնալ...

Վահան Թոթովենց իր յուշերուն մէջ այս կացութեան ակնարկելով օրինակ կու տայ – հայ զինուորները երբ կը զգուշացնէին, թէ հայրենիքը վտանգի մէջ է, անոնք կը պատասխանէին. «Մենք շատ կռուեցանք... քիչ մըն ալ աղաներու, պուրժուաներու տղաքը կռուին: Հայրենիքը միայն մե՞զ ծնաւ, զինք պաշտպանելու համար ...»: Պուրժուաներուն, երիտասարդներուն ակնարկելով Անդրանիկ կը գրէ. «Անոնք ոտքով չէին կրնար քալել եւ սակայն չէին գիտեր ալ, թէ ի՞նչպէս սանձ դնելու են ձիերուն բերանը, կամ ի՞նչպէս կապելու են թամբերը: Այդ խմբակին պարոնները իրենց կուրծքերը զէնքերով զարդարած լուսանկարներ քաշել տուին եւ իրենց ծանօթներուն եւ սիրականներուն ղրկեցին, իրենց հերոսութիւնները ցոյց տալու...: Օր մը այս խմբակէն 38 հոգի փախան» (Թուրշեան «Սարդարապատի հերոսամարտը») ... Նրանց ետեւէն նաեւ խմբի ղեկավարը... Արշակ Ջամալեան:

Քերենսքի 1917ի աշնան Թրքա-Հայաստանի ընդհ. նահանգապետ նշանակեց Զօր. Աւերեանովը, իսկ տեղակալ՝ բժիշկ Զաւրիեւը:

Հակառակ իրենց թշուառ վիճակին, հայ գաղթականութիւնները կազմակերպեցին իրենց Հայրենակցական միութիւնները: Տարօն – Տուրուբերան, կ'ունենայ «Սասուն» ընկերութիւնը...:

Շապին Գարահիսարցիները, Օրտուցիները եւ ուրիշներ ալ կը գործէին:

Անդրադառնալով Քերենսքիի իշխանութեան փոքրամասնու-

թիւններու հարցին՝ «անկախութեան ձգտումներուն», ժամանակաւոր կառավարութիւնը՝ ըստ պատմաբան Ծ. Աղաեանին.—

«Ելնում էր Ռուսաստանի կայսերապաշտական քաղաքականութիւնից: Սոսկ այդքանով էր նա շահագրգռուած Արեւմտեան Հայաստանով, լոկ այն նպատակով էր նա դեռեւս հանդուրժում ազգային Հայկական ազատագրական շարժումին, այն էլ այնպիսի պայմաններում, երբ գնալով ակնյայտ էին դառնում Հայկական զօրամասերում հասունացող երեւոյթները ու պահանջները:

«Լոկ պատրանք էր նաեւ Հայկական վիլայէթները ազատագրելու եւ Արեւելեան Հայաստանի շարժման Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կարծեցեալ աջակցութիւնը: Երբ կը դրուէր Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրման եւ Հայկական վիլաէթները Արեւելեան Հայաստանի հետ միաւորելու հեռանկարային հարցը, կրկին ու կրկին ասպարէզ էր գալիս կայսերապաշտական տէրութիւններու արտաքին քաղաքականութեան հիմնական հակասութիւնը՝ շահերու հիմնական բախումը:

«Մի բան պարզ էր, որ Արեւմտեան Հայաստանի հնարաւոր ազատագրումը, առաւել եւս Ռուսաստանի հետ նրա միաւորումը, միմեանց դէմ կը հանէր ժամանակաւորապէս Դաշնակից դարձած Ռուսաստանը, Անգլիան ու Ֆրանսան, իսկ Անկախ Հայաստանի արիւնաշաղախ հողին վրայ կը խաչուէին թէ՛ նրանց եւ թէ՛ Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Թուրքիոյ սրերը»:

(«Հոկտեմբերը եւ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը», Ծ. Աղաեան, 1982, Երեւան, էջ 26–27):

— Այդ բարդ իրադրութեան մէջ հայ ժողովրդի անունով հանդէս եկող ազգային-քաղաքական կուսակցութիւնները, մասնաւորապէս Դաշնակցութիւնը, չէին ուզում ու չէին ալ կրնար ըմբռնել, թէ ո՞րն է փիզիքական բնաջնջման եզրին կանգնած հայ ժողովրդի փրկութեան ելքը, նրա ազատագրութեան ուղին:

Որքան ալ մեղադրանքները արդար ըլլան, կռուէն խուսափող ռուսական բանակի ցրւումի ենթարկուած զօրքէն հայ զինուորներու անտարբեր եւ չկամ կեցուածքին ճակատ չմեկնելու իրականութեան, որքան ալ դրական վերաբերմունք ունեցողները Սասունցի, Վանեցի, Ալաշկերտցի, Զէյթունցի, Սեբաստացի, Նոր Պայազէտցիները ըլլային, որքան ալ Հնչակ-Դաշնակ-Ժողովրդական տարրերով կազմուած Երկրապահ Խորհուրդին կոչերուն աւելի զինուորներ կ'ընդառաջէին քան Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդին զուտ Դաշնակցական պետերուն սրտագին կոչերուն, որքան ալ ընդհանուր մտահոգութիւն էր Թուրքիոյ դէմ ինքնապաշտպանութեան ձգտումը բոլոր հոսանքներուն մօտ՝ որովհետեւ վտանգը ընդհանուրին կը սպառնար կամ մնացեալ հայութիւնը ոչնչացնելու կը ձգտէր, — քանի Իթթիհատը իշխանութեան գլուխ էր եւ Թալաթ վարչապետ—, ինչքան ալ ռուսերու հեռաւորութիւնը կար, ինչքան ալ ռուսերէն օգտուելու իրա-

պաշտ մօտեցումը, ինչքան ալ Սէյմի բաղկացուցիչ երեք ազգերու հակադրութիւնները իրարու եւ Թուրքին նկատմամբ, ինչքան ալ հակասութիւն կար Թուրքին հետ ամէն գնով եւ Թուրքին դէմ ամէն գընով ճակատելու հայ ղեկավարութեանց մէջ, հայ ժողովուրդին այն օրուան օժանդակութիւնը միայն Անդրանիկի եւ հայ կուսակցութիւններու եւ հայրենակցական Միութիւններու կոչին անսացող 4000 զինուոր-կամաւորներն էին որ պիտի պաշտպանուէին եթէ կարենային...:

Նահանջող բանակի զէնքը, պարէնը 500 հազար զինուորի 6 ամսուան բաւարար էր. Էրզրումի, Երզնկայի, Կարսի, Սարըղամիշի, Ալեքպոլի եւ այլ շրջաններուն մէջ բաւարար եւ աւելի զէնք կար... կռուո՛ղ չկար...:

Այս առթիւ արեւմտահայ խմբապետները Անդրանիկ, Մուրատ, Պանդուխտ, Լեւոն Շաղոեան, Սմբատ, Մուշեղ, Սամարցեան, Սիլիկեան, Թորգոմ եւ հարիւրէ աւելի անման քիչով շատին դէմ ճակատ գացող եւ կռուողները... սիրելի են, որքան ալ Արեւելահայերուն այս կամ այն պատճառով ուղղակի ճակատ չմեկնելու եւ չկռուելու տրամադրութիւնը պիտի ազդէր անոնց հոգեբանութեան, որքան ալ գաղթականները Թշուառ վիճակի մէջ կը տուայտէին, որքան ալ 1917ի աւարտին յոյս չունէին որ ռուս զօրքը կը վերագրաւէ Վանը կամ Պիթլիսը եւ հայերը հոն կը տեղափոխէ, որքան ալ 1914–17 օտարներու հետ օտարներու պատերազմին մասնակցած ըլլալու «միամտութիւնը» եւ կտոր մը հող ունենալու դժուար նոր պայմանները կային հայոց առջեւ ցցուած, բայց եւ Երկրապահ Խորհուրդի կազմակերպած եւ ֆինանսաւորած այդ չորս գունդերը (չորս հազար հոգի եւ կամաւորներ երեք հազար) պիտի ապահովէին 1918ի Մայիսի 22–26ի Սարդարապատի յաղթանակը...:

Թէեւ ցաւալի, բայց Անդրանիկի դէմ պայքարը արդիւնք էր անոր ժողովրդականութեան աճման, զօրացման... Սեբաստացի Մուրատի, Սեպուհի համար Անդրանիկը Անդրանիկ էր. Թէկուզ Հնչակեան ազդեցութեան տակ ինկած Երկրապահ Խորհուրդին հրահանգով կը գործէր ան: Դաշնակցութեան կարծր տարրին համար անհանդուրժելի էր, որ Անդրանիկի զօրքը աւելի զոհեր տալու գիտակցութեամբ ծափեր խլէր իր հերոսներուն համար:

Անդրանիկը ինչո՞ւ հեռու կ'ուզէր մնալ ինչո՞ւ, «որովհետեւ որեւէ մտաւորականի համար անհրապոյր, խորթ եւ անհարազատ էր այն խառնուրդը, որը կը բովանդակէր Դաշնակցութիւնը», կը գրէ Գ. Սուրէնեան իր («Ինչու զօր. Անդրանիկ հեռացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութենէն», հատորին մէջ):

«Անդրանիկ Թերեւս խոշորագոյն մարդն էր, որ ամէնէն շատ տեսաւ Դաշնակցական գործունէութենէն» եւ «ամէնէն աւելի բախումներ ունեցաւ... եւ ամէնէն շատ տուժեց Դաշնակցականներէն»:

Դաշնակցութեան համար՝ իրենցմէ դուրս ուրիշներ գոյութիւն չունէին... բայց Անդրանիկի համար ժողովուրդը կար...

(Ծ. Աղաեանի գիրքը, էջ 65–66):

Դաշնակցութեան պիւրօն կ'ուզէր նուաճել Արեւմտահայ Երկրապահ Խորհուրդը... Արամ Մանուկեան զայն կ'ուզէր միացնել Արեւելահայ Ազգ. Խորհուրդին. բայց այդ «անյաջող անցաւ, որովհետեւ անոր կազմին մէջ կային Թրքահայ երիտասարդ մտաւորականներէն ամէնէն ուժեղները, Յ. Տէր Զաքարեան, Հրանդ Գալիկեան, Ժիրայր Միրզախանեան եւ ուրիշներ:

«Դաշնակցութեան դէմ դուրս եկան Արեւմտահայ շատ գործիչներ, յատկապէս երիտասարդ մտաւորականներ, որոնք համախմբուելով Անդրանիկի եւ «Հայաստան» չէզոք Թերթի շուրջ, զգալի աշխատանք ծաւալեցին: (Պէտք է յիշել Հնչակեան «Կայծ» Թերթը):

Ծ. Աղաեան այլեւայլ աղբիւրներէ կը կատարէ վերոյիշեալ մէջբերումները, մոռնալով որ Հրանդ Գալիկեանը իրաւաբան, Վանի Զին. Կեդրոնական Մարմնի անդամ էր եղած, կը ղեկավարուէր Թիֆլիսի Հնչակեան Կեդրոնի հրահանգով: Այդ Արեւմտահայ Երկրապահ Խորհուրդին ենթակայ ուժերուն Անդրանիկի, Պանդուխտի, Միւրէքեանի, Ճէպէճի, Ս. Վահագնի եւ Հնչակեան Զ. գունդէն ռուսական գունդերու մէջ 1916ի ծառայած զինուորները ենթակայ էին ընկ. Եդուարդ Զոփուրեանի «Կայծ» Հայաստանի Հնչակեան Օրկանի (Թիֆլիս, լոյս տեսնող 1918) եւ «Գաղափար» Հնչակեան Թերթի (Կեդրոնի) հրահանգներուն, յետագային Ս. Հայաստանի համալսարանի իրաւագիտութեան դասախօսը՝ պատահականօրէն չէր բազմած ընդհ. Գործավարի պաշտօնին: Նոյնը կարելի է ըսել Վանի հերոսամարտի մէջ մեծ դեր խաղացած, Պոլսոյ «Երկիր» 1919ի Հընչակեան Թերթի խմբագրին՝ ընկ. Ժիրայր Միրզախանեանի նկատմամբ:

Եդուարդ Զոփուրեան եւ Հնչակեան գործիչ մտաւորականները... եթէ անձի պաշտամունքին զոհ գացին, բայց հայ ժողովուրդին սրտին մէջ իրենց տեղը ունին: Հնչակեանները Անդրանիկի 1917–1919ի շրջանի կռուողներուն մեծամասնութիւնն էին: Ի վերջոյ ասիկա խոստովանելու է...: Բնական է ժողովրդային կուսակցութիւնը, Սէյմը բաղկացնող տարրերուն դէմ չէր դիրքորոշուած, գաղափարական կեցուածf չունէր, եթէ դէմ էր դաշնակցութեան, որովհետեւ անոր գործունէութիւնը իրենց ասպարէզ չէր տար, նոր աթոռներ գրաւելու եւ շարժումի ղեկը ձեռք առնելու հարցին մէջ ... ժողովրդային կուսակցութիւնը միշտ ալ հեռու մնաց ժողովուրդէն՝ հակառակ իր կոչումին, Հնչակեան ուժերը կրցան պաշտպանել Արեւմտահայ Երկրապահ Խորհուրդը... առանց Հնչակեան գործակցութեան, այդ բոլոր զին. կազմակերպութիւնները ժողովրդային կուսակցութիւնը չէ՛ր կրնար պահել մինչեւ 1918 Մայիս... երբ Դաշնակցութիւնը Պաթումի դաշնի յօդուածները պատրուակելով պետական ճնշումի

եւ ստիպումի տակ «լուծեց» Արեւմտահայ Երկրապահ Խորհուրդը, որ քսանհինգ քաղաքներու եւ աւաններէն ներս ո՛չ միայն դաժան պայմաններու մէջ գտնուող 300 հազար Արեւմտահայ գաղթականներուն ողջ մնալուն պատճառ հանդիսացաւ, այլեւ լծուած թրքական ճակատի համար ամէնէն ազնիւ կռուող Մահուան Կամաւորները ղըրկեց…

1919ին Միացեալ Անկախ Հայաստանի յայտարարութենէն ետք, Երեւանը կրկին հաւաքեց, կրկին կազմեց Արեւմտահայ Խորհուրդ մը՝ որ փաստօրէն դաշնակցական պիւրոյի գործիքն էր… եւ արդիւնաւոր գործ ալ չկրցաւ կատարել, հակառակ բազմաթիւ «նոր» ծրագիրներուն…

*
**

Հնչակեանները ունեցան իրենց Զ. կամաւորական գունդը, կուսակցական նախաձեռնութիւնը վերցուց Ռումանիոյ մասնաճիւղը։ Ընկեր Պետրոս Գալֆաեան մեծ դեր կատարեց կազմակերպչական գծով։ Առաջին Կամաւորական Գունդը կը մեկնի Կովկաս 107 անձերով։ Քիչ յետոյ կը մեկնի Բ. ապա Գ. խումբերը։ Թիֆլիս կը կեդրոնանան զանազան գաղութներէն մօտ 3000 կամաւորներ։ Ասոնցմէ առաջին 107 հոգին կը կռուի Փեթարա Մանուկի խումբին մէջ…։

Մեծ դժուարութիւններէ ետք կը յաջողին կազմել Զ. գունդը։ Անդրանիկի Ա. գունդին մէջ կը գործեն նաեւ Հնչակեան կամաւորներ։ Չենք ուզեր բանալ անոնց դէմ պայքարի… էջերը։

Հնչակեան Կամաւորական գունդին ղեկավարութիւնը Հնչակեան Կեդրոնի կողմէ լիազօրուած կը վարեն Արտէմիոսի (Մ. Ն.), Լազոյի, Նշան Միրաքեանի, Մեղրեցի Սարգիս (Փարամազի եղբայրը), Աղաբեկովի, Ա. Երէցեանի, Բ. Սիմիքի, Հաճի Նազիրի, Հայկ Բժշկեանի, Ս. Արմաղանեանի, Գ. Աւշարեանի, Ճամպոլաթեանի եւ Պանդուխտի նման անձնուէրներ։

Կեդրոնի անդամներ՝ Լազօ, Արշակ Պալեան (Ա. Երկաթ) եւ Ս. Տաշիր գլխաւոր պատասխանատուներն էին շարժումին։

Հնչակեան կամաւորական գունդին կը միանան Մ.Ն.էն եկած Հնչակեաններ, որոնց մէջ յատկապէս Թոմարզացիներ (նաեւ քիչ թիւով Վերակազմեալ Հնչակեաններ – Մ. Ն.էն)։

Իսկ Զ. գունդին ցրուումէն ետք Հնչակեան կռուողները ռուսական գունդերը մտնելէ զատ, ընդհանրապէս կը միանային Զօր. Անդրանիկին՝ որ կը հակադրուէր Դաշնակցութեան «ամէն ինչ ձեռքին ունենալու քաղաքական հաշիւներուն»։

Անդրանիկ 1917–19 իր Հայաստանի շրջանի գործունէութեան ընթացքին Էրզրումի, Դիլիջանի թէ Զանգեզուր–Ղարաբաղի մէջ իր վստահելիները նկատեց յատկապէս Ս. Դ. Հնչակեանները։ 1918ի

Էրզրումի, Սարը Ղամըշի, Կարսի թէ Շուշիի, Նախիջեւանի իր բոլոր կռիւներուն կը մասնակցէր սպայ Մշեցի Պանդուխտը որուն զինուորներուն թիւը 350 հոգիէ կը բաղկանար 1918ին, իր մէջ ունենալով խմբապետներ Մշեցի Մարգար, (1920ի Մայիսեան ցոյցին սպաննուած Երեւան…) Մշեցի Անուշաւան եւ Արմէն Կիտուր։

Անդրանիկ Ղարաբաղ մեկնելէ ետք 1918ին (Պաթումի Յունիս 4ի Թուրքերու հետ կնքուած դաշնագրի հետեւանք Արեւմտահայ առիւծ կռուողներուն չէզոքացումին վրայ պնդած էին Թուրքերը։ (Այդ մասին Ա. Խատիսեանի գիրքը տեսնել)։ Այդ շրջանին Մշեցի Պանդուխտ մնաց Տաճկական ճակատը պաշտպանող Անդրանիկի, Մուրատի, Պաղտասարեանի ուժերուն հետ։ Անդրանիկի գործօն բանակի մէջ էին Շապին Գարահիսարցի Հնչակեան Թութեան Արամ, ձիաւոր վաշտի հրամանատար, Վանեցի Արշակ Մաճառեան իր ձիաւորներով, Վահագն Նալպանտեան Սեբաստացի, վաղեմի Հնչակեան, յետագային վիրաւոր, Իգտիրի շրջանի կազմակերպիչ, 1920ին Անդրանիկի հետ պաշտպանած է Երզնկայի եւ Էրզրումի ճակատները գործակցած Ս. Մուրատի հետ։

Սարգիս Արմաղանեան 150 հոգիով Կարնոյ շրջանը կը ղըրկուի, կը դառնայ հրամանատար, Բ. Համաշխարհային պատերազմէն ետք Ֆրանսայի մէջ զոհ «յառաջդիմական» գծով…։

Միսաք Զաւուշ Բէշիչեան միշտ մասնակից Անդրանիկի բանակին։

Սարգիս Ճէպէճեան անբաժան գործակիցը փաշային, յետագային Կիլիկիա։ Հաճնոյ 1920ի ութամսեայ հերոսամարտին ղեկավար։

Ասոնց մէջ պէտք է յիշել Մեծ ու Փոքր Մինասները, Զէյթունցի Օհաննէսը, Ս. Մարկոսեանը, Վ. Զէրքէզեանը, Յովհաննէս (քըրտախօս Տիգրանակերտցի), Եոզկատցի Դանիէլը, Միհրանը։

Զաթի երեք տարի կռիւ մղած Թուրքին դէմ 1915–18 Հնչակեան հերոսներ՝ Մանուկ, Միքայէլ եւ Սամուէլ Զաւուշները որոնք Կովկաս մտան եւ բազմաթիւ Հնչակեան խոնարհ, հերոսներ՝ որոնք մասնակցեցան բոլոր պայքարներուն Անդրանիկեան դրօշին տակ։

Հնչակեան Զ. գունդը 1000 մարտիկներէ կը բաղկանար, Թըրքական ճակատի բուն կռիւներուն (Երզնկա, Մամա Խաթուն, Կարս կռուեցան) նահատակուեցան Ճամպոլաթեան, Գ. Աւշարեան։

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ԶՕՐԱՄԱՍԸ...

Եղիշէ Քաջունին Անդրանիկի կողքին կռուած եւ անոր 1917–20ի շրջանի պայքարի օրագրութիւնը տպած է Մ.Ն.՝ 1976ին։ Վաւերագրական բնոյթի սոյն վկայութիւններէն չատ փոքր հատուածներ կուտանք որպէսզի ընթերցողը գաղափար մը կազմէ 1917–18ի շրջանի Արեւմտահայ երկրապահ խորհուրդի կազմակերպած Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի գործունէութեան մասին։ Կրկնե՞նք որ այդ զօրամասի շնորհիւ 150 հազար հայ գաղթականներ՝ հակառակ Թրքական եւ Ատրպէյճանական «մնացեալ հայութիւնը» կոտորելու բոլոր փորձերուն, մնացին ողջ եւ դարձան ներկայ Հայաստանի քաղաքացիները։ Զանգեզուրէն, Պարսկաստանէն, Վանէն, Նախիջեւանէն ու Ղարաբաղէն մինչեւ Լոռի ու Դիլիջան, անոնք ողջ մնացին Անդրանիկի... շնորհիւ։

— Զօրամասը կազմուած էր նախկին զինուորներէն, Պուլկարական պատերազմէն մնացած։ Առաջին կամաւորական շրջանի կամաւորներէ ու արտասահմանէն, Երզնկայի ճակատէն հասած փորձուած հին զինուորներէ, նաեւ Սեւ-Ծովու ափերէն եկած եւ ռուսական բանակին մէջ ծառայող հայրենասէր ու փորձուած զինուորներէ։

(«Անդրանիկի եւ Հայկական առանձին հարուածող Զօրամասի հետ» Ե. Քաջունի, 1976, էջ 1–2)։

Զօրամասը ունէր Կարինէն բերուած երկու թնդանօթ, բաւականաչափ արագահարուած ու ժամփուշտ, բոլորն ալ Հայաստանի երկրապահ զօրամասի պահեստներէն եւ տեղաւորուած Աղեքսանդրապոլ։

... Արդէն Վեհիպ յայտարարած էր, որ Թրքական յառաջխաղացքը պիտի դադրեցնէ միայն այն ատեն, երբ իր դիմաց կը գտնէ ռուսական զօրամասերը։

Վրաստանը, պայքարի սկիզբէն, երկդիմի ընթացք, նոյնիսկ թրքամոլ կամ թրքանպաստ տրամադրութիւն էր ցոյց տուած։ Գալով Կովկասի թաթարներուն, կասկած չկար... իրենց բոլոր միջոցներով պիտի ջանային օգնել իրենց ցեղակից թուրքերուն, որ անոնք տէր դառնան Պաքուի նաւթահորերուն։ Կարնոյ, Բասէնի, Սարը Ղամըշի ու Կարսի շրջանի գաղթականութիւնը տարածուած էր Ալեքսանդրապոլէն մինչեւ Ղարաքիլիսէ–Կիրովական երկարող ճամբաներուն վրայ։ Սայլեր, կենդանիներ, չալակաւորներ, երեխաներ... կայարաններու մէջ խճողում, անկարգութիւն, անտէրութիւն...

Որոշուած էր որ Առանձին Հարուածող Զօրամասը պահէ Ալեքսանդրապոլէն Ախալքալաքի շրջանը։ Գրեթէ անկարելիութիւն մը։ Տասնապատիկ ուժ պէտք էր մեր ունեցածէն աւելի...։

Մեր ընդհանուր թիւն էր 3.500 հոգի։

Տողանցք՝ Ալեքսանդրապոլի մէջ։

Թուրքերը կը յառաջանան, Սարդարապատ, Պաթումի Յունիս 4ի պարտադրուած դաշնագրէն ետք, տասը հազար քառ. քմ. տարածութեամբ Հայաստան, Անդրանիկի եւ հայ Արեւմտահայ կռուողներու նկատմամբ խիստ պահանջներ Թուրքերու կողմէ՝ որ անոնք չէզոքացուին։

1918ի Յունիս 7ին Ղարաքիլիսէէն Դիլիջան, Ճուլֆա որուն կամուրջը կ՚անցնէին Անդրանիկի Ս. Հարիւրամեակի Հնչակեան սպայ Սարգիս Ճէպէճեանի որպէս Թուրք սպայ յառաջանալուն եւ իր ձիաւորներուն Թուրք պահակները չէզոքացնելուն շնորհիւ...։

...Անդրանիկ Խոյ–Սալմաստ ճամբան բռնած էր. հոն 7–8000 զինուած ասորիներու եւ նուազագոյնը 2.000 Վանեցիներու հանդիպելու յոյսով, այդ կռուողները իր զօրամասին վրայ աւելցնելու մտքով։ ... Խոյի ճակատամարտը մեծ յաղթանակ էր. 20 հազար հայ գաղթականներու կեանքը փրկուեցաւ։

Զօրամասը կը հասնի Տաթեւի վանքը, ապա Գորիս, Անգեղակոթ...

(Մանրամասնօրէն կարդալ Ե. Քաջունիի գրքին մէջ)։

Անդրանիկ եւ Արեւմտահայ խմբապետները սեպի պէս խրած էին հայ–Թուրք Պաթումի դաշնագրին դէմ... հայ ֆետայիները՝ պանտերը — ըստ Թուրքերուն — չէզոքացնելու որոշումներուն դէմ։ 5րդ յօդուածը՝ դաշնակցական կառավարութենէն եւ ընդհ. հրամանատար զօր. Նազարբէկովէն կը պահանջէին հայերու զինաթափում եւ Բարթիզանական ջոկատներու (որոնք Թուրքերու կողմէ չէթէ կ՚որակուէին) գործողութիւններու դադարեցում։

Գարապեքիր փաշան Դաշնակ կառավարութեան բողոք ներկայացուցած էր, որ չնայած մինչեւ Ճուլֆա երկարող երկաթուղին Թուրքերուն տրամադրուած է՝ Աղամզալու, Իմամշալու եւ Քիւլչիւարա գիւղերու գիւղացիները անընդհատ կը գնդակոծէին այդ երկաթուղագիծին հսկող Թուրք հեծելազօրքը։

Էնվէր փաշան Ֆոն Լոսովի անունով ուղարկուած հեռագրին մէջ կը հաղորդէր որ «Երեւանի գծի վրայ մինչեւ այժմ գործում են հրոսակախմբեր, որոնք խանգարում են Թրքական յառաջխաղացքը դէպի Ճուլֆա»։

1918ի Յունիսին Գարապեքիր փաշան կը բողոքէր Դաշնակցական կառավարութեան. «Երեւանէն դէպի հարաւ հայերը յարձակումներ կը գործեն մեր զօրքերուն վրայ, որոնց հետեւանքով զոհուած են մեր բանակի հսկայական թիւով Թուրք զինուորներ եւ սպաներ»,

Յուլիս 10ին 1918ի Գարապեքիր կը բողոքէր. «Ղամարլուի եւ Շախթախթի միջեւ ինկած շրջանին մէջ զինուած հայերը յարձակելով Թրքական հետախոյզներու վրայ, զանոնք լրիւ զինաթափ ըրած էին։

Դէպի Նախիջեւան մեկնած Թուրք գնացքի երկաթուղիի ճանապարհին «բոլոր կամուրջները պայթեցուած են»։

— Ղամարլուի շրջանի բնակչութիւնը մերժեց զէնք յանձնելու եւ Պաթումի դաշնագրով Թուրքիոյ անցած երկրամասը մաքրելու Թուրք հրամանատարութեան պահանջը, չնայած այն սպառնալիքներուն, որ չհնազանդելու դէպքին բոլոր հայկական գիւղերը կ՚ոչնչացուէին:

1918ի Յունիսի 28–29ին ապստամբեցան Սարդարապատի ու Ալեքսանդրապոլի միջեւ ինկած գիւղերու բնակիչները: Յարձակելով Թրքական պահեստներու պահակախմբի վրայ, անոնք սպաննեցին բոլորը, եւ ոչնչացուցին պահեստները: Հայ գիւղացիները յաճախ յարձակումներ կը գործէին Բաշ–Ապարանի ու Էջմիածնի շրջաններուն մէջ գտնուող Թրքական զօրքերու վրայ:

Հայրենի նշանաւոր պատմաբան Երուանդ Սարգսեան իր «Թուրքիան եւ նրա նուաճողական քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում», 1964ին Երեւան տպուած հատորին մէջ շատ լայն ծանօթութիւններ կու տայ 1918ի Յունիս 4ի Պաթումի դաշնագրէն ետք Սարդարապատ կերտող հայ ժողովուրդի ընդվզումներուն մասին, Թուրք ներխուժողներուն դէմ:

— Դաշնակցական բանակը արագ կերպով կը քայքայուէր:

«Նրա շարքերը լքող զինուորները կը կազմէին բարդիզանական ջոկատներ եւ գիւղացիական ջոկատներու հետ միասին կը շարունակէին պայքարը Թուրքին դէմ:

Խատտ պէյը 1918ի Յունիս 3ին Դաշնակցական կառավարութեան բողոք ներկայացուց: Խատտ պէյը կը բողոքէր, որ Յունիս 14ին հայ ապստամբները Ուլուխանլուէն յարձակած են Թուրք ջոկատի վրայ եւ սպաննած 22 զինուոր:

Պոլիս լոյս տեսնող «Թանին» թերթը 1918ի Յունիսի 5ին կը հաղորդէր, որ «հայերու հրոսակախումբերը... կը կռուին Թուրք զօրքերու դէմ: Այդ հրոսակախումբերը զինուած հրանօթներով ու գնդացիրներով, կը գործեն Երեւանի, Էլիզաւետպոլի, Պաքուի ու Շիրվանի շրջաններուն մէջ:

Լոռիի շրջանին մէջ բոլոր մարդոց զինակոչ յայտարարուեցաւ՝ Թուրքերու դէմ պայքարելու համար: 1918ի Մայիս 22ին Ջալալօղլուի մէջ շրջանի բոլոր հայ գիւղերու արտակարգ ժողով տեղի ունեցաւ, ուր որոշում տրուեցաւ կռուիլ մինչեւ վերջին ուժերը: Մայիս 24ին Թուրքերու հետ բախում նոյն շրջանի մէջ: ... Թուրքերը Մայիս 26ին մտնելով Ջալալօղլու ... գնդակահարեցին բոլոր այր մարդերը:

⁂

Թրքական բռնակալներու դէմ պայքարեցաւ Ատրպէյճանի հայ բնակչութիւնը բարդիզանական ջոկատներ կազմելով:

Արեշի ու Նուխայի հրեշաւոր ջարդերու ժամանակ փրկուած

հայերը, լեռներ փախչելով, ապստամբական գործողութիւններ ըսկսան՝ մեծ վնասներ հասցնելով Թուրքերուն: (Ե. Ս.ի գիրքը, էջ 463):

Թրքական բռնակալներուն դէմ եւ Մուսաւաթական աղերիններու դէմ Ղարաբաղի բնակչութիւնը, հոն ուր մեծամասնութիւն կը կազմէին դիմադրեցին կորովի կերպով: Ղարաբաղ մտած Թուրք հրամանատար Ճաւիտ Ճէմիլ պէյ հայերէն պահանջեց ճանչնալ Թրքական իշխանութիւնը՝ սպառնալով ոչնչացնել բոլոր այն գիւղերը, որոնք չեն ենթարկուիր Թուրքերուն: Այդ վերջնագիրը ամենուրեք մերժուեցաւ: Բնակչութիւնը չվախցաւ լաւ զինուած թշնամիի թուական գերակշռութենէն եւ միահամուռ ոտքի ելաւ պայքարի: Թրքական զօրքերը ստիպուած էին մարտով վերցնել ամէն մէկ բնակելի կէտ:

Ծիւանշիրի գիւղացիները վճռեցին մինչեւ վերջին արեան կաթիլը կռուիլ Թուրք բարբարոսներու դէմ:

Ասքերանի ութը գիւղերը գրաւելէ ետք, Թուրք զօրքը խուժեց Շուշի: Զանգուածային կոտորած: Իւրաքանչիւր փողոցի անկիւնը կախաղաններ պատրաստուած էին: Հայ բնակչութիւնը տեռորի կ՚ենթարկուէր:

Ղարաբաղի հայերու 7րդ համագումարի նախագահը, նկարագրելով Թրքական ներխուժումը, կ՚ընդգծէր որ «սովեալ հայկական Ղարաբաղը մահէն փրկուեցաւ հարեւան թաթարներու շնորհիւ... որոնք գիշեր–ցերեկ հաց կը կրէին եւ կը ծախէին հայոց...

Շուշիի անկումէն ետք Մարդակերտ գիւղի մօտ տեղի ունեցած յամառ ճակատամարտին հայկական ջոկատները ջարդեցին Թուրքերը եւ ստիպեցին զանոնք նահանջել, ատով իսկ խանգարելով Թրքական զօրքերը ամբողջովին գրաւել Ղարաբաղը:

Նուրի փաշան ստիպուեցաւ Ատրպէյճանի հայոց յատուկ կոչով պահանջ դնել կռիւը դադրեցնելու: (Ե.Ս.ի գիրքը, էջ 465):

ՎՐԱՍՏԱՆԷՆ ՆԵՐՍ... ԳԵՐՄԱՆՆԵՐ

Գերմանիան իր սեփական տնտեսական քաղաքականութիւնը կը վարէր Վրաստանէն ներս, անոր հողամասը դարձուցած էր զինուորական կայան, Մենշեւիկները Պոլշեւիկներուն դէմ լեցուած սերտօրէն գործակցելով Ֆոն Լոսովի ուժերուն, հանդիսա ընել կը ցանկային մէկ կողմէ Կարմիրներուն դէմ պաշտպանուելու եւ միւս կողմէ Իթթիհատի ուժերուն եւ նոյն ատեն Մուսաւաթի դէմ պաշտպանելու համար Վրաստանի շահերը: Գերմանացիները մանկանէզի, պղինձի եւ անտառանիւթի համար եկած էին Վրաստան:

Ե. Սարգսեան կը նշէ, որ Գերման ռազմամոլները Վրաստանն իրենց գաղութի վերածելով, տէր ու «անօրէնութիւն» կ՚ընէին հոն՝

հաշուի չնստելով Մենշեւիկեան իշխանութիւններու հետ: Անկախ Վրաստանի բոլոր քաղաքներուն ու գաւառներուն մէջ գերմանական ջոկատներ կային, որոնք զինաթափ ընելով ազգաբնակչութիւնը, դաժան կերպով կը ճնշէին երկրամասին մէջ ծայր առած յեղափոխական շարժումը:

Բորչալուի Մենշեւիկ գաւառային կոմիսարը կը յայտնէր որ գերման ռազմական ջոկատը իրաւունք ունի զինաթափելու բնակիչները «իւրօրինակ կերպով, այսինքն առանց տեղական իշխանութիւններուն յայտնելու»:

Գերման զինուորներու անգթութիւններուն մասին մանրամասն պետ. արխիւներ օգտագործած է Ե. Սարգսեան, (Տես՝ էջ 169–171):

Գերմանները գիւղացիներէն կը խլէին ամբողջ բերքը, տուրք կը դնէին...

«Էրթոբա» մենշեւիկեան թերթը ստիպուած էր հաղորդել, որ Վրաստանի տարբեր վայրերէն գիւղացիներ հսկայական քանակութեամբ բողոքներով կը դատապարտեն գերման բռնութիւնները:

*
**

1918ի աշնան դասալքութիւնը Թուրք բանակի շարքերուն մէջ աւելցաւ: Գերման զոր. Լիման Ֆոն Սանտերզ կը գրէր «Դասալիքներու թիւը... վերջին շաբաթներու ընթացքին ամենուրեք շատցած է: 8րդ բանակի մէջ դասալիքներու թիւը 1918 Օգոստոսէն Սեպտ. 14 կազմած է մօտ 1100 մարդ:

Ան կ'աւելցնէր.—

«Թուրքերը յոգնած են պատերազմէն եւ չեն ցանկանար կռուիլ:

«Դասալիքներն իրենց հետ ոչ միայն հրացաններ ու ձեռքի նռնակներ, այլեւ... գնդացիրներ կը տանէին:

«Երիտ. Թուրքերու կողմէն Թուրքիոյ պարտութեան նախօրեակին Անդրկովկասի մէջ ձեռնարկուած կողոպտչական միջամտութիւնը վերջնականապէս հիւծեց Օսմ. կայսրութիւնը: Ջախջախեցան Կովկասի գրաւման ծրագիրները...:

1918ի Սեպտ. կէսերուն եւ Հոկտ.ին Դաշնակիցները արաբ ապստամբներու հետ խոշոր հարուածներ իջեցուցին Թրքական չորրորդ, եօթներորդ եւ ութներորդ բանակներուն՝ զանոնք ետ շպրտելով Միջագետքէն, Պաղեստինէն ու Սուրիայէն:

15 Սեպտ. 1918ի Դաշնակիցները ճեղքեցին Թուրք-պուլկարական ճակատը Մակեդոնիոյ մէջ եւ Պուլկարիան ստիպեցին անձնատուր ըլլալ: Դաշնակիցներու համար Պոլսոյ ճամբան բաց էր... 1918ի Հոկտ. 30ին Մուտրոսի դաշինքը ծունկի պիտի բերէր Իթթիհատը...:

2. Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ս. Դ. Հնչակեան Ս. Սապահգիւլեան «Ն. Հայաստան»ի մէջ կը գրէր, 1918ի Մայիսին.—

Բայց Հայոցս համար ամենից աւելի այրող խնդիրն այն է, թէ արդեօք այդ արտաքին Դաշնակիցների միջամտութիւնը մեզ՝ մեր դատի համար օգտակա՞ր թէ վնասակար է. նա ի՞նչ հետեւանքներ կը յառաջացնի:

...Երբ մի անգամ Ռուսաստանը պաշտօնապէս Բրեստ-Լիտովսքի «խաղաղութեա՛ն դաշինքը» պատռի եւ Դաշնակիցների օգնութեամբ ոտքի ելնի – Օսմանեան փտած պետութիւնը չէ, որ կապերտները օր առաջ չհաւաքի եւ դէպի Կոնիայի դաշտերը չփախչի:

Ասիայի մէջ, ինչ էլ պատահելու, ինչ էլ գալու լինի, Ռուսաստանը հայկական պետութեան Դաշնակիցն է, որպէս համանման քաղաքակրթութեան երկու արտայայտիչ տարրեր Ասիական խաւարի մէջ:

Գ. Եղիկեան կը գրէ.— (*)

... «Թիֆլիսից մի նամակ ստացայ տարուան (1922) վերջերին: Նամակագիրը, որի անունը բոլորին յայտնի պատճառներով չըպիտի յայտնեմ եւ որի ողջ կամ մեռած կամ բանտարկուած կամ աքսորուած եւ կամ սպաննուած լինելը յայտնի չէ այժմ, ինձ գրում էր հետեւեալը.—

«Կեդրոնը (Հնչակեան Կեդրոնական Վարչութիւնը: Գ. Ե.) առաջարկ է արել Մոսկուա Կոմինտերնին իբրեւ ուրոյն կուսակցութիւն իրենց ընդունելն Կոմ.ի (Համայնավար կուսակցութեան: Գ. Ե.) մէջ: Մարքը՝ իր ասելով՝ ռուսերէն գրել է կուսակցութեան (Հնչակեան՝ Գ. Ե.) ծագման, զարգացման եւ սոց. (սոցիալական՝ Գ. Ե.) գործունէութեան պատմութիւնը մի դեկլարացիայի ձեւով: Դարձեալ Մարքսի ասելով՝ այդ դեկլարացիան շատ յարգանքով ընդունել է Կոմինտերնը (Համայնավար Միջազգայինը՝ Գ. Ե.): Հեռագրով Թիֆլիսից պատգամաւոր են ուզել որ գայ զեկուցումն տայ Բալկանների, Ամերիկայի եւ Պարսկաստանի մասին: Ուղարկել են Բաբեանին՝ էլի Մարքսի կազմած մի ինֆորմացիայով: Կոմինտերնը ընդունել է մերոնց առաջարկը մի քանի պայմաններով: Պայմաններն են՝ կուսակցութիւնը պահում է իր անկախութիւնն ու անունը, Ս. Դ. կուսա-

(*) Գրիգոր Եղիկեան, գործիչ-խմբագիր, հեղինակ, հեռացուեցաւ 1938ին Հնչակեան Կուսակցութենէն: Բայց որպէս գործիչ իր մտքերը կու տանք, առանց բաժնելու իր *բոլոր* անձնական թէզերը:

քերը վերցնելու են, չշփոթելու համար սոց. դեմ. (սոցիալ դեմոկրատ՝ Գ. Ե.) անունը կրող ուրիշ կուսակցութիւնների, օր. մենշեւիկների հետ: Ռուսաստանում Հնչակեաններս գործում ենք նրանց (բոլշեւիկների, երեւի: Գ. Ե.) հետ միասնաբար: Մարսը ասաց, որ արտասահմանում, բոլոր տեղերում, գործում են (երեւի Հնչակեանների մասին է խօսքը: Գ. Ե.) անկախ պահելով իրենց անունը, կըրելով աւելի կարմիր գոյն եւ որ Կոմինտերնը պատրաստ է Պարսկաստանում եւ այլ վայրերում ամէն աջակցութիւն՝ դրամ, մամուլ... ցոյց տալ պրոպագանդայի համար. մի քանի հարցերի լուծումը Կեդրոնը Կոմինտերնի առաջ թողել է Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին: Կեդրոնը հակառակ իր ջանքերին չի կարողացել յարաբերութիւն պահպանել Ամերիկայի հետ: Թէեւ բազմիցս նամակներ գըրել են, բայց Ամերիկան նամակներ չի ստացել: Վերջապէս, օտար մի պետութեան ներկայացուցչութիւնը (1)*, ուր մեր ընկերներից մէկը պաշտօն ունի, կուրիէր (թղթատար՝ Գ.Ե.) է ուղարկում Պոլիս, նոյն կուրիէրով Կեդրոնը նամակ էր ուղարկել Ամերիկա Վարիչին (Կեդրոնական Վարիչ Մարմին: Գ. Ե.): Այս «առաջին» (նամակագիրս է առել այս բառը չակերտների մէջ: Գ. Ե.) ստացուած նամակը մեծ ուրախութիւն է պատճառել Ամերիկային: Ամերիկան յայտնել է, որ չի կարող դրամ տրամադրել Թիֆլիսում հրատարակութիւն անելու համար, որովհետեւ չունին դրամ: Բայց Կեդրոնի մի առաջարկին՝ դրամ յատկացնել, որ 1–2 կարող ընկերներ Եւրոպա անցնեն, 2–3 համար «Հնչակ» հրատարակեն, այս նոր ժամանակներում պարզեն կուսակցութեանս դիրքն ու հայեցակէտները ընկերային այս մեծ յեղաշրջման օրերին՝ Ամերիկան ընդառաջել է»:*

Այս նամակը ինձ թէեւ չզարմացրեց, բայց եւ այնպէս մտամբ վրդովեցրեց:

Ինձ նոյնքան վրդովեցրեց մի ուրիշ նամակ, որ նոյնպէս գրուած էր Թիֆլիսից:

Նամակագիրս յայտնում էր, որ Հնչակեանները մեծ յոյսեր չպիտի ունենան Խորհրդային կառավարութեան, ոչ էլ համայնավար կուսակցութեան վրայ, որոնք մեր կուսակցութիւնն էլ ուզում են լուծուած յայտարարել միւս քաղաքական կուսակցութիւնների նման եւ մեր «Կեդրոնի անդամները այդ բանը չեն հասկանում»:

Նամակագիրս ապա յայտնում էր, որ «կուսակցութիւնից արտաքսուած են Իսահակ Հովւեանը 2)*, Փարամազի եղբայր Սարգիսը:*

(1) Իսահակ Հովւեանը Հնչակեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ դոկտ. Սիմէոն Հովւեանի (Ս. Տաշիր) հարազատ եղբայրն է: Կուսակցութեան գործերով զբաղուել է աւելի քան քսան տարի,

(1) Զգուշութեան համար օտար պետութեան անունը եւ նրա ներկայացուցչութեան մէջ պաշտօն ունեցող մեր ընկերոջ անունները չեմ տալիս, թէեւ թղթակիցս գրել էր նրանց անունները:

պատասխանատու դեր է կատարել Բաթումի մասնաճիւղի մէջ, մասնակցել է Պարսկաստանի Յեղափոխութեան եւ մեր կուսակցութեան ներկայացուցիչն է եղել Պարսկաստանի Յեղափոխութիւնը ղեկավարող Ռաշտի Յեղափոխական Կոմիտէի մէջ: Ջալալ-Օղլուցի է: Գ.Ե.:

(2) Սարգիս Սարգսեանը Պոլսում Բայազէտի հրապարակում կախուած Հնչակեան յայտնի գործիչ Փարամազի (Մատթէոս Սարգսեան, Մեղրիցի) հարազատ եղբայրն է: Հնչակեան է եղել ամբողջ քսան եւ հինգ տարի, մասնակցել է 1902 թուին Բագւում կազմակերպուած բանուորական առաջին ցոյցին եւ հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ Բալախանիի նաւթային շրջանում աչքի ընկնող դեր է կատարել: Եղել է Բալախանիի մասնաճիւղի վարչութեան անդամ: Իր հաշուով ապրեցրել, մեծացրել, պսակել է իր եղբօր՝ փարամազի աղջիկերանց, քանի որ նրանց հայրը կուսակցական գործով զբաղուած՝ հնարաւորութիւն չունէր նրանց մասին հոգալու: Գ. Ե.:

(2) *եւ ուրիշ* 181 *(հարիւր ութսուն մէկ) հոգու էլ զանազան ժամանակ Թիֆլիսի մասնաճիւղից դուրս են արել»:*

Նամակի վերջում նամակագիրս ասում էր. «Զարմանում եմ, որ մեր Կեդրոնի անդամներից մի քանիսը դեռ պնդում են, թէ Վրաստանի կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի մեզ չափազանց լաւ է»:

Մի երրորդ նամակի մէջ, դարձեալ Թիֆլիսից, գրում էին, որ «բան չէր մնացել արտաքսէին Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Լազոյին: Նա հիմա դրեթէ մենակութեան է դատապարտուել Կեդրոնի մէջ, որովհետեւ դէմ է թարմ հոսանք կուսակցութեան մէջ մըտցնելուն»:

Սոյն նամակը ինձ շատ աւելի վրդովեցրեց:

Վերոյիշեալ նամակները շատ բան էին պարզում ինձ համար: Կեդրոնական Վարչութեան անդամները լաւատեսօրէն հաւատում էին Երրորդ Միջազգայինի եւ Վրաստանի կառավարութեան բարեացակամութեան, այդպէս էլ հաւատացնում էին Թիֆլիսի ընկերներին, որոնց հաւատացնում էին նոյնպէս թէ՝ դուրսը Հնչակեանները աւելի են կարմրել եւ թէ Երրորդ Միջազգայինը դրամ եւ մամուլ պիտի տրամադրի արտասահմանի Հնչակեաններին պրոպագանդայով զբաղուելու համար: Նրանք այնքան լաւատես էին եղել, որ հաւատացած էին թէ՝ Երրորդ Միջազգայինը Հնչակեան կուսակցութեան անկախութեան եւ անուան չի սպառնում ոչ ներսը, ոչ էլ դուրսը եւ պիտի սպասի, որ կուսակցութեան Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը համաձայնութեան գայ իր հետ մի շարք հարցերի շուրջը: Սա մեդալի մի երեսն է:

Կայ մեդալի միւս երեսը: Վրաստանի Խորհրդային կառավարութեան եւ Երրորդ Միջազգայինի վերաբերմունքը Հնչակեանների հետ շատ սիրալիր լինելով հանդերձ՝ Նրանց Կեդրոնական Վարչու-

թեան բազմիցս գրած նամակները Ամերիկա տեղ չէին հասել եւ դիպուածով օտար երկրի մի ներկայացուցչութիւն նրա մի նամակը դիւանագիտական թղթատարով Պոլիս էր հասցրել, այնտեղից յանձնըւել փոստին։ Եւ ահա այդ նամակն է, որ Ամերիկան ստացել էր եւ շատ ուրախացել։ Բնորոշ էր նաեւ այն հանգամանքը, որ արտասահմանում Հնչակեաններին դրամ եւ մամուլ տալու տրամադրութիւն ունեցող Երրորդ Միջազգայինը ներսում՝ Թիֆլիսում չէր օգնում նրանց Կեդրոնական Վարչութեան մի թերթ հրատարակելու համար (թէեւ «Ազատ Եկեղեցու» կողմնակիցներին օգնում էր) եւ Կեդրոնական Վարչութիւնը Ամերիկայից էր դրամ ուզում Թիֆլիզում թերթ հրատարակելու համար։ Սա աչքակապութի՞ւն էր թէ մի ուրիշ անորակելի բան։

Մեր կուսակցութեան վերաբերմամբ «բարեացակամ» եղող Խորհրդային կառավարութիւնը ոչ միայն մեր ընկերների նամակները փոստից գրաւում էր, այլ նաեւ նա պահանջում էր, որ մեր շարքերից հեռացնենք հին գործիչներին, որոնք զոհողութիւններ էին արել կուսակցութեան համար եւ կանգնած էին՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը Լենինի կուսակցութեան հետ միացնելու համար Նազարբէգի սկսած շարժման դէմ։

Ինձ վրայ ամենածանր տպաւորութիւն թողեց այն բանը, որ Սիմէոն Հովեանի անդամութիւնը ունեցող Կեդրոնական Վարչութիւնը հեռացնում էր կուսակցութիւնից Սիմէոնի եղբօր Իսահակին՝ յայտարարելով նրան «սպեկուլեանտ» եւ մատնելով Չեկայի կամայականութեան։

Ես շատ մօտ յարաբերութիւն եմ ունեցել Հովեանի ընտանիքի հետ։ Ամբատը, Սիմէոնը, Իսահակը, Վարդանը (Սարգիս), Արշաւիրը, Ամբատի մի աղջիկը եւ մի տղան բոլորն էլ Հնչակեաններ են եղել։ Առաջին երեքը չեն խնայել ոչ մի զոհողութիւն կուսակցութեան համար։ Բաթումում Ամբատ Հովեանի բնակարանը եղել է կուսակցական կեդրոնատեղի Մանթաշեւի գործարանում, որի մի ճիւղի կառավարիչն էր նա, մի քանի հարիւր Հնչակեաններ էին տեղաւորուած մեծ մասամբ նրա Ամբատի շնորհիւ։ Ցարական բռնակալութեան ամենածանր օրերին մեր կուսակցութեան արխիւը պահուել է նրա բնակարանում։ Մի անգամ նրա որդին ելեկտրական ճրագի սիւնի վրայով իր կեանքը վտանգելով՝ փախցրել է մեր արխիւը եւ ազատել ոստիկանութեան ձեռն ընկնելուց։ Իսահակը նոյնպէս նուիրուած էր կուսակցութեան։ Հովեան եղբայրների յարաբերութիւնները իրար հետ շատ մտերմական էին միշտ, բոլորն էլ առանձնապէս սիրում էին Սիմէոնին, եւ ահա Սիմէոնը իր եղբայր Իսահակին յայտարարում է «սպեկուլեանտ», նրան տալիս է կուսակցական որոշումով ու կնիքով այնպիսի մի վկայական, որը Չեկան պիտի գործածի նրան ոչնչացնելու համար, երբ որ յարմար ժամանակը հասած համարի։

Չեմ կարողանում ինձ համոզել, թէ Իսահակը կամ Սարգիսը կարող էին իրենց կուսակցութեան վերաբերմամբ յանցանք գործած լինել, որովհետեւ նրանք միշտ հաւատարմօրէն էին ծառայել նրան։ Հաւանօրէն համայնավարները արդէն սկսել էին մեր կուսակցութիւնը կազմալուծել եւ այդ ձեւով, այսինքն՝ Կեդրոնական Վարչութեան կամ Թիֆլիսի մասնաճիւղի միջոցով կուսակցութիւնից հեռացնելով նրա անցեալ ունեցող գործիչներին։

Միւս 181 արտաքսուածների անունները չէին տրուած իմ նամակագրի նամակում։ Դրա համար էլ դժուարանում էի որոշել, թէ նրանք ի՞նչ արժէք են ունեցել կուսակցութեան մէջ։

Բայց կար Լազօն, նա, որ 1905ին հանգուցեալ Արամ Աշըքբաշեանի հետ փրկել էր մեր կուսակցութիւնը եւ չէր թողել, որ նա ձուլուի Լենինի կուսակցութեան հետ։ Նա միմիակ էր մնացել Կեդրոնում։ Քիչ էր մնացել, որ արձակէին նրան էլ։ Համայնավարները 16 տարի յետոյ բնականաբար պիտի փորձէին 1905ի իրենց կողմնակիցների պարտութեան վրէժը լուծել, մանաւանդ որ «նա դէմ է եղել կուսակցութեան կեանքում թարմ հոսանք մտցնելուն», այսինքն՝ կուսակցութիւնը համայնավարների պոչին կապելու։ Եթէ նրան ձեռչտուին բացարձակապէս՝ միմիայն նրա համար էր, որ նա արտասահմանում ժողովրդականութիւն էր վայելում, մինչդեռ Կեդր. Վարչութեան միւս անդամները ոչ մի ժողովրդականութիւն չունէին։ Լազոյին պահեցին կուսակցութեան մէջ՝ մինչեւ որ կուսակցութիւնը լուծուած յայտարարուեց նրա պաշտօնակիցների կողմից։ Մի քանի ամիս յետոյ նա մեռաւ, հաւանօրէն չկարողանալով տանել կատարուած անիրաւութիւններն ու բռնութիւնները կամ ո՞վ գիտէ որովհետեւ նրա անունը արտասահմանեան Հնչակեաններին խաբելու համար այլեւս պէտք չէր։ Նա գուցէ «սրտի պայթիւն» էր ունեցել կամ որեւէ սրսկում էր ստացել իր արեան մէջ «շուտ բժշկուելու համար» (նա հիւանդանոցում մեռաւ), եւ տարել էր իր հետ իր վշտերը, վըրդովմունքները ու... մահուան գաղտնիքը։

Այո՛, Կովկասից ստացածս նամակները օրից օր աւելի հիասթափութիւն էին առաջացնում իմ մէջ, մանաւանդ որ Խորհրդային ներկայացուցիչների գործունէութիւնն էլ Իրանում ոչ մի լաւ բան չէր խոստանում ոչ հայութեան, ոչ էլ աշխատաւորութեան։

Այս մասին գրում էի արտասահման շատ ընկերների, որոնցից շատերի մէջ էլ բեկում էր առաջ եկել ի վնաս բոլշեւիկների, բայց դեռ թաղնուած էր մնում ամէն ինչ։

***

Վերջապէս, ստացայ Կեդրոնական Վարչութիւնից իմ նամակների պատասխանը, որ ուղարկուած էր ոչ փոսթով եւ իմ ձեռն անցաւ շատ ուշ։ Գրուած էր 1923 թ. փետրուարի 2ին, եւ ստացայ նոյն տարուան Յուլիսի վերջերին։

Ահա Կեդրոնի նամակը բառացի կերպով·

«Իր ժամանակին Կեդր. Վարչ. ստացել է ձեր նամակը Տէր Յարութիւնեանի ձեռքով, որպէս նաեւ ընկ. Ս. Տաշիրին ուղղած գրութիւնը:

«Ձեր առաջին նամակում եղած հարցումները եւ տեղեկութիւնները ռուսական միսիայի եւ Հայաստանի Հանր. նախագահին հաղորդելու մասին՝ մենք, զանազան նկատումներով, ի կատար չենք ածել: Այդ տեսակ հարցեր գործնական ոչ մի նշանակութիւն չէին կարող ունենալ, եւ, որ գլխաւորն է, մի կառավարութեան ներքին գործերի նկատմամբ կողմնակի կուսակցութեան միջամուխ լինելու ցանկութիւնը կարող է ոչ միայն ցանկալի հետեւանքները չի տալ, այլ եւ բացասական ներգործութիւն ունենալ:

«Կուս. Ընդհ. Պատգամ. Ժողովի մասին չորս տարուց ի վեր աշխատում ենք, սակայն, դժբախտաբար, յաջողութիւն չունեցան մեր ջանքերը: Վերջին անգամ Ամերիկայի ընկերներից մէկը, Զագիկեանը, մեր որոշ յանձնարարականներով եւ շրջաբերականներով ամիսներից ի վեր մեկնել է Ամերիկա, որպէսզի այնտեղից դրամական որոշ եւ անհրաժեշտ ֆոնտ ստեղծուի, Կեդր. Վարչ. անդամների եւ Կովկասից գնացող պատգամաւորների ծախսերը հոգալու համար: Թէ ի՞նչ հետեւանք կ'ունենայ ընկ. Զագիկեանի առաքելութիւնը, դեռ յայտնի չէ: Մի բան պարզ է, որ առանց Ամերիկայի դրամական օգնութեան, մենք ոչ մի հնարաւորութիւն չենք ունենալ Ընդհ. Պատգ. Ժողովին ներկայանալու:

«Կովկասի եւ Պարսկաստանի խորհրդաժողովի հարցն այլ է, դա աւելի դիւրութեամբ կը յաջողուի: Ալեքսանդրապոլի ընկերներից բժ. Մնացականեանին յանձնարարել ենք, որ այնտեղ կազմակերպութիւններ սրուին եւ պատգամաւորներ ընտրուին: Դուք եւս աշխատէք կազմակերպչական գործն առաջ տանել, նախօրօք որոշ ֆոնտ գոյացնելով, որպէսզի երբ որ խորհրդաժողովի օրը եւ տեղը որոշենք, այդտեղի պատգամաւորները հնար ունենան ժամանակին խորհրդաժողովի վայրը գալու:

«Որովհետեւ այդտեղ սկսուել են պարլամենտական ընտրութիւնները, հրահանգում ենք, որ բացի Կոմ. կուսակցութիւնից ոչ մի հոսանքի հետ բլոկ չպէտք է կազմել, եթէ այս կամ այն պատճառով սեփական թեկնածուներ հանդէս չբերէք:

«Ընկ. Լազօն, Երկաթը եւ Կուս. հիմնադրուհի ընկ. Մարօն, առհասարակ Կեդր. Վարչ. բոլոր անդամները գտնուում են Թիֆլիսում»:

Նամակը ստորագրել էին՝ ի դիմաց Հնչ. կուս. Կեդր. Վարչ.» ատենադպիր՝ Դոք. Ս. Տաշիր, ատենապետ՝ Վ. Մարսեան:

«Հայրենիք» ամսագիր
(1939 թիւ 6 Ապրիլ):

Ահա կեդրոնական վարչութեան Հնչակեան կուսակցութեան մասնաճիւղերին ուղղած շրջաբերական նամակը, որով նա յայտնում էր «Հնչակեան կուսակցութեան յարումը Մոսկուային»:

«Սիրելի ընկերնե՛ր,

«Սրանից մօտ վեց ամիս առաջ Կեդր. Վարչութիւնս մի ընդարձակ յայտարարութիւն ուղարկեց Երրորդ Ինտերնացիոնալի Դ. կոնգրեսին, խնդրելով որ մեր կուսակցութիւնն անդամ ընդունի իր մէջ, իբրեւ կոմունիստական աշխարհայեացք եւ հիմնական դաւանանք ունեցող կազմակերպութիւն:

«Կոնգրեսի աշխատանքների աւարտումից յետոյ, Երրորդ Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտէից հեռագիր ստացանք, որով մի ներկայացուցիչ էին խնդրել բանակցելու համար: Մենք ուղարկեցինք ընկեր Երկաթը Մոսկուա: Բանակցութիւնների մանրամասնութիւնները աւելորդ համարելով գրել ձեզ, ուղարկում ենք Կոմինտերնի Գործադիր Կոմիտէի որոշումը մեր յայտարարութեան առթիւ:

«Ընկերնե՛ր, գիտէք, որ քաղաքական հանգամանքները 35 տարի առաջ բոլորովին այլ էին քան թէ այժմ: Այնպիսի հսկայական փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել որ աւելորդ է խօսել: Մեր կուսակցութեան հեռաւոր նպատակը սկսուած է եւ կոմուն. կարգերի տիրապետութիւնը իր թափի մէջ է: Մեր պաշտպանած ամենաառաջին հարցը՝ Տաճկահայ խնդիրը այսօր գերազանցապէս այլ պատկեր ունի, քան թէ 35 տարի սրանից առաջ: Ինչ լուծում էլ ստանայ այդ հարցը, նա չի լինել 45 տարի մեզ չարունակ խաբող եւ յօշոտող Անտանտի ձեռքով, այլ միայն եւ միմիայն Խ. Ռուսաստանի ձեռնտուութեամբ մասնաւորապէս եւ կոմունիստ կուսակցութեան ջանքերով ընդհանրապէս:

«Ահա թէ ինչո՞ւ ամէն կերպ պէտք է աշխատել մեր բախտը կապել Կոմինտերնի եւ Կոմունիստ Կուսակցութեան հետ մեր պաշտպանած ժողովրդի եւ դասակարգի բախտն եւս նոյն Խորհրդային կառավարութեան բախտի հետ անպայմանօրէն: Ունենք այժմ մեր խորհրդային Սոցիալիստ Հայաստանը, որը մեր իտէալների իրականացումն է եւ նա կարող է միայն ամենալայն թափով եւ փայլուն կերպով իրագործել մեր փայփայած իղձերը: Ուստասանում, առանձնապէս, մեր գոյութիւնն իբրեւ ինքնուրոյն կուսակցութիւն կորցրել է բոլորովին իր նշանակութիւնը եւ գոյութեան իրաւունքը: Տասնեակ տարիներ առաջ կոմ. սկզբունքներ ընդգրկած մի կուսակցութիւն կարո՞ղ է ինքն իրեն անձնասպանութեան մատնել, երբ այդ կոմ. իրաւակարգը հաստատուել է, եւ համաձայն Կոմինտերնի 21րդ յօդուածի՝ նոյն սկզբունք դաւանող մի այլ կուսակցութիւն գոյութիւն ունենալ չի կարող: Ահա թէ ինչո՞ւ, երբ նորերս Կոմինտերնից վերըստին գրութիւն ստացանք միութեան խնդիրը անյապաղ կարգա-

գրելու համար, համաձայն ներփակեալ պայմանների, մենք որ ըսկզբունքով վաղուց ընդունել էինք միութեան խնդիրը եւ միմիայն տեխնիկական հանգամանքների պատճառով ժամանակաւորապէս յետաձգել, բարւոք համարեցինք ընդ առաջ գնալ եւ պատուաւոր կերպով յարել մեր գաղափարակից մեծ կուսակցութեան, առանց նացիոնալիստական ձղճիմ հաշիւները ուշադրութեան առնելու: Այս է պահանջում մեր կուսակցութեան պատիւը եւ 35 տարուան ընդգըրկած վեհ սկզբունքները:

«Գրելով սոյն տողերը, յոյսով ենք, որ արտասահմանեան մասնաճիւղերն էլ կը հետեւեն սոյն որոշման վարուելով Կոմինտերնի ներփակեալ բանաձեւի հետ:

«Ի դիմաց Հնչ. կուս. Կեդր. Վարչութեան՝

Ատենադպիր՝ Վ. ՄԱՐՍԵԱՆ
Ատենապետ՝ ԵՐԿԱԹ
Տոքթ. Ս. ՏԱՇԻՐ
ՄԱՐՕ ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆ

* * *

Անցնինք, սակայն, Երրորդ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի գործադիր Կոմիտէի նախագահութեան բանաձեւի մէջ յիշատակուած պայմաններին, որ իր Շրջ. նամակի հետ Հնչակեան Կեդր. Վարչութիւնը ներկայացնում էր մասնաճիւղերին եւ խորհուրդ տալիս սրանց այդ պայմանները գործադրել:

«ա) Հնչակեան կուսակցութեան Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը եւ նրա Կեդրոնական Վարչութիւնը Թիֆլիսում պէտք է հրաժարուեն իրենց միջազգային միութիւնից:

«բ) Դիմել Հնչակեան բոլոր կազմակերպութիւններին եւ առաջարկել ձուլուել տերիտորիալ Կոմ. Կուսակցութեան մէջ:

«գ) Դիմել Ռուս. Կոմ. Կուսակցութեան Կենտրոնական Վարչութեան՝ խնդրելով Հնչակեան կազմակերպութեան Ռուսաստանի անդամների ընդունելութիւնը Ռուս. Կոմ. Կուսակցութեան մէջ:

«դ) Հնչակեան Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը չի կարող ընդունուել Ռուս. Կոմ. Կուսակցութեան մէջ հաւաքաբար, բացառութիւն կարող է արուել ընդունելութեան պայմանների մասին համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ միայն պրոլետարական տարրերի համար: Ոչ-պրոլետարական տարրերը ընդունւում են միայն պերսոնալ կերպով (անհատաբար):

Արտասահմանի Հնչակեան կազմակերպութիւնների վերաբերմամբ՝

«Ամերիկայի Հնչակեան կազմակերպութիւնը պէտք է ձուլուի համամերիկեան «Ուըրքըրս Փարթի» կազմակերպութեան հետ: Դրա համար անհրաժեշտ է տանել երկար նախնական աշխատանք Հնչակ-

եան կուսակցութեան յեղափոխական տարրերի մուտքի համար ամերիկեան «Ուըրքըրս Փարթի»ի մէջ որը համակրում է Կոմինտերնին:

«Բ) Հնչակեան կուսակցութեան բուլկարական կազմակերպութեան խնդրի որոշումը յանձնել բուլկարական Կոմ. կուսակցութեան իսկ Բալկանեան այլ երկիրներում միեւնոյն աշխատանքը անցկացնել Կոմինտերնի ներկայացուցիչների միջոցով:

«Գ) Հնչակեան կուսակցութեան Տաճկաստանի կազմակերպութեան վերաբերեալ Կոմինտերնի Գործադիր Կոմիտէի Նախագահութիւնը անժամանակ է գտնում տաճկական կոմունիստ կուսակցութեան լիակատար ձուլումը Հնչակեան կուսակցութեան հետ»:

Կոմինտերնը Հնչ. կուս.ը կը նկատէ համակրող...

Ծ. Հ. Գ.— Սոյն պայմանները մերժուեցան եւ Հնչ. կուս.եան 1924ի Աթէնքի Ը. Պատգմ. Ժողովը ինքնուրոյն եւ անկախ գործելու որոշում առաւ:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ 1918Ի ՇՐՋԱՆԻՆ

ԱՍՏՐԱԽԱՆ

ԲԱՆԲԵՐ – Աստրախան, 1915: Հասարակական-քաղաքական եւ գրական շաբաթաթերթ: Օրկան Հնչակեան Կուսակցութեան: 4 էջ (51×35 սմ.): Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Վահան Ղուկասեան: Խմբագիրներէն՝ Էմիլ (Գր. Քհն. Մկրտումեան):

ՊԱՔՈՒ

ՄԵՐ ՕՐԵՐ – Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Պաքուի շրջանային մասնաճիւղի օրկան. խմբագիր՝ Սահակ Մուրատեան: Խմբագրական մարմին: 1918: Տպ. Երեւանցեան: 4 էջ (42×29):

ՇԵՓՈՐ – Քաղաքական օրաթերթ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան: 1918: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Երուանդ Պալեան: 4 էջ 46×31 սմ.): Շարունակութիւնը ՄԵՐ ՕՐԵՐու:

ԹԻՖԼԻՍ

ԳԱՂԱՓԱՐ – Գրական, հասարակական, քաղաքական եւ տնտեսական օրաթերթ (երկօրը մի անգամ): Հրատ.՝ Հնչակեան կուսակցութեան: Արտօնատէր-հրատարակիչ՝ Ա. Մահտեսի Յակոբեան: Խմբագիրներ՝ Սիմոն Հովիւեան (Տոքթ. Ս. Տաշիր), Վահան Մարսեան եւ Լազօ, 1916–1917: 4 էջ (52×35 սմ.): (Կազմուած հաւաքածոն լման – Գահիրէ):

ՍՕՑԻԱԼ ԴԵՄՕԿՐԱՏ – Պարբերաթերթ, 1917: Հրատ. Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան: Խմբագրական մարմին: Մ. Սէֆէրեանը իբրեւ խմբագրապետ կը յիշատակէ՝ Վ. Մարս (Վահան Ղուկասեան):

ԿԱՅԾ – Կիսապաշտօնական օրկան. հրատ. Ս. Դ. Հնչակեան Կու-

սակցութեան Հայաստանի Գործադիր Մարմինի։ 1918։ Խմբագրական մարմին։ Արտօնատէր՝ Սեդրակ Մուրատեան։ 4 էջ (53×35 *սմ.*)։ *Խմբագիր՝ Եդուարդ Զոփուրեան։*

ԳՈՐԾԱՒՈՐ – *Օրկան Ս.Դ.Հ.Կ.ի Թիֆլիսի մասնաճիւղի։ Շաբաթը անգամ մը*։ 1919։ *Խմբագրական մարմին*։ 4 *էջ* (53×36 *սմ.*)։ *Խմբագիրներ՝ Ս. Տաշիր եւ Վ. Մարսեան։*

ԹԱՒՐԻԶ

ԶԱՆԳ – *Շաբաթաթերթ*։ 1910–1922։ *Հիմնադիր–խմբագիր՝ Ալեքսանդր Տէր Վարդանեան։ Հրատ.՝ Ս.Դ.Հ.Կ.ի։*

ՊԱՅՔԱՐ – *Օրկան Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան*։ 1918–19։ *Խմբ. մարմին։*

⁂

Թիֆլիսի Հնչակեան Կեդրոնական վարչութիւնը՝ Վեհիպ Փաշայի Սարդարապատ խուժելու նախօրեակին հրատարակած է թիւ 4 կոչը. («Երիտ. Հայաստան», Օգոստոս, 1918ի թիւի մէջ, արտատպած է. կու տանք հատուածներ՝ որոնք ցոյց կու տան, թէ ինչպի՛սի հոգեբանական վիճակ կը տիրէր 1918ի Թրքական վտանգաւոր յառաջխաղացքի օրերուն Անդր-Կովկասի մէջ։

– Համաշխարհային աւերիչ պատերազմը սոսկալի աղէտով է վերջանում։

– Այն վայրկեանին երբ համառուսական դեմոկրատիայի ջանքերի շնորհիւ խաղաղութեան բանակցութիւններ են վարում թէ՛ Արեւմտեան եւ թէ՛ Կովկասեան ռազմաճակատներում – ռուսական զօրքերը մի խելակորոյս փութկոտութեամբ թողնում են իրենց պարտականութեան վայրը... եւ փախչում ճակատից...։

– Փախչում են մի տարերային անզուսպ, սանձարձակ աճապարանքով։

– Ի՞նչ սոսկալի աղէտի կարող է ենթարկուել մեր ընդհանուր հայրենիքն առ հասարակ եւ Կովկասը մասնաւորապէս, սարսափելի՛ է երեւակայել անգամ։

– Ռուսաստանի Մեծ Յեղափոխութեան փառաւոր նուաճումները անխուսափելիօրէն չարաչար վտանգի մէջ են։

– Մէկ կողմից հաշտութեան բանակցութիւններ, միւս կողմից՝ դատարկ, աւերակ ռազմաճակատ՝ իր եղկելի մնացորդներով...

– Ո՞վ պէտք է հաշտութեան պայմանները իրագործել հարկադրի, երբ ճակատը թափուր է, եւ զօրքը փախստական։

– Արդէն չարագոյժ լուրերը վաղուց ի վեր հաղորդեցին թրքական հորդաների բուռն եւ անարգել յառաջխաղացումը դէպի մեր երկրի սահմանները։

... Վտանգի մէջ է ոչ միայն հայ ժողովուրդը, թէ սահմանի

այս թէ այն կողմը, այլեւ Կովկասեան բոլոր ժողովրդները ռուսական մեծ յեղափոխութեամբ ձեռք բերուած փառաւոր նուաճումները...

... Այս տխուր հեռանկարի առաջ կանգ առած, կոչ ենք անում նրանց, որոնց համար թանկ են ազատութեան փրկարար նուաճումները՝ ոտքի ելնել եւ Կովկասեան թափուր ռազմաճակատը լցնել նորանոր, յուսալի յեղափոխական մարտիկներով։

Համառուսական դեմոկրատիայի առաջադրած՝ ժողովրդների ինքնորոշման փառահեղ նշանաբանը վտանգի մէջ է, եւ Էնվէր փաշաների ու Վիլհէլմների յաղթանակը մօտալուտ է՝ եթէ այս ահարկու վայրկեանին հայ դեմոկրատիան մասնաւորապէս եւ Կովկասի զանազան ժողովուրդները ընդհանրապէս՝ անտարբեր մնան ու թոյլ տան քրտական ու թրքական հորդաներին մեր երկիրը խուժել, աւեր ու կողոպուտ սփռելով ամենուրեք....

Այժմ կամ երբեք... *ճակատը*, որպէս եւ թիկունքը պէտք է պաշտպանուեն ամենայն պատահարներից եւ աղէտաբեր անակընկալներից։ Պէտք է պաշտպանուին ինչ գնով էլ լինի մարդկային ինչ ջանքեր էլ որ պահանջուին։

Ճակատը եւ թիկունքը պէտք է պաշտպանուին եւ ժողովրդների ինքնորոշման լոզունգ ապահովուի ամէն տեսակ ոտնձգութիւններից, մահառիթ հարուածներից...։

Ճակատը պէտք է պաշտպանուի, որպէսզի հաշտութեան պայմանները թելադրողը ո՛չ Էնվէր-փաշան եւ ո՛չ էլ քսաներորդ դարի մեծ եղեռնագործ Վիլհելմ արքան լինի, այլ ռուսական դեմոկրատիան եւ նրա ռահվիրաները...

Պէտք է Թրքահայ ժողովուրդը այսքան խոշտանգումներից յետոյ իր վաղուցիհետէ փայփայած ինքնորոշումն, այո՛, նաեւ անկախութիւնը ձեռք բերի, իր ֆիզիքական գոյութիւնն ապահովի։ Պէտք է՝ վերջապէս, Կովկասը զերծ մնայ ահաւոր փորձանքներից, եւ յեղափոխութեան փառաւոր նուաճումների փոխարէն աւեր, բռնութիւն, հակա-յեղափոխական մռայլ մղձաւանջներ չսնուցանէ իր գրկում...

Վայրկեանը խորհրդաւոր, պատմական ու նշանակալից է։

Ընդհանուր սթափում, զգուշաւոր քայլեր... ու ապահովուած է մեր երկրին ապագայ զարհուրելի աղէտներից...

Գործի, ուրեմն...

Կեցցէ՛ ժողովուրդների ինքնորոշման վսեմ նշանաբանը։

Կեցցե՛ն ռուսական մեծ յեղափոխութեան մեծ լոզունգները – սոցիալիզմի փառահեղ յաղթանակները...։

Թիֆլիզ 1918 Փետր.   Ս. Դ. Հնչ. Կուս.եան Կեդրոնական
Վարչութիւն

Փետրուար 18ի, 1918ի թիւ 4 թռուցիկի առթիւ դարձեալ Երկաթ (Ա. Պապեան) ստորագրութեամբ գրութիւնը Թիֆլիսի Կեդրոնէն ղրկուած կը պարզէ Անդրկովկասի կացութիւնը.

Կը պարզուի՝

– Անդրկովկասի մէջ ամենայն իշխանութեան բացակայում:

– Իսլամ զինեալներու երեւան գալը Գանձակում՝ թալան, բռնաբարութիւն, գիւղերու կործանում:

– Այդ բոլորը խաներու եւ պէկերու (Մուսաւաթական) եւ մոլլաներու դրդումով:

– Նոյն մթնոլորտը Ախալցխայի եւ Ատրպատականի կողմը:

– Կովկասեան ճակատի ռուս զօրքի ապազինումը եւ Հայաստանի զօրաճակատի կատարեալ մերկացումը:

– Մեծամասնականների ժամանակաւոր կառավարութեան անորոշութիւնը:

– Ռուսական պետական կազմի ընդհանուր քայքայումը:

– Նիւթական եւ դրամական միջոցների բացակայութիւնը, աւելացնելով դրան նաեւ հայերին համակրող եւրոպական պետութիւնների կողմից որեւէ օգնութեան բացակայութիւնը:

– Հայ փախստականների սոսկալի չքաւոր դրութիւնը:

– Վերջապէս ազգային դեմոկրատական ղեկավար մարմնի բացակայութիւնը, որ կարողանար ուղղութիւն տալ Հայկական Հարցին եւ ուղղամիտ ճանապարհով եւ գործողութիւններով հասցնէր նրան իր հարկաւոր ընթացքին:

Ահա թէ ինչ տեսակ են ներկայ մոմենտի պատմական փաստերը, որոնց առաջ մենք, հայ դեմոկրատներս, չպէտք է փակենք մեր աչքերը:

– Որպէս Հնչակեան ներկայացուցիչ վճռական յայտնեցի, որ Անդրկովկասի Կոմիսարիատը բացառապէս կազմուած ըլլայ Յեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից եւ ո՛չ երբեք ազգային:

– Մահմետական ներկայացուցիչը (Ատրպէյճան) պէտք է ըլլայ ոչ թէ պէկ կամ խան, այլ դեմոկրատ խաւերէն... այս մտքին համաձայն էին Մենշեւիկներու եւ էսէրներու մեծամասնութիւնը... պարոններ Ժորդանիային ու Գեգեչկերիին հաճելի էր կառավարելու համար հրաւիրել Մահմետական չորս խոշոր կալուածատէրերի ներկայացուցիչները... որպէս թէ սո՛վ կար դեմոկրատ ներկայացուցիչի: Կոմիսարիատի անկարողութիւնը... պանտերու ազատ գործունէութեան կը նպաստէ:

– Անդր-կովկասեան հանրապետական իշխանութիւնը պէտք է վերակազմուի եւ Անդր-Կովկասեան ներկայ իշխանութիւնը հրաժարի... (Սէյմը – Հ. Գ.):

Վրացական եւ հայկական ջոկատները տկար են...

– Ռուսերու քաշուիլը ճակատէն աղէտ է...

– Ապազինումը աստիճանաբար պէտք է ըլլար ռուս զօրքին:

– Պէտք է կազմակերպուի Թուրքաց զօրքի յարձակումից ազգաբնակչութեան պաշտպանելու գործը:

Ս. Դ. Հ. Կ.ի դիրքը... Ներկայ մոմենտը պահանջում է հայ դեմոկրատիայից զէնքը ձեռին՝ պատրաստ լինել պաշտպանելու ներկայ Յեղափոխութիւնը եւ այն ազգաբնակչութիւնը որ մնում է անպաշտպան ռուսաց զօրքի մեկնելու եւ զօրեղ, լիազօր կառավարութեան բացակայութեան պատճառով...»:

Ա. Երկաթ

Թիֆլիս (Հնչ. Կեդր. Վարչութեան Ատենապետ)

ՊԱԹՈՒՄԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ԱՌԹԻՒ

Ս. Սապահ Գիւլեան – 1918 Օգոստոս 31, «Երիտ. Հայաստան» – Խմբագրական.–

«– Կովկասեան հայութիւնը, Սէյմը, Կոմիսարիատը եթէ հարկադրուած էր ժամանակաւոր Գոմբրոմիսների յարմարումների, նա... ռուսա-Հայաստանի անունով ստորագրութիւն կրնար դնել: Երբ Սէյմի անդամները իրենց իրաւասութեան սահմաններէն դուրս գալով խօսել, տնօրինել են Հայկական Դատի, Տաճկահայ խնդրի էլ անունով, այդտեղ նրանք իրաւասութեան զեղծում են գործել:

«Երբ ստիպողականութեան տակ... Հայկական 6 Նահանգներու եւ Կիլիկիոյ մասին, այսինքն բուն Հայկական Դատի մասին իրենք ո՛չ մի իրաւասութիւն, ո՛չ մի ձեռնհասութիւն, ո՛չ մի պատուիրագիր, լիազօրութիւն ունէին, օրինաւոր միակ ներկայացուցիչը այն մարմինն էր, որուն անունն էր Հայ Ազգային Պատուիրակութիւն:

«.. Սէյմի հայ անդամները չարաչար սխալուել են»:

Ազգերու Լիգան եթէ մէջտեղ պիտի գայ, կը գրէ Ս. Սապահ Գիւլեան 1918ի 7 Դեկտեմբերի «Ե. Հայաստան»ի մէջ – ապա քաղաքական հնացած ձեւերը, հովանաւորութիւն, հրաշխաւորութիւն եւ, նա մանաւանդ խնամակալութիւն՝ դրանք բոլորը կորցնում են իրենց գոյութեան իրաւունքը եւ անհաշտելի են դառնում նորագոյն իրաւունքի եւ քաղաքակրթութեան պահանջին:

– Դնել Հայաստանը խնամակալութեան տակ, կը նշանակէ առաջուց Հայ Ազգի ստեղծագործող ընդունակութիւնը անդամալուծել, հայկական պետութիւնը խաղալիկ դարձնել արտաքին եւ ներքին խարդաւանանքների:

– Եթէ ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը պիտի ճանչցուի, ապա նա պիտի ճանչցուի իր բոլոր հետեւանքներով, նա մանաւանդ Հայ Ազգի վերաբերմամբ, որ Ազգ լինելու ամէն ստորոգելիներ ունեցած է երկար դարերից ի վեր:

– Եթէ քաղաքական հաւանութեան խնդիր կայ – այդ հաւանութիւնը մենք նոր չէ որ ցոյց ենք տուել, այլ շա՜տ ժամանակներ առաջ:

– Մենք, անկախ հայրենիք պահելու թէ՛ ընդունակութիւնը եւ թէ՛ ստորոգելիները ունենք:

– *Խնամակալուող* Հայաստան, լինի նա իր տիրապետուողներից անջատուած, դա ո՛չ միայն մեզ համար ընդունելի չէ, ո՛չ միայն մեր ազգային արժանապատուութեան դէմ է. այլ դա կը լինի աղաղակիչ, մի այնպիսի անարդարութիւն, որի դէմ մենք բողոքելուց, կռուելուց չենք դադարել:

– Եւ այդ կռիւը կը լինի շարունակութիւնը մեր Արդար Դատի:

– Մեր իրաւունքը մուրացածոյ հիմունքների վրայ դրուած չէ, այլ իրական ուժերի:

Այդ ուժը մենք երեւան ենք բերել այս պատերազմի ընթացքում եւ մեր Յեղափոխական Շարժումներով...

– Մենք վճռել ենք մեզ հետեւողական մնալ:

– Պատմական Միացեալ Հայաստանի բացարձակ Անկախութիւն – դրանից դուրս ամէն բաղկացութիւն անընդունելի է»:

***

– Ի՞նչ, մի՞թէ անգամ մը եւս թուրքին հրամցուցած իւղոտ պատառն ու քաղցր գինին պիտի գինովցնեն Անգլիան, Ֆրանսան եւ անոնք մոռացութեան մատնելով մեր Դատը, խեղճ հայը տան դարձեալ հայակեր գազանին թաթը:

– Ո՛չ երբեք, եթէ հայը չպիտի ունենայ իր ազատութիւնը, պարապ բաներ էին, ուրեմն, արդարութեան անունով ըսուած-խօսուածները, չի կայ ուրեմն արդարութիւն եւ հետեւաբար չկայ խաղաղութիւն: Հայը պէտք է որ ունենայ եւ պիտի ունենայ իր ազատութիւնը, դա՝ արդարութեան պահանջն է, դա՝ պատմութեան վճիռն է եւ չէ կարելի արգելք հանդիսանալ պատմութեան ընթացքին, ան իր որոշ ուղին ունի»:

«Ն. Հայաստան», 1918 Դեկտ. 7 Արամ Յ. Կիզիրեան

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Թիֆլիսէն 2 Մարտ 1917ին «Երիտ. Հայաստան»ին.–

«Ապրում ենք անակնկալների մէջ, ցարիզմը տապալուեց, երկիրը գրեթէ խաղաղ է: Քերենսկիի ժամանակաւոր կառավարութիւնը հետզհետէ կ'ամրանայ: Ոչնչացաւ նախկին ոստիկանութիւնը եւ նրան կից գրաքննութիւնը: Մարդը՝ քաղաքացին այստեղ էլ իրաւունք ստացաւ:

Թիֆլիսի Նախալովկայում հրապարակային ժողով: Ս. Դ.

Հնչ. կուս.եան անունով խօսեցին Կեդրոնի Ատենապետ Տօքթ. Արշակ Պապեան, Ն. Աբրահամեան, Լազօ եւ Յովակիմ Սոլովեան: Հայերու կողմից խօսեց «Մշակ»ի խմբագիր Համբ. Առաքելեան: Տասը հազար հոգի կը մասնակցէին հաւաքոյթին:

– Մեր կուսակցութիւնը եռանդուն գործունէութեան մէջ է: Ամէն կողմ գործիչներ ղրկելով կազմակերպչական գործը ընդարձակ սահմաններով յառաջ է տարւում:

«Ժամանակաւոր կառավարութեան նեցուկ եղող պետական բոլոր հաստատութիւններու մէջ, մեր կուսակցութիւնը իր ներկայացուցիչներն ունի: Մեզ կը յարգեն թէ Թիֆլիսի եւ թէ գաւառներու մէջ:

(Թիֆլիս նահանգը կառավարելու նպատակով կազմուած Գործադիր Ժողովի մէջ, մեր կողմից ընտրուած են Արշակ Պապեան եւ Ն. Աբրահամեան:

Ընկեր Ա. Պապեան 7 քուէ նուազ ստացաւ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ ընտրուելու համար:

(Ծ. Ցարիզմի օրով ընկ. Ա. Պ. 1906ին 3 տարի աքսորուած էր):

Ընկեր Եղուարդ Զօփուրեան եւ Արամ Ճէփիզեան բանտէն արձակուեցան: (Ասոնք բանտարկուած էին կամաւորական շարժումներուն մասնակցած ըլլալնուն համար):

Հնչակեան կուս.ը մտադրած է Կեդրոնի օրկան հրատարակել («Գործաւոր»): Ընկերներ հեռագրեցին Եգիպտոս՝ Ս. Ս. Գիւլեանին որ Թիֆլիս գայ եւ ստանձնէ թերթը:

«Ն. Հայաստան» կը հեռագրէ Թիֆլիս՝ (Յուլիս 9 1917ին)

Շմաւոնին (Կաֆեան) Ա. Պ.ին, Ն. Աբրահամեանին, Մելիք Բախտամեանին, Լազօյին, Ռ. Խանազատին, Սինիքին, Արտեմիւսին, Գրող Նար-Դոսին, Արշալոյս Մխիթարեանին, բանաստեղծ ընկ. Մոճոռեանին, Սոկրատ Խան Գելոֆեանցին, ընկերուհի Ֆլորա Վարդանեանին, ընկերներ Մելքոն Ասլիբէկեանին, Սինեցիին, Գարագաշին, Երեւան՝ Միրայր Միրզախանեանին որ՝

Ա – Ուժ տան տեղական կառավարութեան, հաշուեյարդարի ենթարկեն ցարիզմի մնացորդացը:

Բ – Մասնաւոր տեղ տան Հայկական Դատին:

Գ – Կուսակցական գործունէութիւնը տարածեն մինչեւ Հայկական Բարձրաւանդակը: Թղթակցին արտասահմանեան Հնչակեան թերթերուն:

***

«Ն. Հ.» նամակ Ռոստովէն՝ 1917 Մարտ.

– Բեդրոկրատի բռնկած յեղափոխութեան ալիքները հասան Ռոստով: Քաղաքը տօնազարդուեցաւ: Հին ռեժիմի պաշտօնէութիւնը ձերբակալուեցաւ: Իշխանութիւնը անցաւ ժողովրդի ձեռքը:

«Ս․ Դ․ Հ․ Կ․ Ռոսթով – Նոր Նախիջեւանի Մասնաճիւղը անմիջապէս լոյս ընծայեց մի քանի հազար հայերէն եւ ռուսերէն թռուցիկներ՝ ուր յիշեցնելով Յեղափոխութեան նշանակութիւնը դրեց Հնչակեան Բլաթֆորմը եւ պահանջները, որոնք հայ եւ ռուս հասարակութեան մէջ լայն արձագանգ գտան: Տեղական ռուս մամուլը «Պրիանշվսկի Կրայ», «Ռոստովսկայա Րէչ» եւ բանուորներու զինուորներու խորհուրդի թերթերը ամրողջութեամբ արտատպեցին այդ թռուցիկները:

«Ս․ Դ․ Հ․ Կ․ անդրանիկ հրապարակային ժողովը տեղի ունեցաւ «Ինքնավարութեան խորհրդարան»ի դահլիճին մէջ:

Ընտրուեցաւ նախագահութիւն՝ Ա․ Պալեան, Ն․ Ա․, խաչիկ Վարդանեան:

«Խօսեցան Լազօ, Բենիկ Վրդ․, իրաւաբան Լ․ Շահվերդեան, *«Մշակ»ի խմբագիր Հ․ Առաքելեան, ընկ․ Ե․ Ջիւանշիրեան (Սիպե*րիայից նոր վերադարձած) եւ ընկեր Շմաւոն Կաֆեան: Նաեւ Ռ․Ս․Դ․Բ․ Կուս․եան ներկայացուցիչ Արամայիս Երզնկան, հին ընկեր (Ստ․ Մալխասեանի եղբայրը) Յովհաննէս Մալխասեան:

Ընկ․ Շմաւոն Կաֆեան յոյս կը յայտնէ, որ նոր կառավարութիւնը բաւարարութիւն կու տայ *մանր ազգերի պահանջներին*:

Հնչակեան նուազագոյն պահանջնե՞րը – փոխել հին պաշտօնէութիւնը, հաստատել խօսքի, մամուլի, ժողովուրդներու եւ միութիւններու, բանուորներու ազատ միութիւններ:

Ազգային ինքնորոշում, կանանց իրաւահաւասարում, մահապատժի վերացում, Հիմնադիր ժողովի գումարում:

Մարտ 22ին Պետրոկրատի ընդարձակ դահլիճում տեղի ունեցաւ Ռոստով – Նոր Նախիջեւանի մասնաճիւղի ժողովը բազմամարդ, ռուս լրագրողներու ներկայութեան:

Ժողովը բացաւ Կեդրոնի Լիազօր Վահան Մարսեան․ յոտնկայս յարգուեցան Ռուսաստանի ազատութեան համար ինկած յեղափոխական մարտիկներու յիշատակը:

Ընկ․ Մարսեան անդրադարձաւ Ս․ Դ․ Հ․ Կ․ի ընդարձակ գործունէութեան Թուրքիա, Ռուսաստան եւ գաղութներու մէջ: Կանգ առաւ ռուսական Յեղափոխութեան շարժման մէջ Հնչակեաններու թափած ջանքի մասին, սկսած 90ական թուականներէն: (Բուռն ծափահարութիւններ):

Բ․ բանախօսն էր Զ․ Գունդի վաշտապետ ընկ․ Գայ (Հայկ Բժշկեան) Հնչ․ Զ․ գունդի մասին խօսեցաւ:

Գ․ խօսողն էր Մոսկուա ուսանող ընկ․ Տ․ Մարտիրոսեան:

Դ․ խօսողն էր ընկ․ Բուղաղեան, որ հին ռէժիմի օրով աքսորուած էր Ռոստով:

Այս Փեթրոկրատ դրկուեցաւ հեռագիր, ինքնակալական ռէժիմի տապալման եւ Ռուսաստանի Պրոլետարիատի յաջողութեան համար:

...Ալեքսանդրապոլի մէջ Գործադիր Մարմնի անդամ ընտրուած են Պ․ Մոճոռեան եւ Հ․ Ղազարեան:

... Վերակազմւում են Ալեքպոլի, Պաթումի, Պաքուի Հընչակեան մասնաճիւղերը:

(*«Ս․Դ․Հ․Կ․ Պատմութիւն» Ա․ Հատոր*, 1962, *էջ* 486):

– Դաշնակցութեան դէմ պայքարող հայ համայնավարները կը վայելէին Երեւանի «Արարատ», Ալեքպոլի «Արագած» եւ Սարդարապատ–էջմիածին «Արաքս» մասնաճիւղերու հովանաւորութիւնը:

«Նորք», Երեւան, թիւ 2, էջ 95–107ին մէջ –

«Ձտեսնուող ծաւալ ընդունեց (1920 Մայիս Երեւան) ցոյցը, Հնչակեան կուս․եան խմբակը լքեց սեփական դրօշը եւ միացաւ կոմունիստներուն»:

Հանրագիտարանի (Երեւան – Զ․) Հնչակեան կուս․եան մասին գրուած է, թէ Մայիսեան ցոյցերու կողմնակից եւ մասնակից էին Հնչակեանները․․․: Կ'աւելցնեմ – Մշեցի Մարգարը զոհ գնաց եւ 30 *հոգի ձերբակալուեցան․․․:*

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թիֆլիսի Հնչակեան օրկան «Գործաւոր» գրած է «Ղարաբաղի կռիւներից» խորագրով եւ այդ արտատպած է «Երիտասարդ Հայաստան» իր 13 *Սեպտ․* 1919*ի թիւին մէջ:*

– Երեւանից մեր թղթակիցը հաղորդում է, որ անցեալ տարուան Հոկտ․ 8ին, ընկերներ Արամ Տէր–Գրիգորեան եւ Պանդուխտը գնացել էին Անդրանիկի մօտ: Պանդուխտը նշանակուել էր Ղափանի շրջանի զինուորական ընդհանուր կառավարիչ եւ որ այդ շրջանին Նախիջեւանէն դէպի Ղարաբաղ ուղղուած գաղթականներէն մի քանի հազար հոգի ջարդող 30 *թաթարական ապստամբ գիւղեր էր խոնարհեցրել*․ անցեալ փետրուար ամսուն տկարութեան պատճառով Ղարաբաղէն դարձեր է Երեւան:

«Իսկ ընկ․ Արամ Տէր Գրիգորեանը որ նշանակուած է եղել *բաղալիոնի* առաջին վաշտի հրամանատար եւ Զաբուղի հռչակաւոր կռիւներին մասնակցել, վիրաւորուելով ձախ ոտից, Անդրանիկի հետ վերադարձել է եւ կարճ ժամանակով Թիֆլիս մեկնել:

«Ղարաբաղում միայն Զանգեզուրի շրջանում *Անդրանիկի խմբի կողմից* 104 *թաթարական ապստամբ գիւղեր են խոնարհեցուած*: Մինչեւ այդ ապստամբ գիւղերի ճնշումը, ցորենի թուփն արժէր 80 ռուպլի, բայց ճնշումից յետոյ գինն իջաւ 25 ռուպլիի: Այս շրջանում տակաւին մնում է 20 հազար ռուսահայ եւ թրքահայ գաղթականներ: Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը որոշել է ի պահանջել հարկին մինչեւ վերջին կաթիլ արիւնը կռուիլ Ատրպէյճանի լուծը իր վզին դնելու բոլոր փորձերի դէմ»:

Թիֆլիս «Գործաւոր» 1919

⁂

«Վրաց հանրապետական (Մենշեւիկ) կառավարութիւնը ընտրական այնպիսի սահմանափակ կանոններ մշակեց, որի արդիւնքն այն եղաւ, որ 130 պատգամաւորներ բացառապէս Վրացիներ եղան: Բայց չնայած այդ հանգամանքին, եթէ այս աչքի զարկուող Սոց. Դեմոկրատիայի *քանակը* համապատասխան *որակն* էլ պարփակէր իր մէջ, մենք կ'ողջունէինք: Սակայն այդ էլ չկայ, եւ մենք ականատես եւ ականջալուր ենք լինում այն հանապազօրեայ ճնշումներին, ոչ-վրացի քաղաքացիների իրաւունքների փառաւոր անտեսումով մամուլի ազատութեան սահմանափակումներին, հազարաւոր գործաւորների փողոց նետուելուն, որոնք տեղի են ունենում Սահմանադիր ժողովի ներկայութեամբ:

«Այսպիսի պայմաններում, չգիտենք որքան պատկառանք կ'ազդէ մի Սահմանադիր ժողով, որի նիստերին զուգընթաց քաղաքն աւազակների, գողերի, թալանչիների, մարդասպանների եւ անխիղճ «սեւ շուկայի» արհաւրալից ահաբեկութեանն է ենթակայ:

«Նրա սահմանուած պետական, ընդհանուր կառուցուածքը եւ Սահմանադրութիւնը կը լինեն պակասաւոր եւ միակողմանի:

«Այդ ժողովի աշխատանքներն այն ոգեւորիչ, թափ ազդող նշանակութիւնը չունին, ինչ որ անհրաժեշտ է համապատասխան հեղինակաւոր Գերագոյն Պետական Մարմնի համար»:

Թիֆլիս, «Գործաւոր» («Ե. Հ.», Սեպտ. 1919):

Նոյն խմբագրականէն.–

«Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ՝ Պրոլետարիատը եւ աղքատ գիւղացիութիւնը իրենց ոտքի տակ ամուր պատուանդան, ունենալով, մի կողմ նետեցին Հակա-յեղափոխական, գերազանցօրէն չափաւոր Սահմանադիր ժողովը, որ իր իրաւունքները ոտնահարելով, խրախուսանքը պիտի կարդար իր դասակարգային պատմական անհաշտ թշնամու պահանջներին եւ քմահաճութեան:

«Վրաստանի երբեմնի յեղափոխական դեմոկրատիան անհաւանապէս հեռացել է յեղափոխութեան նուիրական աւանդութիւններից եւ աշխարհահայեացքից եւ ընկել մի աներեւակայելի չարագուշակ ազգային մոլութեան, Շովինիզմի մէջ: Ազգային անկախութեան յաջողութեամբ արբշիռ, վրաց ժողովուրդի ղեկավարող կուսակցութիւնն ընտրել է տրամագծօրէն հակառակ ուղի, քան ինչ որ պէտք է որդեգրէր մի Ս. Դեմոկրատ խմբակցութիւն: Ինտերնացիոնալիստական Միջազգային նախկին սկզբունքներին յաջորդել են ազգայնական Շովէն, նեղ, անճանաչելի եւ անվերծանելի մտքեր ու յղացքներ...:

Այսպիսի արտասովոր կերպարանափոխութիւն մը կուսակցութեան դեռ նախընթացը չունի Յեղափոխութեան պատմութեան մէջ: Խորապէս ցաւալի, ողբալի երեւոյթ, հիւանդութիւնը մեծ եւ յուսահատեցուցիչ:

— Վրաստանի Սահմանադիր ժողովում ներկայացուցիչ չունեն ո՛չ միայն Վրաստանի մի երրորդ մասը կազմող տարբեր ազգութիւնները, իբրեւ...քաղաքացիներ, այլեւ ո՛չ մի այլ քաղաքական կուսակցութիւն՝ Ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան հետ անխզելի կապուած են, արհամարհուած...

Վրաստանի սահմանադրական ժողովը... Սահմանադրութիւն պէտք է մշակի *մի* ժողովուրդի համար, որի մէկ երրորդը իրաւազուրկ է...:

«Գործաւոր» Հնչ. Կեդրոնի Թիֆլիսի Օրկանին մէջ Բ. Սեւենք որ լիազօր ներկայացուցիչն էր Ս.Դ.Հ.Կ.ի Երեւան՝ «Հայաստանի Օրիէնթացիան» շարունակելի յօդուածներով կու տայ Ս. Դ. Հնչակեաններու տեսակէտը Հայաստանի հանրապետութեան օրով: Յօդ*ուածները արտատպուած են «Ե. Հայաստան»ի* 1919*ի Սեպտ.* 20*ի եւ Սեպտ.* 24*ի թիւերէն*:

Կու տանք Բ. յօդուածէն հակիրճ տողեր.–

«...Ուրեմն Հայաստանի Օրիէնթացիան պիտի պայմանաւորուած լինի հայ ժողովրդի տուեալ մոմենտի տնտեսական, քաղաքական Սոցիալիստական կացութիւնից հրամայուող բէալ շահերի եւ մօտաւոր թէ հեռաւոր ապագայի գերագոյն նպատակների շահերով:

«... Փարիզեան Պատուիրակութեան Փարիզի Համաժողովէն պահանջածը... (6 նահանգ եւ Կիլիկիա) բառիս բուն նշանակութեամբ աւերակների մի լայնածաւալ աշխարհ, ուրտեղ գրեթէ ամենուրեք քաղաքակրթութեան բոլոր փակտորները իսպառ կործանուած են:

«200 *հազար քառ. քմ. հողամաս փլատակներու է վերածուած ... ուր ներկայիս կ'ապրին Թուրքեր եւ Քրտեր.— իսկ միւս մնացեալները՝ հայեր – յոյներ, եզիտի, ասորի ցիրուցան կ'ապրին Միջագետքի, Սուրիոյ, Պարսկաստանի, Կովկասի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի եւ այլ հեռաւոր շրջաններուն մէջ եւ կը գտնուին տնտեսական ամենածանր վիճակի մէջ:*

«Պատմական Հայաստանի բոլոր շրջաններուն մէջ... ներկայիս 200 *հազար ալ թիւ* չունին հայերը:

«Իսկ Կովկասեան նահանգներու կէսն ալ ինչպէս Նախիջեւանի, Շարուրի, Իգտիրի, Կաղզուանի, Կարսի, Արտահանի, Օլթիի, *Շիրակի գաւառները նոյնպէս կործանուած վիճակի մէջ է... բնակիչները անտեսապէս քայքայուած են, մէկ կողմէն տիֆը եւ միւս կողմէն ալ սովը կ'իշխէ եւ կը հնձէ առատօրէն...*

«...Հոն Հայաստանի մէջ կեանք ստեղծելու համար երկիրը տասնեակ տարիներու եւ միլիառներու պէտք ունի, որպէսզի այդ շրջաններու տարագրուած ազգաբնակչութիւնը վերադառնալով հաստատուի իր հայրենիքի մէջ եւ յառաջ բերէ փոքր ի շատէ կայուն, բէկուզ այն կացութիւնը, որ գոյութիւն ունէր պատերազմէն առաջ:

«... Արարատեան Հանրապետութեան «պարլամենտի» ծխնելոյզի միջոցաւ եւ կուսակցական սանդուխներով պետական քաղա–

փական չէնքի կտուրն են բարձրացել եւ այնտեղից աջ ու ձախ հրամաններ են որոտում, պատգամներ են կատարում: Յեղափոխականների այդ խլուրդների՝ որոնք յիմարութեան ատիճանի միամտութիւն ունեն հաւատալու, թէ հայ ժողովրդի կեանքի տնտեսական եւ քաղաքական անիւները, իրենց որոշման եւ հրահանգների համաձայն է պտտելու եւ որոնց խարխափող միտքը, աշխարհահայեացքը, եթէ երբեք ունեցած են եւ մտածելակերպը յաճախ մռայլւում է իշխանութեան փառքի շողերից՝ սխալ գործունէութիւնը շատ յաճախ թէ՛ իրենց եւ թէ՛մի ամբողջ ժողովուրդի ամենամեծ դժբախտութեան պատճառն ու գերեզմանն է լինում»:

«Վաղաժամ պիտի նկատէինք··· եթէ Արարատեան «անկախ» հանրապետութեան մայրաքաղաք Արշակաւանում (Երեւան) մինիստրական աթոռների վրայ դառած հայ ազգի նախարարների եւ մասամբ մինիստրների կողմից··· չազդարարուէր իրենց «գերագոյն իշխանութեան «միահեծան» թագաւորութեան ակտը Լոռիից մինչեւ Միջերկրական···

«Բայց քանի որ պոչատ եւ նախարարի տիտղոսներում ապաւինած պոչատ «պարլամենտի որոշման կրկնած համարձակութիւն են ունեցել ամենակոպիտ եւ դատապարտելի ձեւով բացարձակապէս ոտնահարել մի ամբողջ ժողովրդի միահեծան իրաւունքը եւ *առանց այդ ժողովուրդի մանտատն ունենալու իրենք իրենց բովանդակ Հայաստանի իշխանութիւն հռչակելու եւ դեռ երկրի իրաւակարգն էլ որոշելու, այդպիսի ակտը յղի է շատ ծանր բարդութիւններով թէ՛ ներքին, թէ՛ արտաքին տեսակէտներից···»:*

Բ· Սիւնիք

*
**

Կը քաղենք «Ե· Հայաստան»ի մէջ ընկ· Վ· Մարտեանի ստորագրած շահեկան յօդուածաշարքէն (1920 – *Օգոստ· Նոյ·*) *մեր 1918–20ի Անդրկովկասեան գործի մասին: Վ· Մարտեան Հնչակեան Թիֆլիսի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ էր եւ գործիչ:*

«— Սէյմի որոշումով Անդր–Կովկասը անջատուած յայտարարուեցաւ Ռուսաստանէն: Հնչակեան Կեդրոնական Վարչութեան թռուցիկը 11 *Ապրիլ* 1918*ին բողոք մըն էր այդ քայլին դէմ:*

«—Հնչակեան կուս·ը զրկուած էր ազատ գործելու իրաւունքէն: Մենշեւիկներու կեդրոնական օրկան «Բորպա»ի յարձակողական յօդուածներէն ետք Հնչակեան Կեդրոնի Օրկան «Գործաւոր» շաբաթաթերթը բռնի փակուեցաւ, այս վերջինը համարձակած էր քննադատել գոյութիւն ունեցող իրաւակարգը *եւ իրեն յայտարարել մօտիկ* նոր կազմուած Գ·րդ Ինթերնացիոնալին: (*Տես՝ «Գործաւոր»*, 1919, *Մարտ* 24) *եւ այդ բոլորը կը կատարուէր այն ժորտանիայի կողմէ, — որ ցարիզմի ժամանակ յաճախ դիմում էր «Հնչակեաններին օգնու-*

թեան, պաշտպանւում նրանցից եւ օգտւում մասնաւորապէս ընկ· Փարամազի խորհուրդներից եւ աջակցութիւնից»:

— 1920 Թ· Սեպտեմբերին երեք տարուան բացակայութիւնից յետոյ ես կրկին վերադարձայ Թիֆլիս:

— Այդ երեք տարուան ընթացքին շատ բան փոխուած էր Անդրկովկասի մէջ: Այդ արդէն Ռուսաստանը չէր, Մենշեւիկներու Անջանքերով, կայսերապաշտ պետութիւններու հովանիին ներքեւ Անդրկովկասը անջատուած էր Յեղափոխական Ռուսաստանէն եւ կազմել երեք «անկախ» հանրապետութիւններ՝ Վրաստան, Հայաստան եւ Ատրպէյճան: Սնանկացած Մենշեւիզմը դաւաճանելով Ռուսաստանի մարտնչող պրոլետարիատին, իր փրկութիւնն էր գտած պուրժուազիայի եւ Դաշնակցականներու լայն բացած գրկին մէջ:

— Վրաց Մենշեւիկները իրենց թշնամի կը նկատէին գիտակից բանուորութեան յեղափոխական տարրերը եւ կը հալածէին զանոնք:

— Համայնավար կուսակցութեան արտօնուած էր միմիայն «Կոմունիստ Գրուզի» թերթի հրատարակութիւնը:

— Իսկ «Սոցիալ Օտիաթ» Մենշեւիկ եւ գաղտնի ոստիկանութեան հետապնդումին առջեւ իլլեկալ գործունէութեան անցած էին:

— Հնչակեանները նոյնպէս կիսա–օրինական վիճակի մէջ էին եւ անոնց նկատմամբ հալածանքները աւելի եւս ուժեղացան այն օրէն, երբ կուսակցութիւնը իր օրկան «Գործաւոր» թերթով իրեն բարձրաձայն կողմնակից յայտարարեց Կոմինտերնին: Կար նաեւ Արշակ Զուրաբեանի հիմնած ինթերնացիոնալիստներու խմբակը, որուն մէջ կը մտնէին Ա· Երզնկեան, Ս· Փիրումեան, Մ· Դարբինեան իրենց «Նոր Խօսք» օրկանով, բայց այդ խմբակը շուտով մտեցաւ Մենշեւիկներուն եւ սկսաւ համագործակցիլ անոնց հետ:

— Ինչ կը վերաբերի պուրժուայ կուսակցութիւններուն, անոնք ամենալայն չափով կը վայելէին ժորտանիայի կառավարութեան հովանաւորութիւնը, նոյնիսկ աշխատանքը շահագործելու հարցին մէջ:

Հայ–թուրք պատերազմին ընթացքին Նոյ· 8ին (1920) Հնչակեան կուսակցութեան կեդր· Վարչութիւնը Համագումար մը յառաջացուց, որ իր Նոյ· 11ի նիստին ընդունեց բանաձեւ միաձայնութեամբ, ըստ որում պէտք է *տապալել Հայկական կառավարութիւնը* (*Դաշնակ·*) եւ անոր ստեղծած ռէժիմը եւ փոխարէնը Հայաստանի մէջ հաստատել բանուորա–գիւղացիական իշխանութիւն եւ Խորհրդային *կարգեր*: Բանաձեւը ղրկեց Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող բոլոր թերթերուն խմբագրութեանց հրատարակելու խնդրանքով, բայց ան լոյս տեսաւ միայն «Կոմունիստ Գրուզի» թերթի Նոյ· 16ի թիւին մէջ: Պուրժուական մամուլի բռնած դիրքը այդ հարցին մէջ հասկնալի էր, բայց մեզի մեծ զարմանք պատճառեց, որ Հնչակեանները Նացիոնալիզմի մէջ մեղադրողները «ինթերնացիոնալիստ»ները հետեւելով պուրժուական մամուլին, հրաժարուեցին նոյնպէս տպագրել

իրենց թերթում եւ երբ պնդումներից յետոյ վերջապէս «Նոր խօսք»ում լոյս տեսաւ բանաձեւը, խմբագրութիւնը շտապել էր իր կրցուած ծանօթութեան մէջ յայտնել, որ *իրենք դէմ են բանաձեւի մէջ դրուած պահանջին*, հետեւապէս հակառակ են Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման: Այդ այն «ինտերնացիոնալիստներն էին» որոնք Վրաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ անմիջապէս փոխեցին ճակատը եւ կիրառեցին իրենց կողմէ «ազգայնականներ»ի տեսակէտը...

— 1920 Նոյ. 29ին Հայաստան դարձաւ խորհրդային եւ հայ ժողովուրդը փրկեց լման ոչնչանալու վտանգէն:

— Հնչակեան կուս.ը սկսած էր եռանդով պատրաստել հնար եղածին չափով նպաստել Վրաստանի խորհրդայնացման: Անհրաժեշտ էր Համայնավարներու հետ ճակատ կազմել եւ միացած ուժերով տանիլ նախապատրաստական աշխատանք:

Վրաստանի Կենտկոմի հետ կապ հաստատեցինք՝ Գալակտիոն Նիցուբիձէի եւ Շախսուվարեանի հետ: Ունեցանք մի քանի խառն նիստեր:

— Լոռիի Շրջանի մենշեւիկներուն հայ գիւղերու դէմ վայրագութիւնները զայրոյթ յառաջացուցած էին ազգաբնակչութեան մէջ եւ առիթ տուած էին ապստամբական շարժումներու, որոնց մեր ընկերները Հնչակեան յայտնի գործիչ ընկեր Ասատուր Ռոստոմեանի ղեկավարութեամբ ակտիւ մասնակցութիւն ունէին:

1921 Փետր. 25ին Լոռիի ապստամբները Կարմիր բանակի օգնութեամբ յաղթականօրէն մտան Թիֆլիս, եւ միացած Վրաստանի բանուորութեան հետ, տապալեցին Մենշեւիկեան կառավարութիւնը եւ հաստատեցին խորհրդային կարգեր, իսկ Մենշեւիկ լիտրները կողոպտելով պետական գանձը եւ ազգային հարստութիւնները, կայսերապաշտ պետութիւնների զինուորական եւ քաղաքական միսիոնարներու հետ փախան արտասահման:

Պատմական այդ օրերուն Թիֆլիսի Սոլոլոգի Հնչակեան Պիւրոն լիքն էր բազմաթիւ ընկերներով, որոնք տեղական աշխատանքի մէջ էին,— Փետրուար 26ին առաւօտեան մեր Պիւրոն եկաւ քանի մը ձիաւոր ընկերներով շրջապատուած ընկ. Ասատուր Ռոստոմեան, որուն 500 հոգիէ բաղկացած խումբը բանակած էր Արսենալի մօտերը: Հնչակեան Կեդրոնի մէջ *Օվացիաներով* ընդունեցին ընկ. Ասատուրը, որ երկար տարիներ Թիֆլիսի մէջ կուս. աշխատանք տարած ըլլալով անձամբ ծանօթ էր շատերուն: Ընկ. Ասատուրը Լոռուայ ապստամբութեան, յաղթական կռիւներուն եւ Թիֆլիսի առումի մասին մանրամասն զեկուցում տուաւ թէ՛ Կեդրոնական Վարչութեան (Մարօ, Ա. Բաբեան, Վ. Ղուկասեան) եւ թէ՛ Բիւրոյում խռնուած ընկերներուն:

«— Կեդրոնի վարչութիւնը տեսակցութիւն ունեցաւ Վրաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան անդամ Թոգրայի հետ եւ անոր

պարզեցին Հնչակեաններու դիրքը եւ անելիքները: Հնչակեաններուն ո՛չ միայն գործելու արտօնութիւն տրուեցաւ, այլ եւ քաղաքի բոլոր մշակութային–կրթական հիմնարկութիւններու պաշտպանութիւնը, կեդր. վարչութեան անդամ եւ փրոֆ. Ա. Պապեանի միջոցով եւ ղեկավարութեամբ, յանձնուեցաւ Հնչակեան կուսակցութեան:

Մեր զինուած բանուորները անմիջապէս պահակ կանգնեցան այդ հիմնարկութիւններուն... մեր բանուորները Թոգրայի խնդրանքով մինչեւ իշխանութեան կազմակերպումը կը մասնակցէին քաղաքի յեղափոխական կարգի պահպանման գործին:

«—Բոլոր ընկերները խանդավառ էին Վրաստանի նոր կարգով, անընդհատ նիստ, հաւաքոյթ. Կեդրոնի եւ Թիֆլիսի Վարիչ Մարմինի խառն եւ ընդարձակուած նիստեր...:

«—Սոլոլոկի ակումբը փոքր ըլլալուն Թիֆլիսի վարիչ մարմինը գրաւեց Բեհպուտեան փողոցի վրայ մի ընդարձակ շէնք, ուր առանձին սենեակներ յատկացուցին Կեդրոնի եւ Թիֆլիսի Վարչութիւններուն, Զին. Մարմնի, Ուսանողական Միութեան: ... «Սեվերնիյ» հիւրանոցի ներքեւի յարկը ամէն երեկոյ միթինկ... Առտուընէ մինչեւ երեկոյ հարիւրաւոր մարդիկ կը դիմէին անդամագրուելու:

***

Երեւանի Ս. Դ. Հ. Կ. Մասնաճիւղի նամակը Ամերիկայի Կեդրոնական Վարիչ Մարմնին – լոյս տեսած» «Ե. Հայաստան»ի Յունուար 24, 1920ին.

«— Մենք Հնչակեաններս, որ անայլայլօրէն ապացուցինք մեր հաւատարմութիւնը թէ՛ համա–ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան եւ թէ հայկական ազատամարտի ընթացքում, հանդէպ մեր հիմնական ղեկավար սկզբունքներին, այսօր աւելի քան երբեք մեր լաւագոյն ընկերները հրապարակ պիտի նետենք առանց վարանելու, իջնելով կռուի դաշտ եւ Հնչակեան մասսային լծելով Ազատութեան պայքարին ու չարչարուած հայութեան փրկութեան գործին:

«— Ներկայ մոմենտում մեր պարտականութիւնն է չհեռանալ Հայաստանից եւ առաջնորդել մեզ դէպի մեր մօտաւոր նպատակի մօտալուտ յաղթանակը, որու պատճառով անցեալի մէջ մեր տուած խօսուն մարտիկները այսօր կը ննջեն անխռով, այժմ էլ ծանր երկունք ապրող Հայաստանը զալիք փորձութիւնների եւ անակնկալների ահաբեկող նշաններից հեռու պահելու համար՝ կրկին մեր ընկերների ճամբան ընդգրկել հարկաւոր է:

Ս. Սապահգիւլեան Ապրիլ 7–1920 «Երիտ. Հայաստան»ի մէջ միջազգային հարցերու մասին «մասնաւոր զգուշութիւն» խորագրին ներքեւ խմբագրական մը ստորագրած է. հատուածներ.

— Վերսայլի Բարձրագոյն խորհուրդը որոշել, յանձնարարել է

«Ազգային Ընկերակցութեան», որ ամբողջական Հայաստանի վրայ հոգատարութիւն *Մանտա* հաստատուի:

— Այդ յուրը ոչինչ ունի իր մէջ:

— «Ազգերի Ընկերակցութիւնը» (Լիկան) դեռ կազմակերպըւած, վերջացած չէ:

— Մանտայի հարցով...ցոյց ենք տուել նրա բոլոր բացասական եւ վնասակար կողմերը:

— Մեր ասածները նոյնութեամբ արդարացել են, իրականութիւն ստացել... որքան էլ քննադատութիւնների ենթարկուեցանք:

— Ֆրանսան ուզում է իր բացարձակ գերակայութիւնը հաստատել Եւրոպայի ցամաքի վրայ...:

— Վերսայի խորհրդաժողովի որոշումներն ու տրամադրութիւնները սայթաքումի, գլորուելու ուղիի մէջն են մտել:

— Ու կայսերապաշտական Ֆրանսիան աւելի քան անհանգիստ է:

— Գլեմանսոն գնացել Միլլրանն է եկել. դա խնդիրների էութիւնը, տրամադրութիւնը *չի փոխել*: Եկողը կայսերապաշտական ով էլ որ լինի, Եւրոպայի մէջ Ֆրանսայի գերակայութիւնը հաստատելու գործաւորը պիտի լինի:

— Կայսերապաշտական Ֆրանսան, էլ աւելի զօրեղ թշնամի էլ է տեսնում Եւրոպական Արեւելքում – դա Ռուսաստանն է:

Բոլշեւիկ թէ ոչ Բոլշեւիկ Ռուսաստան. նա Ֆրանսայի թշնամին պիտի լինի, մտածում է: Ուստի դրա համար էլ պատրաստութիւն պիտի տեսնել, նրա շուրջն էլ Ազգութիւն-Պետութիւնների լեռնաշղթաներ պիտի յառաջացնել:

— Իսկ բոլշեւիկների դիրքը պարզ է, նա կայսերապաշտական Ֆրանսայի միշտ էլ թշնամի կը մնայ...

— Բոլշեւիկեան վտանգը սպառնում է Ֆրանսային, իր ծոցին մէջ եղող Սոցիալիստական կուսակցութիւնների միջոցով:

— Երբ ասում ենք Վերսայլի խորհրդաժողով՝ իսկութեան մէջ պէտք է հասկնալ Անգլիա եւ Ֆրանսա, մանաւանդ այն օրից, երբ Մ. Ն. երկրորդ գծի վրայ անցաւ եւ իր տեսութիւններն ու կարծիքները գրաւոր պատգամներով տալու դրութեան մէջ մտաւ: Իտալիան աւելի քան երերուն դրութիւն ունի, նա, գրեթէ, հաշուի չի առնում: Խնդիրները տանողները Ֆրանսան եւ Անգլիան են:

— Անգլիան հասաւ իր բաղձանքներին լրիւ ամէն տեսակէտով:

...Գերմանիան ջախջախելէ, անոր գաղութներուն տիրելէ ետք՝ Սուէզի, Արաբիոյ, Միջագետքի, Պաղեստինի, Պարսկաստանի շրջանները իր գործօն եւ կամ լռելեայն հովանաւորութեան տակ առաւ:

— Բոլշեւիկ Ռուսաստանը միշտ էլ թշնամի կը մնայ կապիտալիստական Անգլիոյ, դա ուղիղ է:

— *Ատրպէյճանը կարող է յենակէտ լինել, ուստի Անգլիան*

այդտեղից օգտուել է ուզում. մանաւանդ որ այդ երկիրը վառելանիւթեր, նաւթի անհուն շտեմարաններ, հանքեր ունի, ինչ որ իրեն համար անհրաժեշտութիւններ են: Այդտեղ Հնդկաստանի եւ Ասիական իր այլ կալուածներու ապահովութեան դուռ կայ. պէտք է այդ դուռը փակել, ամրացնել եւ դռնապանի ճակատը դարձնել դէպի Ռուսաստան՝ լինի Բոլշեւիկեան, լինի ոչ-Բոլշեւիկեան, վերջապէս Թշնամին Թշնամի է, ռուսաստանը՝ ռուսաստան:

Վրացիները թեթեւամտութիւնը ունեցան Ազրպէյճանցիները իրենց հետ առնելով՝ բարձրագոյն խորհուրդին ներկայանալու, առաջարկելով որ իրենց զէնք ռազմամթերք տրուի՝ Պոլշեւիկեան Ռուսաստանի դէմ կռուելու համար, *մինչդեռ այդ կողմից իրենց ո՛չ մի վտանգ, ո՛չ մի սպառնալիք էր եղած:*

— *Բոլշեւիկեան Ռուսաստանն էր, որ Ազգերի Ինքնորոշման սկզբունքը իրաւունք ճանաչեց, գործադրեց, խօսքը իրականացրեց, գաղափարին մարմին տուեց. արդեամբ, գործով:*

— Բայց Ատրպէյճանական, Վրացական գործիքների պէտք ունեն կայսերապաշտական Անգլիական ու Ֆրանսական կառավարութիւնները: Այդ կողմից էլ նրանց ապահովութեան շղթայ պէտք է:

Հիմա կարգը եկել է հայերին:

— *Ո՞վ պիտի ստանձնէ... առանց իր սեփական երկրի շահը աչքի առաջ ունենալու: Հայաստանի* մանտադերը *կը լինի իր սեփական երկրի արտաքին քաղաքականութեան ներկայացուցիչը:*

— *Հայաստանի քաղաքականութիւնը միշտ պիտի ենթարկըւի* Դրսից *եկողի հասկացողութիւններին, նրա քաղաքականութեանը, նոյնիսկ երբ տրամագծօրէն երկու հակառակ քաղաքականութիւններ ներկայանան:*

— *Ուրեմն փոքր-ազգութիւն-պետութիւններու մի կոալիցիա Բոլշեւիկեան Ռուսաստանի դէմ, որի հանդէպ, սակայն, մենք՝ հայերս ոչի՛նչ ունենք առելիք, ոչինչ գանգատուելիք* այսօր:

— Բոլշեւիկեան արտաքին քաղաքանութիւնը ո՛չ միայն չի ըսպառում, որպէս ազգութիւն, այլ նա մեր բարեկամը, մեր նեցուկներից մէկն է: Եւ այդ ոչ միայն սկզբունքների տեսակէտից, այլ երկու երկրի մնայուն իրերի բնաւորութեան տեսակէտից, ինչ որ էլ գծում, պատրաստում, ատաղձ եւ ուղղութիւն է տալիս արտաքին քաղաքականութեան՝ ամէն երկրի համար:

— Թուրանականութեան գլխաւոր թշնամին Կարմիր Ռուսաստանը դառնալէ ետք, Պոլշեւիկներուն հեռաւոր եւ մօտաւոր շահերը Թուրանիզմի դէմ, *«առանց Պոլշեւիկներու Թուրքեստանը վաղուց միացած կը լինէր Ատրպէյճանի հետ»*, կը շեշտէ Ս. Սապահ Գիւլեան. իսկ այդ միացումը «մեր մէջքի ու կռնակի վրայ մի այնպիսի վըտանգ կը յառաջացնէր, որ մեր փոքրիկ նորակազմ հանրապետութիւնը վաղուց իր սաղմի մէջ խեղդուած կը լինէր մեր Դաշնակից «Բարեկամների» աչքի առաջ. որոնք, այդ ժամանակ, միայն ճառախօսու-

թիւններ պիտի անէին եւ օգնութեան հասնելու իրենց *անկարող* լինելը բացատրէին, առ առաւելն:

— Արդ հիմա էլ աւելի հասկնալի է, Լոյտ Ճորջի հայերին 40 հազարնոց զօրք պահելու եւ Թուրքիոյ դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու տրամադրութիւնը···

Մենք երբ զէնք ունենանք կը պաշտպանենք մենք զմեզ, եւ կառավարել մենք զմեզ, կասկած չունենք:

— Բայց ի՛նչ որ էլ լինի, մենք *գործիք* չենք կարող լինել, ինչ կերպարանքի եւ երեւոյթի տակ էլ դա գալու լինի: *Մենք էլ մեր մէկ հատիկ զինուորի ոսկորը չենք կարող փոխել կայսերապաշտական Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հեռաւոր ու մերձաւոր շահերի ապահովութեան համար:*

— Մենք ո՛չ մի ժամանակ կարող ենք մի այնպիսի խորթ եւ մեր պետութեան միայն շահերին տրամագծօրէն հակառակ կոալիցիայի մէջ մտնել, որ *ուղղուած լինէր դէպի Բոլշեւիկեան Ռուսաստանը:*

— Եթէ Բոլշ· Ռուսաստանը դէպի վայր քայլի, հարիւրին հարիւր, ապահովաբար վստահ ենք, *որ Ատրպէյճանի ժողովրդի աշխատաւոր մասը այդ Ռուսաստանի կողմը պիտի անցնի: Դրա մասին կասկած անգամ չի կարող լինել: Ատրպէյճանի ժողովրդի զանգուածը, մասնաւորապէս բանուորութիւնը, գիւղացիութիւնը, այս կարճ ժամանակի մէջ ճաշակեց ազգայնական տիրապետութեան «քաղցրութիւնները»: Հիմա հիասթափութեան մէջ է:* Ուստի նա չէ, որ Բոլշ· Ռուսաստանին ընդդիմադրող, հարուածող, խորտակող, յաղթող ուժերէն մէկը հանդիսանայ:

— Մենք Վրաստանի վրայ էլ շատ մեծ յոյս չենք կարող դնել, ո՛չ միայն իր անցեալ, երէկուան պատմութիւնը աչքի առաջ ունենք, այլեւ *այսօրուանը:*

— Վրաստանի մէջ Բոլշեւիկներուն միանալ ուզող կուսակցութիւններ կան··· վրաց ներկայ զօրքը չի՛ կրնար վերէն իջնող Սով· Ռուսաստանի զինուորին արգելք հանդիսանալ:

— Միակ ուժը մնում է Հայկականը:

— Բայց հայը, որպէս պետութիւն, ի՞նչ ունի այնտեղ, ի՞նչ մի առանձին շահ կայ հետապնդելիք:

— Իսկ վնա՞սը, կորո՞ւստը, հետեւա՞նքը – դա բացայայտ է:

— Ի՞նչ շահերով առաջնորդուելով է, որ մեր ազգութիւն-պետութիւնը վտանգի պիտի ենթարկենք՝ թշնամանալով մի պետութեան հետ, որի հետ թշնամական ոչինչ ունենք սակայն:

— Եթէ այդ ուղղութեամբ առաջնորդուենք, մենք մեզի, մեր միայն շահերի, մեր ազգութիւն-պետութեան դէմ մեղանչած, դաւաճանած կը լինենք, արդարանալով միայն նրանով, որ *գործիք եղանք, կայսերապաշտական երկրների շահերին ծառայեցինք:*

— Բայց այս էլ գիտցուի, որ հայկական ո՛չ մի զինուոր, ո՛չ

մի սպայ, զէնք կը բարձրացնի Ռուսաստանի, մանաւանդ Բոլշեւիկ Ռուսաստանի դէմ, ուրիշների դրդումի արդիւնք:

—··· Բարեկամական զգացումներէ եւ ձգտումներէ զատ ուրիշ ոչինչ է գալիս այդ կողմէն, ո՛չ մի վտանգ, ո՛չ մի սպառնալիք, ուրեմն մենք ինչո՞ւ *գործիք* պիտի լինենք:

— Այո՛, կայսերապաշտական երկիրները ո՛չ խիղճ ունեն, ո՛չ բարոյականութիւն, ո՛չ էլ յագենալու տրամադրութիւն: Նրանք կը մնան հետեւողական՝ միշտ շուկաներ, շահաստաններ, գործիքներ փնտռելով:

Իսկ մենք չափից աւելի տուժեցինք մեր այլասիրութեամբ, որ սկսւում է մեր պատմութեան սկզբնական օրերից, հինգերորդ դարից եւ խաչակիրներու ժամանակից մասնաւորապէս, մինչեւ ներկայ օրերը, երբ ասպետներ դարձանք՝ այդ բառի միջնադարեան առումով:

— Մի քիչ էլ մենք մեզի համար մտածենք, մեր պապենական-աւանդական *այլասիրութիւնից* մի մեծ բաժին էլ մեզ համար հանենք: Արդարութիւն չէ՞ այդ:

— Հիմա, այս օրերումս աւելի պէտք ունենք *մասնաւոր զգուշաւորութեան:*

«Ն· Հայաստան» 1920, Ապրիլ 7 — Ս· Սապահ Գիւլեան

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ս· Դ· Հ· Կ· Պոլսոյ եւ Շրջանի Ե· Պատգմ· Ժող· (1920 *Պոլիս*): *Ս· Հայաստանի հանդէպ*.–

«Հաւատարիմ մեր անցեալի որդեգրած ուղղութեան եւ պաշտպանած գաղափարին, մենք կը կենանք միշտ պետական հասկացողութեան վրայ՝ թէ միայն հայկական կառավարութեան իրաւասութիւններուն սահմաններուն մէջ կ'իյնայ վարել պետական բանակցութիւնները, կնքել համաձայնութիւններ, եւայլն:

Ուրեմն խորհրդային հանրապետութիւնը գլխաւոր ազդակն է մեր ազգային ցանկութիւններու իրականացումին, կորիզը՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանին եւ միակ իրաւասուն զբաղելու *պետութեան* ճակատագրով»:

«Պոլսոյ Գործադիր Մարմինը կազմուեցաւ ընկերներ Մ· Ժիրայրէ (Միրզախանեան), Տոքթ· Հայկ Գալճեանէ, Հր· Գալիկեանէ, Վահագն Իչգալացեանէ եւ Սեդրակ Քարեանէ (Գարագավուրդեան, 1924ին Աթէնքի Հնչ· Ը· Պատգմ· Ժողովէն Կեդրոնի անդամ Հ· Դ·), իսկ ընկ· Եդուարդ Ջոփուրեան՝ փոխ անդամ:

Ժողովը կը մերժէ գործակցիլ Պոլսոյ Ազգ· իշխանութեան հետ՝ որ իր սահմաններէն դուրս կ'ելլէ քաղաքական գործերու միջամուխ կ'ըլլայ: «Երկիր» թերթը կը դառնայ կուսակցութեան պաշտօնական օրկանը Պոլսոյ:

(«*Ս·Դ·Հ·Կ· Պատմութիւն*», *Ա· Հատոր*, *Պէյրութ*, 1962):

ՎԱՂՈՒԱՆ ՀՈՐԻԶՈՆԸ

«Երկիր» Մայիս 20, 1920

Հայկական դատի ներկայ յուզիչ ճգնաժամը չպիտի վարագուրէ մեր աչքից վաղուան հորիզոնը:

Յայտնի է արդէն, որ Խաղաղութեան Վեհաժողովի դիմաց մենք չկարողացանք մեր դատի տէրը լինել: Մենք չունեցանք ո՛չ մտաւոր պատրաստութիւն եւ ո՛չ տաղանդ օգտագործելու միջազգային հոգեբանական մօմէնտը: Աւելի եւս. մենք յայտնուեցանք քաղաքականապէս տհաս ու ապիկար, զգալու անգամ այդ մօմէնտի դերը: Եւ նա խոյս տուեց՝ անցաւ: Եւ այսօր մենք հարկադրուած ենք ընդունել մեր դատի այնպիսի լուծումը, որպիսին կը բարեհաճին տալ շահագրգռուած պետութիւնները:

Բայց եւ այնպէս հայ ժողովուրդը տարաւ իր պատմական ամենամեծ յաղթանակը – իր ազատագրութիւնն իր հայրենիքում, եւ դրա կորիզը եղաւ Հայ Հանրապետութիւնը, որին կը կցուին վաղն արեւմտահայ գաւառներ: Այսպէս, երկար դարերի ստրկութիւնից յետոյ, այսօր ստեղծուած է, գալիք երկար դարերի համար, Հայ Պետութիւնը:

Այդ յաղթանակն, ի հարկէ, գործն է հայ յեղափոխական դէմօկրատիայի եւ մի՛ միայն նրա: Իսկ հայ դիւանագիտութեան գործը եղաւ ծանր քար կապել այդ յաղթանակի թեւից եւ կասեցնել նրա թռիչքը:

Այժմեանից իսկ նկատելի է, արդարեւ, որ հայկական դատի լուծման եղանակը եւ Ազգ. Համագումարի դիւանագիտութեան բռնած ամբողջ ընթացքը լի են այնպիսի հետեւանքներով, որոնք սպառնում են մթագնել մեր ազգային ներքին կեանքի վաղուան հորիզոնը: Եւ այդտեղից առաջանում ու ընկնում է մի ծանր պարտականութիւն Հնչակեան Սոցիալ-Դէմօկրատիայի վրայ, իբրեւ հայ ժողովրդային շահերի եւ իրաւունքների արտայայտիչի ու պաշտպանի վրայ՝ անցեալում եւ այսօր:

Այլեւս անհերքելի փաստ է, որ հայ դիւանագիտութիւնը, սկզբից ի վեր, շեղեց հայկական դատն իր յեղափոխական-դէմօկրատական իմաստի կենդրոնակէտից: Սայթաքելով իր բուն հողի, այդ դատը մեր ներքին կեանքում ընդունեց հակաժողովրդային ընթացք եւ անցաւ ձախից աջ: Եւ սակայն, երբ աւելի խոր կերպով էք դիտում ու քննում հայ դիւանագիտութեան ընթացքը, այդ մութ ու պղտոր իրարանցման մթնոլորտում նշմարելի է դառնում, որ վերոյիշած շեղումն ու սայթաքումը պատահական անկարութեան երեւոյթ չէ, այլ ունի իր ներքին բնոյթը. այն է — տրամաբանական հետեւողականութիւն յետադէմ ու բուրժուազական բանականութեան:

Խմորուած լինելով այդ բանականութեամբ, հայ դիւանագիտութիւնը, իր կազմով իսկ ներկայացուցիչ բուրժուազական դասակարգի, չէր կարող այլ կերպ ըմբռնել հայկական դատի իմաստը եւ այլ կերպ «վարել» այդ դատի ղեկը:

Այդ դատը նրա աչքին չէր ներկայանում իբրեւ գումար հայ ժողովրդի պատմական եւ ներկայ իրականութեան ձգտումների ու պահանջների: Այդ դատը նրա աչքին չէր ներկայանում իբրեւ պատմական պայքար, կռիւ եւ արդիւնք հայ յեղափոխական դէմօկրատիայի: Նրա աչքին այդ դատը պատկերացաւ նրա իսկ դասակարգային շահերի ու յաւակնութիւնների հայելու մէջ:

«Ազգային դատ»՝ մի կողմից եւ միւս կողմից դասակարգային, այլ եւ մանաւանդ կուսակցական, բաղձանքները նրա համար դարձան համանիշ եւ իրար լրացուցիչ, եւ վերջինների յաջողութիւնը նրա աչքին յաջողութիւն էր առաջինի: Նա տեսաւ, որ վերածնւում է իր ազգը եւ այդ վերածնունդը բացում է ասպարէզ նրա դասակարգային, այլեւ կուսակցական, շահերի ազատ գործառնութեան համար: Պէտք էր, ուրեմն, այդ շահերի խաղի եւ օգտի համար ստեղծել նպաստաւոր հող ու պայմաններ: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր դառնալ տէր ու գործադիր ազգային գործերի: Այդ նպատակը հայ Համագումարի երկւորեակ դիւանագիտութեան թելադրում էր մի բան — ամէն կերպ, մասնաւոր ու հրապարակային, ջանալ մեկուսացնել ու չէզոքացնել հայ յեղափոխական դէմօկրատիայի ձախակողմեան տարրերը, որ ջատագով են հայ յեղափոխութեան դէմօկրատական յաղթանակների: Հայ երկւորեակ դիւանագիտութիւնը, որ ինքն իսկ միշտ ներքին կռւի մէջ է առաջնութեան համար, յաջողեց այդ հակաժողովրդային ընթացքում: Եւ իւրացնելով գլխաւոր դերը ազգային բախտը որոշող եղերանքի հինգերորդ գործողութեան մէջ, նա կանգնեց անպատասխանատու դիկտատոր ազգի գլխին:

Միանգամ իր ձեռքը գցած ազգ. ղեկը՝ հայ դիւանագիտութիւնն իր ոտքին տակ հողը տեսաւ հաստատ: Եւ տրամաբանօրէն հետեւողական յայտնուելով իր բանականութեան թելադրանքներում, նա այլ եւս պաշտպան հանդիսացաւ ո՛չ թէ հայ ժողովրդային դատի, այլ մի երեսով կուսակցական եւ միւս երեսով հայ բուրժուազիայի դատի, որ «ազգային դատ» է նրա աչքին: Այդտեղից էլ առաջ եկան ամէն տեսակ քամնելի ու վտանգաւոր կոմպրոմիսներ մեծ պետութիւնների Արիսպագոսի առաջ, աղաչական «դիւանագիտութիւն», պաղատանքներ «խնամակալութեան», հայ գաւառներ զիջանել, անորոշ թողնել հայկական ապագայ քաղաքական ռէժիմի ձեւը, եւ դա մինչեւ այն աստիճան, որ Հանրապետութիւն բառն անգամ չէ գործածուած Խաղաղ. Վեհաժողովին ներկայացրած յիշատակագրի պաշտօնական բաժնում: Արդարեւ, հայ բուրժուազիան վախենում է, շատ է վախենում հայ «բոցեանդին ու պարտաւոր» ժողովրդից: Բնաւ նրա շահը չէ այդպիսի մի ժողովրդին տեսնել ինքնատէր դէմօկրատական

ըէժիմում, ուր բուրժուազիան անկարող կը լինի յայտնել անպատասխանատու տիրակալ եւ խստօրէն սանձած կը լինի ժողովրդի իրաւունքներով: Եւ, ընդհակառակը, օտար բուրժուական պետութեան հովանիի ու խնամակալութեան տակ հայ բուրժուազիան, իրերի զօրութեամբ, կը դառնայ օղակ ու միջնորդ այդ հովանաւորողի եւ հայ ժողովրդի միջեւ, որով հովանաւորողն էլ ըստ ինքեան կը դառնայ հայ բուրժուազիայի պաշտպան ու գործակից, որովհետեւ պէտք կ'ունենայ նրա աջակցութեան միջոցով, «հովանաւորուած» երկիրն ու ժողովրդի աշխատաւոր ոյժը շահագործելու: Դա է «հովանաւորութեան» հանելուկի բանալին:

Ահա՛ այն դրութիւնը, որ ստեղծել է հայ դիւանագիտութիւնը հայ ժողովրդային դատի համար: Եւ խնդիրն այսօր միայն նրանում չէ, թէ որպիսի ծաւալ կ'ունենայ ազատագրուած Հայաստանը: Այդ կէտում հայ դիւանագիտութիւնը ցոյց է տալիս զարմանալի ճկունութիւն: Այլ խնդիրը նաեւ նրանումն է, թէ ո՞րպիսի քաղաքական ըէժիմ կ'ունենայ հայ ժողովուրդը:

Այսօր հայ բուրժուազիան, պահպանողական, այլ եւ յետադէմ, միահեծան տէր է կանգնել հայկական դատի՝ նրա լուծման միջոցին: Վաղը, իր այդ դիրքի շնորհով, նա կը ջանայ ապահովել իրա համար այնպիսի քաղաքական ըէժիմ, ուր նոյնպէս տիրապետողը ինքը լինի: Երկու հանգամանքում էլ նրա ընթացքը դէմ է հայ ժողովրդային շահերի ազատ գործառնութեան եւ նպատակներին:

Եւ հայ սոցիալական դէմօկրատիայի պարտականութիւնն է կոչել վերջապէս — կա՛ց:

Ա. ՆԱԶԱՐԲԷԿ

«Երկիր» 1920, Մայիս 20, Պոլիս:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Ա. Նազարբէկ – «Ե. Հայաստան» 1921.–

Հայաստանի բախտը կապուած է Ռուսաստանի հետ, ինչպիսի Ռուսաստան էլ լինի: Մեր երկրի աշխարհագրական դիրքը, իր տնտեսական, առեւտրական եւ առհասարակ մշակութային յարաբերութիւններով հանդերձ, գտնւում է Հիւսիսային պետութեան սիստեմի շրջանակում, պայմանաւորւում է նրա ազդողական ուժից: Եւ այդ մտքով մենք բացառութիւն չենք կազմում – Պալքանեան եւ Եւրոպական փոքր ազգերը նոյնպէս ենթարկուած են իրանց յատուկ շրջանակին: Լինի Ռուսաստանը կարմիր թէ կանաչ, այդ պայմանից մենք խուսափել չենք կարող, այլ մեզ կը մնայ ամէն կերպ պահպանել եւ պաշտպանել մեր անկախութիւնը եւ քաղաքական ազատութիւնը:

— Ի՞նչ կը լինի վաղուան Ռուսաստանը մենք չգիտենք:

Բայց փաստ է, որ այսօրուան Ռուսաստանը, որ Սովետական

է, իր յեղափոխութեամբ եղաւ մեր Անկախ հանրապետութեան հաստատման հիմնաքարը, որպէս եւ նա եղաւ վերջերս հայ հանրապետութիւնը, հայ ժողովուրդին եւ նրա անկախութիւնը փրկողը:

— Եթէ Դաշնակցական կառավարութիւնը իր ժամանակին ըմբռնած լինէր Հայաստանի դիրքը եւ պատմական ու հասարակական պահանջը, նա չէր ոստոստել եւրոպական պետութիւնների շուրջ, որ բնաւ մեր սիստեմի կեդրոնական աստղը չեն, նա չէր կանգնել, տարիներից ի վեր Ս. Ռուսաստանի դէմ: Այլ սատարելով լինել միատարր եւ վճռաբար թեքուելով դէպի ձախ, նա պարտաւոր էր աշխատել եւ հաստատ համաձայնութեան գալ Հիւսիսի հետ եւ պահպանելով հայ անկախութիւնն ու ազատութիւնը, Ռուսական Օրիէնթացիայում (արեւելումի) փնտռել հովանի եւ պաշտպան:

— *Ռուսաստանը ճանաչած է անկախ եւ ազատ հայ հանրապետութիւնը և հայ ժողովուրդն ունի նրա հովանաւորութիւնն իր կենսական գոյութեան եւ ինքնապաշտպանութեան համար: Միւս կողմից հայերիս ազգային, կենսական ու պատմական իրաւունքն ու դատն է Միացեալ Հայաստանի ստեղծումը:*

— *Այդ ստեղծման օգնող եւ պահանջող է նոյն Ռուսաստանը: Ապա նախկին Թրքահայաստանի միացումը հայ հանրապետութեան լուծուած եւ նուիրագործուած է Սեւրի դաշնագրով: Եւ ուրեմն մեր ազգային շահն է, պարտականութիւնն է, իրաւունքն է մեր ամբողջ ուժերով ջանք թափել այդ միացման շուտափոյթ եւ անվրէպ իրականացման համար, որից կախուած է մեր ապագայ բախտը:*

— *Հայաստանը Սովետական է թէ ոչ, նա Հայաստան է իր անկախ հանրապետութեամբ, եւ վաղը Միացեալ Հայաստանը կը լինի աւելի կարող եւ զօրացած՝ պահպանելու եւ պաշտպանելու համար ամէն պարագայի տակ, հանրապետութիւնը եւ իր անկախութիւնը եւ իր քաղաքական ազատութիւնը:*

— *Սովետ. Հայաստանը այսօր մեր հիմքն է եւ փրկութիւնը:*

Պէտք է նրան աջակցել, նրա հետ գործակցել, նրան զօրացնել: Հայ Անկախութեան, Միացեալ Հայաստանի Մեծ Դատի, որպէս եւ հայ ժողովրդային Աշխատաւորութեան, հայ գիւղական Դեմոկրատիայի, որ հայութեան ահագին մեծամասնութիւնն է, շահերի, ձգտումների եւ իրաւունքների արտայայտիչն է եւ նրա զարգացման ու բարգաւաճութեան, որպէս եւ հայրենիքի վերաշինման մշակն ու սատարն է հայ Սովետ. հանրապետութիւնը, նրա դէմ գործել, այսօր, նշանակում է գործել Միացեալ Հայաստանի ստեղծման դէմ:

Նրա դէմ գործել՝ նշանակում է կործանել Հայ Ազգային անկախութիւնը եւ դաւաճանել հայ ժողովրդային աշխատաւորութեան դատին:

— Ստեղծել երկրորդ Հայաստան, հռչակել ինչ որ օդային ինքնակոչ և անպատասխանատու կառավարութիւն Եւրոպայի ազատ մըթ–

նոլորտում, դա էլ նշանակում է ազգը բաժնել երկու թշնամի բանակի և քանդել, քանդել այն ամէնը, ինչ որ պէտք է շինել եւ շինելով՝ պաշտել իբրեւ սրբութիւն:

«Ե. Հ.» Ա. Նազարբեկ

ՆՈՅՆ ՅՕԴՈՒԱԾԷՆ ԱՅԼ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ՝

— Սովետական լինելով՝ դադարո՞ւմ է միթէ հայ հանրապետութիւնը լինել Հայաստան, լինել հայրենիք, լինել անկախութեան եւ ազատութեան օրրան...

Ո՛չ մի հայ, ի՛նչ գոյնի էլ պատկանի նա, իրաւունք չունի մոռնալու, որ եթէ երեք տարիներ առաջ երեւան եկաւ եւ ստեղծուեց հայ հանրապետութիւն, դա եղաւ շնորհիվ Ս. Հայաստանի Յեղափոխութեան:

Մինչդեռ Միջազգային դիւանագիտութիւնը, որին հլու ծառաներ են գրուել հայ «մեծամեծները» դեռ 1916 թուին, գաղտնի դաշնագրով *ծախել* էր ամբողջ Հայաստանը ցարական Ռուսաստանին. մի տարի յետոյ Ս. Ռուսաստանը պաշտօնապէս ճանաչեց, փաստապէս եւ իրաւապէս, անկախ Հայ Հանրապետութիւնը:

Այսօր երեք տարի վերջ, երբ Դաշնակցական կառավարութիւնը գտնուեց ապիկար պահպանելու եւ պաշտպանելու այդ անկախ հանրապետութիւնը եւ գլխովին այն նուիրաբերեց վայրագ թշնամիին, դարձեալ նոյն Հիւսիսային Հանրապետութիւնն էր, որ փրկեց Հայաստանն ու Հանրապետութիւնն անկումից եւ հայ ժողովուրդին բնաջնջումից: Եւ վերջինս ընդունեց նրան գրկաբաց, որպէս եւ ցասույթով եւ զայրոյթով գլորելով Դաշնակցական կառավարութիւնը, իր ազատ կամքով հաստատեց իր երկրում Սովետական հանրապետութիւն:

— Սեւրի Դաշնագրի համաձայն չորս նահանգները պէտք է կցուին հայ հանրապետութեան, որ այսօր անկախ եւ ինքնուրոյն է: Դա մեր ազգային, պատմական եւ միջազգային դիւանագիտութեամբ պաշտօնապէս ճանաչուած իրաւունքն է: Ամէն մի ժողովրդի ազատ կամքից է կախուած ընտրել իր քաղաքական ռեժիմը:

— Ամէն դէպքում, ամէն ազգի նկատմամբ միշտ յայտարարած եւ սրբագործած է միջազգային դիւանագիտութիւնն ազգերի այդ իրաւունքը, որպէս եւ այն, որ օտար պետութիւնները ո՛չ մի իրաւունք չունեն միջամուխ լինել այդ ներքին խնդրում: Նոյն այդ միջազգային օրէնքն է իշխում նաեւ, հայերիս նկատմամբ:

— Որպիսի՛ էլ լինի մեր տէրունական ռէժիմը՝ միջազգային դիւանագիտութիւնը գտնւում է պարտադրութեան տակ չխառնուել մեր ներքին գործերում եւ հատուցանել մեզ այն, ինչ Սեւրի դաշնագրով ճանչցուած է իբրեւ մեր ազգային սեփականութիւն եւ ինչ կազմում է հայ հանրապետութեան մասն ու բաժինը, այսինքն մեր

հայրենիքը: Դա է միջազգային դիւանագիտութեան որոշումների ուժըն ու իմաստը:

Ա. Նազարբէկ կը շեշտէ.

— Եւ սակայն այսօր մենք ինքներս, հայերս, գալիս ենք ջընջելու մեր այդ սուրբ իրաւունքը: Մենք առաջացնում ենք մեր մէջ յանցապարտ ձգտում՝ խանգարել Միացեալ Հայաստանի կազմութիւնը, որովհետեւ Հայ Հանրապետութիւնը Սովետական է, եւ դիւանագիտութեան առաջ դնում ենք մի երկրորդ *Հայաստանի ստեղծումն:*

— Այդպիսով, քաղաքական այդ տխուր ապուշները մի կողմից չփոթութեան մէջ են գցում եւրոպական դիւանագիտութեան միտքը եւ միւս կողմից ցանում Հայերի մէջ ներքին պառակտման ու անմիաբանութեան նորանոր սերմեր:

— Բայց նրանց արածը եւս աւելի ահաւոր է. նրանք չինական պարիսպ են ստեղծում նախկին Թրքահայաստանի եւ Հայ Հանրապետութեան միջեւ, որով խնդրին տրւում է հակառակ ընթացք, որը եւ վերջնականապէս կարող է արգելք լինել Միացեալ Հայաստանի իրականացման:

— Եւ սակայն այդ իրականացումից է կախուած Հայաստանի Անկախութեան եւ ինքնուրոյնութեան վերջնական հաստատուն ապահովութիւնը եւ պահպանումը:

— Սովետական Հայաստանի կառավարութիւնն այդ քաջ գիտնալով, իր քաղաքականութիւնը դէպի Թիւրքիան վարում է այդ մտքով եւ առիթ չի փախցնում դիմումներ անելու այդ իմաստով Մոսկուա: Վերջինս, հովանաւոր Սով. Հայաստանի, Ջիչերինի միջոցով յայտարարած է Էնկիւրիի կառավարութեան, որ հայ ժողովուրդի քաղաքական անկախութեան համար Սովետական Ռուսաստանն անհրաժեշտ է նկատում չորս նահանգների կցումը Հայ Հանրապետութեան:

— Լսում եմ ձայներ, որ Թութակի պէս կրկնում են հին առակը՝ խրտուիլակի տեղ.— «Դա վաղեմի Ռուսական քաղաքականութիւնն է, երէկ՝ Ցարական, այսօր՝ Սովետական.— գրաւել Թրքահայաստանի որքան կարելի է ընդարձակ հողամասեր»: Այստեղ ծագում է մի խիստ լուրջ հարց եւ ի հարկէ, փոխարէն փախցնելու՝ պէտք է ցուլը բռնել եղջիւրներից:

— Այո՛, այդ է եղել, վաղուց ի վեր, Ռուսական իմպերիալիզմի քաղաքականութիւնը: Նրա աշխարհագրական դիրքը նրան մղել է, փոխարէն հեռաւոր գաղութների, տիրանալ անմիջական կերպով իր շուրջը գտնուած ժողովուրդներին եւ նրանց հողերին: Սովետական Ռուսաստանի հետ այս իմպերիալիստական քաղաքականութիւնը *կորսուեցաւ»:*

«*Երիտ. Հայաստան*» 1921 Ա. Նազարբէկ

«Աշխարհիս բախտը վերջ ի վերջոյ պէտք է որոշէ համաշխարհային յեղափոխական դեմոկրատիան, ի դէմս ընդվզած անհող պրոլետարիատի, որոնք իրենց լոզունգները եւ հրահանգները կը ստանան ցորենի մեծ մայրաքաղաքում գումարուած Գ. Ինթերնացիոնալից, ուր զէնք ու զրահ դարբնւում է համաշխարհային գործարանական ահարկու բանակի համար»:

Թիֆլիս, 1919 «Գործաւոր»

Ծ. «Գործաւոր» Ս. Դ. Հ. Կ. Կեդրոնի օրկանն էր: Լոյս կը տեսնէր Թիֆլիս: Մարօ, Վ. Ղուկասեան, Ս. Տաշիր, Տոքթ. Պապեան Կեդրոնը կը ղեկավարէին: Հնչակեան Կեդրոնը Թիֆլիս մնաց մինչեւ 1924: 1924ի Աթէնքի Ը. Պատգամաւորական ժողովին Նոր Կեդրոն ընտրուեցաւ Աթէնքի մէջ:

«Ե. Հայաստան»ի 13 Սեպտեմբեր 1919էն.—

«Դարձեալ Ղարաբաղը» Թիֆլիսի «Գործաւոր»էն.

«Մենք թերթիս էջերում քանի քանի անգամ յայտարարել ենք, թէ եւրոպական կայսերապաշտութիւնը չպէտք է Միացեալ Հայաստան ստեղծի: Որ Միացեալ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը ծուատւում եւ քայքայւում է: Դրա տխուր ազդանշանն է Ղարաբաղի ողբերգութիւնը:

«... Եւ արդարեւ, հենց Անտանտն է (Դաշնակիցները) որ իր գործերի պաշտպանութեան տակ Ատրպէյճանեան պանտաները տանում է Շուշի քաղաքում հայկական գիւղերում ամրացնում, որպէսզի եաթաղանը նորից փողփողի ի փառս Անգլիայի եւ իսլամական աշխարհում ունեցած նրա բազմապիսի շահերի»:

***

«Երիտ. Հայաստան»ի Յունիս 21, 1921ի թիւին մէջ Ազգային Պատուիրակութեան՝ Պօղոս Նուպարի յաջորդ Գ. Նորատունկեանին ուղղուած բաց նամակը հայկական հարցի լուծման Արեւմըտեան աշխարհի ողորմածութեան (խաբուելէ ետքն ալ բազմիցս) ապաւինած Պատուիրակութեան սլաքին դէմ՝ խիզախ դիրքորոշում մըն է: Պարզենք:

Երբ նկատի ունենանք, որ այսօր ալ Արեւմուտքով Հայ Դատը լուծելու մարմաջը կը պահուի տեղ տեղ, այն Արեւմուտքին՝ որուն կոփուած զինակիցն է այսօր Թուրքիան եւ այդ բոլոր հայերը գիտեն ամէն տեղ:

Ինչպէս երէկ, այսօր ալ այդ վտանգաւոր «արկածախնդրութեան» միջոցով հող փրկելու մասին հաւատացողներ, ամէն առթիւ «ոստաններու», մամուլի դռները ծեծող օտար հակա—թուրք տրամադրութիւններ արտայայտողներուն կարեւորութիւնը խոշորացոյցի

տակ ներկայացնող քաղաքական մարդիկ կան: Անոնք կ'անտեսեն Ներկայ Հայաստանի երկու գերհզօրներէն մէկուն մաս կազմելով աղերսարկուի դիրքէն շատոնց դուրս եկած ըլլալը: Միջազգային բոլոր հարցերուն մէջ իր խօսքը կշիռ է այսօր:

Հայաստանի իր իրաւունքները պաշտպանելու հարցին մէջ դաս տուողները··· հին ռոմանթիք եղանակներով Հայ Դատ հետապնդողները, պէտք է աչքի առաջ ունենան երէկի փորձը՝ Արեւմուտքի շահերը նախ Թուրքիոյ հետ Օրանի կապերը, Արեւմուտքի հաշուոյն ներկայ Թուրքիոյ հաւատարմութեան եւ փոխադարձ զինակցութիւնները մանրամասն աչքի առաջ ունենալով··· Արեւմուտքի առջեւ սրտերնուն մէջ եղած արդար իրաւունքներու մասին··· զո՞ւր է աղերսելը···

***

Հայոց Պատուիրակութիւններուն բոլոր դիմումներն ու աշխատանքները ձախողեցան 1916–1923՝ պետական կամ ոչ պետական: Կ'արժէ գիրք մը գրել այդ մասին: Տրուածները կը պարզեն միամտութիւնը հայ երէկի մանուկ դիւանագիտութեան, որ կը վազէր դռնէ դուռ, պալատէ պալատ եւ որ օրը օրին, վերջին պահուն շատ անգամ հակասական, շատ անգամ «սխալ» խանդավառող խօսքերուն ունկընդիր, պանդոկներու բազկաթոռներուն մէջ առանց գիտնալու յաճախ, թէ ի՞նչ կը մտածէին Մեծ Պետութիւնները հայկական բազմաչարչար հարցերէն աւելի Թուրքիան Սովետներէն խլելով Դաշնակից դարձնելու մէջ շահ փնտռող, տնտեսապէս զայն իրենց ափին մէջ պահելու համար Կիլիկիան կամ Իզմիրը կամ Կարսը նուիրելու մասին խորհող «Մեծերը», որոնք պատրաստ չէին իջած Հայաստան հիմնելու կամ ընդարձակելու մտահոգութեամբ, հայերը փրկելու կամ մէկ միլիոն նահատակներուն վրէժը լուծելու համար կամ ի վերջոյ 1920 Նոյ. 29ին Նոր ռէժիմի Հայաստանին, Կարմիր Հայաստանին, Կարս եւ Վան, Պիթլիս, Էրզրում եւ··· Տրապիզոնէն ալ «պատուհան մը» նուիրելո՞ւ համար···

Դեռ հայ դատը հետապնդող կեդրոնացուած Համահայկական Մարմնի մասին խորհելէ առաջ՝ աղմկելով գործը արագացնելու ճիգերը արդիւնք չեն կրնար տալ, ինչպէս երէկ չտուին: Բարի եւ պարկեշտ, ու անկեղծ հայեր տարիներ Օտար դռներ ծեծելէ, յուսախաբ դառնալէ ետքն ալ, չանդրադարձան որ ամբողջ արաբական աշխարհը Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի զոհելու փոխարէն՝ անշուշտ թէ ո՛չ մէկ տալիք ունեցող Հայաստանը, ո՛չ մէկ շահագրգռութեան առարկայ չէր կրնար դառնալ, երբ մանաւանդ, դիմացնին ունէին Կարմիր Ռուսաստան մը ծունկի բերելու առաջադրանքը եւ ունէին նաեւ Թուրքէն «խլելիք հողերը» Սովետ Ռուսաստանին չտալու հաշիւները: Այդ էր պատճառը, որ 1918–1919ին Անդրանիկի կռուող ուժերուն չէին ու-

դեր օժանդակել կամ Շուշիի եւ Ղարաբաղի մէջ ջարդուող հայոց չէին ուզեր օգնել եւ ո՞վ գիտէ… 1920 Ապրիլէն ետք Հայաստան խուժող Գարապեքիրի Քեմալական զօրքին դէմ կռուելու համար կոչերով (Դաշնակ, Հնչակ, Սոց. Յեղափոխական եւ… ժողովրդական) Հայ Բանակին տրուած էր քանատական հրացան, զոր գործածելու վարժ չէին… անո՞նք:

Շատ հետաքրքիր պարագայ մըն է. Ատրպէյճանցիներն ու Վրացիները Փարիզի Խաղաղութեան Վերսայլի ժողովին, Լոյտ Ճորճէն կը պահանջեն զէնք՝ Կարմիր Ռուսաստանին դէմ կռուելու համար, իսկ հայերը Լոյտ Ճորճէն զէնք կը պահանջէին՝ թուրքերուն դէմ կռուելու համար…: Միամի՞տ էին Լոյտ Ճորճն ու Գլեմանսոն, որ չկարենային զանազանել հայկական ռուսասիրութիւնը, Վրաց-Ազէր – Կարմիր ռուսատեացութենէ, միամի՞տ էին ակուտեղի վրայ չորս նահանգներ ընծայելու ռուսասէր հայոց, որոնք ինչքան ալ Ահարոնեանի եւ Պօղոս Նուպարի հետ Լոնտոնի («Ե. Հայաստան», Յունիս 1, 1921) Յուշագիր կը ներկայացնեն թէ՝ ռուս պոլշեւիկներուն շնորհիւ «բռնի ուժով» Թուրքերը Հայաստանի Հանրապետութենէն խլեցին (Ալեքպոլի դաշնագրին մասին է) ստորագրութիւն մը, «Երբ … հայկական կառավարութիւնը կը հրաժարէ՞ր Սեւրի դաշնագրէն…:

«…Եւ այս ամբողջ պատերազմը, Մոսկուայի օժանդակութեամբ կազմակերպուած նպատակ ունէր Սեւրի Դաշնագրին Հայաստանի վերաբերեալ մասը անիրագործելի դարձնել», կը պոռան զոյգ պատուիրակները…:

Հայկական միամտութի՞ւնը…

Պօղոս Նուպար եւ Ահարոնեան կը գրեն յուշագրին մէջ.

«Մենք հաստատ համոզումն ունինք, որ Մեծ Դաշնակիցները պիտի չուզեն իրագործել այս վերջին ատեանի անարդար արարքը, որ անոնք անխախտ պիտի պահեն Սեւրի Դաշնագրին Հայաստանի վերաբերեալ տրամադրութիւնները եւ պիտի պահանջեն թուրքերէն պարպել, դաշնագրով նախատեսուած Հայկական հողամասերը: (Ի՞նչ միամտութիւն):

Յետոյ պահանջ՝ որ Թուրքերը պէտք է հեռանա՞ն…

Յետոյ խե՛լք կու տան:

«– Դաշնակիցները բաւարար ճնշման ու հարկադրութեան միջոցներ ունին իրենց ձեռքին մէջ… (անշուշտ չէ՛ին գիտեր Լոյտ Ճորճ եւ Քրզըն):

«— Կը պահանջենք որ Ֆրանսայի պաշտպանութեան եւ Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ Կիլիկիոյ շնորհուի Քրիստոնեայ ինքնավար վարչութիւն: Այդ իրաւունքը կարելի է տալ Սուլթանի մէկ հրամանագրով»:

— Ի՞նչ միամտութիւն:

Ընդհանուր կերպով ահա թէ ինչ էն հայկական բաղձանքները:

Հոս սեւ շուկայ մը կը փորձուի Պօղոս Նուպարի եւ Ա. Ահարոնեանի Միացեալ Պատուիրակներուն կողմէ՝ Լոնտոնի 1921ի սկիզբի ժողովին:

Ալեքպոլի դաշնագրով Գարապեքիրի դաշնագրին Ա. յօդուածին մէջ ընդունիլ, որ Սեւրը չեղեալ կը նկատէ դաշնակ. պետութիւնը, բայց եւ յանցանքի բաժին մը հանել Պոլշեւիկներուն… կարծելով որ անգլիացին տեղեակ չէ՛ Կովկասի հանրապետութիւններուն առօրեայ մտքերուն եւ գործերուն եւ միամիտ կարծել Քրզընները ուրանալ որ Կարմիրներու շնորհիւ… Թուրքերը պարտադրեցին հայոց Ալեքպոլի դաշինքը… բայց մենք այս մասին յաջորդ հատորին մէջ պիտի ծանրանանք:

Գ. Նորատունկեան, Լ. Փաշալեան, Ա. Ահարոնեան այս եղանակով կը կարծէի՞ն, թէ Անգլիան կրնան զրգռել Թուրքին դէմ եւ նոր հետ նոր «ամուր» բարեկամութիւն հաստատելու մէջ իրենցմէ առաջ սակարկած Ռիզա Նուրի, Պեքիր Սամիի, Ռաուֆի, Ինօնիւներու հետ «չափուիլ» չուզելը պայման պիտի դնէր… Լոզանի մէջ միամիտ Գ. Նորատունկեան «Հօմ», տնակ խնդրելու հարցին մէջ իսկ այնքան տկար գիրքերու վրայ էր…: Ահա թէ ինչու Հնչակեան Մ. Ն.ի օրկանը բաց նամակ կը խմբագրէ Գ. Նորատունկեանին, երբ՝ այս վերջինը Մ. Նահանգներ կու տայ Ամերիկեան Մանտա-ն յաջողցնելու որոշումով: Խմբագիրը «Ե. Հ.»ի հարց կու տայ – ո՞ւր կ՚երթաք Պրն. Նորատունկեան:

«— Ինչո՞ւ եկած էք…

«— Այս ազգը փաշան չէ՛ միայն… այլ հայ լեզուն խօսող բազմաթիւ էակներ, որոնք պատմութիւն ու քաղաքակրթութիւն շինելու գործին մէջ շատ աւելի հսկայ են, քան փաշաներն ու Նախարարները, տիտղոսաւոր այդ արարածները, որոնք ուրիշներու վրայ կռթնելով բարձրանալ միայն սովոր են:

«— Դուք երբեք չէք ուզած հայ աշխատաւորի իղձերուն ու իտէալին ծանօթանալու ժամանակ վատնել…:

«— Իթթիհատի պէս կուսակցութիւն մը Ձեզի պէտք ունեցաւ թրքական պետութեան քայքայուած մեքենան օտարներու առջեւ նորոգուած ցոյց տալու համար, բայց հայութիւնը դիւանագիտութեան ճամբուն պէտք չունի հիմա, իր բախտը տնօրինելու կամ իր կարիքները լրիւ գոհացնելու համար…:

«— Դիւանագիտութիւնը պարոն վաղեմի նախարար, հաստատուած պետութեան մը ճարպիկ լարախաղացութեան մեքենայութիւնն է, դուք եթէ ունիք այդ հանճարը զայն կրնաք գործածել ուրիշներու համար… բայց ո՛չ հայ ժողովրդի համար, որովհետեւ անոր ձեռքն է հիմա Աղեքսանդրի կտրուկ սուրը, որ կրնայ կտրել դիւանագէտներու կորդեան հանգոյցը: (Ընդգծումները մերն են–Հ.Գ.):

— Վաշինկթընէն ի՞նչ պիտի տանիք հետերնիդ, խոստումնե՞ր, քաղաքավարական մի քանի խօսքե՞ր... բայց հայ աշխատաւորութիւնը այնքան շատ դիզած է այդ խոստումներէն, որոնցմով կրնայ աշխարհը լեցնել:

«— Ի՞նչ կը յուսաք Վաշինկթընէն առնել, Պարոն վաղեմի նախարար, դրա՞մ,— բայց հայ աշխատաւորութիւնը պէտք չունի Ձեր ձեռքով առնուած դրամին, որ վաղը պիտի գործածուի Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը քայքայելու եւ կապիտալիստական հսկայ պետութեան մը ազդեցութիւնը ուժեղացնելու համար:

«— Պատուիրակութիւնները չպէտք էր դեգերէին Եւրոպական կայսերապաշտական դահլիճներուն դռներուն առջեւ: Հայութիւնը անոնցմէ միայն արհամարհանք ու անտարբերութիւն տեսաւ:

«— Ձեր առաջին երթալիք տեղը Մոսկուան պիտի ըլլար ո՛չ թէ Փարիզը, Լոնտոնը կամ Վաշինկթոնը:

«— Հայ գիտակից աշխատաւորութեան նայուածքը շատոնց հեռացած է Փարիզէն, որ դեռ սակարկութեան շուկայէն չէ սրբեր մեր զոհերու արիւնը: Լոնտոնէն՝ որ մեր վրայ խնդալու համար «Ազգային Օճախ» մը ուզեց շինել մեզի: Վաշինկթընէն, որ մի քանի միլիոնարներու կամ մի քանի ընկերութեանց շահը շատ աւելի բարձր կը դասէ, քան Մարտիրոս ազգի մը սրբազան իրաւունքը:

«— Կ'ուզէ՞ք պատմութեան օրէնքներուն հետ ընթանալ, պէտք է համընթաց քալէք այդ օրէնքները շինողներուն հետ:

«— Ու աշխատաւոր դասակարգն է որ պատմութեան օրէնքները կը շինէ, պարոն վաղեմի նախարար:

«— Ու պատմութեան օրէնքները կերտող այդ դասակարգը Ճերմակ Տուներու վրայ հաւատք չունի հիմա, որովհետեւ անոնց մէջ կապիտալիստական դասաւորուած ու բիւրեղացած ձգտումներու մողոքը կայ, որ ապրելու համար զոհեր կը պահանջէ. անոր հաւատքը հիմակ Կարմիր տուներու վրայ է, որովհետեւ անոնց մէջ այդ Մողոքը մահուան դատապարտուած է, միլիոններու կեանքը ազատելու համար:

«— Մոսկուա պէտք էր երթայիք, պարոն նախարար վաղեմի, Մոսկուա պէտք էր երթայիք, հոս գալէ շատ առաջ:

«— Մոսկուան, Ռուսաստանի, Պոլշեւիկ Ռուսաստանի մայրաքաղաքը չէ, այլ համաշխարհային բանուորութեան մայրաքաղաքը:

«— Ու հայութիւնը այդ բանուորութեան մէկ հատուածն է արդէն:

«— Զգուշանալու էք մանաւանդ հայթայթելէ այն զէնքերը, որոնք իմպերիալիստական ուժերու ձեռքին մէջ աղիտաւոր հետեւանքներ կրնան յառաջացնել վաղը:

«— Մտիկ ըրէք, պարո՛ն, մտի՛կ ըրէք գիտակից հայ Աշխա-

տաւորութեան պատգամին ու շատ մի թափառիք Ճերմակ Տուներու բոլորտիքը:

«— Ամէն բանէ առաջ, ամէն տեղերէ առաջ դէպի Մոսկուա՛, պարոն նախարար վաղեմի...»:

«Երիտ. Հայաստան», 21 Յունիս 1921 խմբագրական՝ Լ. Մարտիրոսեան

***

«Երիտ. Հայաստան» Յունիս 24 1921ին Անեղ ստորագրութեամբ «Հոտպիտական խաղեր» *խորագրին տակ յօդուածով մը կ'անդրադառնայ հայ քաղաքական մտքի աններելի թերասիրութեան — «Հայրենիք»ի խմբագրութեան.—*

— «Հայրենիք» Ամերիկայի Դաշնակցութեան օրկանը «կո՛չ կ'ընէր օգնել «Երեք Հայաստան»ներուն ալ հաւասարապէս.— Սովետ. Հայաստանին, Սիւնեաց Հայաստանին (Գ. Նժդեհ դեռ կը կռուէր Զանգեզուրի մէջ 11րդ Կարմիր բանակին դէմ — Հ.Գ.) եւ չազատագրուած Հայաստանին...

«— Վա՛ր իջէք յիմարներ, վա՛ր իջէք ձեր ամպրոպային բարձրութիւններէն, անցան զգացումի ուռուցիկ օրերը, այն որ կը զգայ, կը տեսնէ, կ'ըմբռնէ, ան այլեւս պիտի չուզէ ամէն լեռ ելլողի, զուռնայ չալողի, ականջ կախել:

«— Ձեր խաղցած հոտպիտական խաղերուն ժամանակաշրջանը անցեր է: Հայաստան ո՛չ երկուք, ո՛չ հինգ է, ո՛չ ալ տասն եւ հինգ. հայ ժողովուրդը մէկ Հայաստան ունի — *Սովետական Հայաստանը իր խղճերու եւ ակնկալութեան արտայայտիչ*: Անոր սրբազան Կարմիրին տակ հետզհետէ պիտի խմբուին բոլոր վտարանդիները, մեր արիւնով նուիրականացած բոլոր հողամասերը, հոգ չէ անոնք տարբեր անուններ կրեն՝ Կարին, Խարբերդ, Սիւնիք, Գուգարք, եւայլն:

Այդ Հայաստանը ճշմարիտ հայրենիքը պիտի ըլլայ տառապող, չարչարուող, շահագործուող բոլոր տարրերուն: Անոր Կարմիրը Արեւելքի մէջ բոցավառող նոր քաղաքակրթութեան լուսաշող սիւներէն մին»:

«Երիտ. Հայաստան»ի 1921 Յուլիս 8ի թիւին մէջ Հնչակեան *Թեզերը պարզած է նուիրեալ ղեկավար Սեդրակ Շահէն.*

«— Ե. Հայաստան» երէկ կեցած էր Հայաստանի Հանրապետութեան կողքին, յառաջացած նոր իրողութեանց հետեւանքով իր սրբազան պարտականութիւնն էր ո՛չ միայն այդ իրողութիւնները ընդունիլ, ո՛չ միայն Հայաստանի Սովետ իշխանութիւնը ճանչնալ, այլ եւ բազուկները մերկացուցած նուիրուիլ անոր պաշտպանութեան գործին, հրապարակելով մէկ կողմէ Արեւելահայ պահպանողականութեան՝ ուրիշ անունով Դաշնակցութեան դաւադրութիւնները, միւս կողմէ Արեւմտահայ պահպանողականութեան՝ ուրիշ անունով Ռամկավարութեան դիմակաւորուած մեքենայութիւնները:

«Ե. Հ.» պատմութեան տուած փորձառութեամբ կշռելով իրերը, ամենաջերմ ու մոլեռանդ *պաշտպանն դարձած է Ռուսական օրիէնթացիայի հետեւելու քաղաքականութեան՝ որպէս միակ ճամբան, որ մեզի պիտի հեռացնէ եւրոպական հովանաւորութեամբ թըրքական օրիէնթացիայէն»*:

«Ե. Հ.» *փաստած է՝ որ Հայ Դատը չի՛ կրնար լուծուիլ փաշաներու*, նախարարներու քաղաքական մուրացկանութեամբ, ո՛չ ալ Փարիզի ու Լոնտոնի մարդոց բարի կամեցողութեամբ, այլ հայ աշխատաւորութեան, հայ գիւղացիութեան քրտինքովն ու արիւնովը:

⁂

«Զանգ» *Պարսկաստանի (Թավրիզ) Հնչակեան օրկանը կը գըրէր. «Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը պիտի ընդունէր Ռուսական Արեւելում» խորագրին տակ (Տես՝ «Ե. Հ.» 1921, Օգոստ. 17)*:

«... Այդ Դեմոկրատիան առաջինը 1918 թուին ճանաչեց ազգերի ինքնորոշման սկզբունքով հայ ժողովրդի քաղաքական անկախութիւնը: Մի հանգամանք, որ ակնյայտի կերպով իրագործուեց Ռուսաստանի մէջ ապրող բոլոր փոքր ազգերի հանդէպ, մինչ Դաշնակիցների տուած բազմաթիւ խոստումները ազատելու եւ անկախ դարձնելու բոլոր մանր ճնշուած ազգութիւնները մինչ օրս էլ մնացել են մեռած կամ յաւիտենական թաղուած խոստումներ:

«— Այդ Դեմոկրատիան ջախջախեց հայ միատարրականների կապած ազգադաւ դաշինքը Քեմալիստների հետ եւ իր հրամայողական *վէտօ*-ով փրկեց հայ ժողովրդին խպառ բնաջնջումից, վերադարձնելով նրան այն հայրենի հողամասերը, որ Դաշնակցականների ապիկարութեան շնորհիւ խլուած էր հայութեան սրտից:

«— *Վրացին, Ատրպէյճանցին հնարաւորութիւն ունին ծով դուրս գալու եւ անկախ առեւտուրով ապահովելու իրենց տնտեսական ու ֆիզիքական գոյութիւնը: Հայը դժբախտաբար չունի եւ չկըրցաւ Դաշնակցութեան բարեկամ Անդանդայից ստանալ ծով դուրս գալու հնարաւորութիւնը*:

«— Իսկ բոլոր հայերը կ՛ընդունեն, որ մենք Սեւանայ լճի ձկներով չէ, որ տնտեսապէս կը յաջողինք...

«— Տնտեսական կապը ռուս ժողովուրդին հետ, հնարաւորութիւն կու տայ օգտուելու անոր բոլոր տնտեսական բարիքներէն.—

«— Վերջապէս ռուսական արեւելումը կ՛ապահովէ հայութեան բովանդակ Դատի լուծումը»:

Թաւրիզ — 1921 «Զանգ»

«Ե. Հայաստան»ի 1921ի Հոկտ. 14ի թիւին մէջ Ֆրանսայի Ս.Դ.Հ.Կ. Մասնաճիւղի Ֆրանսերէն տպուած կոչը՝ հետաքրքրական է անով, որ ձեւով մը պատասխան է իշխանութիւնը լքելէ ետք Պարսկաստան, Ֆրանսա ապաստանած հայ նախարարներու Խ. Հայաստանը սեւցնելու *փորձերուն դէմ: Ճիշդ է որ դեռ Լոնտոնէն, Փարիզէն*

եւ Վաշինկթոնէն Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան մասին մտահոգուած հայեր կային, ճիշդ է որ Ս. Հայաստանի դէմ դիրքորոշուելու պատճառ ունեցողներ կային, ճիշդ է որ զայն «ռուսի բատրուկ» եւ «դերի» որակողներ կային, բայց եւ անոր անմիջական եւ լայն օժանդակութեան հաւատացողները աւելի շատ էին: Երեւանի, Էջմիածնի եւ Թիֆլիսի մէջ Արեւմտահայ գաղթականներ ժողովներով կը յայտնէին իրենց ծառայելու եւ նոր իշխանութեան կողքին աշխատելու տրամադրութիւնը: Պոլիս Դ. Շահվերդեանին, եւ Մ. Ն. Հնչ. Կեդրոնական Վարչութեան կոչին ընդառաջողներու թիւը կ՛աւելնար օրէ օր: Դաշնակցական կառավարութիւնը չկար, բայց Հայաստան դեռ որբերու ու գաղթականներու հսկայ նիւթական հարցերը ունէր, ու որքան ալ սովէն նոր դուրս ելած Կարմիր Ռուսաստանը իր գործնական օժանդակութիւնը կը բերէր... ...«Նիր Իստ» ամերիկեան օժանդակ մարմինը կը շարունակէր 40 հազար Հայաստանի որբերուն օժանդակել, բայց երկրի կարիքը շատ խոշոր էր:

Ս.Դ.Հ.Կ. Պոլսոյ Գործադիր Մարմին, Հ.Ց.Դ. Արտասահմանի Մարմին, Ռամկավար եւ Ազատական Կեդր. վարչութիւններ, Սեպտ. 1921ին Պոլսոյ մէջ «Հայ ժողովուրդին» խորագրով կոչ մը ստորագրած են:

«— Մեր արնաքամ ու դժբախտ հայրենիքը այս անգամ, անօթութեան ու սովի արհաւիրքներուն մատնուած՝ կը գալարուի տանջահար, եւ կը մաշուի՝ սպառնալով նուազեցնել յոյսերը մեր քաղաքական վերածնունդին եւ վերականգնումին:

«— Այս վիճակը չէր կրնար անտարբեր ձգել հայ քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք տեսաբանական եւ տակտիկային ինչ տարբերութիւններ էլ ունենային Հայաստանի քաղաքական հարցի հետապնդումին մէջ, եւ որքան ալ զանազանուէին իրենց հայեացքները Հայաստանի ներկայ վարչաձեւին նկատմամբ...

«— Ու ահա՛, անոնք հրապարակ կու գան հռչակելու աշխարհին եւ մանաւանդ հայ ժողովուրդին, թէ իրենք միացած են ուժ տալու Հայաստանի սպառնացող սովին դէմ մղուելիք նուիրական կռիւին...

«... Լսենք այս ձայնը եւ հասնինք օգնութեան փրկելու համար Հայաստանը նոր կոտորածէն, եւ ծնունդ տալու համար մայր երկրի տնտեսական վերականգնումին, իբր հիմը՝ ազատ Հայրենիքի վերածնունդին:

«— Ամէն սիրտ, ամէն ձեռք ժամ առաջ օգնութիւն հասցնելու համար:

⁂

Փարիզի Հնչակեան կոչէն.

«— Կը մնայ այն ամբաստանութիւնը, թէ Ռուսիա կանխատեսած է ու ուժ տուած Հայաստանի դէմ թրքական յարձակման: Այ-

օր հաստատուած է, որ Քեազիմ Գարապէքիրի յարձակումը ընդհակառակը յետաձգուած է եւ յետոյ կասեցուած է, *Շնորհիւ Մոսկուայի միջամտութեան*: Էնկիւրիի Քեմալական թերթերը հրատարակած են այդ շրջանի Չիչերինի եւ Մ. Քեմալի միջեւ փոխանակուած հեռագիրները: Անոնց թարգմանութիւնները լոյս տեսան Պոլսոյ հայ մամուլին մէջ:

«— Այդ փաստաթղթերը ցոյց կու տան, թէ Մոսկուա չափաւորիչ ի՞նչ դեր կատարած է Հայաստանի ի նպաստ: Ան անկարելին ըրած է հակառակ Հ. Օհանջանեանի կառավարութեան սխալներուն, Հայաստանէն հեռացնելու համար իր վերջին դժբախտութիւնները:

«— Սովետները փոխանակ թալանելու Հայաստանը, որ թալանուելիք ոչինչ ունէր, ղրկեցին մէկ ու կէս միլիոն ոսկի, արտասահմանէն գնելու համար, Հայաստանի նիւթական վիճակը բարւոքելու համար անհրաժեշտ ուտեստեղէնը:

«— Արդարեւ այսօր փոփոխութիւններ կան Հայաստանի մէջ: վերջ գտաւ Դաշնակցական կիսա-մտաւորականներու կողմէ զանազան ձեւերով հայ ժողովրդին շահագործումը:

«— Հայ ժողովուրդը խիստ գոհ է իր ներկայ կառավարութենէն, որուն միակ ուղղութիւնն է մօտենալ Ռուսաստանին: Դաշնակցութիւնը չի մխիթարուիր իր տիրապետութիւնը կորսնցուցած ըլլալուն համար:

«Ատիկա ցաւալի է իրեն համար, բայց գտաւ այդպիսով իր արժանի պատիժը:

«— Իբրեւ անկողմնակալ վկայ, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Փարիզի Մ. Ճիւղը կը հրաւիրէ ուրեմն աշխարհի բանուորական կազմակերպութիւնները եւ հանրային կարծիքը, ականջ չկախել ինկած կուսակցութեան մը վարիչներու ողբերուն եւ զանգատներուն»:

Ս. Դ. Հնչ. Կուս.եան Բարիզի Մասնաճիւղ

***

«Երիտ. Հայաստան», 1921, Հոկտ.

Գահիրէի Ս. Դ. Հնչ. Կուս.եան «Մուրատ» մասնաճիւղը 28/9/21ին՝

«— Խորհրդային Հանրապետութիւնը՝ թուրքին եւ թաթարին սուրերուն եւ սուիններուն՝ անընդհատօրէն սուրացող անգութ գրնդակներուն դէմ խիզախօրէն կուրծք պարզելով, իր ուժին առաւելագոյնը թափելով ամենավերջը, այսօր համաճարակի եւ սովի անագորոյն ճիրաններուն մէջ օրհասական գալարումներով կը տուայտի: Հայաստան՝ եաթաղաններու տակէն ճողոպրած հարիւր հազարաւոր խնամակարօտ որբուկներ, ապագայ կենսունակ Հայաստանի միակ յոյսի ամուր կռուանները··· խորտակուելու վտանգին տակ են:

«— Արդեօ՞ք թուրքին ոճիրին հաւասար եւ կամ աւելի ազգաքանդութիւն մը չպիտի ըլլայ, երբ, մեր ձեռուըները ծալլած անհոգօրէն ընկղմանենք եւ բիւզանդական սնամէջ վէճերով ժամավաճառ ըլլանք: Հայկական Հանրապետութիւնը մերն է, թէկուզ անոր արդի ղեկավարներու աշխարհայեացքը եւ կառավարելու սիստեմները տարբեր ըլլան:

«— Օ՛ն ուրեմն գործի՛··· սովահարները հաց, հիւանդները՝ դեղ ու դարման,··· հայ գիւղացին գործիք ու սերմնցու կ՚աղաղակեն»:

Գահիրէ — «Մուրատ» Մասնաճիւղ

<u>ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ</u>

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ ԵՒ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Տեսաբան, մտաւորական Հնչ. գործիչ Լ. Մարտիրոսեան կը գրէ իր «Ս.Դ.Հ.Կ. երէկ եւ այսօր», 1964ին Պէյրութ լոյս տեսած հատորին մէջ.—

— Հնչ. կուս.ը անխառն ցնծութեամբ ողջունեց Հայաստանի խորհրդայնացումը: Բայց առով չէր ամբողջապէս իրականանար տարիներէ ի վեր մշակած իր ծրագիրը, որուն համար իր լաւագոյն ընտրանիները զոհեր էր, յեղափոխական-դիւցազնական կռիւներու մէջ: Թրքահայաստանը ամայացեր էր, բայց անոր ազատութեան երազը ոչ միայն չէր գերեզմանուեր՝ այլ մտեր էր իր իրական լուծման հունին մէջ: Մասիսի փէշերուն տակ, շնորհիւ Խ. Ռուսաստանին՝ ծաղկելու էր Խ. Հայաստանը, ուստի հայկական 6 նահանգները միանալու էին այդ նորաստեղծ Հայաստանին:

— Աշխարհի զանազան կողմերը ցիրուցան եղած հայերը ամփոփուելու էին իրենց հայրենական հողին վրայ: Հայ պուրժուազիան, հայ հարուստը չէի՞ն սիրեր խորհրդային վարչաձեւը, դա աւելի լաւ. անոնք կրնային զամուած մնալ օտար երկիրներուն, բայց պանդուխտ հայ աշխատաւորները պէտք էր վերադառնային իրենց սոցիալիստական հայրենիքը, որու սահմաններու ընդարձակման պահանջը պատմական անհրաժեշտութիւն էր արդէն: Հնչակեան Կուս.ը ահա այդ ծրագրի իրագործման համար կ՚ուզէր պահել իր գոյութիւնը, սփիւռքի հայութիւնը նոյն ճամբուն վրայ համախմբելու սեւեռեալ նպատակով:

Ոմանք՝ ուղղափառ կոմունիստներու շարքերէն՝ Հնչակեան կուսակցութեան այս դիրքորոշումը որակեցին որպէս նացիոնալիստական թեքում:

— Եթէ հայ աշխատաւորութեան պատմական իրաւանց վերահաստատումը որպէս անոր տնտեսական եւ ազգային կուլտուրայի զարգացման նախապայման՝ մենք նացիօնալիստական պիտի կոչենք ··· ուստի եւ պիտի ընդունինք (ինչ որ չենք կրնար) ազգերու համա-

ձուլման տեսութիւնը, որ գլխովին հակառակ է Մարքսիզմ–Լենինիզմի հիմնական սկզբունքներուն:

— Հնչակեանները պահեցին *Սոց. Դեմ.* անունը, բայց այդ չէր նշանակեր որ խառնուած է, Գերման, Ամերիկեան, Ֆրանսական սոցիալիստներուն, ո՛չ ալ կը միանար Բ. Միջազգայնականին: Հնչ. Կուս.ը երբեք չշեղեցաւ Մարքսիզմի հիմնական ուղեգծէն:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ժ. Նայիրի «Յիսնամեակ վերածնութեան ու փառքի» հատորին մէջ, Պէյրութ, կը գրէ.—

1920 Նոյեմբեր 11ին, տեսնելով որ Երեւանի կառավարութիւնը յամառօրէն կը մերժէ գործակցիլ Խ. Ռուսիոյ հետ եւ Արեւմուտքի իր կեղծ բարեկամներէն դեռ եւս յուսադրուած՝ կը պահէ ընթացք մը որ Քեմալական Թուրքիոյ յարձակողական ծրագիրներուն կը նպաստէ, Հնչակ. Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը կը գումարէր Կովկասի եւ Անդրկովկասի «արտակարգ համագումար», քննելու գոյավիճակը իր բոլոր երեսներուն մէջ եւ տալու որոշում մը, որ հայ ժողովուրդի եւ միջազգ. դեմոկրատիայի շահերէն կը թելադրուի:

Հաստատելով որ Հայաստանի Դաշնակցական իշխանութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնը, իր գործադրութեան առաջին օրէն, ձախողութիւններու եւ վնասներու կուտակում արժեց հայութեան, տեսնելով որ այդ քաղաքականութիւնը պիտի յանգի Թրքական ուժերու կողմէ հայութեան ամբողջական բնաջնջումին եւ Հայկական Հանրապետութեան վերջնական կործանումին, արտակարգ ժողովը կ'որդեգրէր հետեւեալ բանաձեւը.—

«Նկատի ունենալով որ՝ Դաշնակցական Կառավարութեան ապիկարութիւնը պատճառ դարձած էր հայութեան թշուառութեան ու սովի մատնուելուն.

«Նկատի ունենալով որ՝ Դաշնակցական Կառավարութեան պետերը եւրոպական իմպերիալիզմին գործիք եղած՝ հայութեան ֆիզիքական բնաջնջման կը նպաստեն անգիտակցօրէն.

«Նկատի ունենալով որ՝ Հայ աշխատաւորութեան ֆիզիքական եւ տնտեսական գոյութիւնը կ'երաշխաւորուի մի միայն Խորհրդային Ռուսաստանի յաղթական պրոլետարիատի եղբայրական աջակցութեամբ եւ Հայաստանի մէջ Խորհրդային իրաւակարգի հաստատմամբ՝

«Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Վրաստանի Խորհրդաժողովի 11–րդ նիստին կ'որոշէ տապալել Դաշնակցական Կառավարութիւնը եւ ստեղծել Բանուորա–գիւղացիական Կառավարութեան Խորհրդային ռեժիմ»:

Արտակարգ ժողովի մասնակիցներու կողքին կը յիշուին անունները Սիմոն Հովեանի, Արշակ Բաբեանի, Լաղոյի եւ Մարօ Նազարբեկեանի:

Համագումարի մասնակիցներէն եւ Հնչակեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Վ. Մարտեան կը գրէ իր յուշերուն մէջ, թէ վերոյիշեալ բանաձեւ–կոչը ղրկուած է վրացական մայրաքաղաքի բոլոր թերթերուն որ հրատարակութեան տան իրենց յաջորդ թիւին մէջ: Սակայն Մենշեւիկեան եւ աջակողմեան մամուլը անպատասխան ձգած են խնդրանքը: Միայն Պոլշեւիկեան «ԳՐՈՒԶԻ» օրկանը զայն հրատարակած է, իր ամբողջութեանը մէջ եւ մեծադիր՝ իր Նոյեմբեր 12ի թիւին մէջ:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի Հանրապետութեան մասին Հնչակեան ղեկավար Լեւոն Մարտիրոսեան կը գրէ.

«Դաշնակցութիւնն այնքան կոյր էր, որ չտեսաւ թէ՝ Հայաստանի բնակչութեան դիրքաւորումը չէր կրնար իր սնունդը չստանալ Անդրկովկասի եւ յատկապէս Խորհրդային Ռուսաստանի պրոլետարիատի եւ աշխատաւոր գիւղացիութեան յեղափոխական կռիւներէն ու վարած քաղաքականութենէն: Դաշնակցութեան մաուզերը չէր կրնար կտրել Հայաստանի այդ բնակչութեան դարաւոր կապը Անդրկովկասի ուրիշ երկիրներու հետ, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի հետ: Միւս կողմէն՝ հայ առեւտրական–արդիւնաբերական բուրժուազիան, իր կարգին, նոյնպէս չէր կրնար իր կապերը կտրել ռուսական բուրժուազիայէն, եւ կամ մնալ կղզիացած: Այդ բուրժուազիան իր ցանկութիւնը կապելով Դենիկինի եւ Վրանկելի յաղթութեան հետ, Հայաստանի բանուորութենէն ու գիւղացիութենէն կը պահանջէր, որ անոնք կտրէին իրենց կապերը Անդրկովկասի եւ Ռուսաստանի սոցիալիստական շարժումէն եւ իրենց երեսն ուղղէին դէպի կապիտալիստական պետութիւնները, միայն թէ Հայաստանի մէջ պահպանուէր բուրժուական–կալուածատիրական տնտեսական իրաւակարգը: Դաշնակցութիւնը արհամարհելով Հայաստանի բանուորութիւնն ու գիւղացիութիւնը, նուիրուեցաւ Կովկասահայ բուրժուազիայի դատին:

Հայաստանը պէտք է անկախ *ըլլայ, այս էր Դաշնակցութեան նշանաբանը սկիզբէն մինչեւ վերջ:*

Հայաստանի Դաշնակցական կառավարութիւնը «անկախ» ըլլալով կը հասկնար անկախ սոցիալիստական Ռուսաստանէն, անկախ կոմունիստական շարժումէն, բայց կախուած կապիտալիստական պետութիւններէն: Դաշնակցութիւնն այս օրիէնդացիան ընդունած էր ո՛չ թէ հարկադրանքի տակ, ո՛չ թէ «ցաւօք սրտի», այլ իր ամբողջ էութեամբ, իր խղճով:

Դաշնակցութեան ծրագրային եւ գործնական կեանքի նպատակն եղած է Հայաստանի մէջ ստեղծել բուրժուական պետութիւն՝ իր բոլոր հիմնական եւ բնորոշ կողմերով, այսինքն՝ կալուածատիրութեան պահպանում, կապիտալիստական շահագործում, մասնաւոր սեփականութեան սրբագործում: Եւ որովհետեւ Ռուսաստանի Խորհրդայնացումով ընկերային յեղափոխութեան վտանգը օրէ օր կը մեծնար Հայաստանի սահմաններէն ներս, ուրեմն, Եւրոպական հզօր պետութեան մը հովանաւորութիւնը միայն կրնար այդ սպառնացող վտանգը հեռու պահել: Ահա թէ ինչո՛ւ Դաշնակցութիւնը միշտ փնտռած է մեծ պետութեան մը մանդատը:

Արտաքին Գործոց Նախարար Ս. Տիգրանեան, 1919ի Փետրուար 4ին Հայաստանի Նախագահին ուղղած իր զեկուցման մէջ գրած է հետեւեալը.

— «Որեւէ հզօր պետութեան մը հովանաւորութեան անհրաժեշտութիւնը Հայաստանի ապահով գոյութեան եւ բարգաւաճման համար մեր հանրութիւնից ճանաչուած հիմունքներից մէկն է: Կարծում եմ, որ ժամանակն է այդ պրոտեկտորատի (պաշտպանողի) խնդիրը յատուկ քննութեան առնել ... Մենք մեր դատը պիտի մի զօրաւոր փաստաբանի աջակցութեան տակ դնենք: Անհրաժեշտ է, որ հէնց սկզբից ճարուի եւ ասպարէզ բերուի այդ պրոտեկտոր (պաշտպան) փաստաբանը»:

Եւ Դաշնակցութիւնը սկսաւ մանդատ փնտռել, նախ ապաւինեցաւ Անգլիոյ, որ Հիւսիսային Պարսկաստանի վրայ դրած էր իր ձեռքը եւ Անդրկովկասի հարստութիւնները գրաւելու համար ամէնէն աւելի եռանդագին նուիրուած էր Խորհրդային Միութիւնը տապալելու աշխատանքին:

Անգլիական օրիէնտացիային յաջորդեց Ամերիկեանը: Ամերիկան, կեղծ, խաղաղասիրական լոզունգներով մտաւ Անդրկովկաս եւ ամէնէն առաջ Դաշնակցական կառավարութիւնն առաւ իր ճանկին մէջ: Ամերիկեան ալիւրը, խտացած կաթը եւ հին հագուստները Դաշնակցութեան Բիւրոյի եւ Ամերիկայի միացեալ քաղաքականութեան խորհրդանիշը դարձան: Թիֆլիսի հայկական դիւանագիտութեան ներկայացուցիչը 1920ի Մայիս 16ին Արտաքին Գործոց Նախարարին գրած իր զեկուցման մէջ մանրամասն կը նկարագրէ Հասկէլի հետ ունեցած իր տեսակցութիւնը: Հասկէլը, Մայիսեան ապստամբութենէն սարսափահար՝ Հայաստանէն կը փախչի Բաթում: Դաշնակցական կառավարութիւնը խուճապի կը մատնուի: Դիւանագիտական ներկայացուցիչը հետեւեալ ձեւով կը պատճառաբանէ Հասկէլի Բաթում մեկնելու վտանգը.

— «Ես Հասկէլին յայտնեցի նոյնպէս, որ Ալեքսանդրապոլում Բոլշեւիկները գրաւել են նրանց պահեստները, դրել են իրենց մարդկանց, իսկ Ամերիկացիներին կարծես թէ գերել են, ստիպելով կատարել իրենց հրամանները: Իմ այս խօսքերը լսելիս՝ նա ասաց որ,

մինչեւ որ Ալեքսանդրապոլի իր ներկայացուցիչը չյայտնի իրեն, որ Հայաստանում կատարեալ խաղաղութիւն է տիրում, ինք ո՛չ մի իր, ո՛չ մի ներկայացուցիչ այնտեղ չի ուղարկի: Ես նրան հարկ եղած բացատրութիւնները տուի Ալեքսանդրապոլի դէպքերի առթիւ: Ես նրան վստահացրի, որ դրանք 2–3 օրուայ ընթացքում կը հարթուեն՝ շնորհիւ կառավարութեան կողմից ձեռք առնուած կտրուկ միջոցներին: Ես բացատրեցի նրան, որ եթէ Ամերիկացիներն այժմ, այս պահուն դադարեցնեն իրենց գործունէութիւնը Հայաստանում, դա նշանակում է, որ նրանք աջակցում են Բոլշեւիկներին, հնարաւորութիւն տալով նրանց ծաւալելու իրենց շարժումը՝ շնորհիւ այն դժգոհութեան ու անարխիայի, որ կարող են առաջ գալ հացի պակասութիւնից»...

Խատիսեանի կառավարութիւնը խուճապի կը մատնուի, բայց եւ այնպէս անկարող կ'ըլլայ Հասկելէն հրաման ստացած Դաշնակցական Բիւրոյի հրահանգներն արագ եւ վճռականօրէն իրագործել: Խատիսեանի Վարչութիւնը կ'իյնայ եւ անոր կը յաջորդէ Համօ–Օհանջանեանի կառավարութիւնը, որ կազմուեցաւ Դաշնակ Բիւրոյի անդամներէն:

Բիւրոյական կառավարութիւնը, իսկապէս, կը յաջողի վերակառուցել իր աշխատանքները, զօրակոչի կ'ենթարկէ իր բոլոր ուժերը եւ յարձակման կ'անցնի յեղափոխական մասսայի դէմ:

Աւելորդ է ըսել, որ Հասկէլի օժանդակութեան շնորհիւ էր որ Դաշնակ կառավարութիւնը կրցաւ ճզմել 1920ի Մայիսեան ապստամբութիւնը:

Այժմ, որպէսզի ընթերցողը ծանօթանայ Դաշնակ կառավարութեան օրով ժողովուրդի դրութեան, մենք յարմար դատեցինք մի քանի դիմումնագրեր ու պաշտօնական զեկոյցներ արտագրել պաշտօնական արխիւներու այն հաւաքածուէն զոր կազմած են Մ. Ներսիսեան եւ Կ. Ղազարեան՝ 1932 թուականին:

. . . .

Հայաստանի Հանրապետութեան
Մինիստրութեան Նախագահին
Կաղզվանի շրջանի վեց գիւղերից

ԽՆԴԻՐՔ

Մենք ամենայն օր քայլ առ քայլ մօտենում ենք մեր գերեզմանին: Մեր հորիզոնի ծայրում մեզանից ամէն մէկը տեսնում է մի մեծ վիհ, որը մեր ժողովուրդը պիտի լցնէ ամիսների ընթացքում: Հայ ժողովրդից ո՛չ մի հատուած չենթարկուեց այնքան զրկանքների, ալան թալանի, քաղցածութեան եւ սովամահութեան, որքան Կաղզվանի շրջանի գիւղացիք, կէս ժամուայ ընթացքում գաղթը թողեց մեր ամբողջ տնտեսութիւնը քրտերին, որից յետոյ մէկ տարի 3 ամսուայ ընթացքում չունենալով ապրուստի ոչ մի միջոց, միմիայն եր–

րեմն կէս, երբեմն քառորդ ֆունտ, երբեմն էլ ոչինչ չստանալով, մեր ժողովրդի երեք քառորդ մասը ոչնչացաւ, մեռաւ: Սոսկալի պայմաններում վերադարձանք հայրենիք, դեռ չտեղաւորուած մեր տներում, կրկին գաղթեցինք Կաղզվանի շրջանի քրտերի յարձակումից, նորից վերադարձանք, եւ Կաղզվանի պատերի տակ 3 ամսուայ ընթացքում լրացուեց օտարութեան մէջ կրած զրկանքների պակասորդը: Եկողը աշուն է, մենք եթէ մնանք կէս ֆունտ նպաստի յոյսով, այն ժամանակ մի մեծ խաչ դրէք մեր ժողովրդի վրայ: Իսկ եթէ ուզում էք որ ապրենք, միջոցներ դիմէք տալու մեր իւրաքանչիւր գիւղի 15–20 լուծ եզ եւ հասարակութեան թուի համաձայն սերմացու, ուրիշ մեզ ոչինչ հարկաւոր չէ, լծկան եւ սերմացու: Աշնանացանի ժամանակ է, մենք մնացել ենք շուար, արտերը մնացել են խոպան, տուէք մեզ լծկան, լծկան, լծկան եւ սերմացու: Եթէ ոչ մեր հօրիզոնի ծայրում բացուած վիհը կը լցուի մի երկու ամսուայ ընթացքում:

Սոյն մասին խնդրում ենք կարգադրէք·

1·— Ղարավանք:
2·— Բերս
3·— Ջանկլի
4·— Խոտ Գիւղ
5·— Ենիջա
6·— Ղարաբաղ

Կաղզվանի 6 գիւղերու ներկայացուցիչներ:

(Ստորագրութիւններ)

⁂

Հայաստանի Հանրապետութեան
Զանգեզուր, Ղարաբաղի

ՊԵՏԱԿԱՆ Պ· ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ

Շնորհիւ քաղաքական աննպաստ պայմանների եւ շրջանիս դրսի աշխարհի հետ ամբողջ մի տարի կտրուած լինելուն ու ժողովրդի տնտեսապէս եւ նիւթապէս քայքայուած ու անորոշ դրութեան, բոլոր ժողովրդական դպրոցները ամբողջ մի տարի փակման են դատապարտուած: Ուսուցչութիւնը, որին նիւթական վիճակը անցեալներում եւս մխիթարական որեւէ կողմ չի ունեցել, այդ ժամանակամիջոցում տարել ու քարշել է իր գոյութիւնը շատ թշուառ եւ դրեթէ քաղցած վիճակի մէջ, լոկ այն յոյսով որ շուտով կը դադարին աշխարհաւեր պատերազմները եւ կեանքը կը մտնի իր խաղաղ ընթացքի մէջ:

Եւ ուսուցչութիւնը զոհաբերել է այն ամէնը ինչ որ անգնահատելի եւ թանգ է իւրաքանչիւր անհատի համար: Իսկ այժմ, երբ մեր գաւառի ուսուցչութեան կողքին Ադրբէյջանեան Հանրապետութիւնը

մեծ հոգատարութիւն եւ հովանաւորութիւն է ցոյց տալիս դէպի իր մասի ուսուցչութիւնը, մենք, որ ի վերջոյ բախտ ունենք Հայաստանի Հանրապետութեան տիրապետութիւնը գաւառիս նկատմամբ իրականացած տեսնելու, մենք լիայոյս ենք որ Դուք, Պ· Կոմիսար, աչքի առաջ ունենալով մեր ծանր ու անմխիթար վիճակը, նախ որոշ աւանսով օգնութեան կը գաք քաղցից ազատելու գաւառիս ուսուցչութիւնը, ե՛ւ երկրորդ, կը խնդրենք բարեհաճել միջնորդել Հանրապետութեան Լուսաւորութեան Մինիստրին, մեր անցեալ չստացած ռոճիկների առթիւ անելու հարկաւոր կարգադրութիւն եւ այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որպէսզի ապագայում դպրոցները եւ նրա ուսուցչութիւնը, թէ՛ նախկին պետականներ եւ թէ՛ հայկականները, ունենային նիւթական ապահովութիւն, որով հնարաւոր դարձնէր կրթութեան գործը ամենայն խանդով եւ առանձին խնամքով առաջ տանել եւ ուսուցչութիւնը կատարէր իր սրբազան պարտականութիւնը պետութեան եւ ժողովրդի առաջ:

Նախագահ Զանգեզուրի Ուսուցչական Միութեան՝
Տ· ՊԱՐՈՆԵԱՆ
Անդամ Քարտուղար՝ ՍԱՋԱՆԴԱՐԵԱՆ

1919 Թ· 22ին Մարտի, Գորիս

ՊԱՐԵՆԱՒՈՐՄԱՆ ՄԻՆՍՏՐՈՒԹԵԱՆ ԶԵԿՈՅՑԸ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԻՆ

Կովկասեան շրջաններից զինուորական գործողութիւնների, յեղափոխական բռնկումների եւ երկպառակութիւնների հետեւանքով ամէնից շատ տուժողն, անկասկած, Հայաստանն է: Ամբողջ 1918 թուի ընթացքում եւ մինչեւ իսկ մի փոքր առաջ, ինչպէս նաեւ ներկայ 1919 թուականին, սիստեմատիկօրէն քայքայուել եւ քանդուել է Հայաստանի սահմանների մէջ մտնող շրջանների տնտեսական կեանքը: Ներկայումս էլ Հանրապետութեան ազգաբնակութիւնը գտնւում է աւելի լայն եւ ծանր քաղցի եւ սրանից ուղեկցող ամէն տեսակ տարափոխիկ հիւանդութիւնների նախօրեակին:

Արիւնալից դէպքերի շնորհիւ Երեւանի նահանգի եւ Ղարսի շրջանի ամենահացառատ գաւառների գիւղական ազգաբնակութիւնը հարկադրուեց թողնել իր հայրենի վայրերը, ձգել արտերն առանց հնձելու, դադարեցնել ցանքսը, մի խօսքով հիմնովին քայքայել գիւղի տնտեսական կեանքը: Հարաւային մի շարք գաւառներում Երեւանի, Էջմիածնի եւ Սուրմալուի գիւղացիք չկարողացան 1918 թուին հաւաքել բերքը եւ ցանուած արտերը կամ ոտնակոխ եղան, կամ թողնուեցին բախտի քմահաճոյքին: Նոյն 1918 թուին՝ աշունն էլ անօգուտ անցաւ, որովհետեւ թուրքերի նահանջն Անդրկովկասից եւ փախստականների դարձն իրենց գիւղերը շատ երկարեցին, ըստ որում

ցանքսի ժամանակն անցաւ: Եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն, որ վերադարձող ազգաբնակութիւնը չունէր ո՛չ սերմացու, ո՛չ գիւղատնտեսական գործիքներ, եւ ո՛չ վերջապէս, կենդանի ինվենտար, ապա գիւղի քայքայման պատկերը կը դառնայ աւելի լրիւ ու պարզ:

Այս բոլորի հետեւանքն եղաւ այն, որ ամբողջ Սուրմալուի գաւառում, Սարդարաբադի եւ Էջմիածնի շրջաններում, ինչպէս եւ Երեւանի գաւառի հարաւային մասում 1918 թ. աշնանը ամենեւին աշնանացան չեղաւ, կամ ցանքսը կրճատուեց մինչեւ նուազագոյն չափի, մինչդեռ նորմալ ժամանակ վերոյիշեալ շրջաններում համաձայն պաշտօնական ստատիստիկայի տուեալների, տարեկան մինչեւ 4 միլիոն փութ ցորեն էր հաւաքւում:

Մեր ասածը հաստատելու համար, մենք թոյլ ենք տալիս մատնանշելու, որ համաձայն նոյն ստատիստիկայի տուեալների, նախապատերազմական տարիներում միայն Սուրմալուի գաւառում սովորաբար 15–20 հազար դեսեատին հող էր մշակւում (ցորեն, գարի եւ այլ հացահատիկներ) եւ ընդհանուր բերքը հասնում էր մէկ ու կէս միլիոն փութի: 1918–19 գիւղատնտեսական տարում, ինչպէս ցոյց են տալիս մեզ հասած տեղեկատուութիւնները ցանուել է հազիւ 1000–1200 դեսեատին, որոնցից ամենաշատը կարելի է ստանալ 100 հազար փութ ցորեն: Եւ այսպէս ամէն տեղ կը տեսնենք նոյն անմխիթարական պատկերը:

Պարենաւորման սուր կարիք. ահա քաղցի եւ մահացութեան մեղմ արտայայտութիւնը, քնքուշ բնութագիրն այն դրութեան, երբ մարդիկ կերակրւում են լէշով, դիակներով եւ կենդանիների նման արմատիք ու խոտ են կրծում դաշտերում ու արօտատեղիներում: Սնդի պակասութեան պատկերը շատ լաւ ծանօթ է Հայաստանի ազգաբնակութեանը, բայց աւելի լաւ արտայայտւում է նա ամենից շատ տուժած շրջանների վերաբերեալ թւական տուեալներով:

Այս շրջանների մէջ առաջին տեղը բռնում է Սուրմալուի գաւառը, ապա Սարդարաբադը եւ Շարուր-Դարալագեազը: Ըստ պաշտօնական ստատիստիկայի, Սուրմալուի գաւառում մինչեւ վերոյիշեալ դէպքերը հայերի թիւն էր 32·000, ներկայումս համաձայն Ներքին գործերի եւ պարենաւորման մինիստրութիւնների պաշտօնեաների տեղեկութիւնների, մնացել է ընդամէնը 17·000 մարդ: Քաղցից եւ տարափոխիկ հիւանդութիւններից մեռել են 13·000 մարդ: Թուրք ազգաբնակութեան մէջ մահացութիւնը քաղցից եւ հիւանդութիւններից 30 տոկոսից ցածր չէ, այսինքն թուրքերից մեռել են 20·000 մարդ: Այլ կերպ ասած քաղցից եւ հիւանդութիւններից մեռածների թիւը հասնում է ազգաբնակութեան 40 տոկոսի:

Ընտանիքների ցուցակներից կարելի է եզրակացնել, որ ընտանիքների մեծագոյն մասը կորցրել է 2–3 անդամ. կան ընտանիքներ, որոնք ոչնչացել են գլխովին: Ընտանիքների խոշոր մեծամասնութիւնը մնացել է առանց երեխաների:

Եթէ անցնենք նոյն Սուրմալուի եւ հարեւան Էջմիածնի գաւառի առանձին գիւղերին, մենք կը գտնենք հետեւեալ տուեալները համաձայն մինիստրութեան պաշտօնեաների կատարած ճիշդ ցուցակագրութեան.

ԳԻՒՂ	ՆԱԽԿԻՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒԸ,	ՄՆԱՑԵԼ Է
1) Բլուր	2·600	1·042
2) Ղուրդուղլի	1·900	800
3) Սարդարաբատ	4·200	1·308
4) Մօլլա Բայազիտ	1·900	750

Կան գիւղեր, որտեղ մեռել է ազգաբնակութեան 60–70 տոկոսը, այսպէս օրինակ Փանիկ (Սուրմալու), Եուվա եւ Դարղալու (Երեւանի գաւառ) գիւղերը:

Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանն այս տեսակէտից բացառութիւն չի կազմում, ընդհակառակը նա է, որ մեզ տալիս է Հայաստանի ազգաբնակութեան անմխիթար եւ ողբերգական դրութեան շօշափելի պատկերը: Համաձայն բժշկա-սանիտարական կազմակերպութիւնների տուեալների, Երեւանի փողոցներից հաւաքել են դիակներ հետեւեալ քանակով.

Յուլիսի 14ին՝ 23 դիակներ
» 15ին՝ 28 »
» 17ին՝ 21 »
» 18ին՝ 20 »
Օգոստոս 14ին՝ 50 »

* * *

Այժմ կարդանք Երեւանի մէջ հրատարակուող «ՅԱՌԱՋ« թերթի մէկ համարի մի յօդուածը, որուն խորագիրն է.

ՊԷՏՔ Է ՎԵՐՋ ՏԱԼ

Վերջերս աւելի եւ աւելի յաճախ են կրկնւում գիշերային քէֆերը Երեւանի փողոցներում:

Գիշեր չի անցնում օր այս քաղաքի մէկ կամ միւս թաղերում հարբած խմբերը դժոխային աղմուկով պոռալով ու զուռնայի խողային ճիչով չանցնեն փողոցներով ու չանհանգստացնեն մարդկանց:

Երբեմն կանգնում են փողոցի մէջտեղը եւ կատաղի հարայհրոցով խմում, պարում ու հայհոյում ինչքան ներում են ուժերը, թակելով դափն ու փչելով խուժադուժ զուռնան:

Երբեմն յաղաթի համար սկսում են ատրճանակ արձակել, սարսափ ցցելով հարեւան տներում ապրող կանանց ու երեխաների սրտին: Կէս գիշերը անց, երբ մարդիկ ուզում են մի քիչ հանգստանալ, հարբած ամբոխը կոկորդի բոլոր ուժերով պոռում է, հայհոյանքներով ու փողոցային երգերով թնդացնում օդը:

Եւ ոչ ոք չկայ որ այդ սանձարձակութեանը վերջ տայ: Այսպիսի դէպքերում միլիցիան գետնի տակն է անցնում եւ հարբած խուլիգանները փողոցի տէր են զգում իրենց: Միլիցիայի վերջը չէ: Երեւի նա մտածում է այն ուղտի պէս, որ իրեն ուղղուած հարցին թէ ինչո՞ւ է վիզը ծուռ, պատասխանել է.

– Ի՞նչս է ուղիղ որ վիզս ուղիղ լինի:

Մարդ մնում է զարմացած, ո՞ր տեղից են Երեւանում այսքան շատ քէֆ անողները եւ ո՞վքեր են այդ հարուստները, որ օր ու գիշեր խմում են, ամէն օր հազարներ են ծախսում եւ չի հատնում. ովքե՞ր են յաճախորդները այն որջերի, զզուելի «պրիտոն»ների, որոնցմով Երեւանը այնքան հարստացել է վերջերս: Մի տեղ ուր ամէն օր մի քանի տասնեակ մարդ է մեռնում սովից, նոյն տեղում անբարոյականութիւնը, քէֆն ու հարբեցողութիւնը աւելի եւ աւելի առաջ է գնում:

«ՅԱՌԱՋ» թիւ 2, 1920 Յունուարի 3 ՍԻՄՈՆ

Հ. Հ. ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՐԵՆԱՒՈՐՄԱՆ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Թիւ 1262
27 Օգոստոս 1918
Երեւան

Ներքին Գործոց Մինիստր,

Եղվարդի շրջանային պարենաւորման լիազօրը ամսոյս 29ի թիւ 43 գրութեամբ, ի միջի այլոց յայտնում է հետեւեալը Թղունդ գիւղի մասին:

Բացի այդ պարզուեց որ Քօչոյի ընտանիքը դարձել է մի մեծ չարիք գիւղի համար: Բաւական չէ որ գիւղացիների համեմատութեամբ երկու անգամ աւելի նաֆարաբաժին է վերցրել իբրեւ մեծ օջախ ու 20 փութ ցորեն էլ ուղղակի պահել է մօտը, մտադիր է գրաւել նմանապէս եւ իր տասնեակների ձեռքով հնձել տուած ցանքերի ամբողջ եկամուտը, 7–8 խալվար ցորեն: Գիւղը վերածուել է մի բանակատեղիի: Չորսէն հինգ հարիւր զինուած խմբեր, որոնց մեծ մասը ձիաւոր, թալանում ու ոչնչացնում են ամբողջ հացահատիկը իրենց ընտանիքի ու ձիերի համար: Ովքե՞ր են դրանք, ո՞ր զօրամասին են պատկանում, կառավարութեան կողմի՞ց են ուղարկուած եւ ի՞նչ նպատակի համար, յայտնի չէ. յայտնի է միայն որ դրանք իրենց զէնքի ու ձեռքի ուժը գործադրում են պետական շահերի դէմ: Բացի այս բոլոր չարիքներից, չայկաների առաջնորդները իրենց հովանաւորեալների միջոցով լարում են գիւղացիների եւ լիազօրների յարաբերութիւնները ու տրամադրում առաջիններին գրաւել պետական շտեմարանների բաժինը:

Վերոյիշեալը յայտնելով, խնդրում ենք Ձեր կարգադրութիւնը:

Պարենաւորման Բաժնի Կառավարիչ՝
ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ
Գործավար՝ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐԱՆՔ
ՊԱՐՈՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆԻՆ

Համաձայն մեր խնդրի, հաշուած են 40 տան տէրերի, առանց հողի ապրում ենք Զալալ-Օղլում: Քառասուն-յիսուն տարի առաջուց առանց հողի, ունենք ձեռք բերած սեփական տներ իր պարտէզով: Անցեալ տարի, 1919 թ. Մայիսին, կառավարիչը արքունական կայքի եւ գիւղատնտեսական գլխաւոր Ուպրավլենիին Տօջեանի Լոռուայ անտառապահի Պետրոս Բուրի եւ երկրորդ գաւառամասի Կոմիսար Կարապետեանի միջնորդութեամբ յատկացրին մեզ 240 դեսեատին հող, որից վերջին ժամանակը օգտուեցին Լամբալովեցի սարուորները: Մենք վարձեցինք 1ին տեղի համար Համագիւղացի Կարապետ Շահնազարեանցին եւ մեզ ծախս նստեց 3 հազար ռուբլի, բայց Մատենեանցը երբ մենք ուզում էինք հողերից օգտուել եւ հնձել, արգիլեց եւ ինքը կարգադրեց իբրեւ թէ զօրքերի պէտքերի համար, որի պատճառով մնացինք առանց ոչնչի, եւ մեր անասունները մնացին քաղցած, իսկ մնացածներով օգտուեցին քոչուոր մահմետականները եւ Սալավեան եւ մենք նրանցից էլ զրկուեցինք:

Մենք՝ դժբախտներս, թէեւ կարող ենք վար ու ցանքով պարապել, որպէսզի սովի առաջը առնենք մի կերպ, բայց հող չունենալու պատճառով ստիպուած ենք զրկուել եւ սովամահ լինել, որի համար խոնարհաբար խնդրում ենք, եթէ մենք դատապարտուելի ենք այդ վիճակին մնալու, գոնէ խղճալ մեր հարիւրաւոր անմեղ ու թըշուառ զաւակներին, քանի ուշ չէ տալ հող, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենանք մեր ընտանիքների գոյութիւնը պաշտպանած լինել, նաեւ սերմացու:

Աղերսում ենք եւ խնդրում ենք արտօնել մեզ վերեւում յիշուած հողերը յանձնել մեզ, որը յատկացուած էր անցեալ տարի, բայց ջոկեցին, այժմ ներկայ թանգութիւնները աչքի առաջ ունենալով ո՛չ մի հնարաւորութիւն չենք կարող ունենալ հեռանալ տեղից եւ կը խնդրենք տեղումս նշանակել հողերը եւ սերմացու մեզ:

ՌՈՒԲԷՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆՑ
ԲԱԼԱԲԷԿ ՓԻՐԻԽԱՆԵԱՆՑ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԶԱԼԻՆԵԱՆՑ

(Տես՝ Լ. Մարտիրոսեան, «Ս. Դ. Հնչ. Կուս.ը երէկ եւ այսօր», 1964, Պէյրութ, էջ 178–198):

***

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը Թիֆլիսի իր Կեդրոնով եւ Հայաստանի Ս.Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Գործադիր Կոմիտէի մօտ լիազօրներ Բ. Սիւնիքի եւ Լազոյի (Յ. Ղազարեան) ուժ կու տար Արեւմտեան Երկրապահ Խորհուրդին (Անդրանիկի), ռուսական յեղափոխութեան, ազգերու ինքնորոշման Լենինեան Դեկրետին, Տիգրան Ղազանճեանի հինգ հարիւր Հնչակեան գունդին, որ կը մասնակցէր Պաքուի Սովետի կռիւներուն, ուժ կու տար իր շարքայիններով հայ գաղթականութեանց օժանդակութեան, 1920ի Նոյ. 11ին յատուկ Թռուցիկով սոցիալիստական կարգերու հաստատման կը ձգտէր, Մայիսեան 1920, Երեւանի ցոյցին իր «Արարատ» մասնաճիւղի ընկերներով կը մասնակցէր իր զինանշանով, կը հրատարակէր «Գաղափար» օրաթերթը եւ «Կայծ» օրկանը Թիֆլիս։ Կը մեղադրէր Թրքական արեւելումը Դաշնակցութեան, միշտ հաւատալով որ Հիւսիսէն պիտի գայ, յեղափոխութիւնը տէր կանգնի նաեւ հայ գիւղացիութեան եւ բանուորութեան, եւ թէ Ռուսաստանով պայմանաւորուած է Հայաստանի աճումն ու զօրացումը։

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՉԷ

«Հայրենիք» ամսագրի 1944–ի յաջորդական թիւերուն մէջ «Սեւրէն Լօզան» երկարող երկար ու փշոտ իր դիւանագիտական կեանքի պատկերը տուած է Ա. Ահարոնեան։ Խորքին մէջ վշտի անկեղծ երգիչ, ռոմանթիք խառնուածքի տէր եւ ռոմանթիք դատելակերպի նմոյշը կը տեսնենք հոն։ Ըսենք անմիջապէս, որ երկու Պատուիրակութիւններն ալ մուրացկանի դիրքին վրայ կը գտնուէին Անկլօ-Ֆրանքօ դիւանագէտներուն կողմէ։ Շատ հետաքրքրական է Գ. Նորատունկեանի, Պօղոս Նուպարի, Լեւոն Փաշալեանի, Սնապեանի երբեմն առանձին – չենք խօսիր անդրանիկութեան իրաւունքի, թէ ո՞վ գով կը ներկայացնէր... ո՞վ որուն սահմաններէն ներս կը մտնէր, երբեմն ալ... Փարիզի, Լոնտոնի եւ Լօզանի խորհրդաժողովներուն «արգելք» կը հանդիսանային Անկլօ-Թուրք, Ֆրանգօ-Թուրք հիմնական օրակարգերուն խառնելով նաեւ իրաւական հիմքի վրայ չընդունուող եւ զո՛ւր թանկագին ժամեր խլող մեր մենուճար Դատը... ու հակառակ Թուրք Իսմէթի իրապաշտ հարցումներուն, անճրկած՝ մերինները չէին կրնար արդարացնել իրենց լիազօրութիւնը...

1920 Նոյ. 29ին, նոր իրական Ռուսաստանի Դաշնակից Հայաստանին կ'ուզէին Ուիլսընեան Հայաստանը կցել «Միացեալ Անկախ Հայաստանը», երբ Անգլիան ու Ֆրանսան համայնավար Ռուսաստանը քանդելու համար միլիառաւոր Տոլար, զինուոր, զէնք կը ղրկէին... յուսալ, կարծել, հաւատալ, որ Կարմիր Ռուսաստանին «կցուելիք» հողի արդար կամ անարդար – կցուելու կողմնակից կրնար դառնալ Լօյտ Ճորճ կամ Գլեմանսօ, երբ պատերազմը չաւարտած, կը խորհէին փշրել զայն... ու ամէն ճիգ կը թափէին Քեմալը հեռացնելու Լենինէն եւ դարձնել Անկլօ-Ֆրանսական փարախը բերելու մասին, անոնք այրեցին ամբողջ Յունական բանակը, որ Անգարայի դռներուն հասած վերջին հարուածը տալու ժամերը կը հաշուէր...

1920ին Ֆրանսան եւ Իտալիան Սեւրի դաշինքի մելանը չչորցած, Օգոստոս 10էն յետոյ կը լքէին սառնօրէն զայն, յետոյ Ամերիկացիները Թուրքիան ալ հովանաւորելու ծրագրով Հայաստանի մանդատը ընդունելու խոստումը տալու պահուն, յանկարծ ճաթռտեցաւ Ուիլսընի գծած եւ խոստացած երեք Հայկական նահանգներու ազատագրման եւ քարտէս գծելու ծրագիրը...

Կը մտածես թէ դաւաճանութիւն մը չէ՞ր Լոզանի դռները ծեծել... եւ Հօմ մենք կ'ըսենք տնակ մը ապահովելու խաբկանքն ալ ունենալ եւ Իսմէթ փաշայի ողորմածութեան մինչեւ ապաւինիլ՝ Թուրքիոյ հովանաւորութեամբ կտոր մը հող ունենալու փոխան՝ տնակ մը երազելու ճամբով ամիսներ շոյել եաթաղան բռնած եւ մորթած մարդոց ոտքերը լալո՜ւ չափ...

Հարց կը ծագի, թէ հաւկիթը՝ Կարս Արտահան միայն ունենալու ձգտումով ճամբայ ելլելը, Ռուսաստանին շուտ միանալը, հենց 1920 Մայիսին, չէ՞ր ապահովեր 150 հազար քառ. քլմ. Ուիլսընեան Հայաստանի տեղ 60 հազար քառ. քլ. Հայաստան մը, սա ներկայ մեր իրական հողին կցուած 1878էն Ռուսիոյ անցած Կարս, Արտահան, Արդուին, Ալաշկերտ եւ գուցէ Վանն ալ...:

Այդ ի՜նչ ախորժակ է Կիլիկեան անպայման վեց նահանգներէն զատ ունենալու... ու այս ցանկութիւնը ընդհանուր էր ափսո՜ս բոլորիս մօտ: Չէ՞ որ 1878ին Պերլինի մէջ ալ, 1896ի Մայիս 11ի 6 մեծերու ցանկութեան մէջ ալ. 1914 Փետր.ին խաղ չէ՞, որ Հօֆ եւ Վեստենենկ պիտի այդ վեց նահանգներու կիսուած թէկուզ բարեկարգութեան ընդունուած համաձայնագրին գործադրութեան հսկող կառավարիչներն պիտի դառնային... չէ՞ որ Պաթումի դաշնագրի Պըրեսթի դաշնագրի, Ալեքպոլի դաշնագրի թէկուզ չեղեալ համաձայնագրերուն մէջ Կարս–Արտահանը ծախուած էր այս կամ այն ձեւով Ռուսաստանի յեղափոխութեան դաժան պայմաններ առեղծումովը Թրքական ճակատէն հեռացող ռուս զօրքին եւ այլ պատճառներով, ու հիմա կը կարդանք, ցաւով կը հաստատենք՝ որ վեց հարիւր տարուան ստրկութենէ ետք ոտքի ելլող սա ժողովուրդին ճակատագիրը վարելու կոչուած միամիտ բանաստեղծներ, առանց զէնքի ու զրահի, առանց հատուցման, ծակ գրպանով եւ առանց հողի փոխան դրամ... վճարելու շուտիկութեամբ, «կեղծ» նախասիրութիւնները «անկեղծ» խօսքերու տեղ դնելով, վստահ որ պատերազմի ընթացքին խոստումներ կան, որոնք վարչապետ, արտաքին գործոց նախարարութեանց բերնին մէջ կը շողշողան եւ կը մարին, մոռցած՝ որ եթէ Կիլիկիան Ֆրանսայի տրուի.. ան հայոց տալու ստիպուած չէ... որ Ուիլսընեանը եթէ մեզի տրուի... Ամերիկեան խնամակալութեան պիտի տրուի ... ու միամիտներու բանակ մը կը պնդեն, կը կռուին որ անպայման, շուտով Ամերիկեան մանտաը ընդունինք եւ երբ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը սկիզբը քաջութիւնը ունի ըսելու Երեւանի մէջ, թէ նախընտրելի է Անկախ Հայաստանը, քան մանտա:

Պօղոս Նուպարի ետին գործող հայ պահպանողական տարրերուն թեզին, չի քաշուիր միանալ Երեւանն ալ, Ամերիկեան մանտաը կ'ուզէ... կը ցանկայ:

Անդին Կիլիկիոյ մէջ աւելի անկեղծ ու միամիտ կաթողիկոս Սահակ Խապայեան՝ որ Ֆրանքլին Պույոնին եւ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարին թելադրանք կը կատարէ, Կիլիկիոյ մէջ Ֆրանսայի դիրքը ճշդելու մասին հեղինակաւոր կարծիք կու տայ, երանի կարելի ըլլար հոս մէջբերել այդ իր գրած կսկիծները... ու ի՞նչ ըսել հայ քաղաքական մտքի միամիտ հոսանքներու ներկայացուցիչներուն, որոնք 1921ին քաջութիւնը կ'ունենան անկախութիւն յայտարարելու ... Միհրան Տամատեան մը ինքզինք վարչապե՜տ եւ Հնչակ–Դաշնակ վերակազմեալներ ալ նախարարներ... կը դառնան Կիլիկիոյ մէջ 4 ժամ, 1921 Օգոստ. 4ին:

Ոչ մէկը անոնցմէ – թող չսոնքայ, ոչ մէկ կողմ – նախ՝ չեն համոզուած որ ապետական Ֆրանսան պիտի լքէ զիրենք, յետոյ չեն համոզուած, որ նոյն Ապետականը «ուժ չունենալուն... կամ իր ուժերը Սուրիոյ մէջ «խաղաղութեան հաստատման համար» պիտի գործածուին... ու այդ Ֆրանսացիները՝ որոնք Մարաշէն անակնկալ (1920) դուրս գալով հազիւ Եղեռնէն վերադարձած Մարաշցին ձիւնի մէջ կը սառեցնէ եւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ մէջ երեք հազար հայերու այրիլը կը դիտէ... Վճռական չի՛ կեցնէր կռիւները Հաճնոյ մէջ... ու զինաթափ կ'ընէ հայ լէգէոնականները... արդարադատ տիտղոսին արժանանալու համար Քեմալի չէթէապետ Տողաններու եւ Ալի Քլճներու ուժ կու տայ: 1920ին Ֆրանքօ–Քեմալ բանակցութիւններուն եւ անոնց գաղտնի տրամադրութեան անծանօթ է հայը: Երբ Ֆրանսան ինք չի կրնար իրեն վերապահել Սեւրի դաշնագրով իսկ, վերջնական լքուած Կիլիկիան...

*
**

Կիլիկիոյ աղէտին պատասխանատուութիւնը որքան Ֆրանսական կայսերապաշտութեան ուսերուն դնենք, որքան Անգլիոյ խաղերուն, որքան Քեմալիստ չէթէներուն, այս հարցին լայն եւ անկողմնակալ քննութիւնը պէտք է կատարել թէ քաղաքական միտքը ինչպէս չկրցա՞ւ վերահաս վտանգը տեսնել, ինչպէս կասկածեցա՞ւ Դաշնակից–Ֆրանսայի թրքասիրութենէն: Ինչո՞ւ կռուեցաւ Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի, Սիսի, Տէօրթեօլի, Ուրֆայի եւ Ատանայի մէջ ... ո՞վ թելադրեց որ միայն Անկախութիւն հռչակեն Մ. Տամատեան, Հնչակեան Վահան Ժամկոչեան եւ Ա. Կէնճեան, (Դաշն.) Մինաս Վերածին եւ Տոքթ. Մնացականեան Օգոստոս 4ին... Ատանայի մէջ... Հնչակ–Վերակազմ. – Դաշնակ կառավարութիւն... Անոնք լուր ունեցա՞ն, որ 1919ին, 1920ին, թէ Ֆրանսան սկսած էր լուրջ բանակցութիւններու Քեմալի հետ Սվազի ու Անգարայի մէջ, Ինչո՞ւ չկրցան ըմբռնել, որ հայութիւնը (150 հազար հոգի) 250 հազար թուրքերու մէջ չէր կրնար ինքնավարութիւն խաղալ՝ 1919–21ի Եղեռնէն վերադարձին...

Ինչո՞ւ կուսակցական քանդիչ պայքարները, ինչո՞ւ Վ. Ժամկոչեան, Յ. Խանդամեան, Ս. Շահէն Ատանայէն «Համայնավար որպէս» պիտի աքսորուէին... Լէգէոնականներուն արձակումէն ետք...:

Կիլիկիոյ Տէր Զօր. Պրեմոնները ինչո՞ւ պիտի չգթային սա խեղճ ժողովուրդին «Մնացորդացէն» երեսուն հազար նոր զոհեր խլելու գնով... ինչո՞ւ Զէյթունցին, Հաճընցին, Մարաշցին, կռուելով պիտի փշրուէին իրենց հողին վրայ իսկ.. որո՞ւն հաշւոյն:

Կիլիկիոյ աղէտին մէջ դեր մը ունէ՞ր Խապայեան կաթողիկոսը իր միամտութեամբ...

Այս հարցերը յաջորդ հատորին մէջ պիտի քննարկենք:

Մեր նպատակը երէկէն դաս առնելն է, որպէսզի նոր ցնցումներով, քաղաքական խակ խաղերով նոր միամտութիւններ որպէս դիւանագիտութիւն կամ ինչպէս սովոր են ըսել «քաղաքական մարզանք չկատարուի» եւ խնայե՛ն ճերմակ ջարդին ամէն տեղ տուրք վճարող հէգ ժողովուրդին մերոյ եւ կարմիր ջարդերու պատճառ չդառնանք:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԼԱ՞Լ ԹԷ ՑԱՒԻԼ

1918ին Նոյ. 4ին Ալ. Խատիսեան «Մենք եւ Թուրքերը այժմ մէկս մէկու կարիքն ունենք»: «Այժմ պէտք է լաւ յարաբերութիւններ պահպանել Թուրքերու հետ» (Ս. Հայաստանի Պետ. արխիւ, ֆ. 222, գործ. 12, թթ. 192–193, Ճ. Կիրակոսեան «Առաջին Համաշխ. պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը», 1965, Երեւան, էջ 468): 1918ին Էնվէր փաշան Սեպտ. 21ին Ալ. Խատիսեանէն (Պոլիս) կը պահանջէր դաշինք կնքել, չէզոք չմնալ, այլ Թուրքիոյ հետ միասին «պաշտպանել» անոր արեւելեան թիկունքը»: (Նոյն արխիւը):

Ճ. Կ. – Այսօր Դաշնակցական պարագլուխներուն կը թուի թէ անհետացած են իրենց թերթերու հաւաքածոները, իրենց իսկ ստորագրած փաստաթղթերը եւ կը փորձեն հերոսանալ անտեղեակ ընթերցողին մօտ, անոր ներկայանալ թուրքատեաց, թրքական լուծէն հայ ժողովուրդի ազատագրման մարտիկներ: (էջ 460):

Իսկ փաստերը՞ – 1940 Նոյ. 20ին, Երեւանի Դաշնակցական «Յառաջ» թերթը «հաշտութեան խնդիրը եւ մեր օրիէնթացիան» առաջնորդ յօդուածով – Մեր դարաւոր թշնամին, Տաճկաստանը, կարող է հաշտուիլ մեր պետական գոյութեան հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք միանգամ ընդմիշտ կը հրաժարուինք ռուսական արեւելումէն...: Եթէ հայ ժողովուրդը կը կամի ապրել եւ ապահովել իր պետական ու ֆիզիքական գոյութիւնը յարատեւօրէն, ան պէտք է ունենայ ո՛չ թէ ռուսական այլ թրքական արեւելում (օրիէնթացիա):

Դաշնակցական «Ազատ Հայաստան»ի խմբագիր (30 տարի Ս. Հայաստանի դէմ միմիայն պայքարած Մ. Ն. նստած Ռ. Դարբինեան) կը գրէ.

— Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդներու քաղաքական ազատութեան իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը:

(«Ժողովրդի Ձայն», 27-6-1921):

Ս. Վրացեան Գարապեքիրի ներկայացուցիչ, (Թէշքիլաթը Մախսուսիի ղեկավար եւ Մեծ Հայքի գլխաւոր ջարդարար) Պէհաէտտին Շաքիրին հետ հանդիպում կ'ունենայ 1921ի գարնան: Թիֆլիս լոյս տեսած «Կարմիր Աստղ» թերթի 1921ի Յունիսի 7ին թիւ 79ի մէջ հրատարակուած Ս. Վրացեանի նամակը Շաքիրը շատ լաւ կը բնորոշէ «միասնական ճակատ կազմել Քեմալական Թուրքիոյ հետ, ռազմամթերք եւ այլ օգնութիւն ստանալ Սովետ. իշխանութեան դէմ կռուելու համար»:

Ս. Վրացեան Թաւրիզի Առաջնորդ Ներսէս Արք. Մելիք-Թանգեանին յղած նամակի մէջ, որ լոյս տեսած է Թաւրիզի «Մինարէթ» շաբաթաթերթի 1921ի Ապրիլ 14ին կը գրէ—

«Տաճիկների հետ մեր յարաբերութիւնները լաւ են, յոյս ունինք անկեղծ բարեկամութիւն հաստատել, յարաբերութիւն, որ հիմնուած ըլլայ փոխադարձ շահի վրայ: Մեր միակ վտանգն այժմ Հիւսիսէն է, որի համար պէտք է միանան հարաւի բոլոր ժողովուրդները: («Ժողովրդի Ձայն», 22-6-1921):

⁂

«Հայրենիք» ամսագրի 1944–1945 յաջորդական թիւերէն Գ. Լազեան իր «Հայաստան եւ Հայ Դատը» 1946ի գրքին մէջ արտատպած է Ա. Ահարոնեանի «սոյն շահեկան տեսակցութիւնները» ծանօթ դիւանագէտներու հետ, մասնաւորաբար Խաղաղութեան Խորհրդաժողովի (Փարիզի) գումարման ընթացքին: Թող ընթերցողները դատեն շահեկա՞ն են թէ ոչ, սոյն տեսակցութիւնները.–

«Թան» թերթը, տուեալ շրջանին Ֆրանսայի պետական օրկաններէն կը համարուէր, անոր խմբագրապետը Ժ. Հերպեթ վարագոյրը կը բանայ 1919 Փետր. 15ին՝ ըստ Ա. Ահարոնեանի:

— Խօսակցութիւն Կիլիկիոյ մասին.–

Հարց.– «Ի՞նչ է ձեր կարծիքը Կիլիկիոյ մասին, այսինքն մինչեւ Կիլիկիա հասնո՞ւմ է ձեր ենթադրեալ սահմանը:

«Ես – Հայաստանը միշտ թոյլ է մնացել ի միջի այլոց ծովի պակասութիւնից, մանաւանդ մեծ ծովի: ... Ձեզ չեմ զարմացնի, եթէ, ասեմ, որ մեր անցեալի եւ շատ մօտիկ անցեալի դառն փորձերից խրատուած, մենք ստիպուած ենք, այո, անպատճառ ելք ունենալ դէպի Միջերկրական: Եւ այս, նկատի առէք, ո՛չ թէ Կիլիկիոյ բամպակի կամ այլ հարստութեան համար, այլ որովհետեւ մենք Արեւմուտքի ազգերէն մէկն ենք, ընկած Ասիոյ մէջ եւ պէտք է մեր ճամբան բաց լինի դէպի Արեւմուտք (ինչ չքնա՜ղ ցանկութիւն: Բոլոր ընդգծումները մերն են. Հ. Գ.):

«Այս պատերազմը ցոյց տուեց, որ առանց ծովի, եթէ նոյնիսկ մեր բարեկամ Մեծ պետութիւնները կամենան, չպիտի կարողանան մեզ օգնութեան հասնիլ, վտանգի ժամուն՝ ինչպէս որ չկարողացան Դաշնակիցները հակառակ իրենց կամքին: (Իրա՞ւ կ՚ըսես բանաստեղծ. Հ. Գ.)։

Մեկնաբանութիւն Հ. Գ.— Հակառակ իրենց կամքին, ինչո՞ւ չէ, խեղճ Անգլիա... ծովէն ճամբայ չունենալուն չէ՛ հասած օգնութեան... ուզեր է, կամեցեր է, բա՛յց... չի հասնելուն համար հայերըն ալ որոշեր են Կիլիկիան որպէս կամուրջ օգտագործել Հայաստանի դէմ յարձակման պարագային...

Շարունակենք.

Թերթի խմբագրականը.

«— Կիլիկիան ստանալու ձեր ցանկութիւնը ինձ խիստ տըխրեցնում է: Ֆրանսան չի կարող համաձայնիլ ձեզ հետ:

«Ես — Բայց ներեցէ՛ք, մինչեւ այժմ ենթադրել ենք, թէ մեր հակառակորդը Կիլիկեան խնդրում Սուրիան է (?) եւ ո՛չ թէ Ֆրանսան: Մեզի համար խորունկ ցաւ է, Ֆրանսան մեզ հակառակորդ նըկատի:

Խմբագր. — Ֆրանսան դարերէ ի վեր ահագին շահեր ունի Կիլիկիոյ մէջ, իսկ դուք հայե՞րդ...

«Ես — Ներեցէք ... Կիլիկիան չորս դար հայ պետութիւն ունեցեր է, վերջին թագաւորը Լեւոն Զ. Սէն Տընի գերեզմանատունը, ձեր թագաւորներուն շարքում ... կը հանգչի... եւ կը պայթեցնէ Ա. Ահարոնեան — Կարծեմ սա բաւարար հիմ է, եթէ ուրիշ բազմաթիւ հիմունքներ չունենայինք:

Խմբ. Դա հին բան է: Պատմական իրաւունքը հաշուի առնելու չէ: Կիլիկիան պիտի կցուի Սուրիոյ, որ առանց Կիլիկիոյ չի՛ կրնար ապրիլ...

«Ես — Հայաստան նոյնպէս աղքատ եւ շատ աղքատ երկիր է, առանց Կիլիկիոյ ապրիլ չի՛ կարող, մանաւանդ առանց Միջերկրականի (4000 տարի ապրած է առանց Միջերկրականի. Հ. Գ.):

«Ես — Իրապէս չափազանց արտասուելի կը լինի, եթէ Ֆրանսան կամենայ մեզանից զրկել Կիլիկեան Սուրիոյ կցելու համար... (Գուցէ տեղեակ ալ չէր որ Սուրիան Ֆրանսայի որոշուած էր կցել... Կիլիկիան ալ Ֆրանսայի պիտի տրուէր. Հ. Գ.):

«Խմբ. — Շատ կը ցաւիմ որ Հայաստանը տակաւին չկազմակերպուած իմբերիալիստական հովեր է առնում:

«Մի քանի օր յետոյ Փետր. 27ին «Թան» թերթը զրոյցը գրել էր «Լ'ամբիր Արմէնիէն» «Հայկական կայսրութիւն» խորագրով...

Տարբե՞ր էր իրենց ոճը... Պօղոս Նուպարին ու Ահարոնեանին կ'ընկերանայ Զաւէն Պատրիարք (Պոլսոյ) 8 Ապրիլ 1920ին՝ Անգլիոյ Արտ. Գործ. Նախարար Լորտ Քըրզընի մօտ: «Ես դէմ էի Պատրիարքին ներկայութեան... քանի նա դիւանագիտական զրոյցի բնոյթն է փո-

խում դարձնելով այն «աղերսական»: Բայց միւսները պնդեր են անոր ներկայութեան... կը գրէ Ա. Ահարոնեան:

... «Կանխաւ որոշած էինք, կ'ըսէ Ա. Ա., որ փաշան Կիլիկիոյ մասին կը խօսի, նաեւ մեր մանդատի մասին, իսկ ես Կովկասեան մեր սահմաններու մասին:

* * *

«—Մենք չենք «տուել» Կիլիկիան,— պատասխանեց Լորտը Ֆըրանսերէն այլ միայն «թողինք» այն Ֆրանսային: Տարաբախտաբար, Ֆրանսացիք ինչ որ արին այնտեղ, վատ արին: (Անգլիական զօրքը փոխարինուած էր, Մարաշը այրած էր Յունուարին, Մարտ 13ին Հաճըն պաշարուած, մնացեալ շրջաններուն մէջ թիւրք չէթէներ քաջալերուած Ֆրանսացի Պրեմոն կառավարիչի «թոյլատուութենէն» հայոց նեղութիւն սկսած են տալ, Սահակ Կաթողիկոս Խապայեանն ալ Ֆրանսայի ղեկավարները Ալէյի, թէ Փարիզի մէջ շողոքորթելու դադած էր: Ֆրանսա շատ դժգոհ է, «ուժ չունի», Սուրիոյ մէջ ազատագրական պայքարը սկսած է: Ֆրանսան պատրաստուած է 30–40 հազար զինուոր Սուրիա փոխադրել, Կիլիկեան քաղաքները չպաշտպանող Ֆրանսան կ'արդարացնէ իր հաշւոյն նահատակներ տուողներուն ...«զոհուիլը»: Կրնար Մարաշը, Հաճընը պարպել, գաղտնի կապեր կան երէկուան Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ ունեցած գանձերի ոսկոյն (միլիար Ֆրանքներով) կը քաշուի Կիլիկիայէն... հայ ղեկավարներ իրարու հասցէին եւ զիրար կը քննադատեն հրապարակաւ, Հնչակեան Անդրանիկի սպաներէն Մ. Արմաղանեան Ատանայի ստորոտը կը տագնապի, Ախարճայէն 300–400 Հաճընցի եւ Հնչակեան մեծ մասամբ կամաւորներ կը չէզոքացուին, երթեւեկը կեցած է: Կեդրոն դարձած Ատանայի եւ Սիսէն Հաճըն երթալիք խումբերուն հնարաւորութիւնը (Հնչակեաններ Սիսի կառավարիչ գնդապետ Թայարտային գծով կը չէզոքացուին), հայ կամաւորներ աչքի փուշ կը դառնան:

1919ի Սվազի եւ Էրզրումի Քեմալական եւ Իթթիհատեան ազգայնականութեան համագումարներուն որոշուած ո՛չ մէկ թիզ հող հայերուն Անատոլուէն... լոզունգին տեղեա՞կ էին հայ հանրապետութեան ներկայացուցիչները.. ինչպէս որ տեղեակ չէին ո՛չ Վեհիպի — Խալիլի 1918ի Կարսէն–Ալեքպոլէն– Սարդարապատ — խուժող զինուորներուն քանակին, ո՛չ ալ 1920ի Գարաբեքիրի կուռ ճակատ նետած ուժերուն քանակին, որակին եւ պատրաստութեանց ու ծրագրուած բլաններուն:

Որեւէ պետութիւն կ'ունենայ իր լրտեսական ցանցը, կը նախատեսէ թշնամիի հնարաւորութիւնները եւ ըստ այնմ ալ կը դիմագրաւէ ներխուժողները:

Այդ երկու անգամին ալ նախաձեռնութիւնը թուրքերուն ձեռքն է ափսոս: Ըստ զինուորական այդ շրջանի մասնագէտներուն՝ Սար-

տարապատ – Բաշ – Ապարան խուժող Թշնամիի զօրքը 15 հազարէ աւելի չէր 1918ին, մինչ 1920ին՝ գրեթէ հաւասար հայկական զօրքին (30 հազար Թուրք զինուոր)։

Դեռ քննարկուած չէ՛, թէ ինչո՞ւ 6–7 հազար բոպիկ ֆետայի, խմբապետ, գիւղացի կը կռուին գրեթէ անօթի եւ կը յաղթեն թընդանօթներով խուժող Վեհիպի Թրքական ուժին, 1918ի Մայիսին, իսկ չեն կռուիր, Կարսը կը յանձնեն... 1920ի Գարապեքիրին՝ երբ անօթի չեն, հագուած են եւ զէնքի պակաս չունին հայ զինուորները։ Վրացական դաւաճանութի՞ւն միայն...։

Այս հարցը որքան ալ ացլիալ – անտեսական հիմք ունենայ, բայց տակաւին պարզաբանուած չէ մեր պատմաբաններուն կողմէ։ Ոմանք կ՚ըսեն, թէ յուսախաբութիւնն էր, իշխանութեանց Մայիսեան ցոյցերը ճնշելն էր, 1918–1920ի սոցիալական պայմաններուն լուծում չարուիլն էր. երկրի ղեկավարութեան Կարմիր Ռուսաստանի հետ լեզու չգտնելն էր, կամ հայ կուսակցութիւններուն «անտարբերութիւնն» էր։

Բեմալ ձախողեցնելու համար ռուս վտանգը՝ կը հիմնէ իրեն ենթակայ Թուրք Կոմունիստ կուսակցութիւնը... որ քանի մը տարուան կեանք չունենար... Ատիկա առաջքը առնելու համար էր նոյնինքն անօթի մնացած զանգուածներուն՝ Մոսկուայի ենթարկուելու ձըգտումներուն։

Ա. Ահարոնեանի կամ Պօղոս Նուպարի, Պատրիարք Զաւէնի կամ եպիս. Թորգոմի Փորէյն Օֆիսի թէ Փարիզի մէջ տեսակցութիւնները առանց լուրջ տոսիէի եւ պատահարար, «աղերսարկուներու» հանդիպումներ էին։ Զաւէն պատրիարքին ներկայութիւնը ժողովին՝ աղերսող մը պակաս կամ աւելի ունենալու պիտի ծառայէր խորքին մէջ։ Ո՛չ թէ որովհետեւ Ահարոնեանը լաւ հայ մը չէր, Պօղոս Նուպարն ալ նուազ միամիտ էր, այլ անոր համար որ հայերը տալիք չունէին Լորտ Քրզընին։ Սեւրի դաշնագրի նախօրեակին միայն հայեր պիտի համոզուէին, որ Անգլիա բազմաթիւ ճակատներու վրայ կը պայքարէր Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Գերմանիոյ, Թուրքիոյ, Պալքաններու թէ Հնդկաստանի, Արաբիոյ հարցերու լուծման, նոր աւարը՝ Թուրքիան, ամենէն աւելի կը տագնապեցնէր զինք... Բայց կարծել որ օր մը Անգլիա Թուրքիան պիտի զոհէր... Ռուսաստանին կամ թոյլատրէր անոր Կարմիր դառնալուն կամ պիտի վճռացնէր Բաքուէն եկած 100 միլիոն խոյամներու անունով խօսող Ալի Խան մը. որ կը սպառնար Անգլիան խռովութիւններու մէջ խեղդել... եթէ չարունակէր ճնշել Թուրքիան... միամտութիւն պիտի ըլլար։

Անգլիա երբեք չշարժէր դուցէ, եթէ Կարմիր դրօշը միայն Փեթրսպուրկի եւ Մոսկուայի վրայ ծածանէր։ Անգլիոյ այս շրջանի Լոյտ Ճորճն ու Լորտ Քրզընը Փորէյն Օֆիսի մէջ ռուսական Կարմիր վտանգէն աւելի կը սարսափէին, քան Գերմանիոյ կայսերապաշտութեան ծաւալողական ախորժակներուն իրագործումէն ու զուր չէ՛ր, որ միլիարներ կը տրամադրէին Տենիքին – Կոլչակին եւ ցամաքահանում

կատարած իրենց այլազան, հնազանդ լեհ, չեխ, ֆրանսացի զօրքերուն։ Լորտ Քրզընը որպէս նկարագիր կրնար շատ վար ըլլալ Ա. Ա.էն և Պ. Նուպարէն. բայց կրնար ճիշդ հասկնալ դրուած հարցը, բոլոր երեսներէն զօրացնել այս կամ այն մասը, ու բռնել այն ինչ որ պէտք է ըսուէր, խաբել եւ համոզել Անգլիոյ դիրքորոշման մասին։

Փոքրերու կողմէ, որ այս պարագային հայն էր կարկանդակէն (6 նահանգներ եւ Կիլիկիան) ձեռք բերելու մարզին մէջ, ո՞վ կը համարձակէր պնդել, որ Կիլիկիան միայն կամ 3 նահանգ միայն, կամ Պրեսթով եւ Պաթումի դաշինքով խլուած Կարս Արտահանը միայն պահանջուի։ Աւելի շատ կռիւ կար աղուոր ճառերուն եւ խոստումներուն պատասխանելու եւ ինչու չէ կարկանդակը այս կամ այն Պատուիրակութեան հովանաւորութեան ի հարկին այս կամ այն օտար պետութեան կամ լիկայի կամ... ի վերջոյ Թուրքիոյ «հովանաւորութեան» եւ կամ Տնակ մը ունենալու ցանկութեան դիջուէր։ Նոյն ինքն Թուրքիոյ մէկ անկեան մէջ «hoմ սուիթ hոմ»ով բաւարարուիլ անգամ աւելորդ նկատուէր 1923ին։ «Հանրապետութեան» օրինաւոր Պատուիրակութիւնը՝ Հ. Յ. Դ.ն երանի ժողովէն առաջ յայտարարէր, որ ... ալ ներկայացուցիչ չէր... միւսներն ալ տուներնին դառնային եւ Գաղթականաց տեղաւորման աշխատանքները միայն յառաջ տանէին...։

Բռունցք ունեցող եւ ո՛չ թէ աղերսող պատուիրակութիւններով կրնաս Եւրոպաներուն հասկցնել, որ պէտք է զարմանեն մարդկային ու հողային աւերները եւ բարեկամ դրացի պետութիւններ որպէս՝ փոխադարձ – խաղաղութեան եւ իրարօգնութեան դաշինք կնքեն։

Հիմա կրկին շարունակենք լսել, առանց ուժի Լորտ Քրզընի դիմաց կեցած դժգոհ Զաւէն Պատրիարքի լալկան ոճը պատճառաբանելով, անոր տեսակցութեան արդիւք հանդիսացող «բաջ» ոճով խօսող Ա. Ահարոնեանը.—

Լորտը.– «Մենք այլեւս անկարող ենք ձեզ օգնել Կիլիկիայում։ Սայքս–Բիքօ 1916ի համաձայնութեամբ – «Կիլիկիան նկատւում է որպէս ֆրանսական զօնա (շրջան)։ «–Իմ ուշադրութիւնս Հիւսիսային Հայաստանի վրայ է, որ ես կը կամենայի դարձնել կազմակերպուած, հաստատուն պետութիւն։ Դուք գիտէք իմ համակրութիւնս դէպի ձեզ։ Ձեր պետութիւնը ես առաջինը պահանջեցի ճանաչել եւ այսօր Փարիզ մեկնող մեր ներկայացուցիչներին ես վճռապէս հրահանգեցի Ազգերի Լիկայի Խորհրդի յառաջիկայ նիստին խնդրով պաշտպանել ձեզ։

«–Հայաստանի մանդատի համար անշուշտ, վրայ բերաւ փաշան։

«–Ո՛չ, Լիկայի պաշտպանութիւն... պատասխանեց Լորտը։

Լորտ Քրզըն կը մեղադրէ Դաշնակցութիւնը, որ ըստ իրենց ջարդած է Սուրմալուի, Էջմիածնի, Զանգեզուրի, Զանգիպասարի բազմաթիւ Թաթար գիւղերը... աւելի կողմնակից է «Աղբերները

պաշտպանելու... կ'ըսէ. թէ ո՛չ մէկ երկիր յանձն կ'առնէ հովանաւորել Հայաստանը... բայց՝ իր օգնականը՝ այլ ոճով մը՝

«–Այնուհետեւ Վանսիթթար երկար խօսում եւ համոզում էր ինձ (Ա. Ա.) ընդունել Դաշնակցութիւն (ֆեդերասիոն) երկու հարեւանների հետ՝ բոլշեւիկներու դիմադրելու համար: (Գ. Լազեան, էջ 226):
«–Սա միակ միջոցն է պահպանելու այդ երեք պետութիւնները: Հակառակ պարագային, վստահեցնում եմ ձեզ, որ մեր բոլոր աշխատանքները ջուրը կ'ընկնեն Հայաստան կազմելու համար: Բոլշեւիկները շատ մօտ են Պաթումի ցամաքով: Երբ Պաթումը առնէ, դուք երեք ժողովուրդներդ էլ նրանց ոտքի տակ էք: (Ահա Անգլիոյ դիրքը հայոց հարցին. Հ. Գ.):

« — Բայց միթէ՞ դուք լրջօրէն հաւատում էք, հարցրի ես,— թէ Կովկասեան ազգերը պիտի կարողանան դիմադրել բոլշեւիկներին: Ես չեմ հաւատում: Ռուսական զէնքի վարկը շատ բարձր է այդ կողմերում: Ի՞նչ զօրք կայ, թաթարակա՞ն: Դա զօրք չէ, այլ պանտա: Վրացիք միշտ վատ կռուողներ են եղել: Մենք էլ խնդրեցինք վաղուց հետէ միջոցներ բանակը կազմակերպելու համար: Չկամեցաք: Ո՞վ պիտի կռուի Բոլշեւիկների դէմ:

« — Պոլշեւիկներու յաղթութիւններու մէջ մեծ պլֆ կայ, ասաց Վանսիթթար եւ վերջաւորութեան առաջարկեց իր ծառայութիւնը մեր երեք պատուիրակութիւնները հաւաքելու եւ խօսելու:

« — Ես խուսափողական պատասխան տուի, կ'եզրակացնէ Ա. Ահարոնեան:

Ուրիշ անգլիացի դիւանագէտ մը Ա. Ա.-ին « — Բայց նրանց թաթարների հողը շատ քիչ է եթէ Ատրպէյճանը պետութիւն է դառնալու, նա էլ պէտք է երկիր ունենայ:

Ա. Ա.— «տպաւորութիւնս այն է որ անգլիացիք Ատրպէյճանը զօրացնելու մէջ իրենց շահն են տեսնում»:

*
**

Անգլիան կ'առաջնորդէր Դաշնակից ճակատը բոլոր գլխաւոր միջազգային սակարկութեանց մէջ: Միայն Ֆրանսան քիչ մը դժուարութիւններ կու տար, մնացեալները Իտալիա, Ճափոն կշիռ չէին, այնպէս որ հայ – թուրք – դաշնակից բոլոր բախումներուն, վէճերուն կամ գաղտնի գործարքներուն բանալին ալ Անգլիական արխիւներուն մէջ պէտք է փնտռել մինչեւ 1920 թուականը... Հայաստանի ներկայ Արտգործկոմ. Ճոն Կիրակոսեանի դիւանագիտական փաստաթուղթերու հատորին նախաբանին մէջ այդ շրջանի Դաշնակից արտաքին քաղաքականութեան ընչաքաղցական տրամադրութիւններուն վերլուծումը կու գայ լոյս սփռելու Մերձ. Արեւելքի մէջ Դաշնակիցներու քաղաքականութեան ներքին ծալքերուն մասին:

Ճոն Կիրակոսեան՝ ինչպէս այլ ազգերու, Անգլիական դիւանա-

դիտութեան 1919–1922 փաստաթուղթերու մասին կը գրէ «որ անոնք նոր լոյս կը սփռեն Մերձ. Արեւելքի կայսերապաշտ տէրութիւններու քաղաքականութեան որոշ մանրամասնութիւններու, Հայաստանի հարցին մէջ անոնց բռնած երկդիմի, մեծ մասամբ վերացական դիրքորոշման մասին: Ակնբախ է որ հայ ազգայնականները անգամ մը եւս ապացուցեն իրենց ռոմանթիզմը քաղաքականութեան մէջ անօգնական ըլլալը, յոյս դնելով կայսերապաշտական Եւրոպայի եւ Ամերիկայի այն ուժերուն հետ, որոնք եւ ո՛չ մէկ գործնական մտադրութիւն չունէին ինչ-որ չափով հոգալու թուրք-հայկական յարաբերութիւնները կարգաւորելու, Հայաստանը թրքական տարածողական ծրագրերէն զերծ պահելու մասին: Զանոնք կը հետաքրքրէր հակա-սովետիզմը: Այդ նպատակով անոնք պատրաստ էին յենուելու՛ եւ՛ Դաշնակների, եւ՛ Քեմալականների վրայ: Զանոնք կը հետաքրքրէր Մերձ. Արեւելքի բնական հարստութիւններու կողոպուտը... (էջ 50):

Տարիներ մարդասիրական դիրքերէ փարիսեցիական ճառեր խօսող Արեւմտեան գործիչները նկատի ունէին հաշիւը, հաշուենկատութիւնը, շահը եւ ո՛չ թէ հայ ժողովրդի կենսական պահանջներու բաւարարումը:

Քիչ մը պատմութիւն:

1919 Օգոստոս 29ի Փարիզի գլխաւոր նիստի մէջ կարդացուած Հասկելի զեկուցագրով «բացարձակապէս անհրաժեշտ» կը համարուէր Հայաստան զօրք ուղարկելը, փրկելու համար բնակչութիւնը կոտորածէն»: Գլեմանսոն կը յայտարարէր «Կիլիկիան 12 հազար զօրք ուղարկելու մասին»:

Ա. Խատիսեանը կ'արտասուէր Անգլիական զօրքին Հայաստանէն հեռացման առթիւ...

Ամերիկացի զօրավար Հարպորդը այցելեց Մերձ. Արեւելք Մ. Ն.-ի կառավարութեան հաշւոյն, մանրամասն տեղեկագիր պատրաստեց 13 հատորներէ բաղկացած: Անոր հաշիւներով Հայաստանի վրայ ամերիկեան մանտայի արժէքը կը գնահատուէր 737 միլիոն տոլար՝ 5 տարուան տեւողութեան համար: Նախապէս 59 հազարնոց զօրք կը պահանջուէր իրագործելու համար «Ուիլսընեան ծրագիրը»: Հարպորդի զեկուցագիրը Ուիլսընը յանձնած էր Ծերակոյտի քննարկման: Ձեռնարկը ձախողեցաւ:

Լորտ Քրզըն կ'ըսէր. «Յոյս կար որ Ամերիկան կը վերցնէ Հայաստանի մանտան, բայց այս յոյսը, դժբախտաբար, պատրանք դուրս եկաւ: Ան կը խօսէր ֆինանսական աղբիւրներու, ռազմական միջոցներու բացակայութեան մասին:

Ճ. Կիրակոսեան կը շարունակէ. «Հիմքում վերցնելով «երբեմնի ռուսական Հայաստանը» Երեւանի հանրապետութիւնը, Քրզըն հարց կու տայ «թէ արդեօ՞ք Գերագոյն Խորհուրդը պատրաստ կը լինի ուժ գործածել... երբ հողամասերը հայկական պետութեան հսկողութեան տակ դրուէր ի հարկին, թէ արդեօք դաշնակից տէրութիւն-

ները կ՚երաշխաւորե՞ն Հայկական սահմաններու պաշտպանութիւնը, եւլն: (Սան Րեմոյի Խորհրդաժողով՝ ուր վճռուեցաւ եւ քննարկուեցաւ Սեւրի Դաշնագրի հիմնական որոշումները):

Միլլրանն կ՚ըսէր, թէ «Ֆրանսան նիւթապէս չէր կրնար օգնել, նոյնը նկատի՝ Իտալիոյ անունով: Այս վերջինը քիչ մը աւելի անկեղծ էր երբ կ՚ըսէր, թէ Էրզրում նստած Քեմալը դուրս ընելու համար ուժեր պէտք են, ռազմական գործողութիւններ ծաւալելու հարց կայ: Ո՛չ Ֆրանսան, ո՛չ Իտալիան զօրք ուղարկել չեն կարող:

«Հայասէրներու խմբապետ» Լոյտ Ճորճը զօրք չղրկելու կողմնակից էր, մենք գիտենք որ Պաքուի, Ս. Շահումեանի սովետի պաշարման ժամանակ Թրքօ–մուսավաթական ուժերու կողմէ, անգլիացիները խոշոր ազդուէլէ ետք, լքել տալէ ետք նոյնիսկ Ռոստոմին ենթակայ դաշնակցական կռուողները... Շահումեանի Սովետի տապալման պատճառ դառնալէ ետք՝ 2000 զինուոր բերին ու երկու օր ալ չկռուեցան վատաբար իրենց ճակատագրին ձգելով հայերը՝ 30 հազար հոգիի կոտորածին անուղղակի պատճառ դարձան Պաքուի մէջ, իսկ Թրքօ–Մուսավաթ խուժումով կազմակերպուած ջարդին կնքահայրերը դարձան Գերմանացիներուն դէմ, զոյգեցին Անդրանիկի հարուածող գունդի գործունէութիւնը Նախիջեւան – Զանգեզուր – Ղարաբաղ գծի վրայ, եւ Լորտ Քրզընի միջոցաւ ալ ինչպէս տեսանք (Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսի մէջ), Պօղոս Նուպարի, Ահարոնեանի ու Զաւէն պատրիարքի առջեւ խիստ սպառնալիքով ամբաստանելէ ետք Դրոն եւ իր ընկերները՝ սպառնացին չօգնել հայոց... եթէ չարունակեն հակա–ատրպէյճանական հարիւրէ աւելի կոտորուած գիւղերէն յետոյ նոր գիւղեր ալ ջարդել:

Անգլիական զօրքին 1917 – 20ի շրջանին Գերման–Թուրք զօրքերուն փոխարինող զին. կառավարիչներն ու ներկայացուցիչը (ըՍ–Թօքս) հակառակ հայոց Անգլիոյ կողքին Թուրք–Մուսավաթական ուժերուն դէմ տեղ տեղ նոյն Անգլիոյ թելադրանքով... ճակատելուն: Քրզընը Երեւանի ճամբաները փակող ազերի, քիւրտ տարրերու դէմ Հանրապետութեան ուժերուն ստիպուած նախաձեռնութեան... դիմելը ցցուն կը դարձնէին, Ատրպէյջանի պաշտպանութեան դիրքերուն վրայ կը գտնուէին: Ասոր գաղտնի՞քը... դեռ խորապէս լոյսի բերուած չէ՛ հայ–թաթարական, հայ–վրացական բախումներուն առթիւ հաշտարար ձեւացող բայց եւ տեղաւորուող ու պաշտպանութեան կէտեր կազմակերպող Անգլիոյ դիրքը: Անդրանիկի ուժ տուող, զինող, հայ երկրապահ Արեւմտահայ Խորհուրդը գործնապէս քաջալերող Անգլիան, Անդրկովկասի մէջ 1918–1919ին Թուրքիոյ դէմ ամէն շարժում քաջալերող Անգլիան Դաշնակցական Ռոստոմի, Սեբաստացի Մուրատի, Համազասպի եւ Հիւսիսային Կովկասէն եկած հայ կռուողներուն Շահումեանի հետ (թէկուզ տարբեր մտահոգութիւններով), կոմունիստ Ռուսիոյ կողքին դիրքորոշումը յանցանք կը նկատէին: Անոնք հակա–Սովետ միջամտու-

թեան գլխաւոր առանցքը կազմելուն համար, իրենց ինքնիշխանսի Քեմալը հարուածելէ առաջ (Պոլսոյ կառավարութիւն, Պոլիս ցամաքահանում եւ յոյներու կողմէ յարձակում մինչեւ Անգարա...), 1920ի Սեւրի Դաշնագրին ստորագրութենէն յետոյ սկսաւ բացայայտել իր նախասիրութիւնը – սիրաշահիլ Քեմալականները, խոստանալ պարպել Պոլիսն ու հեռացնել յոյները, փոխարէն Քեմալը բաժնել – չէր միացած – Կարմիր Ռուսաստանէն, նեղուցներու հարցով «զըսպել» Սեւ ծովէն Միջերկրական ծով իջնելու ռուսներուն երազը, Քեմալը նետել Ռուսին դէմ, ի հարկին Հայաստանը կոխկռտելու գնով: Քրզընի քարտուղարը ըսած էր, Ա. Ահարոնեան զգացա՞ծ էր, թէ Անգլիան կը նախընտրէր Թուրքն ու Ազէրին ... հայերէն:

Բայց կարծէք թէ հասկցած էր...

Անգլիան կը ճանչնար հայերը աւելի լաւ քան հայերը...: Հայերը՝ սփիւռքի կեանքը 60 տարիէ ցոյց տուաւ որ, եթէ Ռուսին դէմ հայհոյեն ալ, մարդ չի հաւատար, նոյնիսկ Դաշնակցականներն ալ ենթակայ են այդ հասկացողութեան...:

Ահարոնեանի զարմանալուն կարելի է զարմանալ, որ Պաքուի վրայ խուժող Մուսավաթ Թուրք հոսանքներուն Անգլիա աւելի կը վստահէր քան իր ձեռքին լման հակառուս դառնալ չուզող Ա. Ահարոնեաններուն:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Շ. Ռ. Յարութիւնեան՝ քեմալիզմի սխալ գնահատող հայրենի պատմաբաններուն մասին, էջ 380 – 381

— Առարկելի է 1920ի հայ–թրքական պատերազմին Մ. Ներսէսեանի տուած գնահատականը, որը մի տուրք է ժամանակին տիրապետող սխալ հասկացողութեան: ... Հանդէս բերելով միակողմանի մոտեցում, նա եւս անտեսել է Թուրքիոյ նուաճողական քաղաքականութիւնը Արեւելեան Հայաստանի նկատմամբ: Չի կարելի համաձայնել Մ. Ներսէսեանի այն մտքին թէ այդ պատերազմը Դաշնակների կառավարութեան մղած կայսերապաշտական պատերազմն էր «ազգային ազատագրական պայքարի բովին մէջ գտնուող Տաճկաստանի դէմ»: Թուրքիան այն ժամանակ ճիշդ է որ Հայաստանի նկատմամբ վարում էր *նուաճողական – կայսերապաշտական քաղաքականութիւն*...: (էջ 381):

— Կ. Ղազարեան առիթով մը կը պնդէ, թէ Դաշնակցութիւնը նուաճողական քաղաքականութիւն կը վարէր, էքսպանսիա էր կատարում դէպի Թուրքիա, Վրաստան, Ատրպէյճան, Կիլիկիա եւլն:

— *Միակողմանի տեսակէտ է*, կը գրէ Շ. Յ.

— 1936ին «Նոյեմբերեան Յեղափոխութիւն» արտայայտութիւնը դուրս դրուեցաւ ... որովհետեւ խորհ. կարգերը տեղի չէ ունեցած «նոր Նոյեմբերեան յեղափոխութեան շնորհիւ» – Հոկտ.

Հեղափոխութեան յաղթարշաւի արտայայտութիւններէն էր Ռուսաստանի նախկին ծայրամասերէն մէկուն Հայաստանի մէջ: (էջ 381): (Տես «Պատմագիտութեան զարգացումը Ս. Հայաստանում», 1920 – 1965, 1967 Երեւան):

***

Որքան ալ 1919ի Նոյեմբեր 27ին Երեւանի մէջ տեղի ունեցած Դաշնակցութեան Թ. Համագումարին անգլիական արեւելումը «ուղիղ էր, եւ դրական», Անգլիոյ 1919ի ծրագիրներն ալ չիրականացան, նախատեսուած ձեւով: Երէկ Գերման-Իթթիհատ Անդրկովկասը Ռուսաստանէն անջատելու ծրագիրը, 1919ին որդեգրուած Անգլիոյ կողմէ՝ յաջողութիւն չգտաւ եւ արդէն 1920ին թաղուեցաւ... Պէտք չէ այն կարծիքն ալ զօրացնել, թէ Անգլիա ինչ որ ուզեց... այդպէս ալ եղաւ... տեղ տեղ ալ Անդրկովկաս եւ Ռուսաստան, ո՛չ միայն չիրականացաւ իր ծրագիրը... այլ ստիպուեցաւ իր իսկ գաղութներուն անջատման վտանգին առջեւ Տնտեսական դաշինք կնքել մահուան չափ իր ատած Կարմիր Ռուսաստանի հետ, 1921ին:

Ճ. Կիր — իր գրքին մէջ, կը մատնանշէ, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը առաջնորդել յաւակնող մարդիկ «պէտք է ունենային դիւանագիտութիւն, քաղաքականութիւն, ժողովուրդի տարրական շահերը հասկնալու ունակութիւն»:

«Դաշնակցութեան պարագլուխները թշնամաբար ընդունեցին Սովետ իշխանութեան հաստատումը Ատրպէյճանի մէջ, Կարմիր բանակի մուտքը Անդրկովկաս: Անոնք արեան մէջ խեղդեցին Մայիսեան (1920) ապստամբութիւնը ... ընթացան կործանարար ուղիով 1920ի գարնան եւ ամրան, նոր աղէտներ պատճառելով Հայաստանին: (Ճ. Կ.ի գիրքը, էջ 54):

***

Հայրենի յայտնի իրաւաբան «Հայկական Հարցը՝ եւ Միջազգային Դիւանագիտութիւնը» լուրջ հատորի հեղինակ փրոֆ. Աղասի Եսայեան կը գրէ, թէ 1918ի պատերազմի աւարտին Դաշնակիցներու եւ Մ. Ն.ի փոխ-յարաբերութիւններուն մէջ «Հայկական Հարցը» սկիզբէն քննարկման առարկայ դարձաւ ո՛չ թէ Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը ճանչնալու, այլ ձեւաւորուող Հայկական պետութիւնը Ազգերու Լիկայի մանտա սիստեմի ենթարկելու տեսանկիւնէն: Դաշնակիցները «լիովին մոռացութեան էին տուել Հայաստանի ապագայ ճակատագրի մասին ի լուր ամենքի իրենց արած պաշտօնական յայտարարութիւնները»:

1918ի պատերազմի աւարտին... Դաշնակիցները չկամեցան նոր պարտաւորութիւններ ստանձնել հայ ժողովուրդի հանդէպ, որպէս հատուցում այն հսկայական կորուստներու ու զրկանքներու, որ

բաժին ինկաւ հայոց Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն: (Ա. Ե., յիշեալ գիրքը, էջ 170):

— Հայաստանի նկատմամբ «Խնամակալութիւն սահմանելու տեսանկիւնէն է, որ Չորսի (Անգլիա, Ֆրանսա, Մ. Ն. եւ Իտալիա) Խորհուրդը, 1919ի Մարտի 20ին քննութեան առաւ «Հայկական Հարցը»...:

Անգլիա յօժար էր Մ. Ն.ի Պոլիսը գրաւելուն, ...Թուրքիան ու Կովկասը անոր հետ բաժնուելու մտահոգութեամբ: Մայիս 14ին դրական է չորսերու Հայաստանը Մ. Ն.ի յանձնելու որոշումը: Այդ նիստին կը պարզուի որ Ուիլսընը համաձայն է Հայաստանի մանտան ընդունիլ Չորսերու կողմէ ընդունելի սահմաններուն մէջ... նաեւ Պոլսոյ, Նեղուցներու, Մարմարայի եւ Մերձակայ հողերու նկատմամբ: 21ի Չորսերու նիստին Գլեմանսօ դէմ կ'արտայայտուի Անատոլուն բաժնելուն՝ հակառակ մինչ այդ Անատոլուն բաժնուելու էր Մ. Ն.ի, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ միջեւ: (էջ 172):

Գլեմանսօն կը նշէր, որ քանի «Ռուսաստանը չէ վերականգնած, Մ. Ն. վերահսկողութիւնը պէտք է տարածէ նաեւ Կովկասի վրայ»:

Փարիզի Խաղաղութեան ժողովին, Պոլսոյ ամերիկեան հիւպատոսը Ռէւանոէլ կը յիշեցնէր Մ. Ն.ի ներկայացուցիչներուն թէ՝ «Անդրկովկասը բացառիկ հարուստ երկիր է, բայց ան չի կրնար կառավարուիլ ինքնուրոյնաբար, առանց օտարերկրեայ ղեկավարութեան:

25 / 5 / 1919ին կայացած վերջին որոշմամբ, Հաշտութեան Համաժողովը Մ. Ն.ի կ'առաջարկէր ընդունիլ ամբողջ Թուրքիոյ կամ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ մանտան: Վերջին դէպքին մանտա-ն պէտք է տարածուէր նաեւ Ատրպէյճանի եւ ամբողջ Կովկասի վրայ: Մինչեւ «ռուսական հարցի լուծումը» (էջ 175): «... Դաշնակցական կառավարութիւնը ... իր իշխանութիւնը պահելու համար յենարան կ'որոնէր երկրէն դուրս, քանի երկրէն ներս չէր վայելեր աշխատաւորական լայն զանգուածներու վստահութիւնն ու պաշտպանութիւնը...:

Ո՛չ մէկ խօսք Հայաստանը ազատագրելու մասին...

... Դաշնակիցները կը պահանջէին որպէսզի Հայաստանը ինք ազատագրէ իրեն համար ճանչցուած հողամասերը եւ դնէ մանտա-յի սիստեմի մէջ:

Մ. Վարանդեան կը գրէ, որ Դաշնակիցները մեզի կ'ըսէին, թէ մենք չենք կրնար կռուիլ Քեմալի դէմ... Էրզրումը, Պիթլիսը, Վանը վերստին նուաճելու պէտք կայ... կարո՞ղ էք դուք ինքնիրենք անել այդ: (էջ 177):

«Հայաստան երբ Մ. Ն.ի մանտան ընդունէր, Մ. Ն. պիտի ունենար Անկախ Հայաստանի կից ներկայացուցիչ Գերագոյն Կոմիսա-

րի տիտղոսով, եւ իւրաքանչիւր հայ նախարարի մօտ խորհրդական մը…

«Վէնի պարագային 3 հայ 3 Մ. Ն. անդամներու խորհուրդը պիտի զբաղուէր… նախագահը՝ Ամերիկայի եւ վերոյի իրաւունքով … պիտի գործէր:

« *Մանտա*–ի բլանը Մ. Ն.-ի ձախողեցաւ:

« — Անգլիոյ, Ֆրանսայի շահերը դէմ էին Մ. Ն.-ի *մանտա* շնորհելուն…

« — Կիլիկիան օգտագործուեցաւ ազգայնական Թուրքիոյ հետ Ֆրանսայի մերձեցման ծրագիրներու իրականացման համար: Մ. Ն. դժգոհ էր ատկէ: (էջ 184):

***

Սէն – Ռէմոյի թէ Սեւրի, այնուհետեւ Փարիզի եւ Լոնտոնի խորհրդաժողովներուն մէջ Լոյտ Ճորճն ու Գլեմանսօն, Արեւմտեան դիւանագիտութեան միւս մեծերը ընդհանուր, վերացական դատողութիւններէն այն կողմ չէին անցներ … Պօղոս Նուպարին եւ Ահարոնեանի ռազմական, թէ այլ օգնութիւն չէին խոստանար (Ճ. Կ. էջ 54) … բայց անոնք չէին յուսահատեր եւ այդ յոյսով ալ միշտ ծեծեցին Արեւմուտքի դռները Հայաստանի խորհրդայնացումէն շատ տարիներ ետքն ալ եւ *նոր նոր ընդունեցին, թէ Թուրքիոյ* Օթանի *Դաշնակիցները այսօր ալ պատրաստ են պաշտպանելու ո՛չ թէ կորսուած Հայկական Դատը, այլ ապրելու կոչուած կենդանի ռուսական սահմանին դէմ հրթիռ – կայան տեղաւորած՝ իրենց* երէկի դաշնակիցը: *Ճոն Կիրակոսեան կը նկատէ որ – Ս. Ռուսաստանի յենելով անհնար չէր թրքական այլամերժ ազգայնական սանձարձակութեան չափաւորումը:*

***

Քըրզըն Անգլիոյ Ա. Գ. նախարար Պալֆուրին (Փարիզ) 2 Սեպտեմբեր 1919ին — Անգլիոյ դահլիճի նոյն օրուան նիստէն ետք.— Բայց եւ նշուեց անհերքելիօրէն, որ Ալեքսանտրէթ ուղարկուած ֆրանսական արշաւախումբը վտանգաւոր դրութեան մէջ գտնուող Կարսի կամ Երեւանի վրայ որեւէ ազդեցութիւն չ'ունենար, որ այդ զօրքերը չեն հասնիր էրզրում: Մօտ 500 մղոնի մի տարածութիւն՝ ճանապարհներից եւ միջոցներից զուրկ երկրի մը մէջ, եւ այդ ուղղութեամբ երթալն աւելի շուտ *կը հրահրէ Թուրքերի թշնամութիւնը, քան կը փրկէ հայերի գոյութիւնը:* Կարիք չկայ ծաւալուելու ռազմական դժուարութիւնների մասին» որոնք կրնան ծագիլ Ալեմպիի կամ Միլնի կարգադրութիւններու կապակցութեամբ, որուն ենթակայ ալ ըլլայ այդ զօրաջոկատը:

« — Հայերուն այս կերպ օգնելու պատճառաբանութիւնը համարուեցաւ ցնորական…

« — Անգլիոյ դահլինը արդարացուած չի՛ նկատեր օգնելու նըման վտանգաւոր նախաձեռնութեան:

« — Տրամաբանական պիտի նկատենք, եթէ Ֆրանսան (Կիլիկիան … գրաւելու տեղ… Սեւ ծովէն ցամաքահանում կատարէր Պաթումի կամ Տրապիզոնի ցամաք հանէր իր զօրքը՝ ուր 300 հազար հայեր խմբուած են… կամ ենթակայ են Ատրպէյճանի թաթարներուն կամ թուրքերուն (էրզրում):

« — Պատրաստ ենք նոյնիսկ… կովկասէն մեր զօրքի հեռացումը յետաձգելու–, մինչեւ ֆրանսացիներուն ցամաքահանումը այդ կողմերը:

«*Հայաստանը Թուրքերու դէմ պաշտպանելու կապակցութեամբ*, Գլեմանսոն ասաց – Ֆրանսան, Իտալիան, Անգլիան եւ ներկայիս ալ Ամերիկան բան մը չեն կրնար ընել: «Մնում է տեսնել, որպէս արդիւնք այս ամենուն, արդեօ՞ք հայեր կը մնան:

«Բանի որ ո՛չ մէկ կառավարութիւն պատրաստ չէ՛ զօրք ուղարկել Հայաստան, ցնդապես Հասկելի 1919ի Օգոստոսի 5ի հեռագրին մէջ բարձրացուած հարցը մնաց առանց լուծման»:

(*Տ. Պ. Ֆ. Բ. Հատ.* 1, *էջ* 389 – 390, *Ճ. Կիր. էջ* 563 – 565):

Ուիլսընի հակադրուող Մ. Ն.-ի մեկուսացման կողմնակիցներուն թեզն այն էր, որ քանի Մ. Նահանգները պատերազմի մէջ չեն եղած Թուրքիոյ հետ, տեսակէտ որ համանման է Սիպերիոյ շրջանին մէջ ամերիկեան զօրք օգտագործելու դէմ (Կարմիր ռուսերու դէմ) եղած պատճառաբանութիւններուն:

— Ծերակոյտի քննարկման առթիւ պետական քարտուղարի օգնական Պրն. Ֆիլիպս՝ Սեպտ. 30ին վկայեց Թուրքերու եւ Թաթարներու կողմէ հայերն բնաջնջելու վտանգի մասին: *Անոր վկայութիւնները ամրապնդուեցաւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի լիազօրներու փաստաթղթերով, ովքեր կը պնդէին* անմիջապէս *Ամերիկեան զօրքեր ուղարկել Հայաստան: … Վերջերս «Նիւ Եորք Հերալտում» տպագրուած յօդուածները կը նպատակադրէին ցոյց տալ Սուրիոյ բնակչութեան ցանկութիւնը ունենալու* մանտատ *… ընդդիմադրութիւնը Մ. Ն.-ի մէջ խոշոր աղմուկ կը բարձրացնէ Ամերիկեան կայազօրներ օտար ափերու վրայ հաստատելու դէմ: (Ռ. Լինտսէյ):*

Քրտական Շարժումի պարագլուխ զօր. Շէրիֆի հետ — *անգլիացի դիւանագէտ Սր. Քրոուը կը հաղորդէ Լորտ Քըրզընին 12 Հոկ. 1919ին – զեկոյց – Շէրիֆ փաշան կը նշէ, որ ինք մտադիր է ժամանակին Խաղաղութեան Գոնֆերանսին յուշագիր ներկայացնել քրդական հարցի վերաբերեալ, որով ան բրիտանական* մանտա *պիտի խնդրէ Քիւրտիստանի համար: (Սեւրի դաշնագիրը պիտի ճանչնար այդ իրաւունքը): Նման յուշագիրը կ'արժանանայ Անգլիոյ հաւանութեան:*

« — Ան խնդրեց որ մինչ այդ Անգլիա ուսումնասիրէ Ֆորէյն Օֆիսի կողմէ»:

ՀԱՐՊՈՐՏԷՆ ՖՈՐՊՍ ԱՏԱՄԻՆ ՂՐԿՈՒԱԾ՝ 14 ՀՈԿՏ· 1919ԻՆ

— *Կը խօսուի Թուրքիոյ Քեմալական շարժումի հիմնական մտահոգութեան մասին, «պահպանել Օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութիւնն իբրեւ մէկ ամբողջական* մանտատային *երկրամաս: Անոնք մեծ երկիւղ ունին Մեծ Տէրութիւններու հողային ոտնձգութիւններէն:* «Ես համոզուած եմ, որ թրքական պաշտօնեաները կ'իրագործեն զինադադարի պայմանները եւ որ բանակը զօրացրուած է հիմնովին: Մենք Թուրքիոյ մէջ պատերազմի եւ հիւանդութիւններու հետեւանքով բնակչութեան սոսկալի կորուստ տեսանք: Մօտաւորապէս կը հաշուեն թէ պատերազմի դաշտ մեկնած երիտասարդներէն 20 տոկոսը վերադարձած է, 20–30 տարեկան երիտասարդութեան բացակայութիւնը խիստ նկատելի է: Գտանք որ, Հայկական տարագրութենէն վերապրողները աստիճանաբար կը վերադառնան *ոչ մի վախ չարտայայտելով իրենց ապահովութեան մասին:* Թուրք պաշտօնեաները կը նշեն, որ Անդրկովկաս գտնուող հայ փախստականները, ովքեր փախած էին պատերազմէն առաջ կամ Ռուսական նահանջի ժամանակ, կը թոյլատրուի վերադառնալ Թուրքիա, եթէ ինչպէս հարկն է ապացուցուի փաստաթղթերով՝ կանխելու համար *ռուսահայերու* մուտքը, զորոնք Թուրքիոյ մէջ Յեղափոխական կը համարեն: Ամբողջ սահմանային ճամբորդութեան ընթացքին, մենք ոչինչ տեսանք, որով թուրքերը նպատակադրած ըլլան հայերը ջարդելու, ինչպէս կը նախատեսէին Փարիզէն մեր մեկնումի շրջանին: Հայ իշխանութիւններն ալ չզեկուցեցին նման չարագործութիւններու մասին:

« — Ես համոզուեցայ որ Թուրքիան ո՛չ հակում եւ ո՛չ ալ կարողութիւն ունի նման նպատակ հետապնդել եւ որ ներկայ պաշտօնեաները կ'ըմբռնեն նախորդ կառավարութեան քաղաքականութեան ճակատագրական արարքը:

« — Ռուսա-Հայաստանի Հարաւային սահմանի երկայնքով անկազմակերպ սահմանային կռիւները արդիւնք են քրտերի, թուրքերի եւ հայերի միջեւ հին թշնամութեան, որ սանձուած չէ՛ անոնց թոյլ կառավարութեանց կողմէ:

« — Անկասկած, զօրացրման հետեւանքով գործէ զրկուած որոշ նախկին թրքական սպաներ ծառայութեան են անցեր Ատրպէյճանի զինուած ուժերու մէջ: Վերջինս, թէեւ սովորական խաղաղութեան մէջ է Հայաստանի հետ, *կը շարունակէ սահմանային գործողութիւնները* Պարսկական սահմանի՝ Շարուրի եւ Նախիջեւանի մօտ, որտեղ

հայկական գիւղերով փոքր ցցուածք մը կը բաժնէ թաթար բնակչութիւն ունեցող երկու շրջաններ, որոնց միջոցով Ատրպէյճանը յոյս ունի *կառուցել համա-մուսլիմանական երկաթուղի դէպի Թուրքիա:* Այդ շրջանները ինկած են Հայկական ժամանակաւոր սահմաններուն մէջ, ինչպէս հաստատեր են Բրիտանացիները եւ հաւանութիւն տրուած է գնդապետ Հասկելը··· որ չէզոք գօտի հաստատել թելադրած է, որուն ես հաւանութիւն տուի տեղական կառավարութիւններու հետ հարցազրոյցի ժամանակ···:

« — Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Հայաստանի փաստական դիրքորոշումը իրար նկատմամբ խիստ վհատեցուցիչ է ապագայ խաղաղութեան համար այս երկրամասի մէջ, *առանց* ուժեղ բռունցքի տակ ըլլալու: Բոլորն ալ *կը ծախեն*, բոլորն ալ գոյութիւն ունին Ռուսաստանի կործանումէն փրկուած ունեցուածքի հաշւոյն, *բոլորն ալ արտացոլում են բոլշեւիկեան ազդեցութիւնը, յատկապէս Վրաստանը:* Հիմնական տարաձայնութիւններու պատճառը սահմանային վէճերն են: Հանգստութիւնը խանգարող հանգամանքներն են՝ անորոշութիւնը, թէ՞ արդեօք Անդրկովկասի համար *մանտա* պէտք է տրուի եւ երկիւղը, որ Դենիքին կրնայ գալ այդ երկրամասը:

« — Թրքաց, ինչպէս եւ Ռուսահայաստանի մէջ պարէնի մեծ պակաս կայ: Ռուսահայաստանը չի կրնար ինքնաբաւ դառնալ նախքան 1920ի աշունը: Հասկելը կը պահանջէ առնուազն 7000 թոն ցորենի ալիւր կամ ամսական համարժէքը տասը ամսուան համար, որպէսզի այդ հասցուի Պաթում Դեկտ· 1էն սկսեալ: Ձմեռնային եղանակը շատ մահեր կը վկայէ, եթէ արտաքին աղբիւրներէն չմատակարարուի համապատասխան պարէն, դեղօրայք եւ հանդերձանք: Անդրկովկասեան երկաթուղիները չեն կարող միաւորուել վերակազման եւ գործելու համար, առանց արտաքին վերահսկողութեան: Արտասահմանեան վարկի խիստ մեծ կարիք կը զգացուի գնելու համար գիւղա-տնտեսական գործիքներ, հագուստ, դեղօրայք եւ մանիֆակտուրային ապրանքներ:

Քրուովը Քերզընին Փարիզէն՝ (17 *Հոկտ·* 1919):

«··· Ֆրանսական այն խմբաւորումը, որ կ'ոգեշնչէ այս արշաւը (կասկած չկայ որ այդ չի ներշնչուիր Ֆրանսայի կառավարութենէն, թէեւ կասկածելի է: Հ· Գ·), յոյս ունի նման րէժիմի ներքոյ ապահովել քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութիւն (երկաթուղիները եւ ընդհանրապէս տնտեսական զիջումները) որ Գերմանիան ունէր պատերազմէն առաջ եւ փաստօրէն, այդ ռէժիմը հաւանական կը թուի, որ ո՛չ միայն կը վերականգնէ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն (Իթթիհատ) կուսակցութեան գործունէութիւնն ու ազդեցութիւնը, այլեւ նախապատերազմեան միջազգային թշնամութեան եւ խարդաւանանքներու նման բան մը, *յատկապէս եթէ այն առաջ բե-*

րէ Սուլթանի եւ անոր կառավարութեան հեռանալը Կ. Պոլսէն: (Տ. Պ. Ֆ. Բ. հատոր Դ., էջ 816–817, Ճ. Կ.ի գիրքը, էջ 575):

Ուորդրոպը Քերզընին՝ (19 Հոկտ. 1919).

Յաւելէ նաեւ որ Հոկտ. 15 (1919) *սիրով դիմաւորուած է իր եւ անգլիացի սպաներու խումբը Երեւանի մէջ, կառավարութեան կողմէ, թէ զինք անկեղծ բարեկամ նկատած են, թէ լարուածութիւնը տարբեր է Անդրկովկասի մէջ, թէ Ատրպէյճանն ու Հայաստանը որոշեր են... անկախ բոլոր սահմանային հարցերը լուծել. Հետաքրքրական է Ա. Խատիսեանի խնդրանքները.*

« — Դուք կրնաք Տենիքինի (ճերմակ ռուս զօրավար) դէմ պաշտպանել Անդրկովկասը:

« — Հայաստանի մէջ ռուսերու կողմնակից կուսակցութիւն չկայ, թէեւ արտասահմանի մէջ որոշ հայեր կրնան տնտեսական նըկատառումներով գերադասել ռուսական գերիշխանութեան շարունակուիլը:

« — Երրորդ հանդիպումին նախագահը խնդրեց միջամտել Անգլիոյ կառավարութեան՝ անմիջապէս ճանչնալ Հայկական Անկախութիւնը, որ մեծապէս կ'օգնէ կառավարութեան ֆինանսական, քաղաքական եւ ռազմական տեսակէտէն: Կառավարութեան անունով «նա աղերսեց որեւէ օգնութիւն այս հարցում»:

«— Ան նոյնպէս ըսաւ, որ ամենէն առաւել կը բաղձայ, որ *մանտա*-ն տրուի Անգլիոյ, եթէ ձախողի Անգլիոյ եւ Ամերիկայի, եթէ Անգլիան մերժէ՝ Ամերիկային:

« — Բոլոր դէպքերում *մանտա*-ն իրագործողները պէտք է ըլլան անգլիացիները»:

« — Աղերսեց օգնել հագուստով, կօշիկով, դեղով, եւայլն:

« — Ժողովրդի առողջութեան վիճակը ողբալի է: Երեւանի մէջ տիֆի, գոլերայի, տենդի համաճարակներ եղած են: Միակ կարգին հագուած զօրքերը պատուոյ պահակներն են ... Հարաւային սահմանի զօրքին 70 տոկոսը ... մալարիայէն կը տառապէին եւ քուրջերու մէջ էին ու առանց դեղի: Շուրջ 200 հազար առանց գոյամիջոցի տարագիրներ կային:

« — Երեւան քաղաքի վիճակը աննկարագրելի է: Գրեթէ բոլորը կը տառապին հիւանդութիւններէն եւ կամ կ'ապաքինին ... Ես երկու հոգի սովէն մահանալու դրութեան մէջ տեսայ: Այս թշուառ վիճակը, երկար շարունակուի ապա... ժողովուրդը կը բարոյազըրկուի...

« — Գէորգ Ե. Էջմիածնի մէջ անգլիական հովանաւորութիւնը հայցեց...

« — Նոր Պայազիտ ... Ճանապարհին 20 մղոնի վրայ ո՛չ մէկ բնակչութիւն, բոլոր տուները քարուքանդ են եղած Հայաստանի եւ Թաթարներու... բախումներէն: Զնայած ամերիկացիներու գովա-

սանքի արժանի ջանքերուն, ձմեռուան ընթացքին մեծածաւալ մահացութիւնն անխուսափելի կը թուի:

« — Ամբողջ Հայաստանի մէջ, միայն 22 շոգեշարժեր եւ չորս հարիւր բեռնատար ինքնաշարժներ կան, իսկ անոնք ալ այնպիսի վիճակի մէջ կը գտնուին, որ ուղեւորները մեծ վտանգի կ'ենթարկեն... (Ճ. Կ., էջ 578):

Ծովակալ Ռոբէկը Քըրզընին – Պոլսէն (11 Նոյ. 1919) —

Յաւելէ նաեւ, որ Թուրքերու կողմէ Իզմիրի գրաւումի հետեւանք բոլոր Քրիստոնեաներու մօտ ահեղ եւ զօրաւոր ձգտում կը նըկատուի երկրի խորերէն հեռանալու ծովեզերեայ քաղաքները, ուր անոնք կը հասնին կարիքաւոր ու անտուն ուռճացնելու փախստականներու ամբոխները, որոնց համար արդէն իսկ անհնարին է համապատասխան քանակութեամբ պարէնամթերք ու օթեւան ապահովել ծովափնեայ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ կը գրէ.—

« — Պոլսոյ մէջ հայ եւ յոյն փախստականներու (պատերազմէն ետք որբ – գաղթական 35 հազար հոգիի վերադարձին առթիւ եղեռնէն յետոյ) կը խօսուի:

Գերագոյն կոմիսարը (անգլիացի) կ'այցելէ Հայտար փաշայի ճամբարը (հայեր) ... Տղամարդիկ, կիներ, եւ երեխաներ խճողուած են վրաններուն մէջ, քանի որ սենեակներ չկան զանոնք տեղաւորելու համար, ամօթխածութիւնը չի պահպանուիր, անձրեւային եղանակներուն ամբողջ վայրը խոր ցեխի մէջ է: Աւելին. բաւարար չափով վրաններ չկան բոլորի համար... շատեր կը մնան բացօթեայ... գիշերը կը քնանան մերկ գետնին:

« ... Պոլսոյ մէջ միշտ ալ քրիստոնեայ տարրն է որ պէտք է կրէ տառապանքներու հիմնական ծանրութիւնը:

« ... Եթէ այդպէս է մայրաքաղաքի մէջ, դիւրին է պատկերացնել, թէ ինչպիսին պէտք է ըլլան փախստականներու կայանները նահանգներուն մէջ...

« — Վերջերս հայ եւ յոյն Պատրիարքները միասին ներկայացան ... իրենց ժողովրդներուն գլխուն կախուած վտանգի եւ տառապանքներու վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելու նպատակով...

« — Հայկական կոմիտէն որ կամաւոր նուիրատուութիւններով կը գործէ, սպառած է իր փոնտերը:

« ... Նիրիստ Ըլիֆը ստիպուած է կրճատել իր ծախսերը... համաճարակը (տիֆ) ինքզինք զգացնել տուած է, թերսնուածութեան, խճողումի եւ առողջապահական պայմաններու պատճառով:

« — Թէեւ Քեմալ «երաշխաւորութիւն» կու տայ քրիստոնեաներուն, եթէ ձեռնպահ մնան կայսրութեան սպառնացող որեւէ գործունէութենէ, բայց վերջին 5 տարիներու փորձէն յետոյ ո՛չ մէկ վստահութիւն չի կարելի տածել դէպի *անպատասխանատու ազգայնական առաջնորդի* խոստումը, որն ի դէպս վերապրած հայերու եւ

յոյներու կը տեսնէ աւելի շատ պատանդներու՝ *դաշնակից*ներէն իր սեփական երկրի համար հաշտութեան առաւել բարենպաստ պայմաններ նուաճելու նպատակով:

« — Քրիստոնեաները ակնյայտօրէն կը տեսնեն, որ մենք կը լքենք զիրենք, թողնելով ճակատագրի քմահաճոյքին, եւ սարսափած են իրաւացիօրէն այն մտքէն, թէ ի՛նչ է ըլլալու իրենց վերջը:

« — Նոյնիսկ Պոլսոյ շրջանին մէջ զինուած կողոպուտը սովորական երեւոյթ է, իսկ գլխաւոր զոհերը քրիստոնեայ գիւղացիներն են:

« — Անկարգութեան այս բոլոր տարրերու ետեւում կանգնած են Մուսթաֆա Քեմալը եւ գերմանացիներու կողմէն վարժուած անոր սպաները, որոնք կ'ատեն բրիտանացիները եւ կը վախնան անոնցմէ:

« — Որոնք ո՛չ մէկ զոհողութեան առջեւ կանգ կ'առնեն պահպանելու *Թուրքիան Թուրքերուն համար* եւ ազատ ամէն մէկ միջամտութենէն: Զինադադարի երկարաձգումը մեծապէս կը ծառայէ անոնց նպատակներուն:

« — Շաբաթէ շաբաթ անոնց ազդեցութիւնն կ'աճի, որքանով որ անկարգութիւնն ու կարիքը աւելի սուր կը դառնայ, իսկ ատոր հետեւանքով ստեղծուած իրադրութիւնը Թուրքիոյ պարտադրուելիք հաշտութեան պայմաններու համեմատ աւելի դժուարին խնդիր կը ներկայացնէ, երբ վերջապէս այդ ձեռնարկուելու ըլլայ:

« — Իսլամ թուրքերը կառավարութեան քաջալերանքով կը ձգտին անհնարին դարձնել քրիստոնեաներուն ապրուստ վաստկելը եւ պոյքոթի « – ահաբեկչութեան միջոցաւ, այլեւս երբեք չվերադառնալու պայմանով, նրանց վտարել իրենց տներից»:

Քրիտի այս առթիւ պատճէնը զօր. Կորգանովէն ստացած՝ Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսին կը գրէ.—

«Լորտ Քրզըն կը տեսնէ, որ 30 հազարնոց հայկական բանակի կազմութիւնը թւում է··· որ *ո՛չ մէկ հեռանկար չկայ ստեղծելու Կիլիկիայէն մինչեւ Կովկաս տարածուող Մեծ Հայաստան*, առայժմ հաւանական է, որ Կիլիկիան կը դրուի Ֆրանսական *մանտատի* ներքոյ, ուստի լաւ կ'ըլլայ որ ներկայումս «թողնել Մեծ Հայաստանի գաղափարը եւ փորձել *հայերը ներշնչել հաւատալու*, որ նրանց ապագայի լաւագոյն հեռանկարներն ինկած են երկու փոքր պետութիւններու հիմքում՝ մէկը՝ Կիլիկիայի եւ միւսը՝ Կովկասի մէջ»:

« — Նկատի ունիմ Ատրպէյճանի համակրանքը (թաքուն) դէպի մեր թշնամիները՝ թուրքերը, կը թուի թէ Տոնքիշոտութիւն կ'ըլլայ այդչափ դիւրազգաց ըլլալ անոր նկատմամբ:

« — Պէտք է նաեւ յիշել որ Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի ապագան կապուած է Տենիքինի եւ ապագայ Ռուսաստանի բախտի հետ շատ աւելի մեծ չափով քան Հայաստանի ապագան եւ հաւանական չի թուիր, որ Ռուսաստան կ'առարկէ Անկախ Հայաստանի գոյու-

թեան: Այս տեսակէտէն նոյնպէս արդարացուած է Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի նկատմամբ առկայ տարբեր մեր վերաբերմունքը դէպի Հայաստանը:

« — Ներկայիս Քեմալի գործակալները Թիւրքիստանի մէջ հարկ եղած չափով յաջողութիւն չունին:

« — Կը թուի, թէ անոր ազդեցութիւնը կը տարածուի Կեդրոնական Անատոլուի եւ Էրզրումի վիլայէթներուն վրայ ··· ուր 70 հազար ուժ ունի:

« — Քեմալ կը բախի դժուարութեանց, քանի որ թուրք գիւղացիութենէն խոստում կը ստանայ··· եւ ուրիշ ոչինչ: Ըստ իս, հաւանական չէ՛ որ որեւէ բան «մեծացնի» նրա թշնամութիւնը դէպի Դաշնակիցները, քանի դեռ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պայմանները հրապարակուած չեն:

« — Անոր գլխաւորած շարժման (Իթթիհատի ազգայնական թեւի) անն արդէն իսկ պարզորոշ կերպով թշնամական է դէպի Դաշնակիցները եւ նրանց մտադրութիւնները եւ տեղի ունեցաւ ո՛չ այնքան Իզմիր Յունական ափհանումով··· որքան Տամատ Ֆերիտի (վարչապետ) փարիզեան միսիայի ձախողումով եւ անցեալ Յուլիսին Գերագոյն Խորհուրդին թուրքերուն տուած պատասխանի հրապարակումով···:

« — Անգլիոյ զին. նախարարութիւնը չի ծածկեր իր քաղաքականութեան այն մասը Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պայմաններուն, այն է՝ *հնարաւորին չափ լայնածաւալ անկախ Թուրքիա եւ անոր տիրապետութեան յարատեւումը հպատակ ազգերու վրայ՝ յոյն, քիւրտ կամ հայ*»:

Քրզըն՝ Քրոուին՝ (28 Նոյ. 1919) —

« — Անզգուշութիւն կ'ըլլայ հայերուն որեւէ քանակութեամբ զէնք ու զինամթերք մատակարարել, քանի չենք կրնար միաժամանակ Դաշնակից սպաներ տրամադրել՝ *հսկելու* ատոնց օգտագործման:

« — Դաշնակցական հրոսակը, որ այժմ իշխում է Երեւանում, ո՛չ մի վստահութիւն չի ներշնչում: Դաշնակցութիւնը Կ. Պոլիս եղած միջոցին, խիստ մերձաւոր կապերու մէջ էր Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէի հետ եւ միշտ ալ հետեւած է գաղտնի գործունէութեան եւ բռնութեան նոյն քաղաքականութեան:

« — Դաշնակների եւ Հնչակների միջեւ տեղի ունեցող անվերջ երկպառակութիւնները կը թուլացնեն ողջ հայկական մթնոլորտը եւ յուսահատեցնում մարդը, թէ հնարաւոր է որեւէ արդիւնաւէտ բան ընել:

Քրզըն կը վկայէ որ Ամերիկացի Հասկելը Զանգեզուրի (հայ-ազէրի) բախումին պատճառ եղած է, քաջալերած է նախ Ազէրիները ··· ապա հայերը:

« — Ուրբրոյը ··· գերբնական հեշտութեամբ կը վարուի այս մարդոց հետ···»։

« — Ձեր երկրորդ թեզը, Հայաստանի ապագայի վերաբերեալ, մէջտեղ կը դնէ ողջ թրքական հարցի լուծման խնդիրը եւ ես միայն կ'ուզենայի կարողանալ բաժանել այն լաւատեսութեան մէկ տասներորդը, օրինակ այն միտքը, որ այժմ աւելի հնարաւոր է, քան մէկ տարի առաջ, Կիլիկիան ու Երեւանը միաւորել մէկ հայկական պետութեան մէջ, *ինձ համար դրեթէ անհամոզիչ է։ Նման պետութեան մէջ հայկական բնակչութիւնը ո՞ր մասը պէտք է կազմէ ամբողջի համեմատութեամբ*։ (Ընդգծումները Հ· Գ·)։

« — Ջեմալը ճնշում կը բանեցնէ որ Պոլսոյ կառավարութիւնը (Անգլիոյ ենթակայ Հ· Գ·), Սուլթանին վրայ ճնշէ, որ տեղափոխուին Պրուսա··· կը ձգտի մեր իշխանութենէն դուրս բերել միակ պատանդները որ մենք ունինք քրիստոնեաներու դիմաց···

«— Գրիբոնին թրքասէ՞ր··· Պարզ է որ ան համոզուած բրոսիոնական է եւ հակառակորդ (Իթթիհատի)։

***

Թուրքերը 1918ի Փետրուար 24ին ռուս–թուրք Երզնկայի զինադադարէն ետք գրաւեցին Տրապիզոնը։

Պատրուակը հայկական վայրագութիւններէն պաշտպանե՛լն էր Թուրքերը···։

Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը նշէ Մ· Արզումանեան իր «Արհաւիրքից Վերածնութիւն» հատորին էջ 101ին մէջ, թրքական յարձակումը կը հետապնդէր նուաճողական նպատակներ *եւ* մնացած հայոց բնաջնջում։ *Թուրքերն անխնայ կը կոտորէին ո՛չ միայն հայերը, նաեւ ռուսերն ու վրացիները։ Տրապիզոնի մէջ հազարաւոր ռուսեր գնդակահարեցին, կամ կենդանի թաղեցին։ Հայերը ենթարկուեցան աներեւակայելի տանջանքներու։ Երեխաները գցում էին պատերի մէջ եւ նետում ծովը։ Մեր կանանց ու տղամարդկանց խաչում էին ու անդամահատում։*

Հետաքրքրական է նախկին Հնչակեան եւ Ս· Հայաստանի առաջին համայնավար վարչապետ Սարգիս Կասեանի վկայութիւնը·—

«Թրքական յարձակումի նպատակն էր բռնագրաւել Անդրկովկասը եւ Գերմանիոյ հետ միացած պայքարիլ Սովետ իշխանութեան դէմ։ ··· Գերման «իմբերիալիզմի ուժերուն թեւի տակ պատսպարուած տաճկական նիհար իմբերիալիզմը առաջնորդւում է նոյն նպատակով։ Բռնութեան եւ ստրկութեան նոյն նպատակով։ Բռնութեան եւ ստրկութեան, քաղցի ու մերկութեան այդ երկիրը պարարտ հող է եւ անզուսպ ըմբոստութեան սերմերի համար։

« — Դա գիտեն տաճիկ տզրուկները։ Այն միտքը, որ յեղափոխութիւնը կարող է Կովկասից անցնել այդ սովալլուկ երկիրը՝ սոսկացնում է նրանց։ Սոսկացնում է նրանց նաեւ այն, որ խորհուրդներու իշխանութիւնը Կովկասի մէջ կրնայ հողային վնաս հասցնել նրանց գիշատիչ իշխանութեան եւ աւազակային շահագործութեանց, պնդելով եւ պաշտպանելով ժողովրդական Կոմիսարներու դեկրետը Տաճկական Հայաստանի Ինքնորոշման վերաբերեալ··· Տաճկական տզրուկները խոր կերպով շահագրգռուած են, որ այդ անմիջական վտանգը վերանայ։ Նրանց անզուսպ ցանկութիւնն է յաջողութեամբ պսակուած տեսնել Պետական գերիշխանութիւնը Անդրկովկասում··· հուր ու կրակի, սրի ու թրի տալով այդ ամբողջ տարածութիւնը, որը բաժանում է տաճկական հողերը խորհուրդներու իշխանութենէն՝ թիկունքէն յարձակիլ Սոց· Ռուսաստանի վրայ, ձեռք հասցնել աւստրօ – հունգարական հողերուն եւ այսպէսով երկարէ օղակ կազմելով խեղդել սոց· իշխանութիւնը – ահա տաճկական կայսերապաշտութեան ծրագիրը···

(*Ս· Կասեան, «Երկեր», Երեւան*, 1967, *էջ* 100 – 101)։ *Ռուսական արխիւներէ քաղելով Մ· Ա· կը շարունակէ·—*

« ··· 1918ի Մարտի սկիզբը Էրզրումի, Մամախաթունի ու Երզնկայի շրջաններից փախած հայ գաղթականների թիւը հասաւ 50 հազարի··· Գաղթը կրում էր տարերային բնոյթ· «Երկարատեւ պատերազմի հետեւանքով բազմիցս քայքայուած բնակչութիւնն այժմ դիմել է խուճապային փախուստի եւ հիմնովին կորցնում է վերջին ունեցուածքը, որին յաջողուել էր նրան վերականգնել մինչեւ բանակի ու ռազմաճակատը թողնելու շրջանին։

«Սոված··· անօգնական բնակչութիւնը, որ ճամբան կը ծըւարուէր քրտական յարձակումներէն, կը լեցնէր Անդր – Կովկասի սահմանները եւ սովի ու ամէն տեսակ զրկանքներու հիման վրայ իր հետ կը բերէր վարակիչ հիւանդութիւններու տարածման սպառնալիքը»։

«Անդրկովկասեան իշխանութիւնները փաստօրէն բացայայտ անտարբերութեամբ կը վերաբերուէին դէպի այդ ժողովրդական աղէտը։ Երբ 3 միլիար ռուբլի օժանդակութիւն առաջարկը տրուեցաւ··· Անդրկովկասի կոմիսարիատը (մեծամասնութիւն Մենշեւիկ, Մուսավաթական) 300 հազար ռուբլի միայն տրամադրեց։ «Թուրքերը սովետներուն դէմ էր որ կը մղէին այդ կռիւը որ «Բանքուրքական զաւթողական ծրագրերէն զատ կը հետապնդէր նաեւ առաջին բանուորագիւղացիական իշխանութեան տապալումը»։

«Սովետ Ռուս Կովկասեան Երկրային Կոմիտէն կը յայտարարէր կոչով «Հարաւէն կը յարձակի բռնակալական Թուրքիան՝ մահ սպառնալով Սովետ· Իշխանութեան եւ յեղափոխութեան Կովկասի թէ Ռուսաստանի հարաւը։

«Հասել է վճռական ժամը։ Յեղափոխութեան աւելի ուժեղ թշնամի է կանգնած Կովկասի մէջ Սովետ· իշխանութեան դէմ։»

Իրենց դէմ եղած մեղադրանքներուն դէմ՝ «— Թուրքիոյ ներխուժումը կը հանդիսանայ արտաքին յեղափոխութեան յարձակում Սով. Ռուսաստանի վրայ, այնտեղի ժողովրդական շարժումը ճնշելու եւ բանուորներու ու գիւղացիներու տապալուած դասակարգերու իշխանութիւնը վերականգնելու նպատակով: Դա կը նշանակէ փոքր ազգերու կլանում տուեալ վայրկեանին ուժեղ կայսերապաշտական պետութիւններու կողմից» (Մ. Ա., էջ 103):

Տեղի ունեցաւ Տրապիզոնի բանակցութիւն: Թուրքերը ռուսական ուժի բացակայութեան սկսան անողոք վարուիլ: Պրեսթի դաշնագրով պարպել առաջարկեցին Կարսը, Արտահանն ու Պաթումը: Թուրքերը Ապրիլ 13ին Անդրկովկասեան 3 ազգերու Սէյմի յաջորդող միամսեայ Անկախ Հանրապետութեան հետ ըստ կամս վարուեցան եւ Տրապիզոնի մէջ եթէ անոնք մերժեցին Պրեսթով զիջանելիք հողերը, փորձելով ընդունիլ տալ Թուրքերու 1914ի սահմանները, բայց Գերման-Թրքական ճնշումի տակ երբ քայքայուեցաւ Հանրապետութիւնը, ստիպեցին Թուրքերը որ անոնք անկախ դառնան: Հայերը լքուած էին — ռուսը չկար, Մենշեւիկն ու Մուսավաթը մանաւանդ, ամբողջ Ատրպէյճանը Թուրք եղբօր հետ կառավարելու կողմնակից գաղտնի համաձայնութիւն կնքած էր, նոյնը վրացիները... հայերը գերմաններէն մերժուեցան՝ երբ փորձեցին Թուրքիոյ ծանր պայմանները թեթեւցնել ... մնացին մի մինակ Թրքական «օրինաւոր» Պրեսթով իրենց խոստացուած պահանջներուն առջեւ:

Եթէ Հայաստանը ըսաւ, թէ բացառուած չէ, որ Անդրկովկասի ժողովուրդներն ինքնորոշուին դէպի Օսմանեան Կայսրութիւն, ապա Մուսավաթական ներկայացուցիչը Խասմամեդովը չքաշուեցաւ ըսելու՝ թէ «Թուրքերու կողմէ վիճելի հողամասերու գրաւումը նուաճում չէ, այլ կարգ ու կանոնի վերականգնում», եւ թէ «դուք երբէ չբաւարարէք Թուրքերու պահանջները, ապա պատերազմը անխուսափելի է, մենք թուրքերու դէմ այդ պատերազմում մասնակցել չենք կարող, երբ հայ եւ վրացի ժողովուրդները ուժ եւ հնարաւորութիւն ունեն, թող իրենց համարձակութեամբ եւ պատասխանատուութեամբ պատերազմի սկսին, միւսլիմանները չեն մասնակցիր այդ պատերազմին»:

«— Իրականութեան մէջ վերնախաւը, մոլլաները եւ յետամնաց մասսաները լիովին աջակցեցան Թրքական ակրեսիային, կը գրէ Մ. Ա.:

Մենշեւիկները՝ Չխենկելին, ծունկի եկաւ Վեհիպ փաշայի առաջ եւ Պաթումի բերդի հրամանատարութենէն պահանջեց յանձնուիլ առանց կռուելու:

Տրապիզոնի բանակցութիւններուն մէջ ժամանակ շահելու համար զիջումներու հարցով, Անդրկովկասի անկախ Հանրապետութեան երեք ազգերու ներկայացուցիչներուն վերադարձէն ետք, Թուրքերը 1918ի Ապրիլ 8ին անցան 1914ի սահմանները եւ գրաւեցին Սարըղամշը, Արտահանը, Օլթին, Պաթումը, Կարսը, ներխուժեցին Անդրկովկասի խորքերը ու կոտորեցին տեղական բնակչութիւնը յատկապէս հայերը:

Չիչերին եւ Գարախան բազմիցս մատնանշեցին Թրքական ներխուժման աքթին առթիւ Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը:

***

1918ի Ապրիլ 22ի Անդրկովկասի Սէյմին յաջորդող 3 երկիրներու անկախութիւնը, որ ի հարկէն անկախութիւն էր Սովետ Ռուսաստանէն եւ կատարեալ կախուածութիւն Գերմանօ – թրքական զինակցութենէն: (Մ. Արզ. էջ 32): Այս իշխանութեան գլուխ կանգնեցաւ Թրքոֆիլ «սոցիալիստ» Ա. Չխենկելին եւ նոյնիսկ Մենշեւիկեան մամուլը գրեց, որ Ե. Գեղեչկորիի դահլիճի փոխարինումը Ա. Չխենկելիի դահլիճով, հանդիսացաւ «Մուսավաթ» կուսակցութեան «խոշոր յաղթանակը»:

***

Կարսը ինկաւ Ապրիլ 25ին: Ունէր թնդանօթ, զէնք եւ զօրք եւ զինուած բնակչութիւն:

Զօր. Թ. Նազարբէկով գրած է. «Պատերազմի շարունակման բնական պայմաններու մէջ, Կարսի բերդը կրնար դիմանալ առնուազըն մէկ ամիս, գուցէ եւ աւելի: Թիֆլիսի կարգադրութեամբ մեզ բոլորիս համար Կարսի բերդի անսպասելի ու արտակարգ արագ յանձնման պատճառով, բնակչութիւնը ... հարկադրուած էր ամէն ինչ դէն նետել եւ Ապրիլի 12ին թողնել բոցավառուած Կարսը: Վառուում էին լաւագոյն շէնքերը: Բնակչութեան նահանջի պատկերը աննկարագրելի էր...»: Թուրքերը ... «Պրեսթի դաշնագրին մէջ նախատեսուած 1914ի ռուս-թուրք սահմանէն Արաքս երկարող շրջանին մէջ հանրաքուէի դիմեցին, որուն արդիւնքները բոլորովին չէին արտայայտեր իրականութիւնը»:

Կը պարզուի.—

Նախ Հայ, Յոյն, Ռուս բնակչութիւնը Կարս, Արտահանի կոտորուած էր եւ գաղթած նահանջող զօրքերու հետ միասին եւ «հանրաքուէն» տեղի ունեցաւ բացառապէս միւսլիման բնակչութեան մէջ, երկրորդ Թուրքերը չէզոքացուցին բոլոր «անբարեյոյսները», սպաննեցին կամ աքսորեցին զանոնք, քուէարկութիւնն տեղի ունեցաւ Թրքական իշխանութիւններու ու զօրքերու հսկողութեան տակ՝ բռնութեամբ եւ խարդախութիւններով:

«Իզվեստիա» թերթը Յուլիս 26ին գրած է. «Քուէարկութիւնը այն երկրի սուիններու մէջ ու սուիններու սպառնալիքի տակ, որ կ'ուզէր բռնագրաւել տուեալ մարզը, չի կրնար կոչուիլ ո՛չ «ազատ», ո՛չ քուէարկող բնակչութեան «իսկական կամքի արտայայտութիւն»:

Հանրաքուէն կատարուած է թրքական սուիններու հսկողութեան տակ... Քուէարկութիւնը եղած է բաց: Քուէարկողը պէտք էր ասկեարի *ներկայութեամբ թուղթի կտոր տար, որուն գոյնը պիտի վկայէր, թէ ան կը քուէարկէ Թուրքիոյ թէր կամ դէմ:*

Քուէարկութեան մասնակցած են թրքական զօրքերը. անոնք ալ քուէատուփերու մօտ բերած են անոնք որոնք ցանկացած են»:

«— Հասկնալի է, որ այդ պայմաններուն մէջ անցկացուող «հանրաքուէն» բռնութիւն է ու փարիսեցիութիւն: ... Թուրքերը ո՛չ միայն խօսած են հանրաքուէի «օրինականութեան» մասին այդ շրջանին, այլ եւ 1946ին վարչապետ Սարաճօղլուն Յունուար 6ին թուրք լրագրողներու հաւաքոյթին ըսաւ, թէ իբր Կարսն ու Արտահանը Թուրքիոյ միացուած են «օրինաւոր հանրաքուէի» միջոցաւ:

«Ան նշեց որ քուէարկութեան մասնակցած են 87.530 հոգի, եւ Թուրքիոյ ի նպաստ քուէարկած են 84.124 հոգի, դէմ քուէարկած են՝ 1924 հոգի, իսկ ձեռնպահ՝ 1482 հոգի: Միւս կողմէ Թուրքիոյ վարչապետ Սարաճօղլուն «փաստեց», որ այժմ հոն *ո՛չ մէկ հայ կայ: Ի հարկէ չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ թուրքերը զանոնք բոլորը կոտորած էին կամ արտաքսած*. չէ՞ որ միայն 1917ին Կարսի եւ Արտահանի մարզերուն մէջ, կ'ապրէր մօտ 400000 մարդ, որոնց մեծ մասը հայեր էին: Կեղծ էր Սարաճօղլուի «փաստը»: Իրականութեան մէջ քուէարկութեան մասնակցած էին 11 հազար մարդ, որմէ՝ 8500ը թեր եւ 2300ը՝ դէմ:

(*«Սովետական Հայաստան», թիւ* 29, *Փետրուար* 3):

Իսկ ռուսական «Նովոյէ Վրեմիայի» 1946 1 *Փետրուարի մէջ ռուս գիտնական Խվոստովն կը գրէր*.—

«... Սարաճօղլուն կը պնդէ, որ հոն՝ (Կարս – Արտահանը...) ո՛չ մէկ հայ կ'ապրի *իսկ ի՞նչ եղան հոն ապրող հայերը, տարր մասին թուրք կեղծարարը կը լռէ, «մոռնալով ... որ նրանց բնաջնջել են կամ արտաքսել նոյնինքն թուրքերը»*: Վ. Խվոստովն ընդգծում է, որ, ըստ Սարաճօղլուի, բաւական է մի ժողովուրդի կոտորել՝ նրա երկրին տիրելու իրաւունք ձեռք բերելու համար եւ նոյնիսկ զայրանալ, երբ այդ ժողովրդի փրկուած բեկորները արդարացիօրէն պահանջեն իրենց հողերը: «Արիւնոտ Սուլթան Համիտն աւելի համեստ էր...»:

«Այնուհետեւ գիտնականը բազմակողմանիօրէն կը հիմնաւորէ թրքական հանրաքուէի ապօրինութիւնը, ցոյց տալով որ նախ Ռուսաստանէն գրաւուած հողամասի (նոյնիսկ բացառութեամբ վերադարձուած Պաթումի), աւելի քան կէս միլիոն բնակչութենէն «հանրաքուէին» մասնակցած է չնչին փոքրամասնութիւն, իսկ մնացածը կա՛մ կոտորուած է կամ փախած, երկրորդ՝ հանրաքուէն տեղի ունեցած է թրքական սուիններու տակ, մինչդեռ այն ըստ Պրեսթի Դաշնագրի 4րդ յօդուածի, պէտք է կատարուէր այդ շրջաններու տեղա-

կան բնակչութեան կողմէ հարեւան պետութիւններու (ի հարկէ ո՛չ միայն Թուրքիոյ, այլ եւ Ռուսաստանի) համաձայնութեամբ:

«Թուրքիան մեզ ստիպած է բոլոր այդ մարզերն իրեն յանձնել 1918 թուականին՝ օգտուելով «Ռուսաստանի այն ժամանակուան ժամանակաւոր թուլութենէն»: «Հանրաքուէի վկայակոչումը ամենեւին ոչինչ չի ապացուցում»:

«Իզվեստիա» թերթը իր ժամանակին (1918, թիւ 157 համարին մէջ) այդ «հանրաքուէն» վերնագրեց *«Թրքական դիւանագիտութեան խորամանկութիւն Անդրկովկասի մէջ»*:

«Միայն կը մնայ զարմանալ, թէ ուրկէ՞ մէջտեղ եկան 2000 խիզախներ, որոնք թրքական բռնագրաւիչներու ներկայութեան քուէարկել են Թուրքիոյ դէմ»:

Սովետները յատուկ նօթայով իր ժամանակին Թուրքիան ամբաստանեցին որ խախտած է Պրեսթի դաշինքը:

Քեմալականները Ազգային Ուխտի 2րդ կէտի մէջ յիշած են «ինչ կը վերաբերի երեք սանճաքներ՝ Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի բախտին, որոնց բնակիչները իր ազատագրման օրէն հանդիսաւոր քուէարկութեամբ հաստատած է իր կամքը՝ վերադառնալու մայր – հայրենիքի գիրկը, ապա ներկայ Ուխտը ստորագրող անդամները հնարաւոր կը գտնեն, որ անհրաժեշտութեան դէպքին անոնց մէջ կրնայ անցկացուիլ երկրորդ ազատօրէն կազմակերպուած հանրաքուէ...: (*Մ. Արզումանեանի գիրքը, էջ* 136–137):

Պէտք չէ մոռնանք որ, կը գրէ Մ. Ա. 1920*ին Ազգային Ուխտը (Յունուար) դաւանած ատեննին Քեմալականները վերատին չէին գրաւած այդ* 3 *սանճաքները, գուցէ յոյս ալ չունէին, որ կը նուաճեն, բայց եւ ձեւով մը չէին ուզեր հրաժարիլ անկէ... իսկ երբ* 1920*ի աշնան գրաւեցին Կարսն ու Արտահանը (աւելի ուշ՝ Պաթումը), անոնք այլեւս նոր հանրաքուէի հարց չդրին, քանի Իթթիհատի «հանրաքուէն»* 1918*ի կը համարէին»* ճիշդ»:

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ 1918Ի ԱՒԱՐՏԻՆ

Իրողութիւն է որ պատերազմի վախճանին բոլոր կայսերապաշտ երկիրներն ալ յաղթական որպէս աւարէն բաժին հանելու համար ծանր պայմաններ պարտադրելու համաձայն էին Աւստրօ-Գերմանիոյ եւ անոնց կողքին կռուած պուլկար-թուրք պետութիւններուն:

Ափրիկէի, Ասիոյ եւ Եւրոպայի մէջ մրցակից մը տապալած էր յանձին Գերմանիոյ, Ալզաս Լորէնն ու Ռուհրի շրջանը գրաւուած, գերման ստացուածքները Ափրիկէէն խլուած, ծանր տուրքերու տակ կքած, Պրեսթի 1918*ի դաշնագիրով Ռուսաստանէն փոխանակ իր զօրքերը Ֆրանսական ճակատ նետելու, Գերմանիան ռուսական ցորենն ու Ուքրայինան չպարպելու որոշումով միլիոն մը զօրք*

չէզոքացած կը պահէր Ռուսաստանէն ներս... Ֆրանսացի պատմաբան Բիէր Ռընուվէն իր «Ի. դարու տագնապները» Է. հատորին մէջ, 1957 Փարիզ տպուած կը նշէ, որ Գերմանիա ճակատագրական սխալ գործեց իր ուժերը Ռուսիայէն չքաշելով եւ Ֆրանսայի դէմ նետել չըմտածելով:

Մինչ Անգլիան եւ Ֆրանսան գրամանիշի անկումի մատնուած են, Մ. Ն. եւ Արժանթին «դրամ կը դիզեն» պատերազմի հաշւոյն, բայց անոնք նոյն ատեն երբ պատերազմը կ'աւարտի, առաւելագոյն զոհողութիւնը կատարած որպէս կը ներկայանան հաշտութեան սեղանին... Վէճը կը սաստկանայ, դիւանագիտութիւնը հրապարակ կ'իջնէ: Ֆրանսան շատ սպանեալ, Անգլիան շատ նաւեր եւ բազմաթիւ ճակատներու վրայ կորուստներ տուած, Մ. Ն. 1917ին պատերազմի մտած բայց իր թեքնիքային շնորհիւ յաղթանակին մասին կը խօսի:

Հարաւ Ամերիկայի երկիրները միայն եւրոպական արտադրութեամբ ապրողները չեն, միայն հում նիւթ չեն վճարեր, այն նոր գործարաններու արտադրութիւնները իրենք կը վաճառեն Եւրոպայի:

Ճարոն որ Դաշնակիցներու կողքին կը պատերազմէր Չինաստանի, Հնդկաստանի եւ Հնդկաչինի մեծաքանակ ապրանք կը վաճառէր, մեծաքանակ զէնք վաճառեց Ռուսաստանին նաեւ Ճարոնի ճարտարարուեստը չորս անգամ աւելցաւ պատերազմի շրջանին:

Մ. Ն. 1913ի 513 միլիոն թոն հանքածուխի փոխան 1918ին կ'արտադրէր 685 միլիոն թոն:

Աշխարհի ոսկիի արտադրութեան կէսը Մ. Ն.ի կը պատկանէր: 10 միլիար տոլար փոխ տուին Դաշնակիցներուն եւ դարձան Հարաւ Ամերիկայի դրամագլուխ տրամադրողները:

Այն պահուն երբ Մեծ պետութիւնները յաղթական նստած կը վիճէին իրենց «արդար» յափշտակելիք հողերու մասին, աւելի շատ զբաղուած էին անմիջական քրիզի հարցերով որոնք կը կլանէին իրենց ուշադրութիւնը:

Արեւմտեան դեմոկրասին չի խանդավառեր պրոլետարիատը: 1789ի Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը բաւարար չէր անհաւասարութեան, անարդարութեան, գաղութատիրութեան... եւ միջուկէն պարպուած «եղբայրութիւնն» ալ բառակոյտ մըն էր, երկրի շահագործողներուն հաշւոյն:

Զանգուածները աւելի մօտ են այն ղեկավարներուն, որոնք ի հարկին արեան ճանապարհով պատրաստ են աւելի լաւ պայմաններ ստեղծելու եւ աշխատաւորը «մարդ» նկատելու:

Եթէ Գերմանիան քաջալերեց Իրլանտան իր անկախութիւնը ամրացնելու, Պալթեան երկիրները եւ Ֆինլանտան Զարիզմի դէմ լարեց եւ Լեհաստանի ազգայնական շարժումը դէպի Գերմանիոյ մօտեցնելու ճիգ թափեց, Դաշնակիցներն ալ միւս կողմի ազգերու ազատագրական շարժումներուն ուժ տուին:

Ժողովուրդները չեն հաւատար ճնշող մեծերու բարերարութեան: Անկախութեան եւ ազատութեան հովերը կը փչեն ամէն կողմ:

Անգլիոյ արտածումը 1913ին 630 միլիոն սթերլինէն 1918ին 532 միլիոնի իջած էր: Ֆրանսայի արտադրութիւնը 1/3ի հասած էր 1913ի հաշւով:

Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հնդիկ կամ օտար մէկ ու կէս միլիոն գործաւորները շփում հաստատելով բնիկ բանուորական շրջանակներուն հետ, կը վերադառնային պատերազմէն ետք իրենց երկիրները՝ զինուած նոր գաղափարներով:

Անգլիան որ Հիճազի էմիր Ֆէյսալին Արաբիան կը խոստանար միւս կողմէ Սուրիան կը խոստանար Ֆրանսայի...

Աֆղանիստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Հարաւ – Ափրիկէ խըլըրտումներ, ցոյցեր սկսան մէջտեղ գալ: Անգլիա եթէ արաբական աշխարհի պիտի տիրէր, բայց իր կայսրութիւնը պիտի կորսնցնէր տակաւ:

Իտալիոյ ազդեցութիւնը Լիպիոյ մէջ կը տկարանայ:

Սպանական ներկայութիւնը հիւսիսային Մարոքի մէջ գրեթէ աննշմար կը դառնայ:

Դժուարութեան առջեւ է Հոլանտան իր Խաղաղականի գաղութներէն ներս:

Չինաստանի ժողովուրդը 1919ի Մայիսին մէկ կողմէ Ճարոնի եւ միւս կողմէ Արեւմուտքի վերջին 100ամեակին Չինաստանը կողոպտող Դաշնագիրներուն դէմ կը ցցուի:

Տնտեսական եւ ֆինանսական դժուարութիւնները տագնապ ստեղծեցին եւ զօրացուցին քաղաքական անկախութեան հաւատքով պայքարողները ամէն կողմ:

Այսպիսի կացութիւն մը կը պարզուէր Դաշնակիցներուն առջեւ: Անգլիան չէր ուզեր Գերմանիան Ռուսիոյ մօտենայ եւ շատ ընկճուի, Ֆրանսան մեծ կորուստ եւ քանդուած երկրի վերածուած չ'ուզեր որ Գերմանիան վերստին զօրանալով սպառնայ իրեն, Մ. Ն. երբեք համաձայն չէ եւ պաշտօնապէս կը յայտնէ, որ Գերմանիան ընկճել չ'ուզեր: Ուիլսըն կ'աշխատի Լիկան ստեղծել:

Նախկին Մ. Ն.ի նախագահը գեօ 27 Նոյ. 1918ին կը յայտարարէ, թէ Ուիլսըն «ո՛չ մէկ իրաւասութիւն ունի ներկայիս ամերիկեան ժողովրդի անունով» եւ թէ նախաձեռնութիւն պէտք չէ վերցնէ՝ ընդհանուր խաղաղութեան կազմակերպման մէջ:

Միջին Ամերիկացին կը խորհէր, որ Ամերիկան ինչո՞ւ յաւիտենական եւրոպացիներու վէճերուն մէջ պիտի մտնէ, ինք ովկիանոսներով ապահովուած է... Հետեւաբար նախընտրելի է որ Ուիլսընը ձեռք քաշէ այդ բոլոր աշխատանքներէն եւ իրենց իսկ երկրին համար զօրաւոր բանակ կազմելով մտահոգուի...

Ռուսիա արշաւող Ֆրանսական զօրքը 1919ի 3 Ապրիլին կը

քաշուի Օտեսայէն: Անգլիան Պաքուն իւրացնելու ծրագիրը կը լքէ 10 Մայիս 1919ին: Մուրմանսքը կը պարպուի:

Սիպերիոյ մէջ միայն Դաշնակիցները կ'օժանդակեն Կոլչաքին:

Ֆոշի ծրագիրը Ռումանիոյ եւ Լեհաստանի յենած «պաշտպանութիւն» կազմակերպելու Կարմիրներուն դէմ՝ կը մերժուի Անգլիոյ կողմէ, նաեւ Մ. Ն.ի կողմէ:

Ուիլսըն կը յայտնէ, որ 1919 Յունիսին Դաշնակիցներն ու իրենց գործակիցները չեն յաջողիր ռուսական հարցին մէջ նոյն կեցուածքը որդեգրել:

Լենինը ըսած է յետագային, որ քանի մը հարիւր հազար Դաշնակից զօրքի ցամաքահանումը պիտի կրնար տապալել սովետ իշխանութիւնը... (Բ. Ռընուվէն, էջ 172):

Բայց ո՞ւր գտնել այդ միջամտող զօրքը...:

Անգլիական Ինթելլիճէնսի գաղտնի յայտնութիւններէն կը պարզուէր, որ ռուս մուժիկը կը սարսափէր ճարական Կոլչաքի յաղթանակէն՝ որ խոշոր աւատապետներուն վերադարձին պիտի նպաստէր: Կոլչաք խորհրդարան խոստացաւ... բայց ռուս գիւղացին չէր հաւատար անոր խոստումներուն:

Լոյտ Ճորճ կ'ըսէր որ եթէ Ճերմակ ռուս զօրավարները իշխանութեան գլուխ անցնէին, Գերմանիոյ աւելի մօտ պիտի ըլլային քաղաքականապէս...

Լեհաստան Գերմանիայէն հող գրաւել ուզեց. Լոյտ Ճորճ հակառակեցաւ:

* * *

1918ի Դեկտեմբերին նոր համաձայնութեամբ նախապէս Ֆրանսայի խոստացուած Մուսուլը իր քարիւղի հորերով Անգլիոյ կը տրուէր, իսկ 1919ի Իտալիոյ խոստացուած Իզմիրը Յունաստանի (Անգլիոյ բարեկամ) կը տրուի...

Անգլիան Նեղուցներու յանձանձումը նախ Լիկայի հսկողութեան տակ դրուիլ կ'առաջարկէ, Մ. Ն.ի ղեկավարութեամբ, բայց Նախագահ Ուիլսըն կը յայտնէ որ ոչ մէկ ատեն իրենք զօրք չեն կրնար ղրկել Նեղուցները պաշտպանելու, քանի Մ. Նահանգները երբեք պատերազմի մէջ չեն եղած Թուրքիոյ հետ:

Խաղաղութեան 1919ի Խորհրդաժողովին (Վերսայլ), 17 Յունիսին Տամատ Ֆերիտի պատուիրակութիւնը ո՛չ Մուսուլը եւ ո՛չ ալ Կիլիկեան տալու կողմնակից էին:

Լոյտ Ճորճ կը մտածէր ամբողջ Թուրքիան Դաշնակիցներու միջեւ բաժնելու մասին, բայց երբ Հնդկաստանէն իսլամ պատուիրակութիւն մը Լոնտոն հասաւ եւ բողոքեց, պնդելով որ Օսմ. կայսրութեան բաժանումը կը տկարացնէ՜ Խալիֆի իշխանութիւնը: Եւ Գը-

լեմանսօ պիտի ըսէր, թէ այն ձեւով որ մենք կը քննարկենք Թրքական կայսրութեան բաժանումը, չեմ գիտեր, թէ ուր հասած ենք...:

Վեց ամիս ետք երբ Մ. Ն. կը քաշուի 10 Օգոստոս 1920ին Սեւրի դաշնագրով 4/5ը Օսմ. կայսրութեան կը խլուի... Միայն կեդրոնական Անատոլուն վերապահելով Թուրքիոյ:

Երբ 1919ին Անգլիոյ դահլիճը, ուզելով կարմիր Ռուսիոյ դէմ պատնէշ մը կերտել, առաջարկեց Ամերիկան մանտա հայկական հողերուն համար, Ուիլսըն վերապահեց իր խօսքը, քաջ գիտնալով որ Ծերակոյտը պիտի չընդունէր այդ առաջարկը:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

«ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»

Րընէ Րիսթհուէյրի 1950ի Փարիզ տպուած հատորը իր էջ 338–ին մէջ կ'անդրադառնայ Քեմալական Շարժումի զօրացման 1920ական թուականներուն:

– Նախ Իտալիոյ խոստացուած էր Դաշնակիցներուն կողմէ՝ որ գրաւէ Իզմիրն ու շրջանները: Ատրիադիքի շրջանին մէջ երբ Իտալական թափանցումի ձգտումը խեղդուեցաւ, Լոյտ Ճորճ Յունաստանի թոյլատրեց 1919ի Մարտին ցամաքահանում կատարել:

Բրիտանական ռազմանաւերու օժանդակութեամբ յոյներուն ցամաքահանումը Իզմիր, ատելավառ թունաւոր մթնոլորտ ստեղծեց Թուրքիոյ բոլոր շրջաններուն մէջ: Ի վերջոյ Լիպիան, Եգիպտոսը, Իրաքը, Պալքանները եւ Սէուտն ու Սուրիան, Եմէնն ու Օմանը կորսնցուցած Թուրքիոյ համար, այսքան կորուստ շատ էր, գե՛ռ... Կիլիկիան եւ Արեւելեան Նահանգներու պահանջը, (Վան, Պիթլիս, Էրզրում) Սեւրով հայոց խոստացուիլը, հսկայ անդրադարձ ունեցաւ եւ Քեմալի շարժումը ո՛չ միայն երէկի Իթթիհատականներով, 1919ին ալ Սվազի եւ Էրզրումի Ազգային Ուխտով ո՛չ մէկ թիզ հող հայերուն եւ յոյներուն լոզունգին իրականացման ձգտումին զօրացումը ապահովեց, այլ մեծապէս տկարացուց Պոլսոյ վարչապետ Տամատ Ֆէրիտի, Իթիլաֆի եւ այլազան հակա–Քեմալական տարրերուն դիրքերը որոնք ճակատագրուած էին՝ յետագային երկրի ամբողջականացման դէմ դաւադրող որպէս, շունչերնին... արտասահման առնել՝ Քեմալի Պոլսոյ տէր դառնալէն ետք 1923ին:

Պատմաբանը կ'ընդգծէ, որ Իզմիր ցամաքահանումը մտրակեց Քեմալական շարժումը, Քեմալական Յուլիսեան (1919) Համագումարը վճռեց ազատագրել եւ ամբողջականութիւնը պահպանել Թուրքիոյ: Դաշնակիցները սկիզբը թեթեւօրէն վարուելով անտեսեցին

Քեմալական վտանգը: Ճիշդ է որ Սուլթանն ու կառավարութիւնները իրար յաջորդ խամաճիկներ էին Անգլիոյ ձեռքին:

1920ի Յունուարին Պոլիս մեկտեղուած էին բոլոր շրջաններէն պատուիրակներ: Այս խորհրդարանը Ազգային Ուխտը պիտի վաւերացնէր... Անգլիա չի կրնար մերժել այսպիսի «անհնազանդութիւն» մը: 1920ի Մարտին զինուորապէս կը գրաւէ մայրաքաղաք Պոլիսը և կը ձերբակալէ «ազգայնական» ընդդիմադիրները: Շատեր կը փախչին, վրէժի ծարաւ այս վերջինները կը դառնան ամենէն թունդ ազգայնականները Անգլիոյ դէմ կռուի ելած: Անգարա՝ նոր համագումար...:

Երկու տարի այս Խորհրդարանը կառավարեց Ասիական Թուրքիան: Մինչ Քեմալական իշխանութիւնը Անգարայի՝ կը մերժէր Թուրքիոյ պարտութիւնը եւ կ'ըմբոստանար, միւս կողմէ կար Պոլսոյ Սուլթանական իշխանութիւնը, որ օտար սուիններու շնորհիւ ոտքի կը մնար: (էջ 338):

Տարիները կը սահէին առանց որ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան օրակարգը սեղան դրուէր: Դաշնակիցներու համար հիմնական հարցը Գերմանիոյ հարցն էր...:

Ի վերջոյ 1920ի Օգոստոսին՝ երկու տարի ետք Մուտրոսի անձնատուութեան դաշինքէն, Սուլթանի Պատուիրակութիւնը Ֆրանսայի մէջ ստորագրեց Սեւրի դաշնագիրը, որ «Թէորիապէս» վերջ կը դնէր պատերազմական վիճակին:

Թուրքիան կը կորսնցնէր Անդրիանուպոլիսը, Թրակիոյ մասը յոյներուն կը տրուէր, Նեղուցները Դաշնակիցներու հսկողութեան տակ կը չէզոքացուէր զինուորապէս: Գապիթիւլասիօններու օրէնքը (Թուրքիոյ տնտեսութեան վրայ հսկողութիւն եւ հումքի շահագործում) կը վերահաստատուէր: Ո՛չ միայն հայերուն, արաբներուն հողեր կը խոստացուէր, այլ Իզմիրը «յոյն կառավարչութեան» կը յանձնուէր: Մուհամէտ Զ. անկչիռ եւ չէզոքացուած ընդունելով այս զիջումները, գահին երերալուն պատճառ պիտի դառնար: Սեւրի Դաշնագիրն ալ գործադրութեան պիտի չդրուէ՛ր:

Քեմալականները կատաղօրէն դէմ դուրս ելան սոյն դաշնագրին եւ ընդհանրապէս ոչ-Քեմալականներն ալ լեցուեցան Դաշնակիցներուն դէմ:

1921ի 20 Յունուարին Անգարայի խորհրդարանը Մուսթաֆա Քեմալը կը հռչակէր ազգային հերոս: Ան է՛ւ ազատագրական եւ անկախութեան գործնական պայքարի դրօշը կը պարզէր: Ո՛չ թէ պատահական չէթէներու շարժում մըն էր, այլ ժողովրդային զանգուածներու վրայ յենած շարժում, եւ հարիւր հազարնոց բանակի մը տէրն էր:

Թուրքերուն Անգլիացիները Իզմիրէն, Իտալացիները Ատալիայէն եւ Ֆրանսացիները Կիլիկիայէն դուրս ընելու ճիգերը արդիւնաւորուեցան: Ֆրանսան պատերազմէն յոգնած, ո՛չ ժողովրդական պայքարի վերջ տուաւ: Կարեւորը Սուրիան ... Ա–

լեքսանտրէթով գրաւելն էր անոր համար» (էջ 340): «Կիլիկիան դատարկելն ալ անպատեհութիւն մը չէր ներկայացներ, կը խորհէին»: Եւ 1921ի Հոկտ.ին Ֆրանքլին Պույոն պիտի ստորագրէր Քեմալի հետ Դաշինք:

1921ին յոյները պիտի գրաւէին Էսկի Շէհիրն ու Աֆիոն Գարահիսարը, բայց Ինօնիւ գետին եզրին պիտի պարտուէին եւ փախչէին նախ Իզմիր, ապա Յունաստան...

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

1915Ի ԵՂԵՌՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԵՑԱՒ ...

Լեւոն Վարդան «Ժամանակագրութիւն Հայկական 15ի (1915–1923) 1975ին Պէյրութ տպուած վկայութիւններով հարուստ գրքին մէջ կը դրէ 1918 շրջանի Իթթիհատեան ջարդի հոգեբանութեան մասին.

— Իթթիհատի Արտ. Գործ. նախարար Խալիլ, 5 Փետր. 1918ին – որեւէ առաջարկ կամ խորհուրդ, որ միջամուխ կ'ըլլայ մեր ներքին գործերուն պիտի միանգա՛մ ընդմիշտ մերժենք՝ ուրկէ որ ալ եկած ըլլայ անիկա: (5 Փետր. 1918):

— 6 Նոյ. 1917ին, 27 Դեկտ. 1917ին, Հալէպ յղուած հեռագիրով Թալաթ կը հրահանգէր Արհեստի եւ Պետական ուսուցչանոցի հայ աշխատողները ոչնչացնել:

— Պատերազմական նախարար Էնվէր հրամայեց բոլոր հրամանատարներուն բնաջնջել Օսմ. Կայսրութեան սահմաններէն ներս գտնուող եւ հինգ տարեկանէն վեր եղող բոլոր Թրքահայերը, եւ ծածուկ վայրերու մէջ գնդակահարել բանակի հայ զինուորները եւ ցնոր տնօրինութիւն՝ բանտարկել բանակի հայ սպաները:

— 20 Յունիս 1918ին Էնվէրի հօրեղբայրը Խալիլ գրաւեց Գանձակը, հիմնեց իսլամական բանակը, որ պիտի ձեռնարկէր Ղարաբաղի հայութեան ջարդերուն:

— Ըստ Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդին Հ. Օհանջանեանին դրկած նամակին, Ղարաքիլիսէի շրջանին մէջ 2000 հայ կոտորուած էր Թուրքերու կողմէ, որոնց մեծը Էսատ փաշան կը յայտնէր, որ այդ վայրերէն փախուստ տուած հայերուն վերադարձը անկարելի էր, որպէս թէ Թուրքերը շատ գրգռուած էին այդ շրջանի ջարդուած Թուրքերուն պատճառաւ: (7 Յուլիս 1918):

— 11 Յուլիս 1918ին, Մեզրէ-Խարբերդի շրջանէն անոնք որոնք վերապրած էին տարագրութեան շրջանէն եւ վերադարձած տուն, որպէս զինուորական փախստական ձերբակալուելով Թուրքերէն՝ հրացանազարկ եղան Արածանիի ափին:

— 29 Յունիս 1918ին Հինտինպուրկ Էնվէրին դիմեց եւ ըսաւ թէ

կէս միլիոն հայեր անօթութենէ պիտի մեռնէին քանի որ Օսմ. կառավարութիւնը կը մերժէ անոնց տուն դարձը։ Էնվէր մերժեց այդ վարկածը։

— 15 *Օգոստ*. 1918*ին, Ալեքպոլի եւ մնացեալ շրջաններուն մէջ թուրքերը հարիւր հազարէ աւելի հայ կոտորեցին։* (Լ. Վ., էջ 150–156)։

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՈՒԻԼՍԸՆԻ ԼԻԱԶՕՐ ՀԱՍԿԵԼԻ ՄԱՍԻՆ

Ռամկավար գործիչ Ա. Թէրզիպաշեան, 1939*ին Փարիզի մէջ «Նուպար» խորագրով (խորքին մէջ իր յուշերը) գրած է եւ* 1919*ի Տէնիքինի փոխանորդ Զինկեւիչին եւ Ուիլսընի քննիչ Յանձնաժողովի լիազօր Հասկէլի մեծ ընդունելութեանց մասին Երեւան գտնուելէ ետք, կը գրէ.—*

Հապա անպաշտօն բարեկամները մէկ կողմէն մեր դրութեան անծանօթ, միւս կողմէն իրենց իրաւասութիւններուն եւ ձեռնհասութիւններուն անգիտակից բարեկամները, որոնց անկշիռ յայտարարութիւններուն եւ խորհուրդներուն մենք անկշիռ հաւատք ընծայեցինք։ Յայտարարութիւններ եւ խորհուրդներ՝ որոնցմէ շատերուն իմաստն ու տարողութիւնը – այս ալ ըսենք – չկրցինք ըմբռնել եւ յաճախ զանոնք շռայլօրէն թարգմանեցինք մենք մեզի։

... Ասոնցմէ մէկն էր Ամերիկացի գնդապետ Հասկէլ, որ որպէս Գերագոյն Կոմիսէր հասաւ Երեւան։

... Հայերու ոտքերը գետնին չէին դպչեր... դարձաւ Ուիլսընի մտերիմ... ապագայ նախագահ... այն ինչ որ ամբողջին միտքը կրնար երեւակայել։

... խոստումներ շռայլեց Կարաքիլիսէէն մինչեւ Երեւան... երբ Սեպտ.ին Թիֆլիս անցաւ, Վրացիներուն տուաւ նոյնքան շռայլ խոստումներ, ու երբ Պաքու անցաւ... խօսքէն գործի անցնելով Ատրպէյճանի հետ համաձայնագիր՝ Շարուր, Դալարագեազ եւ Նախիջեւանի շրջանները կը համարէր վիճելի, իսկ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կու տար Ատրպէյճանի։ Յետոյ, երբ Հայաստան վերադարձաւ, այս երեք երկիրներուն ալ Արշակ Բ.ը չեղեալ համարեց կնքած համաձայնութիւնը եւ ետ առաւ իր նուէրները», (էջ 315)։

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ 1927ԻՆ...

«Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ Հ. Յ. Դ.», Գ. Գիւզալեան, Փարիզ, 1927*ին* Սփիւռքի գոյակռիւը կը մատնանշէր.

— Պէտք է հայրենացնել հայութիւնը, քանի ուշ չէ, հայը օտարութեան մէջ *այժմ* իրեն լոկ ժամանակաւոր հիւր է զգում, մի օտարական պանդուխտ։ Յոյզերով եւ յոյսերով կապուած է Հայաստանի հետ, իր բնակավայրի, իր գիւղական օճախի եւ սուրբ աշխատանքի հետ։ Իսկ երբ նա ուրիշների հայրենիքում իրեն զգայ *քաղաքացի*, այլեւս ուշ կը լինի, նա կը կորչի հայութեան համար, կը գնայ շէնացնելու ուրիշների տունը, իսկ իր հեռաւոր երկիրը կը մնայ աւերակ ու թոյլ։ Կը կրկնուի հայոց պատմութեան ողբերգութիւնը, երբ մենք շէնացրինք ու երկար պահեցինք ուրիշների քաղաքները ու պետութիւնները՝ տալով նրանց հանճարեղ զօրավարներ, կայսերական ընտանիքներ, մեծ ելեւմտագէտներ, պետական գործիչներ, մեր ամբողջ պուրժուական եւ ռազմի դասակարգը, բայց մեր երկրում մի հատ խարխուլ խրճիթ անգամ չշինեցինք։

— Հայութիւնը բուն երկրում պէտք է ուժեղացնել, որովհետեւ Հայաստանի տնտեսապէս ու բարոյապէս ուժեղ հայութիւնն այն իրական եւ իրաւական հիմքն է, որ վաղուան օրն պիտի ընձեռնի հայրենիքի հաւաքման գործը։ Միաժամանակ ամէն ջանք պէտք է գործադրել, որ Հայաստանից դուրս գտնուող հայութիւնը պահուի *որպէս* ազգային *որակ*, երբ նրա քանակը պակասում է, այդ պէտք է լինի յօգուտ Հայաստանի եւ ոչ յօգուտ այլ պետութեանց։ Երբ օտարութեան մէջ, հայի որակն ընկնում է, այդ պէտք է լինի յանուն Հայաստանի ազգ-մշակութային դէմքի ուժեղացման եւ ո՛չ յօգուտ ուրիշ ազգութիւնների։

(էջ 147–148)։ *Առանց մեկնաբանութեան։ Հարց է թէ է. Յովհաննէսեաններ կը բաժնե՞ն այս տեսակէտները այսօր՝ Մ. Ն. մնալ որոշելնէն յետոյ – Հ. Գ.)*։

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի Հանրապետութեան 1918–20 *շրջանին կը գործէր Հայ Ժողովրդային Կուսակցութիւնը, որ հիմնուած էր հայ պահպանողական տարրերու կողմէ* 1917*ի Մարտին Թիֆլիսի մէջ։ Համբարձում Առաքելեանի եւ «Մշակ» թերթի շուրջ համախմբուած կազմակերպութիւն մը։ Աւելի շատ Կովկասի ունեւորներէն կազմուած՝ աւելի աջ քան Ռամկը եւ հեռու՝ ընկերվարական համոզումներէ։*

Ղեկավարներն հանդիսացան Մ. Բարաջանեանը եւ Սամսոն Յարութիւնեանը։ Արտիւ. գործիչներէն էին Համբ. Առաքելեան, Լ. Ղուլեան, Ղ. Մելիք Ղարակէօզեան։

Ունէին «Ժողովրդի Ձայն» (1918 – 1919 Թիֆլիս), «Ժողովուրդ» (1919–1920 Երեւան) թերթերը: 1919ին իրենց Կեդրոնական Վարչութիւնը փոխադրուեցաւ Երեւան:

Ինչպէս ՌԱԿը, անոնք ալ ինքզինքնին կը յայտարարէին «ապաղաստակարգային»: Ռուս կատետներու (պուրժուա) կուսակցութեան ծրագիրը իւրացուցած էին, ազգային հարցին մէջ հայաբնակ վայրերու մէջ պէտք է ստանային հողային–ազգային ինքնավարութիւն, իսկ Ռուսաստանի այլ հայաբնակ վայրերու համար կը պահանջէին մշակութային–ազգային ինքնավարութիւն:

Ինչ կը վերաբերի Արեւմտահայաստանի – «Ապա այդ միջազգային հարց է եւ կրնայ լուծուիլ միջազգային համաժողովներուն, ըստ արեւմտահայերու ցանկութեան»:

Անոնք ողջունեցին 1917ի պուրժուա–դեմոկրատական յեղափոխութիւնը, եւ համոզուած էին, որ բոլոր ազգային հարցերուն լուծումն ալ Սահմանադիր Ժողովը պէտք է լուծէր:

1917–21ին Հայաստանի եւ Ռուսաստանի այլ շրջաններուն մէջ ունէին յիսուն մասնաճիւղեր:

Հայաստանի խորհրդարանէն ներս ունէր վեց անդամ: 1918ի դահլիճին մէջ չորս անդամ ունէր, իսկ 1919ի Միացեալ անկախ Հայաստանի նոր դահլիճին մաս չկազմեցին:

Հայաստանի Ակադեմիայի Հանրագիտարանի Զ. Հատորին մէջ (էջ 125) գրուած է. «Հ.Ժ.Կ.ը Դաշնակցութեան հետ միասին մըշտապէս կը պայքարէր Հայաստանում ծաւալուած յեղափոխական շարժումներու դէմ: Իր գաղափարախօսութեամբ, առաջադրած ծըրագրով, գործելակերպով Ժողովրդային կուս.ը չի կրցաւ իր ետեւէն տանիլ ժողովրդական զանգուածները եւ հայ իրականութեան մէջ ազդեցութիւն չըներեց:

Հայաստանի համայնավարները «մերկացնում էին Ժող. Կուս. եան Պուրժուական էութիւնը, բացայայտում նրա գաղափարախօսութեան եւ քաղաքականութեան սնանկութիւնը»:

Մեր կողմէ, ըսենք, որ Ս. Վրացեան իր «Հ. Հանրապետութեան» գրքին մէջ տուած է անոնց 1920ի Մայիսեան ցոյցերուն կառավարութեան կողքին գտնուելու եւ ցուցարար անպատասխանատու տարրերը չէզոքացնելու (Համայնավար) մասին հրատարակուած կոչ–թռուցիկը:

1921ի Փետրուարեան խռովութեան պարտութենէն յետոյ Հ. Ժ. Կ.ի ղեկավարները հեռացան Հայաստանէն:

Մեր կողմէ աւելցնենք, որ անոնք գաղափարական լուրջ տարակարծութիւններ չունեցան Հայաստանի Երկրապահ Խորհուրդի 1917–1918ի շրջանի գործունէութեան շրջանին Դաշնակցութեան հետ: 1917–1918ի նոյն խորհուրդին մէջ սերտ գործակցութիւն մը ստեղծըւեցաւ Ժ. Կ. եւ Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Թիֆլիսի եւ Երեւանի գործիչներուն միջեւ որ շարունակուեցաւ Զօր. Անդրանիկի Հ.

Հարուածող զունդին յառաջացումով: Նիւթական օժանդակութիւն կազմակերպելու եւ չորս հարիւր հազար Արեւմտահայ գաղթականներուն եւ որբերուն պատսպարման եւ անոնց անմիջական սովէն փրկելու գործին սատարեցին: Ինչպէս նախապէս չեշտեցինք, զինուորական կռուող ուժեր չունէին, հակադրութիւնը նոյնքան զօրաւոր էր Հիւսիսէն իջնող Կարմիր Ռուսաստանին նկատմամբ, նոյնքան դէմ էին Թրքօ–Ատրպէյճանական ձնշումներուն:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հ. Հանրագիտարանի Զ. Հատորէն – ամփոփ – (էջ 137–8):

– Պաթումի Դաշնագրով Երեւանի, Էջմիածնի եւ Դալարագեազի սահմաններով էր Հայաստանը: Մնացեալ մասը Թուրքիան բռնագրաւած էր: 1914–1918ի Ա. Համշխ. պատերազմին Թուրքիոյ պարտութենէն ետք անոր զօրքերը հեռացան Հայաստանէն (9 հազար քառ. քլ.) եւ Անդր–Կովկասէն:

«Հայաստանի պուրժուա հանրապետութիւնը չեղեալ համարեց Պաթումի պայմանագիրը: Թուրքերու քաշուելէն ետք Հայաստանի տարածութիւնը դարձաւ Երեւանի եւ Կարսի մարզը: 1878ի սահմանները վերադարձուեցան Հայաստանի: Զինեալ բախումներ՝ Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Հայաստանի միջեւ:

... Անգլիան տէր ու տիրական էր Հայաստանէն ներս մինչեւ 1919ի վերջը:

1920ի Յունիս 1ին Մ. Ն.ի Ծերակոյտը մերժեց Հայաստանի հովանաւորութիւնը:

Դաշնակցական կառավարութիւնը Սպիտակ ռուս զօրավար Տենիքինի հետ գաղտնի դաշինք կնքեց պաշտպանուելու սև յոյսերով եւ ներկայացուցիչներ փոխանակեց անոնց հետ:

Երկիրը մէկ կուսակցութեան ձեռքին էր: Կային Էս. Էռ., Ժողովրդային եւ Ռամկավարներ 1919ի դահլիճին մէջ:

Տնտեսական կապերու պակասը դրացի երկիրներուն հետ սովի ու համաճարակի պատճառ դարձաւ, բնակչութեան 1/3ը սովի եւ հիւանդութեանց զոհ դարձաւ:

Աշխատաւորները դժգոհ էին:

Հ.Հ.ն հակեցաւ Արեւմուտքի քաղաքականութեան: Թուրքիոյ դէմ, 1920ին՝ ո՛չ մէկ օգնութիւն ստացաւ Դաշնակիցներէն:

ՍՈՎԵՏՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, 1918ԻՆ

Վկայութիւնը ռուս իրաւաբան Զարիզմի օրով Պոլիս դեսպանատուն աշխատած, յետագային 1918–23 հայկական զոյգ պատուիրակութեանց օգտակար եղած է ներկայացուելիք Հայկական Դատի հարցերով: Գրած է «Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը» հոյակապ փաստաթուղթերու հատորը Իթթիհատական Թուրքիոյ մութ քաղաքականութեան եւ հայերու եւ թուրքերու փոխ–յարաբերութեան եւ ջարդերու դրդապատճառներուն մասին:

Ռուս մըն է Անտրէյ Մանտելշթամ:

«Ազգերու Լիկան եւ պետութիւնները հայկական հարցի մասին» ընդարձակ հատոր մը (Ֆրանս.) 1970ին Պէյրութ լոյս տեսած է:

Կու տանք Ս. Ռուսաստանի 1917–21ի շրջանի Կովկասեան ազգերու եւ Թուրքիոյ մասին գրածներէն. ընդունելով որ իր ազատ մտքերը կրնան նաեւ իր համոզումները միայն ընդունուիլ որոշ տեղեր:

Կու տանք համադրուած.

19 Նոյեմբեր 1917ին Ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը կը ճանչցուէր Սով. Կոմիսարիատի կողմէ, մինչեւ անջատում եւ անկախութիւն՝ Ռուսական կայսրութեան մէջ ապրող ազգերուն:

24 Նոյ. 1917ին Սովետ իշխանութիւնը նոր որոշում մը կը հաստատէր «բոլոր մահմետական աշխատաւորներուն Ռուսիոյ եւ Արեւելքի», որով կ՚երաշխաւորէր Ռուսաստանի մահմետականներուն ինքնավարութիւնը, նոյնպէս մշակոյթի զարգացումը եւ կը ջնջէր Անգլօ–ռուս Պարսկաստանի ազդեցութեան գօտիները, ինչպէս նաեւ Ռուսիոյ Դաշնագիրները Արեւմտեան Պետութիւններուն հետ՝ Կոստանդնուպոլսոյ Ռուսիոյ իյնալիք բաժինը (Սայքս–Բիքօ–ռուս համաձայնագրերը 1916–17):

Այս յայտարարութեամբ ջնջուեցաւ նաեւ Թուրքիոյ բաժանման ծրագիրը (Անգլիա–Ֆրանսա–Ռուսիա) եւ Հայաստանի Ռուսիոյ կցումը:

«Երբ պատերազմը դադրի Հայերը իրաւունք պիտի ունենան իրենց քաղաքական ճակատագիրը ճշդելու»:

Այս առթիւ կոչ կ՚ուղղուէր մահմետականներուն ներկայ իրադրութենէն օգտուիլ (1918), երբ հիմքերը կը կործանին հին աշխարհի՝ լուծը թօթափելու վայրագ եւրոպական կայսերապաշտներուն:

1918ի Հոկտ. 31ին Մոսկուայի մէջ կազմուեցաւ «Արեւելքի Ազատագրութեան Լիկա» : Անոնք պիտի համախմբէին Արեւելքի ազգերը, նոր կեանք պիտի տային, ասով ստեղծելու համար կայսերապաշտութեան դէմ Ասիոյ մէջ ճակատ մը, Ասիոյ՝ որ կայսերապաշտութեան օրրանն իսկ էր: Իր թաքթիքան պիտի ըլլար – շահագործուած Ասիոյ բանուորները պիտի քաջալերուէին ջնջել բռնակալ իրենց ռեժիմները եւ ստեղծել Արեւելքի Միջազգայնականը: Եւ մինչեւ իսկ պիտի հիմնուէր Ասիոյ Միացեալ Նահանգները, ժողովուրդներու անկախութեան հիման վրայ:

Գ. Միջազգայնականի 1919ի Ա. համաժողովին (2–6 Մարտ) Թիւրք, Թաթար, Պարսիկ, Չինացի եւ Քորէացի ներկայացուցիչներ ալ կային: Եւ ամբողջ Կեդրոնական Ասիոյ, Աֆղանիստանի, Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ զօրաւոր համայնավար շարժում մը սկըսաւ, ուր կը տարածուէին ազատութեան եւ հաւասարութեան թեզերը, նոյնպէս կը խօսուէր իսլամ եւ համայնավար սիստեմներու (ընկերային մարզի մէջ) հանդիպութիւններու մասին:

Պոլշեւիկները – միշտ ըստ Մանտելշթամի – երբ յաղթեցին Սպիտակ ռուսերուն, 1920–1921ին, հաստատեցին բոլոր իսլամ երկրամասերու մէջ համայնավար ռեժիմ (Ռուսական կայսրութեան մէջ): Եւ «արիւնոտ դատաստան» տեսան հակադրուող յետադիմական ուժերուն դէմ:

Այս ձեւով յառաջ եկան Թաթարներու (Վոլկա), Պաշքիրներու, Քրղզներու, Տաղստանի, Հիւսիս. Կովկասի ինքնավար կամ անկախ պետութիւնները:

Ատրպէյճանի մէջ աւելի քան Թուրքեստանի մէջ համայնավարները ինքզինքնին գտան պանթուրանիզմի մտքերուն դիմաց, բայց որ կ՚ուզէին օգտագործել իրենց հաշւոյն....:

Հակառակ 1918ին Անգլիոյ կողմէ գրաւուելուն, Ատրպէյճան դարձաւ Անգլիոյ փոխան Թուրքիոյ ենթակայ՝ որուն հետ 1919ի գաղտնի համաձայնութիւն մը կնքած էր (Տուած ենք – Հ. Գ.):

... Բայց Սովետները որոնք Պաքուի ռուս եւ հայ քարիւղի բանուորներուն համակրանքը կը վայելէին, յաջողեցան իրենց ճարպիկ աշխատանքով իսլամ խաւէն մաս մը իրենց կապել: Այսպէս, 27 Ապրիլ 1920ին, յաջողեցան Ատրպէյճանը իրենց միացնել առանց կապար մը արձակելու: Բայց «գրաւումէն» ետք դէպքեր, ըմբոստութիւններ հոն ալ ծագեցան:

1920ի ամրան Էնվէր Պերլինէն Մոսկուա եկաւ հիմը դնելու Թուրք–ռուս դաշնակցութեան մը: Նոյն թուականին Մ. Քեմալ եւ Չիչերին նօթեր փոխանակեցին, միասնաբար կայսերապաշտութեան դէմ մարտնչելու համար, որ կը սպառնար երկու երկիրներուն:

1920ի Սեպտեմբերի սկիզբը Պաքուի մէջ Արեւելեան Ազգերու համագումար տեղի ունեցաւ, ուր 1891 ներկայացուցիչներուն 235ը Թուրքերն էին: ... Հոն ընդառաջ գացին Զինովիէվի կոչին կայսերապաշտութեան դէմ պայքարելու համար: Զինովիէվ ընդգծեց նաեւ Անգարան, որ կը պահէր տակաւին Խալիֆ – Սուլթանը:

Հետաքրքրական է Զինովիէվի Քեմալիզմի մասին բնորոշ մտքերը.—

«Ինչ որ Քեմալ Թուրքիոյ մէջ կ՚ընէ համայնավարութիւն չէ. պէտք չէ դուք պաշտպանէք Սուլթանի իշխանութիւնը, այն պահուն, երբ այս վերջինի ժամը հնչած է: Դուք պէտք է քանդէք Սուլթանին նկատմամբ հաւատքը ամբողջովին, ինչպէս որ ռուս գիւղացիները քանդեցին Զարի նկատմամբ հաւատքը: Այդպէս պիտի ըլլայ Թուրքիոյ մէջ եւ ամբողջ Արեւելքի մէջ, երբ իրաւ Յեղափոխութիւնը պիտի լուսաւորէ գիւղացիներու սեւ հոգերը:

— Բանխուլամիզմը, Մուսաւաթիզմը, Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւնը, որոնցմէ դուրս չի գար ո՛չ միութիւն, ո՛չ յառաջդիմութիւն եւ ո՛չ ալ մեր ձգտումներն են, իրենցը չէ միջազգայնականութեան Կոմինտէրնի գործը:

Այս առիթով ստեղծուեցաւ «բրոբականտի եւ գործունէութեան Արեւելքի ժողովուրդներու գործի» խորհուրդը կեդրոն ունենալով Պաքուն:

... Բաւլովիչ համայնավար տեսաբանը այս առթիւ ելոյթին մէջ յայտնեց, որ Էնվէր փաշայի Թուրքիան կայսերապաշտական եղած էր եւ Քեմալի Թուրքիան չէր կրնար վստահելի եւ հաւատարիմ Դաշնակից դառնալ:

«Դաշնակցութիւնը Քեմալի Թուրքիոյ հետ, ժամանակաւոր բնոյթ կրնար ունենալ»: (Ա. Մանուէլեանի գիրքը. էջ 148 – 149):

Քեմալ գիտէր որ վտանգ կը սպառնար իր իշխանութեան Կարմիր Ռուսաստանէն, ո՛չ մէկ կասկած ունէր որ Գ. Միջազգայնականը պիտի չհանդուրժէր «Հալքճը» Թուրքիոյ, եւ թէ ինքն ալ Սովետական դառնալու վտանգին առջեւ կը գտնուէր, ինչպէս Թուրքեստանն ու Ատրպէյճանը: Միւս կողմէ ան չէր հրաժարեր բանթուրքիստական իտէալներէն: Միւս կողմէ կը գործակցէր Ս. Ռուսաստանին հետ Անգլիական Կայսերապաշտութեան իշխանութեանց դէմ մղուող պայքարին մէջ:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՊԱԹՈՒՄԻ ՀԱՅ–ԹՈՒՐՔ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Հայրենի պատմաբան Խ. Պատալեան իր «Գերմանա–թրքական օկուպանտները (Ներխուժող) Հայաստանում 1918 թուականին», 1962ին Երեւան տպուած հատորին 179–185 էջերուն մէջ տուած է Պաթումի Դաշնագրին (1918 Յունիս 4) հայ–թուրք պայմանագրի յօդուածները: Մենք չենք ծանրանար ո՛չ ստիպումի տակ կնքուած ըլլալուն, ո՛չ ալ կարելի՞ էր խուսափիլ այդքան ծանր պայմաններ պարտադրող թուրքերուն պահանջներուն առջեւ հարցումին: Մենք տեսանք, որ ռուսի բացակայութեան, Վրաստանի Գերմանիոյ ապա–

ւինումին եւ ազերիներուն թուրքը որպէս «եղբայր» ընդունելու դըրութեան առջեւ եւ թուրքերուն սպառնալիքը իրենց դիմաց, Սարդարապատով «կտոր մը» հողի վրայ անկախութիւն յայտարարելու ստիպողականութիւնը — 1500 հոգինոց զինուոր եւ 9 հազար քռ. քլմ. հողամաս եւ կռուող արեւմտահայ Անդրանիկն ու իր գործակիցները «պանտ»եր որպէս հեռացնել ու Պաքուի խմատուն չարժած եւ ռուսական ուժին հետ գերմանո–թուրք յորդաները նոր ջարդերու ախորժակէն կտրել որոշածներուն ձեռքերը ոտքերը կապելը հաճոյք մը չէ՛ր... ոչ ոքի:

Բայց որպէսզի ընթերցողը միջազգային այդ Դաշնագիրի մասին գաղափար ունենայ, հարկ կը համարենք մէջբերել կարեւոր յօդուածները: Բարեբախտաբար 5 ամիս միայն տեւեց այդ ստրկացուցիչ դաշնագրին գոյութիւնը: 30 Հոկտ. 1918ին Մուտրոսի մէջ վերջնականապէս ջախջախուած, Էնվէր փաշան եւ վարչապետ Թալաթը անձնատուր եղան Անգլիացիներուն եւ բնականաբար հայ հանրապետութիւնը չեղեալ յայտարարեց զայն եւ այդ ձեւով թէեւ անորոշ վիճակի մատնուած էին Լոռին, Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը բայց Արարատեան դաշտը, Գուգարաց աշխարհը, Կարս, Արտահանով գրաւուած էին ... գրաւուած բայց այդ դեռ չէր նշանակեր որ հայոց պիտի մնային...:

Տարբերութիւնը մեծ չէ 1918ի Պաթումի եւ 1920 Դեկտ. 2ի Աղեքսպոլի դաշնագիրներուն միջեւ ... գրեթէ նոյն պայմանները, նոյն սահմանները, Պրեսթով խլուած էին Կարսն ու Արտահանը: Թուրքերը Իթթիհատական Էնվէրի ու Թալէթի տեղ դրկած էին Գարապեքիրը Քեմալի կողմէ: Բան մը փոխուած էր: Ատիկա 1920ին վերջաւորութեան Հիւսիսէն իջնող Կարմիր Ռուսաստանն էր, որ դեռ վէրքերը չբուժած կը վերադառնար սակայն Անդրկովկաս, ուր իր ուժերուն բացակայութենէն օգտուելով «մուկերը» պար բռնած էին, մինչ Իթթիհատի նոր ազգայինները եկած էին փշրելու համար 30 հազար զօրք ունեցող Հայաստանի թշուառ ժողովուրդը: Երկրորդ փորձն էր այդ, Դաշնակիցներէն խաբուած, լքուած, Սեւրէն չօգտուած, Սեւրէն ուրացուած, Լկրան... Շանթ... 1920 Յունիս – Նոյեմբեր... խօսքեր, պատճառաբանութիւններ, դաշնակիցներուն սառն խոստումներուն առջեւ ... դաշնակիցները ճանչնալու կամ չըճանչնալու, օտար դռներուն առջեւ մուրալէ զզուած, թրքական «ճըկուն» եւ «իմաստուն» քաղաքականութեան առջեւ զարմանքի մատնուած, բոլոր դռներէն յոյսի շող երազող բայց չգտնող, կողմնացոյցը Հարաւ – Արեւմուտք յարած հայ մարդուն չփոթը անբացատրելի ցաւով եւ յուսահատութեամբ կը լեցնեն հեռուէն այսօր զայն երեւակայող հայը...:

— Կրնայի՛ն, պէ՛տք է փորձէին Հիւսիսը քիչ մը կանուխ.

— Կրնայի՛ն առանց Սեւրի Կարս – Արտահանի տէր դառնալ ռուսերուն եթէ վստահէին:

— Կրնայի՞ն Յունական յարձակումին օրն իսկ նախարարակցութիւն ստեղծել եւ զուգէ լեզու գտնելու համար Քեմալի հետ ռուս միջնորդին ապաւինիլ:

— Կրնայի՞ն…

Պատասխա՞նը… երբ Մուստաֆաթական թրքամոլները կրնան 1920 Ապրիլին ամբողջ էութեամբ ռուսն ու սովետը առող ազրպէյճանցիները … հակառակ 1919ի ձմեռը փաշայի հետ կնքուած գաղտնի դաշինքին (եւ առանց Թուրքիոյ համաձայնութեան դաշինք չկնքելու որոշումին), «Կեցցէ՛ Կարմիր բանակը» կը պոռան եւ … կը հաստատեն կարմիրներու իշխանութիւն… ապա ինչո՞ւ Հ. Օհանջանեան եւ Պիւրօն 1920 Մայիսեան ցոյցերուն հեղինակները կ'ոռնեն սպաննելու համար եւ 1920 Նոյեմբերի վերջաւորութեան կը սպասեն կարենալ իշխանութիւնը սովետներուն օրինաւորապէս (Դեկտ. 2) յանձնելու համար: Եւ ատիկա երբ Գարաբեքիրի թնդանօթներուն ձայնը Աշտարակէն եւ Թալինէն կը լսուի…

Պատմութիւնը յստակ է: Դատ եւ դատաստան ալ չկայ, որովհետեւ մեկնած են ամբաստանեալները … իրենց ետին ձգած որքան միամտութեան, նոյնքան անփառութեան եւ մեծամտութեան օրինակ, ժամանակէն ետ մնացած տարրեր որպէս կը կոչուին…

Ինչո՞ւ ատրպէյճանցի մարդասպան Մուստաֆաթականները աւելի շուտ պիտի թափանցէին ռուսական յաղթանակին եւ անոր էջֆին Հարաւ, մեզմէ առաջ պիտի գնահատէին…

Դաշնակցական մտաւորականը այսօր իրաւունք ունի երէկի իր ղեկավարներուն հաշիւ սառնօրէն եւ ոչ սրտով գնահատելու եւ դիւրին փառքի շքանշաններով զանոնք արդար եւ նուիրուած որակելու ատեն, պահ մը պէտք է մտածէ, քիչ մը մօտէն ծանօթանալով — թէեւ դժուար է — բոլոր քաղաքական վերլուծումներուն: Ո՛չ թէ սխալներ չեն գործուիր, ո՛չ թէ վերլուծումներու առջեւ չի գտնուիր անփորձ ղեկավար մը, այլ ճակատագրական հարցերու առջեւ կը զոհէ կուսակցական մենատիրական շահերը եւ իր տեղը կը զիջի կանուխ, երբ կը հաստատէ, թէ զինք ծաղրած են եւ իր մասին բացարձակապէս չեն մտահոգուիր իր սիրելի Դաշնակիցները եւ որոնք մինչեւ իսկ իրեն «հօմ» տուն մը Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ 1923ին շատ պիտի տեսնէին Լօզանով:

Այո՛, իրաւունք ունի Շաւարշ Թորիկեան դաշնակցական նոր սերունդի պատմաբանը Ա. Խատիսեանի գրքին նախաբանին մէջ գրելու, թէ աւելի կանուխ ռուսերուն մօտենալը … կարեւոր անդրադարձ կ'ունենար մեր քաղաքական ճակատագրին վրայ…:

ՊԱԹՈՒՄԻ 4 ՅՈՒՆԻՍ 1918Ի ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՆ ՄԷՋ

9 հազար քառ. քլմ. միայն Հայաստան խոստանալէ ետք 600 հազար ողջ մնացած գաղթական հայութեան, յօդուած 4ով կը խոստանայ Թուրքը օգնել… կարգ ու կանոնը հաստատելու համար:

Հայկական կառավարութիւնը յօդուած 5ով կը խոստանայ — պիտի ո՛չ մէկ պանտա չկազմաւորուի եւ չզինուի…

Այն պանտան Անդրանիկն է, Սեբաստացի Մուրատն է, Բեթարա Մանուկն է, Պանդուխտն է, Ճէպէճեան, Արմաղանեան Սարգիսներն են… որոնց հետ կռուող Սասունցի, Զէյթունցի, Վանեցի, Ալաշկերտցի եւ մինչեւ Ամերիկայէն, Ռումանիայէն եկած Արեւմտահայ Երկրապահ Խորհուրդի ազնուական Ֆետայիներն են … որոնց չէզոքացումը կը պահանջուի ամէն գնով, որովհետեւ Արեւմտահայ Ֆետայիներն են որ կանգնեցուցին Սարդարապատի մէջ նոյն Վեհիպի վայրագ «ասկեարները»… ու անոնցմէ շատեր կ'ապաւինին Զանգեզուր, Պաքու, Պարսկական սահմանները եւ հայը կը պաշտպանեն՝ Երեւանի անկարող կառավարութեան զինուորական դերը կը վերցնեն իրենց ուսերուն…

Յօդուած 8ի մէջ բոլոր (արդէն քիչ) բայց Հայաստանի սահմաններէն անցնող երկաթուղագիծերը … Թուրքիոյ տրամադրութեան տակ կը դրուին … բնական է Պաքու հասնելու եւ անոր քարիւղին տիրանալու համար:

Իսկ ամենէն ողբերգականը… Պաքուի դաշնակցականները (Ռոստոմ, Համազասպ, Սեբաստացի Մուրատ եւ Հազարաւոր դաշնակցականներ), որոնք Ս. Շահումեանի հետ Մուսաւաթ — թուրք պանտաներուն դէմ կռիւ կը մղեն, անոնց կռիւը դադրեցնելն ու Պաքուն դատարկելը պայման կը դրուի յօդուած 11ով:

Պաթումի դաշնագիրը ունի նաեւ յաւելուած:

Յօդ. 1.— Հայկական կառավարութիւնն անյապաղ ձեռնամուխ կը դառնայ իր զօրքերու զօրացրման: Այդ զօրքերու քանակը, ինչպէս նաեւ այն օկրուգները, ուր անոնք կան կ'որոշուին՝ Օսմանեան Կայսերական կառավարութեան հետ համաձայնելով, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար:

Յօդ. 3.— Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայն է, որ Օսմ. բանակը կատարէ ամէն տեսակի ռազմական փոխադրումներ … հասկնալի է որ այդ փոխադրումները «չեն ձեռնարկուի» ընդդէմ Հայկական կառավարութեան:

… Կարեւորագոյն կայարաններուն կը կցուի օսմանեան ըս-

պայ մը բաւարար թիւով օդնականներով… հոն կ'ապահովուի Թըրքական զօրքերու մատակարարումն ու հանգիստը…

… Հայկ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը պարտաւորուի ցրուել ամէն մէկ ուժ, որ նպատակ կ'ունենայ խանգարել յիշեալ փոխադրումները: Ան եթէ ի վիճակի չըլլայ, ապա օսմանեան զօրքերը կը միջամտեն այդ խոչընդոտներու վերացման համար՝ գործելով Հայաստանի կառավարութեան համաձայնութեամբ:

Ստորագրուած՝ Խալիլ, Վեհիպ Ալ. Խատիսով, Մ. Բարաջանով եւ Ռ. Քաջազնունի (Խ. Պ.ի գիրքը, էջ 190 – 192):

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԲ ԳԱՐԱՊԵՔԻՐ ԿԸ ԽՈՒԺԷՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1920ի Հոկտ.ին Քեմալի հրամանով Գարաբեքիր յարձակողական շղթայազերծեց դէպի Կարս եւ Ալեքպոլ, երբ հայ քաղաքական հոսանքները վերահասու դարձան Թրքական զօրքին դէմ 30 հազարնոց հայ զօրքին նահանջելու տրամադրութեան, երբ հայ զինուորը որ Սարդարապատի տակ դրեթէ անզէն հայ կամաւորներուն հետ Վեհիպ փաշային կրցաւ – կեցիր, գոչել եւ յաջողեցաւ անոր ուժերուն դէմ հերոսաբար ճակատիլ… 1920ի Օգոստոս 10ին Սեւրի դաշնագրի 88րդ յօդուածով իրողապէս ճանչցուած 130 հազար քո. քմ. հողամասի վրայ նոր Հայաստան մը ծնելու հնարաւորութիւնը անկասկածելի կը թուէր եւ հրճուանքն էր պատեր 1914էն ասդին կոտորակուած հայութեան սիրտը … Վերջապէս երազները պիտի իրականանային, Մայր Հայաստանը պիտի չլար ողբալով Վանի ու Անիի վրայ…:

Երեւանի կառավարութիւնը պիտի դիմէր ի վերջոյ Ազգերու Լիկայի Մեծերուն, խնդրելով որ յարձակումի ենթարկուած փոքր դաշնակիցը՝ Հայաստանը աննուազն պաշտպանեն… 6, 12 եւ 21 Հոկտեմբեր 1920ին կոչ կ'ուղղէին, որ օգնութեան հասնին Դաշնակիցները խեղդուող հայուն…

Լիկայի հաւաքոյթին պրն. Թիթոնի 20 Նոյ. 1920ին (երբ Կարսէն ետք Ալեքպոլն ալ ինկած էր) այսպէս կը ներկայացնէ հարցը.

— Թուրքերու խուժումին, Հանրապետութիւնն հայոց Լիկայէն կը խնդրէր որ միջամտէ, յարգել տալու համար Սեւրի դաշնագիրը:

Լիկան պատասխանեց, որ Սեւրի դաշնագիրը ի զօրու չէր եւ թէ սոյն դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններուն կ'իյնար ապահովել անոր գործադրութիւնը…:

Լիկան հայկական դիմումը փոխանցեց Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Իտալիոյ եւ Ճափոնի: Լիկան յիշեցուց այդ պետութեանց փոխանակուած թղթակցութիւնները Մարտին եւ Ապրիլին Հայաստանի հարցով…

10 Նոյ. 1920ին Լորտ Ճորճ Լիկայի Խորհուրդին յայտնեց, որ Դաշնակից պետութիւնները իրենց բոլոր ճիգը կը գործադրէին զինուորապէս օգնելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան, անոր տրամադրելով զինուորական ուժ եւ փառելանիւթ: Ինչ կը վերաբերի Հայաստանի սահմաններուն, ապա Լորտ Ճորճ յայտնեց, թէ այնքան ատեն որ նախագահ Ուիլսըն իր որոշումը չէ յայտնած սահմաններուն մասին (հայ-թուրք), անօգուտ կը թուէր նախաձեռնել քննարկումը յատուկ մեթոտներուն դաշնագրին (Սեւր)՝ գործադրութեան կապակցութեամբ:

Լիկայի 17 Նոյեմբեր 1920ին Լորտ Սեսիլ լսելի դարձուց իր ձայնը ի նպաստ հայոց կոչ ուղղելով: Ցիշեցնելէ ետք, թէ չկար պատմութեան մէջ աւելի սարսափելի ողբերգութիւն քան հայ ժողովուրդինը, իմաստութեամբ, բարձր մշակոյթով եւ հին քաղաքակրթութեամբ օժտուած, դատապարտելէ ետք «Թալաթի կողմէ հրահանգուած ջարդերը» որպէս «պատմութեան մէջ արձանագրուած ամենէն մեծ ոճիրներէն» … թելադրեց որ կրկին զոհ չդառնայ այս հայը…:

Ապա Լորտ Սեսիլ հրաւիրեց Խորհրդաժողովը՝ որ վտանգի դէմ սպառնացող, մնացորդացը հայոց փրկուի:

Պելճիքայի ներկայացուցիչ Լաֆոնթէն 6 հոգինոց յանձնախումբ մը առաջարկեց՝ որ հայ-Քեմալ բախումներուն առաջքը առնէ…

Սերպիոյ ներկայացուցիչ Սրալայքովիչ յիշեցնելէ ետք վիշտը որ Օսմանեան տիրապետութեան տակ իր ժողովուրդը կրած էր, ձայնեց սինիք եւ պաղարիւն մեթոտը ազգերը բնաջնջելու զոր թուրքերը կիրարկեցին եւ կը կիրարկեն քրիստոնեայ ազգերուն նկատմամբ:

Թէեւ բոլոր ճառախօսներն ալ համաձայն էին հայոց օգնելու գաղափարին… միայն Նանսէնն էր որ (Նորվեկիա) յոյս յայտնեց, թէ Ամերիկան յանձն առնէ եւ չմերժէ Լիկայի այս առթիւ ուղղելիք օգնութեան կոչին ընդառաջել:

Խօսակցութիւն, ճառ, տնտեսական ճնշում… Լորտ Պալֆուր Քեմալը «աւազակ» յորջորջեց…, ապա ցաւ յայտնեց, որ ո'չ մէկ երկիր յանձն առած էր Հայաստանը հովանաւորել…:

Ֆրանսայի ներկայացուցիչը Րընէ Վիվիանի կ'առաջարկէ գտնել պետութիւն մը, որ կռուողներու միջեւ բաժնողի դերը կատարէ:

23 Նոյ. 1920ին Լիկան կոչ կ'ընէր որ մարդկային պարտականութիւն կատարեն…

Ռումանիան առաջարկեց օգնութեան հասնիլ Հայաստանին:

17 Դեկտ. 1920ին, (երբ Հայաստան խորհրդայնացած էր արդէն) Եռնեսքօ առաջարկեց միջազգային ուժ մը կազմել, որ պիտի իրագործէր խաղաղութիւնը եւ կարգը հաստատէր Հայաստանի մէջ:

40 հազար հոգինոց բանակ մը Դաշնակիցներու տրամադրութեան տակ ... Ռումանիա պատրաստ էր իր զօրքէն տրամադրել...

Բազում աղմուկ ... վասն ոչնչի: Ոչ ոք օգնեց եւ Ա. Խատիսեան 2 Դեկտ. 1920ին Ս. Վրացեանի հրահանգով Գարաբեքիրի ողորմածութեան կը յանձնէր Հայաստանը, հակառակ Խորհրդարանի իսկ որոշումով Համայնավարներուն յանձնած ըլլալուն երկրի իշխանութիւնը:

Հ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը այլ դիմումով մը Լիկայի անդամ կ'ուզէր դառնալ: Բայց Լիկայի ժողովը մերժեց անոր առաջարկը:

Այս մասին Ա. Մանտելշթամ կը գրէ — 60 հազար քառ. քլմ. Հայաստանը 20 հազար քառ. քլմ.ի վերածուեցաւ Ալեքպոլի Դաշնագրով եւ Հայաստան 1500 զինուոր պիտի կրնար պահել, եւ ինչ որ ողբերգական էր ... Հայաստան կը հրաժարէր Սեւրի դաշնագրէն...

Մինչ այդ Հայաստան Խորհրդային ռէժիմը կ'ընդունէր, իսկ Թուրքերը իրենց գրաւած շրջաններուն մէջ ինչպէս Կարսի շրջանի, նոյնպէս Ալեքպոլի 263 հայկական գիւղերու բնակիչները կը կոտորէին...

Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա Հայաստանի ներկայ Խորհ. կարգը նկատի առնելով անկարելի գտան անոր Լիկայի մաս կազմելու դիմումը ընդունիլ...

Այսպէս ալ վերջ գտաւ հանրապետութեան օգնելու կեղծ խոստումն ... բայց հայ Պատուիրակութիւնները Հայաստանի Խորհրդայնացումէն ետքն ալ... մինչեւ 1923 Լոզան ... շարունակեցին «մուրալ», բայց ոչի՛նչ ստացան Լիկայէն:

Ջ. ԳԼՈՒԽ

1. ԿՈՎԿԱՍԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Համաշխարհային պատերազմի մասնակցած մեծ պետութիւններուն փոխ-յարաբերութիւնները շատ բարդ վիճակ կը պարզէին: Յաղթականները Դաշնակից էին, որոշած էին Սայքս–Բիքօ համաձայնութեամբ Գերմանիոյ յաղթել, շահաբաժինի հիման վրայ եւ բաժանման շրջաններու մէջ ալ Թուրքիան բաժնել: Փոքր ժողովուրդներու հայ, արաբ, քիւրտ խոստումներ տուած էին, միշտ յուսադրելով եւ ապահոված էին անոնց զինուորակոչուիլը ի նպաստ իրենց շահերուն: Անգլիան էր գլխաւոր տիրողը եւ զօրաւորը իր Հնդկաստանի, Աւստրալիոյ եւ Գանատայի փոխ-արքայութիւններով: Ափրիկէի եւ Ասիոյ մէջ ունեցած գաղութներուն կ'աւելնար քարիւղի հորերով լի Արաբական աշխարհը, որ դեռ անբաժանելի մասը կը կազմէր Օսմ. կայսրութեան, 2–2,5 միլիոն քռ. քլմ. հողամաս մը... Անգլիան «Աղքատ ազգականի» դիրքին մէջ պահել յաջողեցաւ Ֆրանսան եւ Իտալիան եւ երբ զգաց որ կրնար նաեւ վստահիլ աւելի շատ Քեմալի – հակառակ անոր ազգայնամոլ դիրքորոշումներուն եւ Սովետներուն մօտեցումի քաղաքականութեան – 1920-ին աստիճանական մերձեցումի մէջ էր անոր հետ, քննադատելով հանդերձ Ֆրանսայի մօտեցումը եւ Սէվրի դաշնագրին նկատմամբ Ֆրանսայի վերապահութիւնն ու նոյն ատեն Սովետներու դէմ անոր պայքարի նուիրուածութիւնը քաջալերելով հանդերձ: Յունաստանով մինչեւ Անգարա քալեց Քեմալը ո՛չ թէ ծունկի բերելու, այլ իրեն ենթարկելու համար, քաջ գիտնալով որ ան չէր կրնար տնտեսապէս առանց Անգլիոյ թեւին բարձրանալ: Իսկ Քեմալ կը վախնար զօրացող Սովետներէն. ու որքան ալ 1919–21 պէտք ունէր եւ կը զիջէր ոչ-էական հարցերու մէջ ռուսերուն, բայց սպառնալիք կը տեսնէր անոր դիրքը իյնալուն մէջ: Կը չափէր Թուրքիոյ Արեւելեան սահմաններուն սպառնալիքը եւ Թուրք գիւղացիութեան թշուառութեան պայմաններուն մէջ ձախացման վտանգը եւ Համայնավար կուսակցութիւն ալ եթէ կազմեց իր կողմէ՝ դարձեալ նպատակ ունէր Անգլիոյ հակելու, հակառակ որ Անգլիան լրջօրէն զինք նեղող էր: Սուլթանի Պոլսոյ Դահլիճի պետ Տամատ Ֆերիտ որքան ալ կ'ուզէր առաջին օրէն Անգլիոյ բարեկամութիւնը ապահովել 1919ին, բայց անգլիացիները չէին կրնար իրենց վստահութիւնը լման տալ Տամատ Ֆերիտի, երբ ան չէր կրնար նոյնիսկ Անատոլու դրկուած

Քեմալը ... ձերբակալել ... 1919ին եւ Էրզրումի եւ Սվազի ազգայնական Իթթիհատական տարրերու զօրացումը՝ Քեմալի կողմէ Միութենական (Իթթիհատ) լոզունգին՝ Ազգային Ուխտի փոխակերպումը նոր դիրքորոշում էր – նոր սակարկութիւնը յստակ էր – 2,5 միլիոն քառ. քմ. հո՞ղ ու արաբական աշխարհը, ինչո՞ւ չէ... պայմանաւ որ՝ հայերուն, քիւրտերուն, յոյներուն զիջում չըլլայ:

Սվազի եւ Էրզրումի զոյգ Համագումարներուն (1919) յստակ դիրքորոշումը բուն Թուրքիոյ (ներկայ սահմանները) պահպանումը սկզբունքային հարց էր: Անգլիան եւ Մ. Ն. – Թուրք կարկանդակի յաճախորդ – յոյս ունէին, որ Թուրքիան Անդրկովկասի 3 հանրապետութիւններով Մ. Ն.ի հովանաւորեալները պիտի դառնային որոշ շրջանի մը համար: Բայարէս՝ Ֆրանսացի հեղինակը, «Քեմալիզմը Դաշնակիցներուն աչքեւ 1921ին» գրած գրքին մէջ, յստակ կը մատնանշէ, որ գաղափարախօսութիւնը Քեմալի Իթթիհատեան ազգայնականութիւնն էր, եւ ատով ալ պիտի յաջողէր «դաւաճան» Տամատ Ֆերիտներու մեղկ, զիջող կամակատար քաղաքականութեան հակադրել Թուրքիան թուրքերունն է լոզունգը: Թուրքերը կը հաւատային Քեմալի խօսքերուն... Պոլսոյ իշխանութիւնները զուր կը փորձէին Քեմալը լռեցնել, քիւրտեր, Մերսինլի Ճեմալ եւ բազմաթիւ տարբեր փորձեցին Անգլիոյ զրգռումով հակադրուիլ Քեմալին, բայց ձախողեցան եւ այդ բոլորին վրայ Անգլիոյ – Ամերիկայի – Ֆրանսայի հակասութիւններէն օգտուեցաւ Քեմալ, կրցաւ հեռացնել գրաւոր դաշինքներ կնքելով: Մեծ դիւանագէտ ըլլալու պէտք չունէ՞ր... նոր շունչ քաշող Ռուսաստանը չէր կրնար Անգլիոյ հովանաւորեալին Կարսն ու Վանը խլել: Սայքս Պիքօ համաձայնութիւնն ալ արդէն փշրուած էր: Կիլիկիան 1919ին Ֆրանսան գրաւելով, 1920ին վերջնականապէս լքելու փոխան եւ հայերն ալ լքելուն փոխան, զանոնք ուղղակի քեմալական չէթէներուն զոհ մատուցանելով Մարաշ, Հաճըն, Այնթէպ, Քիլիս, Սիս եւ Ատանա, որպէս թէ Սուրիան գրաւելու առաւելութիւնը պիտի վայելէր եւ Կիլիկիոյ մէջ զօրք չկրցաւ կեդրոնացնել ո՛չ թէ հայերը չպաշտպանելուն համար կը մըխիթարէր միամիտ հայ պատուիրակութիւնները, այլ եթէ ճնշումը կարենար հայոց օժանդակութեամբ պահել՝ գուցէ աւելի շահաւոր դուրս կուգար 1920 – 1921ի Քեմալի հետ կնքուելիք Կիլիկիան պարպելու վճռական որոշումէն: Ֆրանսա Անգլիոյ հարուած տուաւ անկէ առաջ Քեմալը սիրաշահելու եւ չկորսնցնելու համար այն քիչ մը վարկը որ ունէր:

Վերիվայրումներով լի պատմութիւն:

Դաշնակից Քեմալ ներքին խուլ պայքարներուն մասին լայն գաղափար պէտք է ունենալ, մէկ կողմէ իրար ինկած Դաշնակիցներուն կեղծիքը դրսեւորելու, միւս կողմէ ալ – Դաշնակից հակադըրուող քաղաքականութեան մէջ ինքզինք գտնող, բայց միւս կող-

մէ հայերը ամէն գնով ջարդելու ձգտող Քեմալիզմի դիմափոխութիւնները յստակ պատկերացնել կարենալու համար:

Առանց Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի եւ մասամբ Մ. Ն.ի եւ Ռուսիոյ արեւելումներուն ծանօթանալու, ի՞նչպէս կրնային դատել ամբողջ 2 տարի խելօք աշակերտներու պէս նստած, հայ իշխանները: Անոնք մէկ կողմէ ռուսական, թրքական, մէկ կողմէն վրացական, ատրպէյճանական, մէկ կողմէն անգլիական, ֆրանսական եւ միւս կողմէ Մ. Ն.ի հովանաւորութիւն խոստացող, Սեւրով օրօրող, հովանաւորութիւն առաջարկող Հաուկէլի, Հարբորդի, Սթօքսի, Բրիստըլպարի ո՞ր թելադրանքներուն պիտի հետեւէին... Ո՛չ մէկ վըկայեալ դիւանագէտ կար: Գործիչ, փետայի, բանաստեղծ դառներ՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի նման մասնագէտ, արխիւներու, տասնէներու եւ տարիներու փորձի վրայ գործող դիւանագէտներուն հետ չափուելու համար ... Իրարանցումի կը մատնուէին եւ դիրքին չէ՞ր ... նոր «պետական» մարդեր էին, շուարուն, որ կողմ դառնալնին չէին գիտեր, Անկախութեան, Միացեալ Հայաստանի հիմնական ազդակը կար, չէին հաշտուեր այն մտքին հետ, որ Դաշնակիցներուն արիւնը խմող Քեմալը աւելի կշիռ ունենար Դաշնակիցներուն մօտ...

***

Սայքս – Փիքօ 1916ի համաձայնագրին մէջ նախատեսուած արաբական պետութիւն կազմելու հարցը հրատապ կերպով երբ մէջտեղ դրուեցաւ, Անգլիա որ Հիճազի Հիւսէյն Թագաւորին որդին Ֆեյսալը քաջալերած էր, ան ալ իր հերթին արաբական պետութիւն մը հիմնել ուզեց Սուրիոյ մէջ (Պաղեստին, Լիբանան ներառեալ) դէմ առ դէմ գտնուեցաւ Ֆրանսայի Սուրիան մանտա դարձնելու որոշումին: 1919ի Ֆրանքօ – Անգլիական համաձայնագրով Ֆրանսա կը մտնէր Կիլիկիա եւ Սուրիա, Անգլիան կը պարպէր Կիլիկիան ... Արաբ պետութեան մը կազմութեան գծով Ֆէյսալ իշխանը դէմը կը գտնէր կայսերապաշտ Ֆրանսան: Ֆրանսայի Կիլիկիան պարպելու որոշումին ետին Սուրիան... իր հաշւոյն պահելու մտահոգութիւնը կար:

Եղեռնէն 1919ին Կիլիկիա վերադարձած հայութեան թիւը 120 հազար կը հաշուէին 400.000 բնակչութեան մէջ: Խորքին մէջ Տուն մը կ'ունենային հայերը Ֆրանսական զօրքի պաշտպանութեան ներքեւ, ինչ որ Քեմալական անկիւնէ դիտած՝ անբաղձալի եւ Թուրքին ազգայնականութիւնը քաջալերելու պիտի ծառայէր եւ Սուրիան «զսպելու» համար 30–40 հազար Ֆրանսական զօրքին հոն մեկնիլը՝ տկարացուց Կիլիկիոյ Ֆրանսական դիրքը եւ կազմակերպուած «ազատագրական» կռիւներու մղեց Քեմալականները:

Սէն Րեմոյի ժողովի որոշումով – Սեւրի Դաշնագրի նախապատրաստման ժողովը կը նկատուի – Կիլիկիան պիտի դրուէր

Թուրքիոյ կողմէ։ Ատանա, Մերսին, Մարաշ, Տիգրանակերտ··· Իրաք եւ Պաղեստին Անգլիոյ կը տրուէր։

Ֆրանսայի շահարաժինը փոքրացուած էր։ Փոքր մաս մը Կիլիկիայէն պիտի մնար Ֆրանսայի։

Սեւրի նախօրեակին Անգլիա կը ձգտէր Եւրոպայէն հեռացնել Թուրքիան եւ տիրանալ Արաբական աշխարհին··· բայց նոյն ատեն չէզոքացնելով Հնդկական Մուսլիման զանգուածները, որոնք Թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանման կողմնակից, մինչեւ իսկ խըլըրտում կը փորձէին հանել Հնդկաստանի մէջ ինչպէս տեսանք, որպէսզի պահուի Օսմանեան խալիֆաթի հողային ամբողջականութիւնը։

Անգլիոյ գործաւորական կազմակերպութիւններուն առջեւ 1918ի 5 Յունուարին Լոյտ Ճորճ (վարչապետ), կը յայտնէր, որ Անգլիա չի պատերազմիր Պոլիսը Թուրքիայէն խլելու եւ ո՛չ ալ փոքր Ասիո՛յ եւ Թրակիոյ երկիրները···

1918ի Նոյ. 18ին Լորտ Սեսիլ կը յայտնէր, որ «Մենք չենք կրնար վատ ուժերուն թոյլատրել որ տիրապետեն Պոլսոյ··· եւ թէ Լոյտ Ճորճի յայտարարութենէն աւելին շատ եղելութիւններ պատահած էին···

— Թուրք կառավարութիւնը հաստատուեցաւ, որ բացարձակ անկարող էր իր հպատակները ղեկավարել։ Այս օրերը վերջին կը հասնին···

— «Անգլիոյ նպատակն է ազատագրումը բոլոր հպատակներուն՝ հայ, քիւրտ, արաբ, յոյն եւ հրեայ։ (Ի՞նչ քաղցր օրօ՜ր – Հ. Գ.)։ Ինչ կը վերաբերի յատկապէս հայոց, Լորտ Ռոպեր Սեսիլ կը յայտնէր՝ որ խորապէս պիտի ցաւէր եթէ թուրք կառավարութեան շուքն իսկ պահպանուէր Հայաստանի՛ մէջ»։

Նիւ Տելհիի մէջ 70 միլիոն իսլամները համախմբող Մ. Ալին 1919ի 23 Նոյեմբերին պահանջեց Թուրքիոյ հետ հաշտութիւն, այլապէս անգլիական ապրանքներու դէմ պոյքոթ··· Փոքրամասնութիւններուն ինքնավարութիւն տրուելուն միայն հանդուրժելու կը զիջէին···։

Անգլիոյ հանրային կարծիքը երկու մասի բաժնուած էր. մէկ մասը՝ պահել Թուրքիոյ ամբողջութիւնը արաբական աշխարհը «ազատագրուած» (այսինքն Անգլիոյ տրուած) համոզումով. միւս մասը ոչ-Օսմանցիներուն Թուրքիայէն անջատուելու իրաւունքը կ'ուզէր ճանչնալ։

Լոյտ Ճորճ իր 5 Յունուարին 1918ի աշխատաւորներուն առջեւ խօսած ճառին, անդրադառնալով 26 Փետրուար 1920ին յայտնեց, որ իր նպատակն էր Անգլիոյ գործաւորներուն ցոյց տալ, որ Անգլիան իմբերիալիստական ո՛չ մէկ նպատակ կը հետապնդէ։ Միւս կողմէ կ'ուզէր ապահովցնել Հնդկաստանի իսլամները ··· որոնք 1,5 միլիոն կռուողներ տուած էին Անգլիական բանակին պատերազմի

շրջանին եւ որ առանց անոնց օժանդակութեան Անգլիան պիտի չկրնար յաղթել ··· թուրքին։

(Այս մասին մանրամասն տես Ա. Մանտելշթայմի «Ազգերու ընկերութիւնը եւ պետութիւնները հայկական հարցի առջեւ» 1970, էջ 165 – 7)։

Ինչ կը վերաբերի մանդատի հարցին, թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Հայաստանի միակ թեկնածուն Մ. Նահանգներն էին ··· բայց անոնք ալ չընդառաջեցին Հարպորդի շրջապտոյտէն ետք, 756 միլիոն տոլարի (5 տարուան) անհրաժեշտ ծախսերը նկատի ունենալով եւ Մ. Ն.ի «կղզիացման քաղաքականութեան» կողմնակից ըլլալուն պատճառաւ։ Հաւանականը՝ Անգլիոյ նոր մրցակիցը հանդիսացող Մ. Ն.ի դէմ նուրբ պայքար կազմակերպելն էր։ Ապրիլ 1920ին երբ զօր. Հարպորդ իր զեկոյցը տուաւ Ծերակոյտի առջեւ, դէմ եղողները մանդատի՝ յաղթանակ տարին, իսկ երբ Նախագահ Ուիլսըն տրամադիր էր ընդունելու մանդատը ապա Հանրապետական կուսակցութիւնը լման եւ Դեմոկրատ Կուսակցութիւնը մասամբ դէմ ըլլալնին յայտնեցին։

Բայց Ծերակոյտը ընդունեց Թուրքերու հայերու դէմ կիրարկած ջարդի ստուգութիւնը։ 24 Մայիսին Ուիլսըն կրկին հանդիպեցաւ Հայաստանի մանդատը ընդունելու հարցով Ծերակոյտի մերժումին։

52 ձայնով 23ի դէմ Ծերակոյտը մերժեց առաջարկուած մանդատը։

***

1918ի ռուսական բանակը երբ մեկնեցաւ, 1918ին ճակատը պաշտպանելու ստիպուած հայութիւնը ինքնապաշտպանութեան միջոցառումներու դիմելու պարտաւոր էր։ Սարտարապատի կռիւներէն ամիսներ առաջ, այն օրէն՝ երկու Թուրքին առջեւ կը բացուէր՝ նոր, աւերելի Երեւանեան ճանապարհը։ Թուրքերը 1918 Յունուարի կէսերուն սկսան շարժիլ «նպատակ ունենալով իրագործել իրենց Բան-Թուրքիստական ծրագիրը»։

Ըստ Անդրանիկի կը կրկնենք՝ ռուսական բանակը 3 հազար թնդանօթ, 3 հազար հրազէն, մէկ միլիար փամփուշտ, մօտ մէկ միլիոն ռումբ, 100 հազար հրացան, նոյնքան անձնակազմի պարէնամթերք ու հանդերձանք ձգեց··· Կարսի ամբողջ տարածութեան վրայ գտնուած անրաւ, անհամար ցորենահատիկի հսկայ մթերք մը։

Այդ բոլորը օգտագործելու եւ իր նպատակին ծառայեցնելու ճիգը, ձախողեցաւ, Ազգային Խորհուրդի մէջ բոյն դրած Դաշնակցական ջոջերը խանգարեցին։ «Օրերով աղաչեցի, պաղատեցի, կը պատմէ Անդրանիկ, որ այս հսկայ հարստութիւններուն եթէ տէր չկրնայինք դառնալ, գոնէ կարելի եղածին չափ անոնցմէ փոխադ-

...ի լեռները, ճիշդ Ալեքսանդրապոլը Թրքաց ճանկին մէջ
...–25 օր առաջ»:

...րանիկը ցաւով կը նշէ, որ այդ հարստութեան մեծագոյն
...իշատակեցին Թուրքերը, իւրացուցին առանձին չարագործ–
...ղաւաճանները:

...Ն.-ի Թիֆլիսի հիւպատոս Սմիթը, 17 Մայիսին, իր մօտ հրաւիրելով Անդրանիկը, երկար զրոյց կ'ունենայ Կովկասի պաշտպանութեան համար: Անդրանիկ, Վահան Թոթովենցի հետ կ'երթայ: Սմիթ կը համաձայնի հայկական բանակ կազմել եւ կը յայտնէ, որ 30 հազարնոց հայ բանակի ստեղծման բոլոր ծախսերը պիտի հոգան:

Երեք օրուան ընթացքին Անդրանիկ կը ներկայացնէ պահանջուող փաստաթղթերը: Իսկ Սմիթ նոյն օրը կը մեկնի Մոսկուա, Անդրանիկի ծրագիրը կը ներկայացնէ Անգլիական, Ֆրանսական, Ռուսական զինուորական մարմիններուն:

Ծ. Աղայեան իր «Հոկտեմբերը եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը», 1982ին Երեւան տպուած հատորին մէջ կը պնդէ որ նոյնիսկ ստեղծուեցաւ Հայաստանի Ապահովութեան խորհուրդ, որուն տրուած էին ապագայ Հայկական կառավարութեան կազմը ներկայացնելու լիազօրութիւններ: Հասկնալի է, որ դրանք դատարկ խոստումներ էին, որոնք կը հետապնդէին հայ ազատագրական շարժումներու ղեկավար գործիչներու ուշադրութիւնը գրաւելու եւ ամբողջ Անդրկովկասը ռուսական Յեղափոխութենէ կտրելու նպատակը:

Որքանով ճիշդ է սակայն վերջերս մահացած հայրենի պատմաբանին վերջին մտքերը: Զենք ուզեր քննարկել, տարակարծիք ենք:

Արեւմտահայ Երկրապահ Խորհուրդը ստեղծուեցաւ անկախաբար արտաքին միջամտութիւններէ: Զայն բաղկացնող 3 հայ կուսակցութիւններուն համաձայնութեամբ: *Այդ մարմինը չհամագործել ուզեց Հ. Յ. Դ.-ն: Կամըր իր կողմէ նշանակուած նախագահ էր, բայց իրականութեան մէջ Ա. Ե. Խ.-ն Ազգային Խորհուրդին կցելով, Դաշնակցութեան խաղալիք դարձնելու (Արամ Մանուկեանի թեկնածութիւնն իսկ մերժուեցաւ) փորձը ձախողեցաւ: Ար. Եր. Խ.-ն 25 քաղաքներու մէջ ստեղծեց իր զինուորական եւ սիվիլ Մասնաճիւղերը: Հայաստանի մէջ մօտ 7 ամիս կեանք ունեցած շրջանին մինչեւ Պաթումի 4 Յունիսի Թրքական ճնշումը, որ կը պարտադրէր հեռացնել Անդրանիկն ու Արեւմտահայ քաղաքական գործիչները, Ա. Ե. Խ.ը մնաց* պատնէշի վրայ, ժողովուրդին հետ:

Հոս կը մէջբերենք Կոմսի «Յուշերու» Բ. հատորէն (էջ 438–) վկայութիւններ:

Կոմս կը վկայէ, որ Արեւմտահայ Երկ. Խորհուրդը կազմուեցաւ Կովկաս ապաւինած (մօտ 300 հազար հայ գաղթականներուն օգնութիւն եւ, դեռ Արաքսէն անդին գտնուող գաղթականներու ճա–

կատարելը եւ օգնութեան հարցերը լուծելու համար): «Այս նպատակով էր որ 1916ի Ապրիլին Արամի, Ռամկավարներէն Արտ. Դարբինեանի եւ Հնչակեաններէն (Ժիրայր) Միրզախանեանի հետ երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, որոշեցինք Համագումար մը հրաւիրել հանրային գործիչներէ եւ Արեւմտահայ մտաւորականներէ ոչ մէկ խտրութիւն դնելով կուսակցական այլազան դաւանանքներու միջեւ»:

— Կենսական էր ճշդել գաղթականներու թիւը. վայրերը, կարիքները, սնունդի, կրթական, տնտեսական, առողջապահական եւ Կովկասի մէջ անոնց իրաւական կացութեան հարցերը: Ռուս կառավարութեան հետ բանակցութիւններ վարել՝ փախստականներու տեղաւորման համար: Այսպիսով գումարուելիք Համագումարի օրակարգը կազմուած էր: Ներկայացուցիչները պիտի գային բոլոր շըրջաններէն:

— Համագումարը որոշուեցաւ հրաւիրել Երեւան:

— Կաթողիկոս (ապագայ) Խորէն Եպիս. Մուրատբէկեանէն խնդրուեցաւ Առաջնորդարանի շրջափակին մէջ գտնուող դպրոցին սրահը մեզի տրամադրել իբրեւ ժողովատեղի: 80 Պատգամաւորներէն 15ը եկած էին բուն Երկրէն, 27 Կովկաս ապաստանած Թըրքահայերէն, 14 զանազան ընկերութիւններէն, 3 մամուլէն, Խորհրդակցական ձայնով 11 հոգի եւ 6 հրաւիրեալ:

— Եկաւ Անդրանիկը. կային որ իր քղանցքներն ու թեւերը կը համբուրէին...

— Ժողովը 10 օր տեւեց:

— Միաձայնութեամբ Արեւմտահայ խորհուրդի անդամներ ընտրուեցան Անդրանիկը, խմբապետներ՝ Սեպուհը եւ Սմբատը, Հընչակեաններէն՝ Հրանդ Գալիկեանն ու Ժիրայր Միրզախանեանը, ՌԱԿէն Ա. Թերզիպաշեան, Ա. Դարբինեան եւ Վ. Պապիկեան, Դաշնակցութենէն՝ Հմ. Մանուկեան, Լ. Շանթ, Տոքթ. Պօնաբարդեան, Կարօ Սասունի եւ Կոմս: Սոց. Դեմոկրատներէն Գուրգէն Հայկունին եւ չէզոք Յակոբ Տէր Զաքարեանը, Զապէլ Եսայեանը:

— Կոմս կը հաստատէ որ Արեւմտահայ Խորհուրդը իր մէջէն ընտրեց հինգ անձերէ բաղկացած Գործադիր Մարմին «Պիւրօ», որ պարտականութիւն ունէր վարելու եւ գործադրելու արեւմտահայոց վերաբերող թէ Համագումարի եւ թէ Խորհուրդի որոշումները:

*— Այս մարմինը տակաւ իր մէջ ամփոփեց բովանդակ Թրքահայութեան հանրային ղեկավարութիւնը եւ դարձաւ տեսակ մը ժա*մանակաւոր կառավարութիւն:

— Արամը չուզեցին ընտրել, որովհետեւ ծագումով Թրքահայ չէր...

— Ռուս (Կէրենսքի) կառավարութիւնը պաշտօնապէս կ'որոշէր.

1 – *Թրքահայաստանի գրաւուած հողամասերու վարչութիւնը հանել Կովկասեան քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւն–*

ներու իրաւասութիւնն ու ենթարկել կեդրոնական իշխանութեան։

2 – *Կեդրոնական կառավարութենէն յիշեալ (Թրքահայ) հողամասերու վարչութեան գլուխը կը դրուէր ընդհանուր կառավարիչ, իրենց յանձնուած երկրամասի վարչութեան համար...*

— Արեւմտահայ հողամասերու, գրաւուած հողամասերու կառավարիչ՝ զօր. Աւերիանով, իսկ անոր քաղաքացիական մասի օգնական՝ բժիշկ Զաւարեան նշանակուեցան։

Այս ձեւով 130 հազար Կովկաս ապաստանած հայեր արտօնուեցան (թէեւ 1918ին վերջնական ետ եկան) Արեւմտահայաստանի ռուսերէն դեռ գրաւուած հողերը վերադառնալ (Վասպուրական, Տարոն եւ Էրզրում), ամէն տեսակ օգնութիւն ստանալով ռուս թէ հայ կազմակերպութիւններէն։ Հ. Ա. Խորհուրդը բազմաճիւղ կազմակերպութեան փոխուեցաւ։

Կարեւոր է Կոմսի այն վկայութիւնը, թէ Հ. Ա. Խ.ը *բոլոր հայ կուսակցութիւնները բովանդակելով հանդերձ, չեմ յիշեր անգամ մը իսկ*, որ անոնց մէջ հակամարտութիւններ ...կամ կուս. նեղմիտ զարտուղի քայլեր կամ մեքենայութիւններ տեղի ունենային։

— Կրթական մասի վարիչն էր Գրիգոր Վարդանեան, բարեխիղճ աշխատող ... (սոց. դեմոկրատ)։

— Ժիրայր Միրզախանեանը աւելի կը խօսէր քան կ՚ընէր...

— Անկէ աւելի խելացի, հաւասարակշռուած երիտասարդ մըն էր անոր հնչակեան ընկերը՝ Հրանդ Գալիկեան՝ իր խառնուածքով աւելի խելացի, կիրթ վարուելակերպով, աւելի համակրելի էր մեզի։

— Արտակ Դարբինեանը (ՌԱԿ) տատանուող եւ ժխտող արգելակ մը դարձած էր բոլոր այն ձեռնարկներուն որոնք արագ լուծում կը պահանջէին...

— Խելացի, փափկանկատ եւ փորձառու մէկն էր Ա. Թէրզիպաշեանը...։

Կոմս կը ժխտէ Ս. Վրացեանի պնդումը, թէ Արեւմտահայ եւ Արեւելահայ (ուր մենատէր էր դաշնակցութիւնը) հիմնական հարցերու շուրջ տարակարծութիւն չկար...

«Մէկ կամ երկու անգամ միայն մեզ հրաւիրած էին իրենց նիստին», իսկ իրենցմէ եւ *ո՛չ մէկ հոգի ոտք կոխեց Հ. Ա. Խ.ի պիւրոյի գրասենեակը*։ «Մէկ նիստին Անդրանիկ զօրաւոր բախում ունեցաւ Արեւելահայ Ալ. Խատիսեանի հետ...»։

1917ի Դեկտեմբերին կազմուեցաւ Հայկական Առաջին Զօրամաս, որուն հրամանատար դարձաւ Զօր. Թ. Նազարբէկեան։ Այս զօրամասի կազմութեան անխտիր *բոլոր հայ հոսանքներն ալ* իրենց բաժինը բերին։ (Կոմս, «Իմ Յուշերը», Բ. հատոր, էջ 451)։

... Թուրք բանակը անարգել կը յառաջանար։ Հ. Ա. Խ.ն ալ, Թիֆլիսի մէջ ժողով մը եւ 5 հոգինոց Ապահովութեան Խորհուրդ մը յառաջացուց։ Զօրախումբ՝ զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեամբ։

« — Արեւելահայ Դաշնակցութիւնը Անդրանիկի թեկնածութիւնը *անյարմար* կը նկատէր։ Ռուբէն փաշան եկած էր յայտնելու, թէ «Ազգային խորհուրդը անյարմար կը նկատէր զիս. մեծաքանակ ուժի մը ղեկավարութիւնը *յանձնել Անդրանիկին*...»։

Կոմս՝

« — Անդրանիկի անունը եւ հմայքը անսահման էր *Թրքահայ երիտասարդութեան մօտ*. անոր հրամանատարական դիրքի շնորհիւ, կրնանք հազարաւոր կամաւորներ ժողուել, իսկ եթէ անոր փոխարէն ոեւէ զինուորական նշանակուի, նախ՝ չէի կրնար երաշխաւորել զօրակոչի յաջողութիւնը, իսկ որ գլխաւորն է ... Անդրանիկի ... շրջանակը ... կրնար պառակտում եւ անցանկալի հետեւանքներ յառաջացնել ... Տօքթ. Զաւրիէվ արդար կը գտնէր իմ առարկութիւնը ... Անդրանիկ ներս կը մտնէ, կը վիճի ... կը հանդարտի ի վերջոյ Թ. Նազարբէկի (հայերէն չէր գիտեր) եւ Անդրանիկի միջեւ լեհ գնդապետ Զէնկիէվիչ կապ պիտի դառնար։

Անդրանիկ կոչ ուղղեց Թրքահայ երիտասարդութեան եւ զօրահաւաքը սկսաւ։ Այս առթիւ դիմուեցաւ թուրքերու դէմ ճակատ բռնած՝ Տ. Պաղտասարեանի, Լեւոն Շաղոյեանի, Ալաշկերտ Սմբատի, Սասունցի Մուշեղի, Փեթարա Մանուկի եւ երզնկաքաքերդ ճակատէն՝ Մուրատ – Սեպուհի. արեւմտահայ գունդերուն, որ գան միանան Անդրանիկի Թիֆլիսի Ցովնանեան երկյարկ եւ երկթեւ մեծ շէնքը որ ամբողջովին գրաւուեցաւ։

Վեհիպ յառաջ կը շարժէր՝ մեր 8–10 հազար կռուողները նահանջեցին։

***

Ազատագրման համար թէեւ դժուար, 10 հազար կռուող հայ զօրքը չէր կրնար դիմադրել, բայց «Երզնկայէն – Էրզրում, մինչեւ Վան 12–15 հազար Թրքահայ զինուած ժողովուրդ շատ դիւրութեամբ կրցան այդ ճակատները պաշտպանել երեք ու կէս ամիս եւ խուճապի ժամանակ դէպի Կովկաս փոխադրել 100 հազար հայ»։

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

« — Կոչ եւ խիզախուր գիւղերից գրոհի է ելնում դէպի Զիմնըղը բարձունքը, Թալինից նոյն ուղղութեամբ շարժւում է նաեւ Պանդուխտը (Հնչակեան անձնական հերոս Միքայէլ Սերեանը) հաւաքելով կտրիճ Մշեցիները...

« ... հասաւ վճռական ժամը եւ հնչեց Դանիէլ բէկ Փիրումեանի բլուրը գրաւելու հրամանը՝ նրա հրամանով շարքերը գետնին կպան»։

« — Յառա՜ջ...

Այդ պահին էլ Պանդուխտի խումբ ու աշխարազօրայինները մխրճուեցին թշնամու դիրքերը, նրան խուճապի մատնեցին։

«— Թուրքերը օգտուելով գիշերուան մթութենէն խուճապահար փախան Ալեքսանդրապոլ։ Հայկական զօրքերը կրկնակոխ հետապնդեցին թշնամին, գրաւեցին մէկ թնդանօթ, գերի վերցուցին բազմաթիւ զինուորներ եւ սպաներ։ Մայիս 28ին անոնք հասան Աղին կայարանը։ Այստեղ յատկապէս աչքի ընկաւ Պանդուխտի Մշեցիներէ կազմուած ջոկատը (մօտ 600 սուին)։

— Սարտարապատի հերոսամարտը ղեկավարողը եղաւ զօր. Սիլիկեան եւ գործադրողը՝ Դանիէլ Բէկ Փիրումեան։ Յ. Բագրամեան գնահատած է յատկապէս երկրորդին զինուորական տաղանդը։

***

1918 – 1919··· շատ տխուր պատկեր՝ գաղթական, սպառած, անօթի, որը եւ անտեսական ահաւոր դրութիւն երկրին մէջ, որուն պատասխանատուն թրքական կոտորածներն են։ Կուտակուած թըշուառ զանգուածներուն «հաց» հայթայթելն է ··· պարտադրած են Թուրքերը, որ Հայերը գրեթէ զօրք չպահեն, առանց իրենց ոչ-մէկ այլ պետութեան հետ գործ ունենան, երկաթուղիի կայարաններուն վրայ Թուրքեր, Երեւան ալ Թուրք ներկայացուցիչ մը, որոշուած չեն Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի սահմանագծերը։ Նոյն ձեւով պիտի վարուին Սեւրով Հայաստան խոստացող Դաշնակիցները, եւ 3 Անդրկովկասեան ազգերու բախումները պիտի քաջալերեն, «բաժնէ որ տիրես» լոզունգով, Գերման-Թուրք զօրքին առջեւ պիտի բացուի՝ հերոսաբար մարտնչելէ ետք դժբախտ վախճան ունեցող, Պաքուի դռները եւ 30 հազար հայեր պիտի ջարդուին։

Հայաստանի 1918ի «Արարատեան Հանրապետութեան» ծնունդը սկիզբ կը դնէ նոր Հայաստանի մը պետական ծնունդին, ու ըսկիզբը կը դնէ Ռուսական արեւելումի այլազան համոզումներուն եւ մանաւանդ «յաղթական» Դաշնակիցներէն յուսալու եւ Արեւմտեան 6 նահանգներու եւ Կիլիկիոյ նոյն ատեն տէր դառնալու մարմաջին։ Սփիւռքի մէջ դեռ չեն ճանչնար այդ Հանրապետութիւնը, կը պահանջեն ամբողջական ··· Միացեալ Անկախ Հայաստան Արեւմտահայ եւ Արեւելահայ հատուածներով, նաեւ Պօղոս Նուպարի նախագահութիւնը եւ նախարարներու եւ երեսփոխաններու յաւելումը։ Արեւմտահայերը կը շարունակեն «պայքարը» 1918ի Հոկտեմբերի Մուտրոսէն ետք, 1919ի Փարիզի Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին մէջ «արդար իրաւունքներ» հետապնդելու քաղաքականութիւնը։ Բոլոր հայերն ալ առաւել կամ նուազ չափով խանդավառ են Դաշնակից պետերու լորձնաչուրթն խոստումներէն··· եւ ինչքա՜ն առատ են անոնք։

Թուրքիան կայուած է։ Անգլիան՝ Պոլիսը, Ֆրանսան՝ Կիլիկիան եւ Սուրիան, Իտալիան՝ Անտալիան, Յունաստանը՝ Իզմիրը գրաւած են։ Քարտէսներ կը գծուին, քուլիսներու ետին գաղութներու բաժանման ծրագիրներ կը մշակուին, Մ. Ն. Հրապարակ կու գայ։ Կ'ուզէ ն'ւ Թուրքիոյ ն'ւ Հայաստանի մանտատ, Պօղոս Նուպարը ու Ահարոնեանը — որքան ալ սուսերամարտի ելած են Հայաստանը ներկայացնելու համար, բայց կ'անդրադառնան, որ միակին ներկայանալը ուղիղ ճանապարհն է ··· Ի վերջոյ, գէթ խօսքով Սեւրի մէջ (Վան – Բիթլիս – Էրզրում) Ուիլսընի գծելիք բայց երբեք չիրականանալիք 150 հազար քռ. քլմ. հող կը տրուի հայոց ու կը պարզուի, որ ոչ մէկ ուժ այդ հողերը սկուտեղի վրայ հայոց իրամցնելու տրամադիր չէ։

Հարպորթ, Սմիթ, Բուատըլուն, Սթոր եւ այլ միսիոններու հակա-խորհրդային պլոք կազմելու պնդումներուն հնազանդելո՞ւն համար էր, որ կորսնցուց Դաշնակցութիւնը իր խաղը, կամ 1920ին Լկրանին հանդէպ մեծամտութիւն ծախելը կամ թոյլ չտալու ճի՞գը, որ Մենշեւիկներն ու Մուսավաթը առիթէն օգտուին եւ իրենք գրկուին օրինակ՝ Ղարաբաղէն, Զանգեզուրէն եւ Լոռիէն ու Նախիջեւանէն···

Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդը պարտաւոր էր Հանրապետութիւն հռչակել։ Սարտարապատէն յետոյ եթէ Երեւանը իյնար, 10 հազար քռ. քլ. հողը Էնվէր կրնար ընծայել Մենշեւիկներուն եւ Մուսավաթին եւ այդ փոքր խարիսխը կրնար կորսուիլ···

Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդը բարեկամ չունէր։ Ռուսը հեռու էր, ռուս զօրքի չնահանջող մասը Շահումեանի ենթակայ Սարըղամշի մէջ 15 հազար ··· հանրապետութեան բանակի չափ (1918) եւ ո՛չ հաւաքածոյ, կարելի՞ էր օգտագործել···

1918ի Մուտրոսի դաշինքէն ետք Լեմնոսի համաձայնագրով Թուրքերը պարպած եւ հասած էին Կարսէն անդին, դեռ Էրզրումի եւ Սվազի մէջ հայոց ո՛չ մէկ թիզ գիջելու Քեմալական համագումարները տեղի ունեցած չէին··· բայց Փարիզի խաղաղութեան Վերսայլի համաժողովին Տամատ Ֆէրիտ փաշան որպէս վարչապետ ցաւ յայտնեց որ քրիստոնեաներ եւ իսլամներ ջարդուած են Թուրքիոյ մէջ պատերազմի օրերուն, բայց երբեք իրաւունք չտուաւ հայերուն անկախ երկիր ունենալու Արաքսէն դէպի Թուրքիա···

Տամատ Ֆէրիտ երբ չկրցաւ, «ծպտուած իթթիհատականները» եւ Քեմալը պատժել ··· անոնք տապալեցին զինք եւ կրկին ոտքի ելան Թուրք Ազգայնականները ։Քեմալ մէկ կողմէն Կարմիր Ռուսաստանի ապաւինած, միւս կողմէ Դաշնակիցներուն վճարած ամբողջ արաբական աշխարհը, ոչինչ ունեցող բայց եւ շատ հող պահանջողներուն դիմաց կրցաւ Յոյներն ու Ֆրանսացիները ծունկի բերել եւ Անգլիոյ հետ 1920ին սկսած, բայց 1921ին Լոնտոնի խաղաղութեան ժողովին արդէն մէկիկ-մէկիկ ջնջել տուաւ «Թուրքիան ըստորկացնելու սահմանուած յօդուածները Սեւրի դաշնագրին»։

Հայ քաղաքական միտքը երբեք եւ 250 տարուան Ռուսական արեւելումին հեղինակով եւ արհամարհանքով մոռցաւ, Լ. Շանթը – բարի եւ գրագէտ մարդ, Ահարոնեանը միամիտ, եւ միւսները … մնացին մեկուսի: Մուսավաթական անկախ Ատրպէյճանցիները, որոնց խորհրդատուն եղբայր Իթթիհատականներն եղան – կրցան 1920 Ապրիլին վերջը, Կարմիր Դրօշ պարզել եւ ընդառաջել Կարմիր ռուսերուն եւ աւելի արագ շարժելնուն համար ալ Նախիջեւանի ու Ղարաբաղի տիրացան, ու հայերն ալ դուրս կորսնցնէին Լոռուայ չէզոք գօտին, եթէ Վրաստանէն յետոյ Խորհրդային դրօշ պարզէին, ու դեռ ի՞նչ կրնար ըլլալ Մայիսեան (1920) ցոյցերուն մասնակցողները գնդակահարող, Տաթեւի շրջանին մէջ 11րդ Կարմիր Բանակի հարկադրում… 1921ի Փետրուարեան դաւադրութեամբ … կարծես սատանան կը դրդէր զիրենք: Այդ «դիւանագէտները» ի՞նչ շահեցան: Ամենէն ողբերգականը վրացիներուն հետ հակա-սովետ նոր արկածախնդրութի՞ւնը … Թիֆլիսէն թելադրուած: Կարմիր Վրաստանէն եւ Կարմիր Ատրպէյճանէն անջատ Գարաբեքիրի աղերսել, որ հայ ժողովուրդը՝ ըստ Ալեքպոլի Դաշնագրին, գայ եւ պաշտպանէ … Այն Գարաբեքիրին՝ որ միայն Ալեքպոլի, Կարսի, Արտահանի, Ախալքալաքի, Կիրովականի շրջաններուն մէջ ողջ ողջ հայերը կը թաղէր 10նեակ հազարներով:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը պէտք է ստեղծուէր: Բայց ան զոհ գնաց Դաշնակցիններուն կեղծ չէքերուն: Անիկա այսօրուան Դաշնակցականը դրեթէ կ'ընդունի, իսկ այս բոլորին մէջ չկա՞ն Դաշնակցականներ՝ որոնք Խորհրդային կառավարութեան հետ ուզեցին լեզու գտնել, որոնք ի վերջոյ պաշտօնապէս եւ դրեթէ միաձայնութեամբ այդ իշխանութիւնը յանձնեցին հայ համայնավարներուն, նախընտրելով Գարաբեքիրէն … անիկա ի նպաստ Դաշնակցութեան վկայութիւն մըն է:

Մեծ կարկանդակ կար, երկաթէ շերեփ չունէինք, քաղիղ չունէր մեր երկիրը, 600 հազար գաղթականներու ու որբերու երկիրը ո՞վ պիտի ուզէր գնել… եւ երբ նոյնիսկ անկախութենէ չեղելով հովանաւորեալ փնտռելու չափ դիջելու դիջեցանք գնող չեղաւ:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ծ. Աղայեան «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութիւնից» Երեւան 1976, էջ 601:

«Անդրկովկասի բոլշեւիկները կոչ էին անում (Պաթումի, 1918 Մայիս) աշխատաւոր մասսաներին պայքարի դուրս գալ եւ երկրամասը պաշտպանել գերման-թուրք ներխուժումից: Ա. Միկոյեան – այդ արշաւանքը ոչ միայն կ'ոչնչացնէ Սովետ. իշխանութիւնը, այլ եւ կը նպաստի «սեւ ռէակցիայի յաղթանակին եւ երկրի երեսից կը ջնջի ամէն մի կուլտուրա: Գեղեցիկ Կովկասը կը վերածուի մոխրակոյտի եւ աւերակի: Գերման – Թուրք յաղթանակը մեզ ետ կը տանի մի քանի հարիւրամեակ: Ահա թէ ինչու այլ ընտրութիւն, այլ ելք չունենք, բացի գերման-թրքական հրոսակախմբերին զինուած հակա-հարուած տալուց: Ահա թէ ինչու բոլոր բանուորներն ու գիւղացիները, բոլոր ազնիւ յեղափոխականները եւ ճշմարիտ դեմոկրատները պէտք է պայքարեն այդ սրբազան գործի համար»:

Այլ վկայութիւն *նոյն աղբիւրէն*, էջ 699:

Երբ Զանգեզուրէն (1919 Ապրիլին) էջմիածին եկած է Անդրանիկ: Իրեն հետ եկող զինուորները եւ սպաները «անձնուրաց ու անշահախնդիր» կը փորձեն կաշառել հանրապետութեան ներկայացուցիչները:

Անդրանիկի հեծելազօրի հարիւրապետ քաջ զինուորական, ինչպէս անձնուէր մարտիկ Սարգիս Ճէպէճեանը (որ պիտի մեկնէր Կիլիկիոյ Հաճնոյ 1920ի 8 ամսուան հերոսամարտը ղեկավարէր … եւ սպաննուէր չյանձնուելու համար թուրքին), կը փորձեն կաշառել:

— «Առաջարկեցին ծառայել իրենց եւ *Երեւանի ներքին ապահովութեան պաշտօն ստանձնել*: Սակայն Սարգիս Ճէպէճեանը մերժեց, գնաց Կ. Պոլիս, ապա Իզմիր եւ Կիլիկիա, որտեղ իր վրայ վերցրեց Հաճընի հերոսական գոյամարտերի ղեկավարութիւնը եւ պատուով զոհուեց»:

* * *

ԵՐԿՐԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Վրացեան իր «Հայաստանի Հանրապետութեան» 1958ին Պէյրութ լոյս տեսած հատորին մէջ վկայութիւններ կու տայ այն անտանելի դրութեան մասին որ կը տիրէր Հայաստանի մէջ Հանրապետութեան՝ յատկապէս 1,5 տարիներուն: Բնական է ասոր մեղքը միմիայն Հանրապետութեան վարիչներունը չէր, եւ սխալ մօտեցում է 1918–21ի շրջանը, բաղդատել առատութեան մէջ եւ թեքնիքայի հզօր աճ նուաճած յետագայի աճած Ս. Հայաստանի հետ: Այս վկայութիւնները արցունք կը խլեն խարուած ժողովուրդի, կոտորուած ժողովուրդի 600 հազար գաղթականներով եւ որբանոցներով կեանք քաշկռտող ժողովուրդի մը մնացորդացին կեանքին համար:

Ուժգին էին Իթթիհատ – Մենշեւիկ, Թաթար եւ Քեմալական հարուածները, մինչեւ 1928 մեր երկիրը յարաբերաբար լաւ եւ չարքաշ իր զաւակներուն շնորհիւ (եւ Սովետ Ռուսաստանի հովանաւորութեամբ եւ ցցուն օժանդակութեամբ) հասաւ 1914ի տնտեսական վիճակին: Վերելքը յետոյ սկսաւ՝ Հնգամեակներով: 1914 – 1945ի ցաւալի ընդմիջո՞ւմը վերելքի … Պատերազմը թափը կասեցուց կարոյցի: 300–400 հազար հայորդիներ ճակատեցան Հիթլէրի դէմ: Մեծ մասը նահատակուեցաւ, բայց չյուսահատեցան, ու այսօր բոլորս ալ եւ թշնամին ալ կը հաստատէ՝ որ անօթութիւնը, թշուառութիւ-

նը բռնագրաւուած հողամասերու մէջ է եւ կեանքի բարիքներէն զըրկուածները հայերը չեն Երեւանի մէջ:

Լսենք Սիմոն Վրացեանը.—

«Հայաստան, աւելի շատ, գաղթակայան էր, ամբողջ երկրում 450 հազար գաղթական (150 հազար ալ Անդր-Կովկաս եւ Հիւսիսային Կովկաս – Հ. Գ.), որոնցմէ 40 հազարը Երեւանի շուրջ, շատերը փողոցներու եւ աւերակ շէնքերի մէջ: Հաց չէր ճարւում, ժողովուրդը ապրում էր ինչով որ պատահէր: Գետնախնձորով կամ լոբիով խառն հացի փութը քաղաքում, սկիզբի օրերին, արժէր 5 ռուբլի···

Երեւանի «Զանգ» թերթը Օգոստոս 3ին – Տասնեակ հազարաւոր որբեր այսօր ցրուած Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում, մոռացուած ամէնքից, ենթակայ են ցրտի, քաղցի եւ համաճարակ հիւանդութիւնների ··· մահացողների վերջ չկայ. մեռնում են ամենքը եւ ամենուրեք, գիւղերում թէ քաղաքներում, բացօթեայ ամէնքի աչքի առաջ:

« ··· Սկիզբը քօլերա··· ապա բծաւոր տիփ որի գերանդին առատ հունձ էր անում ամէն կողմ: Տուն չկար որ հիւանդ չունենար ··· թափուած փողոցները եւ հրապարակները:

Երեւանի զինուորական հիւանդանոց մտած 370 հոգիէն 142 հոգին մեռած էին:

« ··· Սովի ու համաճարակի հետ երկրում խախտուած էր եւ ապահովութիւնը: Դասալիք զինուորներ, ապրուստի միջոց չունեցող գաղթականներ ու տեղացիներ, խմբերով եւ անհատ-անհատ, յարձակւում էին ճամբորդների վրայ, թալանում տները···

«Հասարակական չարիք դարձած էր «Մաուզէրիզմը»: Մաուզերով զինուած մարդիկ շահատակութիւն էին անում նոյնիսկ մայրաքաղաքի փողոցներում, եւ խաղաղ բնակչութիւնը տառապում էր նրանց ձեռքին:

«Դրութիւնը քանի գնաց ծանրացաւ: Մինչեւ Հոկտ. (1918) գրեթէ վերջացաւ Հայաստանէն ներս ··· հացի պաշարը: Դրսից ոչինչ էր գալիս: Պետական եւ հասարակական ամբարները պարապ էին ··· շատեր սովամահ եղան··· եւ այս վիճակը տեւեց մինչեւ 1919 թ.ի գարունը, երբ հասաւ ամերիկեան ալիւրը: Սովը աւելի ցցուն էր Ալեքսանդրապոլի եւ Սուրմալուի շրջաններում մէջ:

6 ամսուան ընթացքին հիւանդութենէն եւ սովէն մահացան 180000 մարդ:

« ··· Հայաստանի գործը յանձնելով սովին ու տիֆին, թուրքերն իրենց գլխաւոր ուժերը ուղղած էին Պաքուի դէմ···: (Ս. Վրացեան, էջ 191 – 195):

Մուսաւաթի Դաշնակից – Թուրքիա զինադադարէն ետք, 1918ի Նոյեմբերէն սկսեալ Թուրքերը սկսան պարպել բուն Հայաստանէն իրենց զօրքերը··· « ··· Թուրքեր Ղարաքիլիսան (Կիրովական) պարպած էին եւ 98%ը թալանուած էր քաղաքին ··· 400 գիակ տեղ մը, 500 գիակ ուրիշ տեղ··· Նոյն պատկերը Լոռի-Փամպակի շրջանին մէջ»: Նոյ. 22ին կը պարպեն Ալեքպոլը – տարած էին շոգեշարժ, վակոն, եւ շատ բան այրած: Քաղաքը մինչեւ վերջին աւեղը կողոպտուած էր (էջ 201):

Աւարը կը կեդրոնանար Կարսի մէջ. Պարսկաստանէն Ալեքպոլ-Կարս երկաթուղիի վակոնի սակաւութեան պատճառաւ Թուրք ասկեարները – հազարաւոր – կը թալանէին:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ս. Ա. ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ «Ս. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ», ԵՐԵՒԱՆ, 1966.–

« — 1918ի աւարտին սկսած հայ-վրացական, այնուհետեւ հայ-ատրպէյճանական ազգամիջեան ընդհարումները ոչ միայն սոսկալի ծանրացուցին գաղթական հայերու վիճակը, այլ եւ գաղթականութեան նոր տեղահանութիւններու պատճառ դարձան:

« — Հայաստան 1919ին կար 310,835 գաղթական, իսկ տեղական աղքատներ 271,041 մարդ: Այսպիսով, այդ թշուառներու թիւը կը հասնէր 581876 մարդու: 1920ին այդ թիւը աւելի մեծցաւ: (էջ 89):

«Եթէ Հայաստանի մէջ 1918ին կար 10 հազար որբ, 1919ի ընկիզբը 11.580 հազար եւ 1919ի աւարտին 14 հազար որբ, ապա 1920ին այդ թիւը կրկնապատկուեցաւ:

Հայաստանի գաղթականներուն մեծ մասը չունէր ո՛չ տուն, ո՛չ հող, ոչ աշխատանք: Ո՛չ բժշկական օգնութիւն: Բաց երկնքի տակ անոնք կը թափառէին տեղէ-տեղ, մինչեւ որ ··· մահը վրայ կը հասնէր:

Եթէ 1917ին 93 որբանոց կար 6693 որբերով, ապա Թրքական ներխուժումէն յետոյ (1918) 35 որբանոց 2250 որբերով: Վրաստան՝ 27 որբանոց՝ 1950 որբերով:

Դաշնակցական «Յառաջ» թերթը – «Կարսի գաղթականութիւնը 120 հազար Ալեքպոլի շրջանին մէջ, հնարաւորութիւն չունենալով անցնելու իր բնակավայրերը սովէն, ցուրտէն ու հիւանդութիւններէն կը կոտորուի: Կուտակուած էին նաեւ Օտեսա եւ Նովորոսիսք··· անգլիական նաւերը չեկան զիրենք փոխադրելու··· Միջագետքի հայ գաղթականներն ալ 30 հազարի մօտ մնացին հոն···

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ Զ. ԳՈՒՆԴԻ ՀԵՏ

Վկան Մ. Ն.էն Կովկաս Զ. գունդի հետ կռիւներու մասնակցած Թօմարզացի Ընկ. Արամ Զօրպաճեանն է: Կու տայ շահեկան մանրամասնութիւններ: Կու տանք ամփոփ:

— Ա. Համշխ. պատերազմին Ամերիկայի մէջ Հայ Ազգային Միութիւն մը կազմուեցաւ Հնչակեան ղեկավարութեամբ, որ յաջողեցաւ հայ կամաւորական խումբեր հաւաքել ու ղրկել Կովկաս:

— Բէյրութէն Կովկաս կամաւոր մեկնող խումբը 30 հոգիներէ կը բաղկանար որոնց մէջ ես:

— Մեր խումբը Նիւ Եորքէն մեկնեցաւ 1914 Դեկտ. 10ին, իսկ Բ. խումբը 1915 Յուլիս 25ին մեկնեցաւ Բէյրութէն Թօմարզացի Ընկ. Սիմոն Թագուշեանի ղեկավարութեամբ եւ կը բաղկանար 63 կամաւորներէ: Ծովի ճամբով մեր խումբը հասաւ Ռոստով, ուրկից Թիֆլիս: Երգով, պարով ողջունեցին մեզ: Անցանք Կարս, ուր ամիսներով մարզուեցանք, ուղղուեցանք Մասիս: Մեր Մ. Ն.էն մեկնող խումբին գնդապետը Ընկ. Պանդուխտ էր, (Սարտարապատի հերոսներէն): Ան սիրուած եւ կորովի դէմք մըն էր: «Հեռաւոր երկիրը» պաշտօնական մեր քայլերգն էր:

— Հաւաքուեցանք Կարսի Մայր եկեղեցին, երգեցինք «Նորահրաշ Պսակաւոր»ը: Ապա մեր կամաւորի Ուխտը «Ո՛վ Տէր, դուն արդար ես եւ ամենակարող: Մեր անձը կը դնենք Հայ Դատին, դուն եղիր մեր Տէրն ու պաշտպանը»:

1915ի Ապրիլին Կարսի կայարանը պատրաստ էինք:

— Թուրք գերիներու ղնացքը հասաւ ... անոնց մէջ էր Մալաթիացի բժիշկ Հայկ Պոնափարթեան, որ գրկուեցաւ հրամանատար Ճամպոլաթեանի հետ:

Ճամպոլաթեան Հայկը ղրկեց Անդրանիկի մօտ:

Երբ մեր խումբը Արաքս գետին մօտեցաւ, սկսանք երգել.

«Մայր Արաքսի ափերով, քայլամոլոր գնում ենք...» ապա երգեցինք «Հեռաւոր երկիրը» ... Իջանք Բասէն դաշտի հայկական Պաշ գիւղը: Երբ իմացան որ հնչակեաններ ենք, եռանդով փարեցան մեզի:

— Ինծի տրուեցաւ հնչակեան դրօշակ մը, դրօշին վրայ արձանագրուած էր Մայր Հայաստան, Հնչակեան զինանշանով հովանաւորուած, եւ վերտառութիւնն էր. «Պրոլետարներ բոլոր երկիրների միացէք»: Հիմա Պաշ գիւղէն սկսեալ երեք հայ դրօշակ ունեցանք, մին Հնչակեան, միւսը կամաւորի եռագոյն, երրորդ մըն ալ՝ ռուսական:

... Դրօշակը ինծի յանձնողը Հայկ Բժշկեանն էր: Այդ դրօշը՝ Սասնոյ (1894ի) հերոս Մեծն Մուրատը Պաշ գիւղի մեր հիւրընկալին յանձնած էր այս վերջինը երբ կը կռուէր Մուրատի հետ Սասնոյ մէջ... Մուրատ պատուիրած էր, որ պահէ եւ օր մըն ալ մեր նման կռուի մեկնելիք կամաւորներուն յանձնէ, եւ ան ալ յանձնած էր Ընկ. Հայկ Բժշկեանի:

... Այդ օրերուն մենք ճարական Ռուսաստանի կողմէ «անբաղձալի»ներ կը նկատուէինք... Նոյնպէս եւ Հնչակեան դրօշը:

Գա՞յը... 1911ին աքսորուեր էր Աստրախան ուրկից ազատուած միացեր էր Զ. գունդին եւ որոշած էր կռուիլ Թուրք բանակին դէմ անվեհեր եւ անմեղներու վրէժը լուծել...

— Պաշէն մինչեւ քրտաբնակ Դահար գիւղը ճամբորդութիւննիս երկու շաբաթէն աւելի տեւեց: Հոն 3000է աւելի ռուս զինուորներ, որոնց մօտ տեղաւորուեցաւ մեր խումբը, որ 800 հոգիէ կը բաղկանար: Դիմացնիս Թուրք զօրքն էր:

— Մեր կապը սերտ էր Գայի հետ:

— Հրամանատար Ճամպոլաթեան ներկայացուց պաշտօնապէս Հայկ Բժշկեանը որպէս նոր հրամանատար.

— Հուրրաներու ներքեւ Գայ ըսաւ մեզի.

— Սիրելի հայ զինուորներ, հայ եղբայրներ, գիտեմ որ, այս կամաւորական Զ. գունդը հովանաւորող Հնչակեան կուսակցութիւնը սուրը հուրով փոխանակելու վրէժխնդրութեան չի հաւատար: Ասիկա ընդհանուր եղբայրական գաղափարի կը հետեւի: Ի՛նչ հիանալի արդար գաղափար է ան: Ջնջել պատերազմը եւ հիմնել մարդկային անկեղծ եղբայրութիւն մը բոլոր ազգերու միջեւ:

«Այժմ, ամէնքս միասին՝ ռուս եւ հայ զինուորներ, առանց ցեղային եւ կուսակցական խտրութեան, մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի, պատրաստ ըլլանք, անվեհեր եւ անբաժան, Թէկուզ մեր կեանքի գնով, պաշտպանել արդարութիւնը: Վստահ եմ, ի մօտոյ, մեզի համար մեռնող մեր քոյրերուն ու եղբայրներուն Ուխտը պիտի կրնանք արժեցնել եւ ռուս ազատատէր եղբայրութեան ձեռքին տակ պիտի ողջունենք նաեւ Ազատ եւ Ինքնավար Հայաստանը»:

«Հուրրան» մոռցած, այս անգամ սկսանք աղաղակել «կեցցէ՛, կեցցէ»: Ետքը Թոյլ տրուեցաւ որ երգենք

Կոչնակդ հնչեցո՛ւր, հնչեցուր արեկ,
Թող Հայք ոտք ելլեն, ծագէ մինչեւ ծագ,
Փշրի ժանտ շղթան ծագէ նոր արեգ,
Ազատ նոր հնչէ՛, ոսկեզօծ Հնչակ:

Հրամանատարները գործով բացակայ, մեր վրայ հսկող նշանակուած էր Ընկ. Նշան Միրաքեան: Անվեհեր եւ քաջ հնչակեան մըն էր:

Մայիս 20ին Ընկ. Նշան Թրքական անակնկալ յարձակումի մթնոլորտին մէջ ըսաւ մեզի.

— Գոյամարտ է, եթէ արագ հակազդեցութեան չդիմենք, մեր հրամանատարները մեր դիակներուն վրայ արցունք պիտի թափեն,

ի զո՞ւր: Իսկ եթէ թշնամին անակնկալի բերենք, մեր գոյութիւնը պիտի կրնանք ապահովել:

— Ցոյց տանք որ մենք Ջէլլոյի նման մահէն չենք վախնար...

— Ես Թուրքերուն պիտի պոռամ, որ Նշան Միրաքեան է անունս, տեսնա բաւարար է որ փախչին ամպերու նման եւ զիրար կոխկռտեն այս խենթերը, օ՛ն ուրեմն, յառա՜ջ...: Կէս գիշեր էր, մենք հետեւեցանք ... Նշանը Թրքերէն պոռաց. «Այս եկողը Ջելլոյի գինուոր Միրաք Օղլու Նշանն է...

— Մեր թշնամիները իրար անցան, փախչող-փախչողի:

— Մեր գնդակները պարապ չանցան, թշնամի դիակներ դիզուեցան իրար վրայ:

Կէս գիշերէն մինչեւ առաւօտ մեր վրայ կրակող թշնամի չմնաց: Լսածս չէ որ կը պատմեմ, այլ տեսածս: Մեզի հետ էին նաեւ փոքրաթիւ ռուս ղազաքներ: Երկու սպանեալ եւ երկու վիրաւոր տուինք այդ կռուին:

Գայլը մտահոգ եկաւ, համբուրեց Ջելլոյի գինուոր ընկ. Ն. Միրաքեանը:

1915ի Յունիս 22ին, Գայլը կը սրտապնդէ կամաւորները.

— Յիշենք եւ չմոռնանք մեր ուխտը, վաղը մեր դէմ պիտի գտնենք Համիտիէ-Ալայը, Թրքական ուժը:

Թոյլ պիտի չտանք որ թշնամին մեզ կռնակէն զարնէ:

— Կեցցէ առ յաւէտ յաղթանակը արդարութեան, թէկուզ մեր մահով»:

— Բասենայ Դաշտը մեր բանակը չորս խումբի բաժնուեցաւ: Գայլի պաշտօնը երկու յիսնապետներ Համբարձում եւ Սարգիս յանձն առին: Սարգիսը Գոլիցինի տերորիստներէն՝ նոր վերադարձեր էր Սիպերիայէն:

Երկրորդ խումբի հարիւրապետն էր ընկեր Սարգիս Արմաղանեան, անզուգական հերոս մը, որ 1912ին Պուլկար-Թուրք ճակատամարտին մասնակցած եւ Քաջութեան խաչ ընդունած էր:

Երրորդ խումբին հարիւրապետն էր Թերճանցի ընկ. Անդրանիկ Երէցեան եւ չորրորդ խումբին հարիւրապետը մշեցի ընկեր Արամ Փաթիկեան:

Մեր թիւը ութը հարիւր հոգի էր: Զինուած էինք ռուսական ընտիր զէնքերով: Ռուս ղազաքներ ալ մեր կողքին պատրաստուեցան կռուի: Նշանը եկաւ եւ մեր Ա. խումբի ղեկը յանձնուեցաւ իրեն: Ընդհանուր զին. գործը յանձնուած էր Գ. Աւշարեանի եւ Գայլի:

...Աւշարեան արծիւի պէս յարձակումի անցաւ:

Քիչ անդին սպիտակ ձիաւոր Գայլը: Հուրրա պոռալով առաջ անցանք: Թուրքերը իրարանցումի մատնուեցան: Փախան, զիրար գնդակահարելով շփոթի մէջ: Շատ զոհ տուին: Մայրամուտին կռիւը դադրեցաւ: Բասենի դաշտը Թուրք զօրքէն մաքրուեցաւ: Այդ առաջին օրն էր:

*
* *

Որքան ալ Կամաւորական շարժումի մասին այլայլան տեսակէտներ եղած են, ու քիչ չէ եղած թիւը այն քաղաքական գործիչներուն, որոնք զայն ուզած են իմպերիալիզմի հաշւոյն կռուող ցոյց տալ զո՞ւր տեղ... Թարգմանել, մեղադրել վեց կամաւորական հայ կռուողներուն թափած պայքարը հայրենիքի սիրոյն... Անիմաստ, անտեղի, չարդարացուող վերագրումները ոչինչ կը պակսեցնեն այդ շարժումի անհրաժեշտութենէն... 200 հազար հայեր կը կռուէին ռուսական զօրքին հետ, պէտք է կռուէին: Այդ 10 հազար մարզուած կամ ռուսական բանակի մէջ սպայ դարձած հայերը եթէ չըլլային, Նուազագոյնը՝ հայ գաղթականները (300 հազար) Արարատէն անդին ապահով պիտի չկրնային անցնիլ, պիտի չպաշտպանուէր հայը Վանէն Էրզրում, Կարս, Իջեւան, Զանգեզուր, Ղարաբաղ եւ Նախիջեւան: Պիտի չպաշտպանուէր հայ որբը եւ Ղարաքիլիսէի եւ Անդրանիկի Զանգեզուրեան կռիւներուն 150 հազար գաղթականներն ալ պիտի սպաննուէին...

Զարդարարին յատկապէս Սարդարապատեան կռիւներուն, Երզնկայէն քրտական յարձակումներուն, Վէհիպի եւ յետագային Գարաբեքիրի ներխուժումներուն դէմ գլխաւոր պաշտպանողական եւ տեղ տեղ գաղթականները ազատագրելու գլխաւոր մարտնչող հերոսները կամաւորներն եղան: Թուրք-ատրպէյճանական խաժամուժի դէմ արթուն պահակները եղան Անդրանիկ, Պուլկարացի Գրիգոր, Պանդուխտ եւ Ճէպէճեան, Սեբաստացի Մուրատն ու խմբապետ Մուշեղները ու կրակէն հեռու մնացած եւ հեռու մնալը արդարացնող ինչ ինչ հաշիւներով արեւմտահայ կռուող Վարդաններուն դէմ պոռչտացող կեղծ մեկնաբանները... այժմ ուրախ ենք, որ գլուխ կը խոնարհեն Հայ Կամաւորներու հերոսական կռիւներուն: Այդ կամաւորական շարժումները անհրաժեշտ էին, այդ կռուողները յետագային հանրապետութեան օրով եւ անկէ ետք Օսմանեան բռնատիրութեան դէմ կուրծք ցցեցին՝ պաշտպանելով – որքան ալ համեստ թիւով – հայրենի հողը: Անոնց զաւակները հիմա մօտին հրացանի տեղ լէյզր եւ հրթիռ կրնան գործածել եւ գիտեն, ու կը հաւատան, որ անարդարը չի կրնար մնայուն սողալ ամերիկեան հրթիռներու շուքին տակ ու կարօտ Կարսի ճամբաներուն, Կարսեցի հայեր կան, Վանեցի հայեր կան, որոնք մոռցած չեն Գարաբեքիրի խժդժութիւնները Հայաստանի, Լենինականի 100է աւելի գիւղերուն մէջ սարքուած...

Բայց մենք շարունակենք համեստ ընկեր Արամ Զորպաճեանի յուշերէն ամփոփ պատկերներ տալ: Երբ ափսո՛ս, հսկայ եւ մանրամասն հատոր մը լոյս չէ տեսած Հայ Կամաւորական շարժումի Նրպատին՝ հայ անկախութեան համար մղուող պայքարին մէջ:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՃԱԿԱՏԸ ԵՒ ԶՕՐ. ԱՒՇԱՐԵԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ օր ձերբակալեր էինք նաեւ տասը գերիներ, որոնցմէ հինգը գնդակահարել, հինգն ալ – որպէս լրատու – ողջ պահել հրամայուեցաւ մեզի։

Այս լրատուներու տեղեկութեանց համաձայն, մեր դէմ կռուող բանակը Համիտիէ–Ալայը կը կոչուէր եղեր, որուն հրամանատարն ալ՝ Խալիլ Պէյ։

Ինձ համար՝ մեր այսօրուան եւ յաջորդ օրերու կատարած հերոսամարտը՝ մանրամասնել կարելի չէ։ Միայն, պարտք կը զգամ յիշել, որ մեր այս առաջին օրուան յարձակումն իսկ զարմանք պատճառած էր մեզի հետեւող ռուս բոլոր հրամանատարներուն։ Հետեւաբար, ապահով էինք, որ ի մօտոյ կրնանք գրաւել Էրզրումը։

Մեր այս ճակատամարտը տեւեց եօթ օր։ Թշնամիին այս նահանջը անշուշտ մեզ համար ուրախալի առիթ էր, սակայն մեր թիւն ալ հետզհետէ նուազելու վրայ էր։

Եօթներորդ օրուան գիշերը լացի ու խաւարի օր մը եղաւ մեզի համար։ Մեր զօրագունդի թիւը մնացեր էր միայն երեք հարիւր։ Հարիւրապետներէն եւ խմբապետներէն շատեր ալ զոհ գացեր էին թշնամիին անողոք գնդակին։ Մեր ցաւը շատ խորունկ էր, մանաւանդ անոր համար, որ օր մը առաջ Լեգէոնար Գայ վիրաւորուած էր երկու բազուկներէն։ Երբ այս ցաւերով տառապելու վրայ էինք, արտասուաթոր աչքերով ներս մտաւ Գ. գունդի փոխ հրամանատարը՝ ընկ. Անդրանիկ Երէցեան եւ լալահառաչ ըսաւ.

— «Ընկերներ, այս օրը սեւ օր է մեզ համար...։ Մեր հերոս հրամանատար Աւշարեանը կորսնցուցինք։ Ան ալ գնաց ու միացա՜ւ դիւցազանց խումբին։ Կտակեց մեզ ամենուս՝ «արհամարհել մահը, լուծել վրէժը մեր բիւր նահատակաց, վառ եւ անմար պահել շողշողուն Ծիածանը ՄԵՐ ՄԱՍԻՍԻՆ»։

Աւաղ, անդարմանելի էր մեր ցաւը։ Գայը մեր մօտ վիրաւոր կը հեծէր, իսկ Աւշարեանն ալ մեզմէ բաժնուած էր։ Կարելի՞ էր տոկալ։ Սկսանք մեղմիւ մրմնջել.

«Լռեց...։ Ամպերը եկան ծածկեցին երկինք...»։

Ընկեր Գայը երբ վիրաւոր ինկաւ իմ քովս, անմիջապէս զինք շալկեցի, պատսպարեցի փոսի մը մէջ, թեւերը մերկացուցի եւ վիրակապերով ջանացի բուժել։ Այդ գործին ինձ օգնեցին հայրենակիցներս՝ Յարութիւն Տէտէեան, Միհրան Գալայճեան, Գրիգոր Գալայճեան, Գրիգոր Զիրքինեան, Վահրամ Մինասեան, Հաճի Եահնիեան, Սեբաստացի Միքայէլ Ճանտիկեան եւ Խարբերդցի Սեդրակ Տէր Կարապետեան, որոնց ամէնքն ալ արժանի են անմոռաց յիշատակութեան, որպէս անձնդիր ազատարարներ։

ՄԵՐ ՆԱՀԱՆՋԸ

Այդ դժբախտ պարագաներու տակ մեր դիրքերը թողուցինք

ռուս զինուորներուն, որոնց թիւը դեռ երեք հազարի մօտ էր, եւ կը խորհէինք, որ առանց մեր մասնակցութեան ալ անոնք պիտի յաջողին ջախջախել թշնամիին մնացորդացը, եւ շուտով գրաւել Էրզրումը։ Եւ մենք մեր ցաւերով դալկահար՝ գիշեր ցերեկ քալելով հասանք մեր հին բնակատեղին, Դահար քրտական գիւղը։

Մենք խորհեցանք որ այս մեր նահանջը ռուս զինուորներուն զօրամարտի կամքը աւելի պիտի զօրացնէ եւ անոնք մեր սկսածը պիտի լրացնեն եւ ջախջախեն թուրք բանակը։

Իրիկուն մը հազիւ ծածկոցի տակ սքօղուեր կը պատրաստուէինք քնանալու, տեսանք գնդակի ձայները մօտեցան։ Ես ինքս ուրիշներէն աւելի զբաղուած էի ընկեր Գայի հոգածութեամբ։ Անոր վիրաւորուած վայրկեանին, երբ ձիուն վրայէն վար սահեցաւ, վայրկենապէս վազեցի փոսի մը մէջ, բացի բազուկները, սրբեցի արիւնը եւ փորձեցի խնամել։ Ալ այդ վայրկեանէն սկսեալ, մինչեւ որ անիկա չքնանար ես հանգստանալ չէի փորձեր։ Այս պատճառաւ այդ գիշեր մեր խումբի զինուորներէն շատեր սկսեր էին քնանալ եւ խռկալ, բայց ես ընկեր Գայի սնարին քով արթուն կը հսկէի։ Զգացի որ գնդակները հետզհետէ կը մօտենան։ Ուշադրութեամբ դիտեցի եւ ինչ տեսնեմ։ Մեր ռուս զինուորները ճակատը լքեր կը փախչին վազէ վազ։ «Մենք հինգ հարիւրով չփորձեցինք այդ տեսակ փախուստ, ի՞նչ պատահեցաւ ասոնց երեք հազարին», սկսայ մռմռալ։

Մէկէն ռուս հազարապետ մը մօտեցաւ մեզի եւ ընկեր Գային ռուսերէն բաներ մը ըսաւ հապճեպով, ինչ որ մենք չհասկցանք։ Ընկեր Գայ վրանէն դուրս ելաւ եւ ըսաւ.

— Ընկերներ, դժուար կացութեան մը մատնուած ենք եւ ես պարտք կը զգամ այս կացութիւնը պարզել ձեզի, անվերապահօրէն։ Այս ռուս հազարապետը մեզմէ օգնութիւն կը խնդրէ։ Դիմացի բլուրներու մէկ ծերպանցքին երեք հարիւր ռուս խաղախներ ծուղակն ինկեր են, եւ թուրք բազմաթիւ ձիաւորներ յարձակեր են, պիտի ջարդեն զանոնք, որոնց ընկերները ինչպէս կը տեսնէք, իրենց մորթը չըվտանգելու համար, կծիկը դրեր կը փախչին։

«Ինչ պիտի ընենք։ Ես երկու թեւէս վիրաւորուած եմ։ Որով դուք ուրիշ հրամանատար ալ չունիք, որուն կարենամ ցաւս յայտնել։ Ձեզ ալ օգնութեան հրաւիրելու չեմ համարձակիր։ Եթէ մարդասիրաբար, կամաւոր կերպով ամէն վտանգ աչք առած օգնութեան հասնելու ձեր մէջ յանդգնութիւն ունեցողներ ըլլան, ես ալ պիտի հետեւիմ անոնց։ Ի՞նչ կ'ըսէք...»։

Խումբը ամբողջովին լռութեան մատնուած էր, երբ մէկէն անվեհօրէն յառաջ նետուեցաւ մեր հայրենակից Թոմարզացի ընկեր Յարութիւն Տէտէեան եւ ըսաւ.

— Ընկեր Գայ, մի խռովիր խնդրեմ։ Մենք Ամերիկայի կամաւորներս Մեր ուխտն է, նոյնիսկ կեանքի գնով, օգնել մեզմէ զոհո-

դութիւն սպասողներուն եւ ազատել զանոնք: Ես պատրաստ եմ ձեր հրամանին եւ ով որ կ'ուզէ թող հետեւի ինձ:

Շատ քաջ էր մեր Յարութիւնը, արի, բարի եւ անվեհեր: Մի՞թէ ներելի՞ էր մեզի, որ զինքը առանձինն ձգէինք: Մէկէն, բոլոր Թոմարզացիներս ոտքի ելանք եւ զէնքերը ձեռքերնիս հետեւեցանք իրեն: Տեսանք միւս կամաւորներն ալ մեզի հետ են: Եւ ինքը ընկեր Գայ սիրուն ժպիտով մը կը քալէ մեր Յարութիւնին հետ: Ինչպէս վերը յիշեցի մեր ամբողջ թիւը 500 էր միայն եւ մենք ամբողջս մէկ սիրտ մէկ հոգի սկսանք պոռալ:

«Յառա՛ջ, օն յառա՛ջ»:

Մեզի ձայնակցեցաւ մեր լրատու ռուս հրամանատարն ալ եւ յարեց:

«Քա՛ջ ընկերներ, ձեր դիմաց եկող եւ փախչիլ փորձող ոեւէ ռուս զինուորի չըլլայ որ խնայէք: Զարկէ՛ք եւ սպաննեցէք, զարկէ՛ք, զարկէ՛ք: Մեզմէ ով որ ազատութեան իր Ուխտը դրժէ, ապրելու իրաւունք չունի...»:

Մինչ այդ, մենք արդէն մօտեցեր էինք տաճիկներուն եւ ամէնքըս մէկ պոռացինք:

— Է՛յ, խըճզըր չունէ՛ր: Եկողները հայ ֆետայիններ են:

Տեսանք Թուրքին դէմ կռուելու պատրաստուած խազախներէն մի քանիները թողուցին իրենց դիրքը եւ սկսան փախչիլ: Անոնցմէ երկու–երեքը զարկինք, սպաննեցինք, միւսները այլեւս իրենց դիրքէն չշարժեցան: Թուրքերը իրենց կարգին, մենք ալ մեր կարգին պատրաստուեցանք յարձակումի: Առաջին անգամ անոնց փողը սկսաւ ձայնել: Խազախ հրամանատարը եւ ընկեր Գայ հարցուցին մեզի, թէ ի՞նչ է փողահարին հրամանը:

Իրաւ, որ մենք ալ չէինք հասկնար, բայց մեր մէջ ունէինք Եոզղատցի ընկեր Սահակը, որ ժամանակին Թուրք բանակին մէջ ծառայեր էր որպէս փողահար:

Սահակը հրամանատարներուն մօտեցաւ եւ ըսաւ.

— Ձիաւորները կարգի կը հրաւիրուին:

Մէկէն տեսանք որ Թուրք հետեւակ զինուորները, որոնք պաշարած էին ծերպին մէջ հաւաքուած երեք հազար խազախները, փախչիլ ձեւացուցին: Ընդհակառակն անոնց տեղ ձիաւորները սկսան յարձակիլ պաշարուած խազախներուն վրայ:

Ալ յայտնի էր, որ մեզի համար վտանգաւոր էր սպասելը: Ի՞նչ, փառասիրութեան եւ շահու ակնկալութեամբ չէ, որ հոս հաւաքուած ենք, փախուստ ձեւացող Թուրքերուն վրայ երբ սկսանք կրակ տեղացընել, անոնք հողին փարեցան եւ ձիաւորները սկսան մեր վրայ կըրակել:

Մենք ռուս եւ հայ զինուորներ, դիմացէն պաշարուող ռուսերն ալ ետեւէն, Թուրք ձիաւորները թողուցինք երկու կրակի մէջ: «Ալլա՛հ, Ալլա՛հ...»: Ձիաւորներէն հարիւրաւոր վիրաւորներ տերեւի

պէս թափուեցան վար: Ողջ մնացողներն ալ խազախներուն յանձնուեցան որպէս գերի եւ բոլորն ալ սպաննուեցան: Խազախներու օրէնքով, գերիները ողջ պահել ներելի չէր:

Թուրքերը ջարդուած, գերիները ազատուած եւ մեր ազատարար Կամաւորներու խրախճանքը լման պատկերացնել կարելի՞ է ինծի համար: Երգ, պար, համբոյրներ, կեր ու խում, ամէն ինչ իր կարգին: Չէինք ուզեր որ այդ օր արեւը մարը մտնէր:

Յունիս ամսուան վերջին օրը եւ Յուլիս մէկը այսպէս պատմական անմոռանալի թուական մը հանդիսացաւ մասնաւորաբար հայ կամաւորներուս եւ մեր Թոմարզացի հերոս ընկեր Յարութիւն Տէտէեանի համար:

Յուլիս 1ին Ղարաղուրդ ըսուած յոյն գիւղին մէջ անմոռանալի պատիւ մըն ալ վայելեցինք:

Մեր երէկուան յաղթանակի լուրը մեզմէ առաջ հասեր էր Ղարաղուրդ ռուսական բանակի հանդստավայրը, որուն հրամանատարն էր Ճեներալ Պարատոֆ: Մեր գունդը նահանջի ճամբով երբ մօտեցաւ այդ գիւղին, ռուս Ժեներալը բացառիկ յարգանք ընծայեց: Հարիւրաւոր զինուորներ իրենց Ժեներալին առաջնորդութեամբ դիմաւորեցին մեզ: Մենք ընկ. Գայի հրահանգով կարգի մտանք: Ժեներալ Պարատոֆ սիրուն ժպիտով մը մօտեցաւ Լեգէոնար Գային եւ ճակատը համբուրելէ ետք, ըսաւ.

— «Մեր այս պատուական հրամանատար Լեգէոնար Գայը արժանի է Հերոսներու Հերոս կոչուելու: Դուք, խիզախօրէն արշաւելով, ձեզմէ հարիւր անգամ աւելի թիւ ունեցող հետեւակ եւ ձիաւոր թշնամի բանակը պարտութեան մատնեցիք եւ խրամ խրամ զանոնք հալածելէ ու փճացնելէ ետք, յաջողեցաք իմ 300 ընտրեալ ռուս խազախ զինուորները ազատել մահուան ճանկերէն: Արդարեւ, դուք արժանի էք մեծ գնահատանքին: Անմոռանալի ցաւ մըն է ինծի համար, որ ձեր հարիւրաւոր նահատակ հերոսներու կարգին կորսնցուցիք նաեւ ձեր անզուգական հրամանատար Աւշարեանը: Բայց կը հաւատամ, որ անիկա մեռած չէ: Եւ անոր հոգին այժմ ցնծութեամբ կ'ողջունէ ձեր այս յաղթանակը, մեզի հետ եւ մեզմէ աւելի խանդավառ: Եւ անիկա արժանի է առ յաւէտ կոչուելու ռուս զինուորականութեան Ամենաբարձր Հերոսը...»:

Ժեներալ Պարատոֆ այսպէս վերջացուց իր ուղերձը.

«Այդ գնահատանքին եւ մեր ամենուս յարգանքին արժանի է մեր այս Հերոսներու Հերոս Լեգէոնար Գայը: Չեմ գիտեր, ի՞նչպէս կրնամ վարձատրել ձեր եւ իր այս անձնդիր նուիրումը: Արդեօք կրնա՞մ իմ անկեղծ համբոյրներուս հետ, իր կուրծքը զարդարել Ռուսական բանակի Ամենաբարձր Շքանշանով: Ինչ որ խորհրդանիշը պիտի ընդունիք, մօտիկ ապագային ձեր տիրանալիք Հայրենիքին, Ինքնավար Հայաստանին»:

Որոտընդոստ ծափերու մէջ, Պարատոֆ անգամ մըն ալ համբուրեց Մասխեան անմեղ ճակատը մեր նոր ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՐԴԱՆԻՆ՝ Լեգէնտար Գայի, մեր ընկ. Հայկ Բժշկեանին եւ երկու շքանշանով զարդարեց անոր կուրծքը:

— «Շատ շնորհակալ եմ ձեր այս գնահատանքին համար, մեծայարգ ժեներալ, ըսաւ Գայ: Երկու թեւերս վիրաւորուած են, բայց միտքս, սիրտս եւ հայ հոգիս ողողուած կը մնան Ազատութեան Հերոս Աւշարեանի, իր հետ նահատակուող ռուս եւ հայ բիւրաւոր նահատակներու եւ հին ու նոր հայ դիւցազնաց անմար հուռաքի արփիաշող լոյսով:

«Ինչ որ ըրինք անկեղծօրէն եւ ինչ որ պարտինք ընել մինչեւ մեր կեանքին վերջը, մեր նպատակը չէ երբեք ջնջել անմեղ եւ անզէն ժողովուրդը, ի՛նչ ցեղի եւ ի՛նչ դասակարգի ալ պատկանի անիկա: Այլ պաշտպանել իրաւազրկեալ մարդոց եւ ազգերու արդար իրաւունքը, թէկուզ մեր կեանքի գնով»:

ԱՄԵՐԻԿԱ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Ես հոնկէ Մոսկուա մեկնելու համար կամաւորական ծառայութեանս պաշտօնագիրներուն պէտք ունեցայ. ուստի, Սարը Ղամըշ երթալով թուղթս ճարելէ ետք, դարձեալ վերադարձայ Թիֆլիս: Կը խորհէի, հոն, նորէն հանդիպումներ ունենալ բարեկամներու հետ, բայց հայրենակից մը գտայ, ընկ. Կիրակոս Խուրշուտեանն էր, այն՝ որուն հետ յաջողեցանք Մոսկուա մեկնող գնացքի մը մէջ մտնել, բայց մինչեւ առաւօտ ոտքի վրայ մնացինք: Տեղ չկար նստելիք:

Հոն, գնացքին մէջ ալ անակնկալ մը պատահեցաւ:

Երկրորդ օրն էր, ես ընկերոջս հետ յոտնկայս, երկուքս ալ կը դողդղայինք: Չէինք գիտեր թէ ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս պիտի հասնինք Մոսկուա: Տեսանք ռուս զինուոր մը, որ մօտեցաւ մեզի եւ հարցուց.

— Ո՞վ էք դուք եւ ո՞ւր կ՚երթաք:

— Մենք, ըսինք, Ամերիկահայ կամաւորներու Զ. Գունդի զինուորներէն ենք եւ հիմա Ամերիկա կը վերադառնանք:

Հազիւ Զ. Գունդ բառերը մեր բերնէն թռչեր էին, երբ վազեց, գրկեց մեզ երկուքս ալ այդ մեզ անծանօթ խազախը եւ սկսաւ համբուրել մեր ճակատը:

— Ա՛, սիրելի Հայ խարաշոններ, դուք մեր բարերարներն էք եւ ՁԵՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ ԼԵԳԷՆՏԱՐ ԳԱՅ, ՀԵՐՈՍԱԲԱՐ ԵՒ ԱՆՁՆՈՒԻՐԱԲԱՐ ՄԵՐ ՓՐԿԻՉԸ ՀԱՆԴԻՍԱՑԱՒ: Մենք 500 խազախներ, մեր կեանքը ձեզի կը պարտինք, եթէ ձեր օգնութիւնը վայրկեան մըն ալ յապաղէր, մենք ամէնքս ալ հող էինք եւ հող պիտի դառնայինք: Անմոռաց յարգանք ձեզ եւ Ձեր անճման հերոս, Լեգենտար Գայ Հրամանատարին...»:

Չեմ գիտեր, ինչո՛ւ, ճիշդ այդ պահուն, ես եւ Կիրակոս սկսեր էինք լալ...: ՈՒՐ ԵՍ ԼԵԳԵՆՏԱՐ ԳԱ՛Յ...:

Խազախը պահիկ մը մեզմէ հեռանալէ ետք, դարձեալ եկաւ մեր մօտ եւ ըսաւ.

— Հետեւեցէ՛ք ինծի սիրելի խարաշոններ: Ձեզ համար հոս պատրաստեր եմ սենեակ մը, ուր պիտի գտնէք երկու անկողին եւ ամէնինչ: Հոն կրնաք հանգչիլ մինչեւ Մոսկուա:

Իրաւ որ այդքան խճողեալ ճամբորդութեան մը ընթացքին սեփական սենեակի մը վայելքը երազ էր մեզ համար: Անշուշտ այդ շնորհն ալ կը պարտինք Լեգէնտար Գային:

Եւ դե՞ռ: Մէկէն ինքզինքնիս գտանք խումբ մը զինուորներու գիրկը, որոնք սկսեր էին կարգաւ մեր ճակատը համբուրել: Ասոնք ալ Զ. Գունդի միջոցաւ ազատուած ռուսեր էին:

Քիչ յետոյ, մեզի հրամցուցին վոտկա եւ ուրիշ ուտելից ըմպելիներ: Բաժակը ձեռքերնիս, անոնք ռուսերէնով, մենք հայերէնով սկսանք երգել ու ցնծալ: Ունկնդիրներ խռնուեցան, խճողուեցան մեր մօտ: Անոնք վոտկա չէին խմեր, բայց ուրախ ուրախ կը խօսէին, կը խնդային: Մաղթա՞նք էր թէ խրախճանք չեմ գիտեր, բայց մենք հպարտ կը զգայինք մեզ մեծարողներով: Իրաւ որ դժուար ճամբորդութիւն էր այս: Թէպէտ, Թիֆլիսէն Մոսկուա հազիւ եօթը օրէն հասանք, բայց մենք երջանիկ էինք:

Մենք խարաշոններու սիրոյ հրաժեշտի համբոյրներով բաժնուեցանք, բայց Մոսկուա շատ չուզեցինք մնալ: Ժողովուրդը կարծես երկունքի մէջ էր: Վեր, վար, իրարանցում: Միայն մէկ օր կրցանք մնալ, հետեւեալ օրն իսկ դէպի արեւմուտք ուղղուեցանք, եւ Ֆինլանտայի ճամբով յաջողեցանք հասնիլ եւ ողջունել Նորվեկիոյ մայրաքաղաքը Օսլօ, որ այն ատեն Կրիստիանիա կը կոչուէր:

Երեք շաբաթ մնացինք հոն: Ալ հանգիստ էինք: Թէպէտ դեռ հեռու էինք Նոր Աշխարհէն, բայց հետաքրքրութեամբ կը հետեւէինք օրուան քաղաքական լուրերուն: Եւ օր մըն ալ ի՛նչ անակնկալ լուր էր այն:

ՑԱՐԻԶՄԸ ՏԱՊԱԼԱԾ ԵՒ ԼԵՆԻՆ ՅԱՂԹԱԿԱՆ: Ընկեր Լազոյի մարգարէութիւնը իրականացած էր:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ... ԵՒ ԹԱԼԱԹ ԵՒ ԷՆՎԵՐ

Պաթումի 4 Յունիս 1918ի նուաստացուցիչ դաշինքը հայոց պարտադրելէ ետք, անոր վաւերացման համար Իթթիհատականները հայ պատուիրակութիւն մը զրկեցին Պոլիս: Ա. Խատիսեանի հետ հոն հասաւ նաեւ բանաստեղծ Աւետիս Ահարոնեան, «այսքան չա-

րեք թէ մոռանան մեր որդիք, թող ողջ աշխարհ հայուն կարդայ նախատինք» եղողը:

Խ. Պատալեանի «Գերման – Թուրքական օկուպանտները Անդր – Կովկասում» 1918 թուականի փաստաթղթերու հատորին, 1962ին Երեւան տպուած, էջ 240ի մէջ (թիւ 43, Հայաստանի Ֆոնտ, 200, գործ 13, թիւ 7–9) կու տայ վարչապետ Թալաթի ուղղուած Ա. Ահարոնեանի դիմումը: Ճիշդ է թէ հաճոյք մը կրնար չըլլալ հայ գրողին կողմէ ջարդարարին տուրք տալու այս գրութիւնը··· բայց երբ բանաստեղծը դիւանագէտի աթոռը կը գրաւէ, տեսէք թէ ինչ ողորմելի մտքեր կը սփռուի տկար գիրքերու վրայ եղողը չասյել՝ 3 ամիս ետք··· Վատաբար Թուրքիայէն իր ընկերներով փախչելէք վարչապետին···:

« ··· Ձերդ Բարձրութիւն, Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը կ'անէ հնարաւոր ամէն բան, որպէսզի ցրի թիւրիմացութիւններ եւ ստեղծի համաձայնութեան ու բարեկամութեան մթնոլորտ Օսմանեան կայսրութեան հետ: Մենք վստահ ենք, որ այս ուղին եւ հաշտութեան այս ոգին ամբողջապէս համապատասխանում են Օսմանեան կառավարութեան տեսակէտներին եւ զգացումներին, որը իր կողմից նոյնպէս անհրաժեշտ ջանքեր կը թափի, այս բոլոր թիւրիմացութիւնների վերացման եւ նրանց հետեւանքների մոռացման համար:

«Հայաստանի անկախութեան գաղափարը, որ Օսմանեան պետական մարդկանց երջանիկ ներշնչման ծնունդն է, մեզ թւում է կայսերական կառավարութեան անկեղծութեան ու բարեացակամութեան գրաւականը եւ ապացոյցը:

«Մեր հողամասը շատ անբաւական եւ սահմանափակ է, բայց մենք հաստատապէս համոզուած ենք, որ ինչպէս օսմանեան կայսրութեան պետական մարդկանց առողջ ու հեռատես քաղաքականութիւնը նպաստեց Հայկական անկախ պետութեան կազմաւորման, այնպէս ալ, որպէս արդար եւ տրամաբանական հետեւանք, կը գտնի հնարաւոր՝ մեր պետութեան համար ապահովել հողային սահմաններ, որը, արդարութեան եւ ազգագրական սկզբունքներին գոհացում տալով, Հայկական նոր պետութիւնը կը դարձնէր կենսունակ եւ ընդունակ՝ քաղաքական ու տնտեսական զարգացման, մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան ճանապարհին»:

Պոլիս, 22 Յունիսի, 1918

***

(Թիւ 44 արխիւ)

Հայկական հանրապետութեան պատուիրակութեան այցը Թուրքիոյ մեծ վեզիր Թալաթ փաշային 1918ի Յունիսի 22ին ժամը մէկն անց կէսին, հայկական պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեան, Արտ. գործերի մինիստր Ալ. Խատիսով, պատուիրակութեան գլխ. խորհրդական Կորգանով, այցելեցին Ն. Բ. Մեծ վեզիրին: Այս պարոններին ընկերակցում էր Լէյտենանտ Աղաբաբով՝ նախագահի թիկնապահը:

Ա. Ահարոնեան Թալաթի ուղղուած ճառով հանդէս կու գայ:

Թալաթ ճառով մը իր հերթին կը յայտնէ, որ կայսերական կառավարութիւնը ամբողջութեամբ կը բաժնէ հայ ժողովրդի զգացումները, յոյսերը, եւ գիտէ, որ հանրապետութիւնը ամբողջապէս կը բաժնէ հայ ժողովրդի զգացումները, յոյսերը: Երիտասարդ հանրապետութիւնը կրնայ ապահով լինել, որ Օսմանեան կայսրութիւնը ամէն կերպ կ'աջակցի եւ անհրաժեշտը կ'անի, որպէսզի այդ ուժեղ եւ աշխատասէր ժողովուրդը կարողանայ իրագործել իր ծրագրերը:

« ··· Մեծ վեզիրը ընդունում է, որ հայ եւ օսմանեան ժողովրդների միջեւ տեղի են ունեցել թիւրիմացութիւններ, որոնք շատ ցաւալի հետեւանքների են հանգեցրել»:

«Այս տեղեկութիւններից յետոյ, պատուիրակութեան նախագահը յանձնեց (Թալաթին) Հայաստանի անկախութեան հռչակման արձանագրութիւնը:

« ··· Տեսակցութիւնը տեւեց կէս ժամ»:

***

Հայկ. Հանր. պատուիրակութեան այցը Թուրքիոյ պատերազմական նախարար զօրավար Էնվէր Փաշային—

«Պատուիրակութեան Նախագահը դիմեց Էնվէր փաշային վստահեցնելով Հայաստանի Հանրապետութեան անունով բարեկամական եւ սրտաբուխ զգացումներու մասին, որով տոգորուած է հանրապետութեան կառավարութիւնը ··· ապա ան ծանօթացուց Մեծ Վեզիրի (Թալաթ) հետ ունեցած տեսակցութեան ընթացքին շօշափուած հարցերի հետ:

«Ես Ձեր կողմէ կը սպասէի ատոր, ըսաւ Էնվէր:

«Ճշմարտութիւնը ըսելու համար, դուք (հայերդ) ձեր յոյսը դրել էիք Ռուսաստանի վրայ, կամ աւելի եւս Անգլիոյ վրայ: Թուրքիան այժմ Ձեզ անկախութիւն տուեց եւ այն տուեց ձեր դրութեան մասին երկար մտածելուց յետոյ: Իմ ստորագրութիւնը կայ, եւ նա երբեք չի՛ ջնջուի: Դուք ո՛չ միայն կարող էք մեզ հետ լաւ դրացիներ լինել, այլ նաեւ՝ մեր դրացիները: Կարիք չկայ դէպքերը փութացնել դրա համար, երբ համոզուէք, որ մեր ընդհանուր շահերը այդ են պահանջում, դուք ինքներդ կը գաք դրան»:

40 րոպէ կը տեւէ տեսակցութիւնը: (Ընդգծ. Հ. Գ.):

1918 Մայիս 28ի Հանրապետութիւնը ո՛չ միայն սովի դրութեան մէջ մնաց մինչեւ 1919ի Ապրիլը, եւ անդին, այլ եւ ստիպուած

եղաւ հողային հարց ունենալ Մենշեւիկ Վրաստանի կառավարութեան հետ:

Ս. Վրացեան կը գրէ, թէ հայերն ու վրացիները Թիֆլիսում արդէն երկու թշնամիներ էին: Դրութիւնը չմեղմացաւ երբ Հայաստանի կառավարութիւնը Երեւան փոխադրուեցաւ: Գլխաւոր հարցերն էին միացեալ բանակի բաժանման հարցը (Աէյմէն ժառանգ մնացած) եւ Բորչալու – Լոռի շրջանի տէր դառնալու հարցը:

Ախալքալաքի մասին խօսք չկար, քանի՛ գրաւուած էր Թուրքերուն կողմէ:

1918ի Յունիսին... Վրացիներ կ'առաջարկեն գրաւել միճելի շրջանը եւ Օզուրգեթին երեք ամիս ետք հայերը զօրակոչի կ'ենթարկուին նոյն շրջանի վրաց բանակի մէջ ծառայելու համար: Հայեր կը գրաւեն Սանահինի շրջանը Թուրքերու մեկնումէն ետք:

Հոկտ. 20ին Վրացիք վերջնագիր կու տան հայոց հեռանալու Լոռիի շրջանէն:

Վրացիք Գերմաններու վրայ յոյս կը դնեն: Վէճ: Կռիւներ, դէպքեր, զոհեր:

Դեկտ. 13ին Դրօն յարձակումի կ'անցնի:

Կռիւները կը շարունակուին մինչեւ Դեկտ. 28:

Անգլիան կը միջամտէ...

Այս բողոքի հետեւանքով Վրաստան ապրող 300 հազար հայութիւնը տուժեց: «Նա զրկուեց ամէն իրաւունքից, նրա պատիւը, ունեցուածքը, ազատութիւնն ու գոյքերը դարձան միլիցիայի եւ յատուկ զօրամասի պաշտօնեաներու ազատ քմահաճոյքի առարկայ»: Կնքուեցան Հայ Ազգ. Խորհուրդի ինչքերը... եւ Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդը փաստօրէն դադրեցաւ գործելէ: Խուզարկութիւն, բանտարկութիւն, հարիւրաւոր հայեր բանտ... յիսունէն մինչեւ յիսուն հազար ռուբլի փրկագին անձի...

Յունուար 5ին վեց հազար հայեր ձերբակալեցին փրկագին պահանջելով... Թիֆլիսի մէջ:

Անկախած գաւառներուն մէջ աւելի վատ էր դրութիւնը քան Թիֆլիսում:

... Վրաստանի հետ 1919ի Մարտի 10ին հաշտութիւն կնքուեցաւ:

5 ամիս... արիւնահոսութիւն:

Մայիս 20ին Պաթում կը հասնի ցորենաբարձ ամերիկեան նաւը... «որով սովը մեղմացաւ երկրին մէջ»:

***

Պօղոս Նուպարն ու սփիւռքի պահպանողական տարրերը համոզուած էին, որ Հայաստան «առանց հոգատարի» չէր կրնար ապրիլ. իսկ դաշնակցականները դէմ էին այդ հոգատարութեան, վստահ ըլլալով որ իրենք կրնան պահել եւ զօրացնել անկախ Հայաստանը:

Դաշնակցական այդ տեսակէտը աւելի մօտ էր Հնչակեան Մանտաշի դէմ դիրքորոշումին: Այս մասին քանի՛ աւելի խմբագրականներ լոյս տեսած են «Երիտ. Հայաստան»ի, «Գործաւոր»ի (Թիֆլիս) եւ մեր այլ օրկաններուն մէջ:

1919ի Մարտ 25ին կը բանակցին Սամսոն Յարութիւնեան Պ. Ն.ի Պատուիրակութեան կողմէ եւ Ս. Վրացեան եւ վարչապետ Ա. Խատիսեան:

Ս. Վ. — Այժմ հանգամանքները փոխուած են, դժգոհութիւն կայ Դաշնակցական շրջաններու մէջ «Հայաստանի» կոալիցիա (Ռամկ-Դաշնակ) կառավարութիւն կազմելու հարցով, այդ գաղափարը բոլորովին վարկաբեկուել է (Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանր.» էջ 262):

— Հայ ժողովրդական Կ.ը որ քանի մը նախարար ունէր... Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի խնդրով (Իմա Պ. Նուպարի վարչապետ դառնալու պահանջին մերժումով – Հ. Գ.) ձգեր էին պաշտօնները եւ «Ժողովուրդ» անունով թերթին մէջ «իրենց տեսակէտներուն» իրագէկ կը դարձնէին հայ ժողովուրդը: Ժող. Կուս.ը եւ Սահմանադիր – Ռամկ. Կուս.ները չեն միանար...

Ժողով մըն ալ կը գումարեն. կը մերժեն Երեւանի իշխանութիւնը որպէս Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն, որ փաստօրէն գոյութիւն չունի, ուրեմն եւ Թրքահայերը չեն կարող համարուել Միաց. Հայաստանի քաղաքացիներ:

...Ուստի պէտք չէ ցինուորագրուին...

— Հ. Յ. Դ.ն եւ Թիֆլիսի «Ազգային Բիւրօ» կոչուած անպատասխանատու Մարմինը – բռնաբարած են Թրքահայ ժողովուրդի իրաւունքն ու կամքը ենթարկուելով եւ գործիք դառնալով Սազանովին եւ Վորոնցով Տաշկովին... կը պնդէին Ժող. Կուս.եան ղեկավարները...

Ռուսաստանի՞ մասին.–

— Ռուսիա դեռ քաղաքացիական կռիւի մէջ է եւ յայտնի չէ թէ յաղթանակը ո՞ր կողմին պիտի մնայ:

Ժող. Կուս.ը ձախաւեր, պարժուա եւ անսկզբունք հոսանք մըն էր:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԼԱ՞Լ ԹԷ ԶԱՐՄԱՆԱԼ

Ռ. Դարբինեան Դաշնակց. 30 տարուայ «Հայրենիք» Պոսթոնի օրկանին ուղի տուող: Հայաստանը Թուրքի մը չափ քննադատող:

— Մեր առջեւ դրուած հարցը Սովետական կոչուած Հայաս-

տանի ազատագրումն է սովետական ուժէն եւ ազատ ու անկախ Հայաստանի ստեղծումը...: Միջազգային ներկայ կացութեան մէջ Թուրքիոյ՝ ազատ աշխարհին հետ ըլլալը ոչ թէ չարիք մը այլ բարիք մըն է ազատատենչ հայութեան համար:» («Ազդակ», 21 Փետր., 1954):

1963ի Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովը (ԺԸ.) «Մեր Դաւանանքը» խորագրով իր պաշտօնական յայտարարութեան մէջ դարձեալ կը հաստատէր.

— «Կը հաւատանք, որ ցորչափ Հայաստանը կը շարունակէ մնալ սովետ. բռնակալութեան տակ, եւ ցորչափ հայ ազգի պատմական հողերը կը մնան *օտար տիրապետութեան* տակ, (ընդգծումը իրենցն է) բովանդակ հայութեան նուիրական պարտականութիւնն է հնարաւոր բոլոր միջոցներով հետապնդել հայրենիքի ազատագրումը»: («Ազդակ», 25 Նոյեմբեր 1963):

«Յուսաբեր»ի 8 փետրուար 1964ի խմբագրականէն —

— Ե՛ւ թուրքը, ե՛ւ ռուսը, եւ տիրպէյճեանցին եւ վրացին մնում են գլխաւոր թշնամինները մեր դատին ու պատմութեան:

«Թուրքը տիրել է մեր հողերին, սակայն այդ հողերը այժմ զուրկ են հայկական բնակչութիւնից»:

«Ամենից առաջ լուծել հողային հարցերը եւ նիւթական ու բարոյական վնասուց հատուցում ստանալ այն երկրից (Ս. Մ.էն), որի տիրապետութեան տակ դեռ եւս ապրում է հայ ժողովուրդը, եւ պահում ու պաշտպանում՝ իր գոյութիւնը»:

Արհամարհելով սոյն տարօրինակ մտքերուն, ՌԱԿ-ի ղեկավարներէն Ա. Անդրէասեան կը տրամաբանէ.

«ՌԱԿ եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները եւ սփիւռքի բովանդակ հայութիւնը՝ իրենցմէ դուրս՝ բոլորովին մերժեր են այս տեսակէտը: Ո՞ւր է հայ, որ միտքը չէ ծախած օտար շահերու, ուր է հայ, որ իր խղճմտանքը չէ վաճառած օտար լրտեսութեան՝ բնական է որ չկարենայ համակերպիլ այդպիսի անհեթեթ տրամաբանութեան: Որովհետեւ, հայոց ազգային գոյատեւման պահանջով՝ անվիճելի կերպով յստակ ու բացարձակ են քանի մը ճշմարտութիւններ:

— Որ պատմական իրողութեան ամօթալի խեղաթիւրում պիտի ըլլայ եւ ապերախտ իրացում, հայ ժողովրդին եւ անոր հայրենիքին թշնամի յայտարարել Խ. Միութիւնը, հաւասար թուրքին — երբ մէկը, Թուրքիան, հայ ժողովուրդին կէսը բնաջնջեց եւ Արեւմտեան Հայաստանը վերածեց դժոխային մահաստանի մը: Իսկ միւսը՝ Խ. Միութիւնը, ամբողջական ոչնչացումէ փրկեց հայոց մնացեալ կէսը եւ պաշտպանեց, սնուցանեց Հայաստանի պետական վերականգնումը եւ հո՛ն՝ հայ ժողովրդին ազգային զմայլելի վերածնունդը»:

(Ա. Անդրէասեան «Հայկական Դատին նոր հանգրուանը», 1967, Պէյրութ, էջ 46–48):

2. ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

1 – Կը թուի թէ Ուիլսընը «մարդասիրական» մտահոգումով ուզած է մանտան առնել Թուրքիոյ եւ Հայաստանի: Թուրքերը երկար քննարկումներէ ետք մերժեցին Հարպորդի առաջարկը եւ նախընտրեցին ... անկախութիւնը:

2 – Հայերը ապաւէն որպէս Մ. Ն.ն կամ Անգլիան կը հրաւիրէին զոյգ պատուիրակութիւններով, (Ահարոնեան – Պօղոս Նուպար Մ. Ն.ի մանտան *կ'ընդունէին): Հսկայ պրոպականտ՝ Երեւան, Փարիզ, Լոնտոն, Լոզան, Ժընեւ, Մ. Ն.: Հատոր մը կը լեցուի գիտումներու, հանրային կարծիք պատրաստելու, դեսպանատուներու հետ շփում հաստատելու եւ միջազգային մամուլի կարծիքներուն թարգմանիչները դառնալու հարցերով:*

Միմիայն Ա. Ահարոնեանը չէ այդ արշաւին հաւատքով փարողը: Պատրանքը ընդհանուր է: «Եթէ Ամերիկան մեզ չօգնէ, մենք կորած ենք: Ամերիկեան գործիչ Բաումանի հետ զրոյցի ընթացքին: Քանի որ մանտա-*ն կը ձգձգուի, կը մնայ որ Ամերիկան անմիջապէս ուղարկէ Կովկասեան Հայաստան պէտք եղած քանակութեամբ սպաներ, դրամ եւ ռազմանիւթ, մեր բանակը կազմակերպելու համար, որ ուժեղ կարենայ դառնալ բոլոր տեսակի վտանգներու առաջ: Ընդհանուր ձգտումը այս էր:*

Պօղոս Նուպար 1919ի Ապրիլ 22ին Թուրքիոյ հայոց պատրիարքին ուղղած նամակին մէջ կը գրէր. «Մենք միաձայնութեամբ կը փափաքինք, որ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնեն Մ. Նահանգները:

« ... Կը թուի որ խաղաղութեան վեհաժողովին որոշումը համապատասխան պիտի ըլլայ մեր նախասիրութեան ... մենք կը յուսանք, որ այս որոշումը վերջնականապէս պիտի որդեգրուի շուտով, որպէսզի արգիլուին Թուրքիոյ գաւառներուն հայ ազգաբնակչութեան սպառնացող վտանգները: Այդ կարելի կը դառնայ միայն այն պարագային, երբ նշանակուի հոգատար պետութիւն եւ անոր զօրագնդերը գրաւեն երկիրը. այն ատեն այդ զօրագնդերուն պիտի գան միանալ Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը եւ հայ կամաւորները, որոնք պատրաստ են փութալու ամէն կողմէ»: («Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի» Գ. Ահ., էջ 1017):

Տեղ տեղ չենք միջամտեր, հարկ կա՞յ միամտութիւնը քննարկել... ուշադի՛ր, սիրելի ընթերցող, հոն պարզուող ռոմանթիք ցանկութիւններուն եւ մանաւանդ ինքնավստահութեան... *մրցումի ելած են: Ո՞վ աւելի աղաչեց, ո՞վ աւելի բարձր աստիճան խաբեբա–*

ներուն բեմէն ըսածները իւրացուց եւ ո՞վ այդ խաբեբայութիւններն ալ որպէս «իրականութիւն» աւելի շատ տարածեց՝ անձկութեամբ մը, Փարիզի, Սէն Ռէմոյի, Լոնտոնի··· Խաղաղութիւնը իրենց գաղութներու չէննալուն ծառայեցնող, Դաշնակիցներուն ծափ խլելու սահմանուած ճառե՛րը։

Մ. Արզումանեան կը գրէ.— ուրեմն Հայկական պետութեան ստեղծումը պէտք է իրականացուի ԱՄՆ–ի կամ որեւէ այլ Իմպերիալիստական պետութեան զորքերի գրաւումով՝ «ահա հայ ազգայինների ծրագիրը»։

Այդպիսի իրադրութեան մէջ Հայաստան կը շարունակէր մընալ որպէս «կռուախնձոր» Արեւմտեան Տէրութիւնների ձեռքին։ (Մ. Արզ.ի գիրքը, էջ 229)։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը ինք կը ցանկանար ամբողջ այնտեղ։ Եթէ Մ. Ն.ն մանդատ առնել կը փորձէր··· Անգլիան փաստօրէն գրաւած էր ամբողջ Անդրկովկասը, աւելի մօտ էր Ատրպէյճանի Պաքուին քան սովի մատնուած Երեւանին։ Անդրանիկը Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի մէջ փակողն է Անգլիան··· յոյս եւ հաւատք ունէր որ Մուստաֆաթը աւելի մօտ էր հակա – սովետ իր ծըրագրին քան Հայաստանը, որուն բնակչութեան 90%ը չէր կռուեր Ս. Ռուսաստանի դէմ, ինթելլիճանսի ներկայացուցիչները շատ լաւ գիտէին եւ կը հետեւէին։ Անոնք Անդրանիկն ալ, Ազգային Խորհուրդներն ալ Արեւմտահայ թէ Արեւելահայ (հակադրութեան մէջ թէեւ) Երեւանի Հ. Օհանջանեանի կամ Ա. Խատիսեանի դահլիճներուն մէջ, ծափերով դիմաւորուող անգլիացի, ամերիկացի եւ ֆրանսացի Անդրկովկասի Դաշնակից զինուորական կամ ոչ, պաշտօնեաներէն յուսա՛լ, որ օգնէ՛ն հայոց, կը կոտրէ՛ն Թուրքը կամ ատրպէյճանցին, հացին կարօտ հայուն սեւ աչքերո՛ւն սիրոյն ··· այս ալ ուրիշ միամտութիւն հայոց հաշւոյն։

Սպասել եւ յուսալ, որ 775,000 քռ. քլմ. հողամասը տնտեսապէս իրեն ենթարկելը անտեսելով՝ Պոլսոյ իր իսկ անզօր Տամատ Ֆերիտներուն աւելի կարեւորութիւն պիտի տար Անգլիան, քանի որ հայ Լէգէոնները կռուեր էին Անգլիոյ կողքին, իսկ Մուստաֆաթը թրքօ–գերման ճակատին օգնէ՛ր էր ··· եւ տակիա կրնար հայոց իրաւունքը հետապնդելու հարցին մէջ ի նպաստ հայոց Անգլիոյ դիրքորոշման վրայ ազդել···

1920 Նոյ. եւ նոյն տարին Ապրիլի վերջը Սովետական Ատըրպէյճանին դադրեցնելէ ետք իր իսկ նպատը, Սեւրի օրերուն համբուած չէ՞ր երկամեայ Հայաստանի Հանրապետութեան օրերը···։ Դաշնակիցներուն 1919ի եւ 1920ի կէսին մեծ պատասխանատուներուն ճառերուն բովանդակութիւնը երբ նկատի ունենանք, պիտի համոզուինք, որ նոյն շռայլ խօսքերը դեռ կը շարունակուէին բարձր բեմերէն, ծափողներ ալ միշտ շատ կը գտնուէին հայոց մէջ, բայց երբ Մ. Ն. կը մերժէ Ուիլսընի մանդատ–ն քուէարկել, երբ Անգլիա իր գիրկը Թուրքիան առնել նախընտրեց եւ կշտացաւ՝ փոքր բաժին մը

(Սուրիան Ֆրանսայի տալով), Ցունաստանը հեռացուց Իզմիրէն, Մոնրէօյի դաշինքով Թուրքիա լքեց Սովետ Ռուսաստանը. որ միամիտ չէր եւ լուր ունէր որ 1920ի վերջաւորութեան արդէն սպասողական դիրք եւ տատանող կեցուածք ունեցող Քեմալիզմը Ֆրանսային՝ անտեսապէս օգտուելու խոստում տալով, հեռացուց Կիլիկիայէն եւ Թուրքիայէն հեռանալու խոստումներն ալ ապահովելէ ետք՝ Անգլիոյ յանձնուեցաւ։ Մինչեւ Բ. համաշխարհային պատերազմի սկիզբը Ալեքսանտրէթի գրաւումն ալ ապահովեց Դաշնակիցներու ի նպաստ դիրքորոշուելու խոստումով Հիթլէրի դէմ ··· եւ միշտ երազեց Հիթլէրի յաղթանակը ··· Սարաճօղլուները Ս. Միութեան դէմ Հիթլէրի ի նպաստ դիրքորոշուեցան թէեւ, բայց Սթալինկրատէն ետք··· խոհեմութիւնը ունեցան մեկուսի չէզոքութեան դիրք բռնելու պաշտօնապէս··· Բայց Հիթլէրի բանակներուն անհրաժեշտ հում նիւթ հայթայթեցին···։ Պատերազմի աւարտին··· 300 հազար զոհ տուող Հայաստանը մերժուեցաւ Դաշնակիցներուն կողմէ ՄԱԿի մէջ աթոռ գրաւելէ եւ սակայն վերջին (1945) պահուն Հիթլէրի դէմ թուղթի վրայ պատերազմ յայտարարող Թուրքիան իր ՄԱԿի մէջ Աթոռը ունեցաւ, մինչ Ս. Հայաստանի առջեւ ՄԱԿը փակող Դրումանը՝ 1946–7ին Սովետ Միութեան Կարս – Արտահանի Հայաստանի կցուելու առաջարկներուն ո՛չ միայն (հակառակ որ այդ հարցը ծեծուած էր նաեւ 1945ի Բոցտամի ժողովին), վէթօ դրաւ, ո՛չ միայն Արեւմտեան Հայաստանի 1878էն (Սան Սթեֆանօ) Ռուսաստանի պատկանող (Պրեսթով, Ալեքպոլով եւ Կարսով յանձնուած) հողերուն մասին, Հիրոշիմայի մէջ 100 հազար ճափոնցիներ այրող (հիւլէական ռումբ) պատասխանատու նախագահ Դրուման՝ սպառնաց հիւլէական ռումբը··· Արաքսէն դէպի Թուրքիա անցնելիք ռուս զօրքին դէմ գործածել···։

Պատմութիւնը զարմանալի իր խաղերը ունի. շա՛տ զարմանալի··· Սովետ Միութիւնը 1948ին··· հիւլէական ռումբ չունէր··· Եւ մեր Կարսն ու Արտահանը չէր ուզեր նոր հսկայ միջազգային բախումներուն պատճառ դառնել···

Շարունակենք.

Դաշնակից Չորսի խորհուրդը, 1919ի Յունիս 27ին որոշեց յետաձգել Թուրքիոյ հետ կնքուելիք պայմանագրի հարցը, մինչեւ որ ճշդուի, թէ Ուիլսըն համաձա՞յն է Թուրքիոյ կայսրութեան մէկ մասին մանդատ–ն ընդունելու։ «Թուրք Օսմանները միայն աւերած են, այն ինչ նուաճած են» կ'ըսուէր Դաշնակից պատասխանին մէջ (Յունիս 29) չեն կրնար կառավարել ուրիշ ցեղերը»։

Ահարոնեան՝ Երեւանին — Ուիլսըն կը վշտանայ որ անզօր է (ընդգ. մերն է) անմիջական օգնութիւն հասցնել։ Առանց Ուիլսընի մեր արիւնը վերստին վաճառուած կը լինէր երեսուն արծաթով։ Ուիլսըն Ամերիկա մեկնելով մեր հարցի մասին կ'աշխատի եւ մի

դրական լուծում կը ստանայ Սենատից եւ Կոնկրէսից (Ս. Վրացեան «Կեանքի ուղիներով», Ե. հատոր, Պէյրութ, 1966, էջ 301):

Այս մասը չենք վերլուծեր: Արդիւնքը իրաւունք կու տայ... Ահարոնեանին ... ըսելու որ Ուիլսըն ալ մեզ 30 արծաթի ծախեց... դժբախտաբար: Բայց Ահարոնեանը հրապարակաւ քաջութիւնը պիտի ունենա՞ր կրկնելու մեր այս նախադասութիւնը...:

Հետաքրքրական է որ Չարիզմի Ռուսաստանէն փախած կամ Կովկաս գտնուող գործիչները Լւով, Մակլակով, Գիրս, Սազանով եւ Տենիքին (Կովկաս) երբեք համաձայն չէին Ռուսաստանէն եւ Կովկասէն կտոր մը հող փրցուելուն եւ կը պնդէին (թէեւ ուժ չէին ներկայացներ յատկապէս 1919էն յետոյ), թէ «Պոլիսը ինչպէս նաեւ Հայաստանը պէտք է գտնուին Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ»: Հայ պատուիրակներ քանի մը հանդիպում ունեցան անոնց հետ, Լեւոն Փաշալեանի եւ Ա. Ահարոնեանի գիրքերուն մէջ խօսուած է այդ մասին: Ռուսերը հայոց ջարդը կ'ընդունէին Թուրքերու կողմէ բայց «լսել անգամ չէին ուզում Ռուսաստանից թէկուզ որեւէ չնչին հող կտրելու մասին», բայց «անուանապէս կողմ էին եւ Ռուսական շրջագիծէն ներս ստեղծուելիք Հայաստանը Կիլիկիայով հանդերձ ... չէ՞ որ Ռուսաստանը դուրս կու գար Միջերկրական ծով» ... Բայց անոնք ոչ կշիռ էին եւ ո՛չ ալ ձայն ունէին... կարկանդակէն բաժին հանելու մահացած Չարիզմի հաշւոյն...:

Մ. Արզումանեան կը գրէ, թէ Ս. Վրացեանն ի զուր կը ճգնի դէպի Ցարական Ռուսաստան ամբողջ հայութիւնը դիրքորոշուած տեսնել... Հայութեան հիմնական մասսան՝ աշխատաւոր ժողովուրդը, միշտ կապուած է եղել Յեղափոխական Ռուսաստանի հետ եւ այժմ իր յոյսերի առհաւատչեան էր համարում Սովետական Ռուսաստանը:

Վերսայլի մէջ 28 Յունիս 1919ին Գերմանիոյ հաշտութեան պայմանագիրը կնքուեցաւ:

Քինկ – Կրէյն եւ Հարպորդ միսիոնները դրկուած եւ վերադարձած էին եւ չէին մոռցած անշուշտ Ուիլսընի թելադրանքը «ուսումնասիրել բոլոր կողմերով...» եւ որոնք կարող են իրական շահ ներկայացնել Ամերիկայի համար:

Մ. Ա. քիչ մը խիստ, կը գրէ. «Ամերիկեան կայսերապաշտութիւնը կը հետաքրքրէր ոչ թէ հայ ժողովրդի ազատագրումը, այլ Հայաստանի հպատակեցումն ու կեղեքումը»:

(Մ. Արզումանեանի գիրքը, էջ 242):

Հայերը օրինակ կը կարծէին, թէ միջազգային հանրային կարծիքը Թուրքիան բաժնելու եւ կարկանդակէն խոշոր բաժին մըն ալ հայոց տալու կողմնակից էր: Հնդկաստանի 70 միլիոն մահմետականներու սպառնալիքը Լոյտ Ճորճին եւ Անգլիայէն ներածումի դէմ դիրքորոշումը 19 Մարտ 1920ին, կամ Անկլօ – Օթոման բարեկամութեան Լոյտ Ճորճին դրկած կոչը՝ աւելի յատկանշական է.

«Ստորագրեալներս, Արեւելեան հանրային կարծիքէն տեղեակ, ամօթով կը հաստատենք Այտընի նահանգին գրաւումը (որուն բնակչութեան մեծամասնութիւնը Թուրք է), Հելլէններու կողմէ: Ստորագրուած՝ Լորտ Մաւպրոյ, Մաք – Մահոն, Փրոֆ. Պրաուն, եւլն:

Ճիշդ է որ Լորտ Ս. Սեսիլ, Լորտ Պրայս, «Տէյլի Նիւզ»ի խմբագիր Կարտընըր, Քենտըրպըրիի եպիսկ. Թուրքիան Եւրոպայէն հեռացնելու ի նպաստ կոչ մը հանած էին:

Միւս կողմէ «Քեմալիզմը Դաշնակիցներուն առջեւ» հատորին հեղինակը Միշէլ Բայարէս (1922, Ոսպոր – Պոլիս) էջ 146ի մէջ կը գրէ, թէ 1919ին Քեմալը ո՛չ մէկ ուժ ունէր եւ թէ 1920ին 25 հազար կռուող միայն... հետեւաբար այնքան ալ դժուար չէր զայն չէզոքացնելը...:

Մինչ Լոյտ Ճորճ շուարուն վիճակ ունի, նաեւ Լորտ Քըրզըն եւ քանի մը պահպանողական նախարարներ:

Բայարէս կը պնդէ, որ փոքր համաձայնութիւն մը Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ եւ Յունաստանի միջեւ բաւարար պիտի ըլլար քեմալիզմը ջախջախելու համար:

Թող քալէր յոյն բանակը Անգարայի եւ ֆրանսականը Կիլիկիայէն Անգարա եւ Մուսթաֆա Քեմալ պիտի վերջանար... Դաշնակիցները քեմալիզմը կը փորձէին սպաննել ճառերով միայն: (Բայարէս, էջ 152):

Մուսթաֆա Քեմալի դէմ պայքարելու փորձ եղաւ: Տամատ Ֆերիտ Փաշան Սուլթանի հաւատարիմ բանակին կոչ ուղղեց Խալիֆ – Սուլթանին կողքին գտնուիլ, չհետեւիլ ըմբոստներուն, ձերբակալել տուաւ Լոմէր Լիւթֆի պէյը, Պոլիս կանչեց Անզաւուր փաշան եւ հրամայեց ճզմել քեմալական շարժումը, 300 հազար ոսկի մարկ բացաւ, նոր միլիս կազմել որոշեց... Մ. Քեմալը, Ալի Ֆուատ Ճէպսոյ փաշան, գնդապետ Գարա Վասըֆ պէյը, ապերախտ Րուսթէմ պէյը, Տօքթ. Ատնան պէյը եւ Խալիտէ Էտիպ հանըմը անոր կինը ի բացակայութեան մահուան դատապարտել տուաւ:

Շէյխ իւլ իսլամը ճիհատ յայտարարեց Մ. Քեմալի դէմ, Միլլի շարժումի դէմ, Անաթեմա կը յայտարարէ, սպաներու եւ զինուորներու դէմ, որոնք լքելով կայսերական բանակը Քեմալիստ բանակը պիտի մտնէին ծառայելու համար անոր: Եւ պայմանաժամ կը տրուէր որ զղջան եւ հնազանդութիւն յայտնեն եւ կայսերական ներումի արժանան: — Անսաստողները Շէրիայի եւ օրէնքի հիման վրայ պիտի պատժուին...

Փարիզի 1919ի Խաղաղութեան ժողովին որպէս անմեղութեան «աղաւնի» ներկայացաւ եւ հայերն ու իսլամները հաւասար զուլումի ենթարկուած նկատել տուաւ եւ Թուրքիոյ քաղաքակիրթ ազգ մը եղած ըլլալուն մասին ճառեց, խիստ պատասխանի արժանացաւ Գըլեմանսոյի իսկ կողմէ... վարչապետ Տամատ Ֆէրիտը:

Ան պէտք խնդրէր Դաշնակիցներէն, որ դաշինք մը կնքեն եւ որ ընդունուի Սուլթանին կողմէ եւ տրամաբանող տարրերու կողմէ. Թող Գերագոյն Խորհուրդը Դաշնակիցներուն՝ Թուրքերուն ձգեն, Թուրք երկիրները եւ ինք պէտք յաջողի քեմալիզմէն պոկել անկեղծ եւ անշահախնդիր տարրերը: Ինք պատրաստ է բայաններու (հպատակ) հայերուն, յոյներուն եւ հրեաներուն ամենէն աւելի գոյակցութիւն մը ազատ պայմաններու մէջ: Այս մտքերը անձնապէս ինծի հաղորդեց, կը գրէ Բայարէս» (էջ 163):

Եւ բնաւ որ «Թան» թերթը Իթթիհատի թեւ մէկ պաշտպան թերթն է եւ պայքար կը մղէ Անգարայի (Մէլլի) ի նպաստ որոնք մեզ կոնակէն կը զարնեն եւ կը խաբեն (Բայարէս, էջ 162):

***

1918ին գաղթականութեան եւ որբանոցի դրութեան մէջ երկիր մը: Վրացական – Ատրպէյճանական, թրքօ-գերմանական եւ Դաշնակից բախումներուն մէջ: Հում նիւթ չունեցող, եւ իր գոյութիւնը լոկ պահել փորձող ազգ մը՝ որ կտոր մը *Հողը* պաշտպանելու հնարաւորութիւնը չունեցաւ, խոստումներուն ու սակարկութիւններուն դիմաց՝ *չատը* ունենալու ճամբուն *քիչն* ալ կորսնցնելու վտանգին առջեւ *չուարուն*, հեւ ի հեւ կը վազէր: Վազողներուն միամտութի՞ւնն էր յանցաւորը, թէ *զուր* վազցնողներուն՝ Եւրոպական Ոստաններուն մէջ: Դաշնակիցներուն մտէն անգամ չանցաւ լքուած մնացորդացին օգնելը: Դաժան Վէհիպներուն, անգութ Գարաբեքիրներուն եւ Սուլթանովներուն դիմաց... Դաշնակիցներ՝ որոնք իրարու կոկորդ կը սեղմէին գաղութ մը աւելի ունենալու սիրոյն: Երբեք չհասան օգնութեան մեզի: 1918ին 180 հազար հայեր Հայաստանի մէջ կը մահանային անօթութենէ... Թուրքը կրկին կը խուժէր՝ մնացեալը կոտորելու եւ ատրկացնելու...: Ժողովուրդ մը՝ որ զուր մնայուն խոստումներու ալ հաւատաց: 250 տարուան բարեկամ, բայց նոր օրերու արդարութեան *միակ երկիրը* Ռուսաստանը խաղաղ պայմաններու մէջ 30 հազար քռ. քլմ. վրայ, վերջ տուաւ մեր *զուլումին* եւ *ապահովեց* 4 միլիոն հայութեան *աճելու* հնարաւորութիւնը Անդրկովկասի մէջ եւ որ վաղուան *միակ գրաւականն է մեր արդար դատի իրականացման՝ Թուրքիոյ նոր Դաշնակիցներուն դիմաց:*

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ... ԵՒ ԻՐ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒՆ

Միջազգային կայսերապաշտութեան եւ իր արժանի ժառանգորդը եղող նոր գաղթատիրութեան համար կենսական նշանակութիւն ունին ռազմագիտական դիրքերը: Անոնց կոթնելով է որ յաջողած են եւ դեռ կը ջանան պաշտպանել իրենց տնտեսական մենաշնորհները աշխարհի տարբեր մասերուն մէջ:

Այդ շահերը եւ անոնց տեւականացումին օգնող ռազմագիտական դիրքերը ձեռքէ չհանելու համար, միջազգային դրամատիրութիւնը եղած է եւ կը մնայ տրամադիր՝ կրակի մէջ նետելու երկիրներ եւ ժողովուրդներ, եթէ ընելու առիթ ու պատեհութիւնը տրուի իրեն, բնականաբար:

Սկզբունք ու պատիւ, մարդասիրութիւն կամ բարոյական արժէք գոյզն նշանակութիւն չունին, եւ չեն ունեցած իրենց համար: Անոնք եղած են դիմակ՝ վարագուրելու համար իրենց գիշատիչի բնազդներն ու մագիլները: Այդ գեղեցիկ լոզունգները չուառով ոտքի տակ առնուած, կոխոտուած են, երբ պէտք եղած է տիրանալ նաֆթահորի մը կամ գրաւել հարուստ երկրամասեր, իրարու ձեռքէ մենաշնորհ եւ իրաւունք խլել:

Նոյն սահմանադրութեամբ է դարձեալ, որ քաղաքական առեւտուրի սակարանին մէջ, այս տէրութիւնները վաճառքի հանած եւ իրարու զիջած են ճակատագիրը փոքր ժողովուրդներու, որոնք իրենց վստահելու միամտութիւնը ունեցած են: Աներեւակայելի անգթութեամբ ու շահաբաժնի մը տիրացումի փոխան ստորագրած են ժողովուրդներու մահավճիռը կամ 30 արծաթի փոխան ծախած են անոնց ազգային իրաւունքները:

Սկիզբը, որպէս թէ կարեկից եղան մեր ցաւին, բարեկամ ներկայացան եւ իրենց խաչնիշը պատճառ եղաւ որ կուրօրէն նետուէինք իրենց նիւթած դաւերուն մէջ: Ցաւով մոռցան մեզ եւ սկսան դարպասել Թուրքը: Որովհետեւ մեր արցունքը տհաճ է եւ մեր հողէն ու խնդրանքէն ուրիշ տալիք չունէինք իրենց: Մինչ Թուրքը, ի՜նչ փոյթ թէ Ցեղասպան ըլլար ու պատճառ իրենց բազմահազար ազգակիցներու մահուան, ունէր շատ բան տալիք իրենց, — ռազմագիտական հիանալի դիրք, հանքահորեր, հում նիւթ, թնդանօթի միս, զինուոր նուաճողական պատերազմներու մէջ գործածուելու համար:

Խաչապաշտ ու քաղաքակիրթ Արեւմուտքը անոնց փոխան ոչ միայն մոռցաւ շուրջ երկու միլիոն Հայերու ջարդը, անկախ Հայաստան հիմնելու խոստումը, Ցեղասպանը պատժելու որոշումը, այլեւ մոռացութեան տուաւ մեր հայրենի հողերուն մեծ մասին յափշտակութիւնն ու խլումը:

Այսօ՛ր ալ կ՚ուրանայ այդ հողերուն հայապատկան ըլլալը: Կը ջանայ թաղել մեր Դատը գերեզմանափորի դժխեմ դերը ստանձնած ու երկրորդելով Ցեղասպանը:

Կարելի է հետեւցնել, որ Կայսերապաշտ Արեւմուտքը չի բաւարարուիր մոռնալով մեր Դատը: Այժմ արդէն կը ներկայանայ մեզի իբր գլխաւոր հակառակորդ մեր հողային պահանջին: Աւելի թո՛ւնդ թշնամի մեր Դատին՝ քան ինք, Պետական Թուրքիան:

Պատմութիւնը կը ներկայացնէ մեզի անժխտելի ու սրտաճմլիկ փաստեր, որոնք Արդարասէր Արեւմուտքը կ'իջեցնեն Թուրքիոյ մակարդակին, եւ դեռ քիչ մըն ալ աւելի...

Բ. Համաշխարհային Պատերազմի վաղորդայնին, Խ. Միութիւնը պահանջեց վերատեսութիւնը՝ Պրեստ-Լիթովսքի դաշնագրին (3 Մարտ 1918) եւ «ապօրինի ու անընդունելի» պայմաններու մէջ Թուրքերու կողմէ յափշտակուած նահանգներու վերադարձումը իրենց տէրերուն՝ Հայերուն եւ Վրացիներուն:

Սակայն «Մարտիրոս Հայութեան» ջերմ պաշտպան, Թրքահայաստանը ազատագրելով Հայկական անկախ Պետութիւն հիմնել խոստացած «ազատասէր» Արեւմուտքը, Թուրքէն աւելի առաջ նետուելով, բուռն կերպով ընդդիմացաւ ներկայացուած արդար պահանջին:

Չրչիլ յայտարարեց.

«ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՆՋԸ ՈՏՆՁԳՈՒԹԻՒՆ Է ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ»:

Չրչիլի դիրքբռնումը Փոցտամի Խորհրդաժողովին մէջ ի նըպաստ Թուրքիոյ, քաջալերութիւն ընծայեց Թուրքիոյ այդ շրջանի Նախագահ Իսմէթ Ինէօնիւի որ յայտարարէ 1 Նոյեմբեր 1945ին.

«Ոչ ոքի պարտք ունինք Թուրք հողերէն եւ իրաւունքներէն»:

Անգլիոյ Վարչապետին «արդարամիտ» կեցուածքէն նոյնպէս խրախուսուած, Քեազըմ Գարապեքիր կը գոչէր Խորհրդարանի 6 Յունուար 1946ի նիստին.

«Կարսը մեր ողնայարն է, իսկ Նեղուցներն ալ մեր կոկորդը»:

1945–47 Թուականներուն Խորհրդային Հայաստան՝ իր անունով, եւ Մոսկուա՝ Խորհրդային Դաշնակցային Միութեան անունով պահանջեցին որ ա՛լ վերջ գտնէ անարդարութիւնը, Հայկական Հանրապետութեան վերադարձուին ինչ որ Հայութեան անբռնաբարելի իրաւունքը կը կազմէ:

Առաջին ընդդիմացողը «մարդասէր» Ամերիկան եղաւ, որուն այդ շրջանի նախագահը՝ Թրումըն, պիտի չզոհանար մերժելով իր նախորդներէն Ուիլսընի ընդունածը, այլ պիտի սպառնար նոյն իսկ ի նպաստ Թուրքիոյ, եւ պիտի յայտարարէր.

«ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ՝ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ ԿԱՐԳԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ԿԸ ՆԿԱՏԵՆՔ»:

Իսկ նոյն շրջանի Մ. Նահանգներու Արտաքին Գործոց Նախարար Ճէյմս Պըրնզ պիտի գոչէր, Նախագահին նմանողութեամբ.

«ԹՈՒՐՔԻԱՆ ՊԻՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆԵՆՔ, Ի ՊԱՀԱՆՋԵԼ ՀԱՐԿԻՆ ԶԷՆՔՈՎ»:

«ԱԶԱՏ ԱՇԽԱՐՀ» եւ գլխաւորաբար Մ. Նահանգները եղած են ու կը մնա՛ն գլխաւոր պաշտպանն ու ջատագովը Թուրքիոյ եւ անոր ոճիրներուն:

Այս իրողութեան նորագոյն ապացոյցը՝ ՄԱԿի Մարդու Իրաւանց Պաշտպան Յանձնախումբի 6 Մարտ 1974ի նիստը չէ՞, ուր Մ. Նահանգներու պատուիրակը, միանալով ուրիշ «արդարասէր» պետութեանց ներկայացուցիչներուն, ՄԱԿի Թղթածրարէն Հայերու դէմ գործուած Ցեղասպանութեան յիշատակութեան վերցուելուն ի նպաստ քուէարկեց: Եւ աւիկա՝ գոհացնելու համար իր Դաշնակիցին պահանջը:

Մի՞թէ ծորճ Ուաշինկթընի հայրենիքը ցուցմունքի կամ յիշեցնողի պէտք ունի ճանչնալու Թուրք պետութեան, անոր ժողովուրդի ազգայնամոլ հատուածին ունեցած տխուր, ոճրային, մարդկային քաղաքակրթութեան համար աղիտալի դերը դարերու ընթացքին:

Թուրք պետականութիւնը եղած է յետաշրջական ազդակ մը Միջին Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն — Թուրք ժողովուրդը ներառեալ: Այս իրողութեան լաւատեղեակ է Ուաշինկթընը:

Բայց այսօր «դեմոկրատ» եւ «ազատասէր» կը կոչէ Թուրքիան, անոր «բարեկամութիւնը» օգտակար կը սեպէ, օգնութիւն կը խոստանայ՝ փոխարէն չճանչնալու տալով իսկական Թուրքիան, մոռնալով անոր գործած ցեղասպանութիւնները, ուրանալով մեր Հողային Դատը, եւ.. սպառնալով՝ Թուրքիայէն իրաւունք, հող պահանջողներուն:

Կարծես Մ. Նահանգներու Նախագահ Ուիլսընը եղած չըլլար տէրը այս յայտարարութեան, որ կատարուած է 1919ին.

«ԶԷՆՔԵՐԸ ՎԱՐ ՊԻՏԻ ԶԳՆԵՆՔ, ՄԻՆՉԵՒ ՈՐ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԿՈՂՄԷ ՃՆՇՈՒԱԾ ԱԶԳԵՐԸ ԳՏՆԵՆ ԻՐԵՆՑ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԵՒ ԱՅՆՔԱՆ ԱՏԵՆ ՈՐ ԱՒԼՈՒԱԾ ՉԷ ԵՒՐՈՊԱՅԷՆ ԱՅԴ ՏԳԷՏ ԵՒ ՎԱՏԱԹՈՂՋ ԱՒԱԶԱԿԱԽՈՒՄԲԸ»:

Երէկ, Մ. Նահանգներու զէնքը կը տրամադրուէր ի պաշտպանութիւն Թուրքիոյ կողմէ ճնշուած ազգերու ազատութեան:

Նոյն Մ. Նահանգներուն զէնքը այսօր ի սպաս կը դրուի Թուրքիոյ կողմէ այդ ժողովուրդներու ճնշման, անոնց իրաւունքի եւ հողերու իւրացման այլ մանաւանդ՝ արդարացնելու թրքական ոճի՛րը:

«Արարատ» Սեդրակ Շահէն

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

«ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՎ»

Գործիչ Ս. Վրացեան՝ 1966ին Պէյրութ տպած է իր «Կեանքի ուղիներով» Ե. հատորը: Կու տանք հատուածներ Հ. Հանրապետութեան յանձնումի շրջանին մասին Սովետներուն, պահելով կարծիքի ազատութիւնը հեղինակին:

Դեկտ. 1-ի երեկոյեան, Խորհրդարանի շէնքում տեղի ունեցաւ Դաշնակցական փրակցիայի վերջին նիստը:

Էլեկտրականութիւնը մարած էր, եւ մոմի աղօտ լոյսի տակ փրակցիայի ընդարձակ սենեակը՝ լի պատգամաւորներով եւ կուսակցական պատասխանատու գործիչներով՝ խորհրդաւոր կերպարանք էր ընդունել: Կառավարութեան եւ Բիւրոյի ներկայացուցիչների զեկուցումներից յետոյ, գրեթէ նոյնութեամբ, կրկնուեցին նախորդ օրուայ վիճաբանութիւնները, բայց այս անգամ աւելի թոյլ էին հնչում կռուի կողմնակիցների յորդորները:

Քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ.— 7 քուէ Լէգրանի առաջարկի դէմ, 22 քուէ՝ թէր...

Մինչ տեղի էին ունենում այս վիճաբանութիւններն ու խորհրդակցութիւնները, Դրօն ու Հ. Տէրտէրեանը, ինչպէս տեսանք, բանակցում էին Լէգրանի հետ, եւ Դեկտ. 2-ի կէս օրին համաձայնագրի նախագիծն արդէն պատրաստ էր: Կառավարութիւնը քննեց այդ նախագիծը եւ որոշ փոփոխութիւններով հաստատեց: Կառավարութեան մէջ եւս առանձնապէս վէճի առարկայ եղաւ այն կէտը, որով խորհրդային իշխանութիւնը պարտաւորւում էր երաշխաւորել Մայիսեան բոլշեւիկեան ապստամբութեան դէմ գործող անձանց կեանքը:

Մենք պնդում էինք, որ ոչ միայն նրանց կեանքը պէտք է ապահովուէր, այլ, առհասարակ, մինչեւ Դեկտ. 2-ը բոլշեւիկների դէմ պայքարած ո՛չ մի քաղաքացի կամ զինուորական՝ պատժի ենթարկուէր: Ապա Լէգրանը համաձայնւում էր երաշխաւորել միայն Դաշնակցականների անձեռնմխելիութիւնը, իսկ մենք պահանջում էինք պատժից ազատ համարել բոլոր կուսակցութիւնների անդամներին: Վերջին կէտում Լէգրանը զիջեց եւ ընդունեց, որ, պայմանը վերաբերւի բոլոր ընկերվարական կուսակցութիւններին:

Ի վերջոյ, Դեկտ. 2-ին, կէսօրից յետոյ, ստորագրուեց հետեւեալ համաձայնագիրը.—

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցչութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ.

2 Դեկտ. 1920 թուին, մի կողմից Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. լիազօր ներկայացուցիչ ընկ. Լէգրանը, Ռ.Կ.Կ.Կ.Կ.-ի (*) լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի Սով. կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Դրօն եւ Տէրտէրեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան՝ կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին.

(*) Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի: Ս. Վ.

1. Հայաստանը յայտարարւում է Անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն:

2. Մինչեւ Հայաստանի Խորհուրդների համագումարի հրաւիրումը կազմւում է ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են – Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը՝ Ջաջուռ-կայարանից Արաքս-կայարանը, Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառը եւ Ղազախի գաւառի մի մասը Օգոստոս 10-ի համաձայնութեան սահմաններում. եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնւում մինչեւ 1920 թ. Սեպտ. 28:

4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում Խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների (Ս. Ց., Ս. Դ.) անդամները ո՛չ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն կուսակցութեան պատկանելու եւ կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռուին մասնակցելու ու Խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարած գործերի համար:

6. Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի մէջ մտնում են հինգ անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ-Դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ:

7. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան անկախութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8. Սոյն համաձայնագիրը ստորագրուելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշւում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ Յեղափոխական Կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում ընկ. Դրօն: Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. կողմից Հայաստանի հրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակւում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստուած է երկու օրինակ:

Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. լիազօր ներկայացուցիչ՝

ԼԷԳՐԱՆ

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան լիազօրութեամբ՝

ԴՐՕ, ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Պայմանաւորուեցինք, որ կառավարութիւնը Դեկտ. 2-ի գիշերուայ ժամը 12-ին իշխանութիւնը կը յանձնի Դրոյին, իբրեւ բանակի գերագոյն հրամանատարի եւ սա՝ իրեն խորհրդական ունենալով Լէգրանի ներկայացուցիչ Լլաուիչ Սիլինին՝ կը կառավարէ երկիրը մինչեւ Ցեղկոմի Երեւան հասնելը։ Կազմուեց նոյն իմաստով ժողովրդին ուղղուած մի յայտարարութիւն, որը հեռագրուեց գաւառները եւ գիշերը փակցուեց քաղաքի պատերին բոլոր նախարարների ստորագրութեամբ։ Դեռ առաւօտեան հեռագրական հրամանագրով հաղորդուած էր գաւառական պաշտօնեաներին եւ զինուորական մասերին գալիք փոփոխութեան մասին եւ ամէնքին հրահանգուած էր մնալ իրենց տեղերում, պահպանել կարգ ու անդորրութիւն եւ անայլայլ կատարել նորեկ իշխանութեան կարգադրութիւնները։

Նոյն օրը Ս. Օրջոնիկիձէն հեռագրում էր Մոսկուա.

Հաղորդում Լենինին եւ Ստալինին

Բագու, 2 Դեկտ. 1920

«Ընկ. Ընկ. Լենինին եւ Ստալինին հաղորդեցէք հետեւեալը.

«Հէնց նոր Երեւանից հաղորդում ստացուեց, որ Երեւանում հաստատուել է Սովետ. իշխանութիւն, հին կառավարութիւնը վերացուել է, ամբողջ իշխանութիւնը ժամանակաւորապէս, մինչեւ Ռեւկոմի ժամանումը յանձնուել է զինուորական հրամանատարութեանը՝ Դրոյի գլխաւորութեամբ, Հայաստանի զինուորական կոմիսար նշանակուել է Սիլինը։

«Զօրքերին հրաման է տրուած նրանց Ռեւկոմի տրամադրութեանը յանձնելու մասին։ Ռեւկոմը ներկայումս Դիլիջանումն է, վաղը առաւօտեան կը մեկնի Երեւան։

«Ռեւկոմը ողջոյնի հեռագիր է ստացել թուրքական հրամանատար Կարաբեքիրից եւ Թուրքիայի ներկայացուցիչ Բեհզիմ Բէյից։ Ռեւկոմը Երեւանի ճանապարհին է։ Ալեքսանդրապոլից այսօր եկած ընկերը հաղորդում է, որ քեմալական զօրքերի մէջ տիրում է մեր նկատմամբ վերին աստիճանի բարեկամական տրամադրութիւն, զօրքերը կրում են կարմիր կրծքանշաններ եւ իրենց համարում են կարմիր բանակայիններ։ Ադրբէյջանը երէկ Սովետ Հայաստանի օգտին յայտարարեց Նախիջեւանը, Զանգեզուրը եւ Լեռնային Ղարաբաղը (Հայաստանին) յանձնելու մասին։

ՕՐՋՈՆԻԿԻՁԷ»

Դրանից մի օր առաջ, Դեկտ. 1-ին Բագւում Հայաստանի խորհրդայնացման առթիւ, Սովետի հանդիսաւոր նիստում, Ադրբէջանական Սովետական Ռեսպուբլիկայի Ժողկոմսովետի նախագահ Ն. Նարիմանովը, յանուն Ադրբէյջանի կառավարութեան յայտարարութիւն է անում որ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջեւանը յանձնւում են եղբայրական Հայաստանին։ Այդ առթիւ մեծ ճառ է խօսում Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս. Օրջոնիկիձէն որ, ի միջի այլոց ասում է հետեւեալը.

«Ընկերնե՛ր. Սովետական Ադրբէյջանը, որն այսօր հանդէս եկաւ յանձինս ընկ. (Ն. Ն.) Նարիմանովի, ամբողջ աշխարհի եւ ամէնից առաջ Հայաստանի բանուորներին եւ գիւղացիներին ապացուցեց, որ միայն սովետական իշխանութիւնն է ընդունակ լուծելու ազգամիջեան թշնամանքի հետ կապուած այն անիծեալ հարցերը, որ կային այստեղ եւ որոնք շատ են ամբողջ աշխարհում։

«Շատ բնորոշ է ընկ. Նարիմանովի ելոյթը։ Նա մեզ կարդաց իր դեկլարացիան։ Զանգեզուր, Նախիջեւան եւ Ղարաբաղ անունները, այդ խօսքերի բովանդակութեանն անծանօթ ոեւէ մարդու ականջին բոլորովին ոչինչ չեն ասում։ Ինչ որ Զանգեզուր անբերրի լեռներ, ո՛չ հաց կայ, ո՛չ ջուր։ Այնտեղ ոչինչ չկայ։ Ինչ-որ Նախիջեւան, ճահիճ, մալարիա եւ ուրիշ ոչինչ։ Ինչ որ Լեռնային Ղարաբաղ։ Ի՞նչ կայ այդ Ղարաբաղում։ Ո՛չինչ չկայ։ Եւ ահա ընկ. Նարիմանովն ասում է. «Դրանք ձեզ վերցրէք։ Այդ անբերրի հողերը վերցրէք Հայաստանի համար»։ Կարծես թէ Սովետական Ադրբէյջանն ազատւում է մի աւելորդ բեռից։ Բայց ո՛չ։ Այդ գաւառներում, այդ անբերրի հողերի մէջն է կայանում այստեղ Անդրկովկասում այսպէս կոչուած հայ-մուսուլմանական հարցի հանգոյցը, այն հարցի, որը դարձաւ սարսափների աղբիւր, այն հարցի որը մուսուլման աշխատաւորին նետում էր հայ աշխատաւորի վրայ՝ փոխադարձաբար իրար ոչնչացնելու համար»։

«Եւ ահա այսօր Ադրբէյջանական ռեսպուբլիկայի ղեկավարը հանդէս է գալիս եւ ասում.

«Այդ սարսափելի հարցն այլեւս գոյութիւն չունի։ (Աղմկալից ծափահարութիւններ)։ Այլեւս թշնամանք չկայ մուսուլմանների եւ հայերի միջեւ։ Մուսուլմաններն ու հայերը, այդ աշխատաւորները, այսուհետեւ դառնում են հարազատ եղբայրներ՝ սովետական իշխանութեան կարմիր դրօշների տակ» (Ծափահարութիւններ)։ Այստեղ կարդացուած այս ակտը մեծագոյն կարեւորութիւն ունեցող ակտ է. սա պատմական մի ակտ է, որը մարդկութեան պատմութեան մէջ իր օրինակը չունի»(*)։

Մինչ տեղի էին ունենում այս դէպքերը, քաղաքից արդէն սկըսել էին հեռանալ բոլշեւիկների հանդէպ իրենց վտանգուած համարող գործիչները։ Այս հանգամանքը ստեղծեց քաղաքում ջղային

(*) Ս. Կ. Օրջոնիկիձէ, «ԸՆՏԻՐ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՃԱՌԵՐ», 1918–1937 (Հայպետհրատ, Երեւան, 1950), էջ 35, 32-33։

տրամադրութիւն, որի հետեւանքով Երեւանից հեռացան նաեւ այնպիսի մարդիկ, որոնք բնաւ պատճառ չունէին բոլշեւիկներից վախենալու:

Ժամը 5ը անցած էր, երբ կառավարութեան բոլոր անդամները հեռացանք կառավարական շէնքից՝ «բովանդակ իշխանութիւնը» յանձնելով նախարարապետի անձնական քարտուղար Սերգոժա Թորոսեանին:

— Սերգոժա՛, Հայաստանի իշխանութիւնը քե՛զ ենք յանձնում: Լաւ պահիր, որ վերջը ապահով վերադարձնես մեզ, — կատակեց մեզանից մէկը:

Տաք եւ արեւոտ օր էր: Փողոցնում ո՛չ ոք չէր երեւում: Մենք բարձրանում էինք Հանրապետութեան փողոցով: Տիրում էր բացարձակ խաղաղութիւն: Յանկարծ, մօտիկից լսուեց ատրճանակի մի պայթիւն:

— Այս էլ մեր պատուին: Տեսա՞ք որ իշխանութիւնը կռուով յանձնեցինք, — սրախօսեց գիւղատնտեսութեան եւ աշխատանքի նախարարը:

Մենք լուռ ցրուեցինք մեր տները:

Լուռ էր եւ խաղաղ նաեւ քաղաքը: Լուռ էր եւ Մասիսը, որ պարուրուած թանձր ամպերի մէջ՝ խոկում էր աշխարհի ունայնութեան մասին…

Այս էր ահա, որ հետագային բոլշեւիկները յայտարարեցին իբրեւ «բանուորագիւղացիական արիւնոտ յեղաշրջում»…:

Երեկոյեան մօտս եկան Հայր Աբրահամը եւ Պապաջան՝ անսովոր կերպով տխուր: Անխօս նստեցին: Լուռ էի ե՛ւ ես՝ իմ աշխատանքի սեղանի մօտ: Ձախ կողմս, պատից, նայում էր մեզ նկարիչ Երկանեանի նուիրած նկարը — սուր աչքերով, տխուր գլխով եւ ճոխ կրծքով Տրապիզոնցի աղջիկը: Լայն պատուհանից, կիսախաւարի մէջ, նշմարւում էր Մասիսի ուրուագիծը: Լռութիւն էր տիրում սենեակում, ինչպէս մեր հոգիներում:

Բերին Հայր Աբրահամի սիրած գինին՝ «Արարատ» գործարանի թիւ 35-ը: Ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց լեցուած բաժակներին:

Յանկարծ, դրսից ներս խուժեցին «Ինտերնացիոնալ»ի հնչիւնները: Մեր զինուորական նուագախումբն էր, որ դեռ առաւօտեան «Մեր Հայրենիք» էր նուագում: Նուագի հետ, մեր ականջին հասնում էին ամբոխի աղաղակները: Յստակ կերպով լսւում էր.

— Սա՛ է վերջին եւ վճռական կռիւը մեր…

Բանտից նոր արձակուած բոլշեւիկներն էին, որոնց պիտի հիւրասիրէին Պարլամենտի սրահում:

— «Վերջին եւ վճռական կռիւը», մտախոհ արտասանեց Հայր Աբրահամը եւ գինու բաժակը մօտեցրեց շրթունքներին:

— Ո՛չ վերջին, ո՛չ վճռական կռիւ եղաւ մեր կռիւը, Հա՛յր Աբրահամ, պատասխանեցի ես: Մենք կռուել ենք, կռուեցինք եւ պիտի

կռուենք: Պէ՛տք է կռուենք, դժբախտաբար: Ո՛չ Եւրոպա, ո՛չ Ամերիկա եւ վախենում եմ՝ նաեւ ո՛չ Ռուսաստան: Յիշեցէ՛ք իմ հայրենակից Քամառ Քաթիպայի խօսքերը. «Ի՞նչ էք փնտռում հիւսիսում, ա՛յ խելացնոր, գիժ հայեր»: Նա զգուշացնում էր մեզ հիւսիսի «Սելաւից»:

— Բայց եւ այնպէս, այդ «Սելաւ»ը չխեղդեց մեզ, նկատեց Պապաջան: Նայեցէ՛ք Արարատին. քանի նա մեզ հետ է, մենք կ՚ապրենք:

— Այդ փիլիսոփայութիւն է, պատասխանեց Հայր Աբրահամը եւ գինի լեցրեց իր բաժակի մէջ:

Իսկապէս, փիլիսոփայութի՞ւն էր: Դարեր շարունակ մենք փիլիսոփայութեա՞մբ էինք զբաղուած, որ աղօթում էինք, որպէս զի «խաչապաշտ թագաւոր»ի սուրը կտրուկ լինի: Եւ այսօր էլ, Եւրոպան եւ Ամերիկան ողոքելուց յետոյ, նորից ընկնում էինք հիւսիսի «Սելաւ»ի մէջ:

Շատ չէր մեր փնտռածը, ա՛յն որ ամէն ազգ՝ մեծ թէ փոքր՝ ունէր: Եւրոպա եւ Ամերիկա խոստացան եւ չտուին: Պիտի տայի՞ն «ամբոխները խելագարուած»…:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

«ԼՈԶԱՆԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ» ԳՐՔԷՆ

24 Յուլիս 1923ին Հայկական Հարցը կրեց զօրաւոր հարուած… ոչ միայն Սեւրի 10 Օգոստոս 1920ի խոստացած Վան, Պիթլիս, Էրզրումի հարիւր հազար քառ. քմ. Ուիլսընեան Հայաստանը կորսուեցաւ, այլ նաեւ օճախ մը ունենալու Թուրքիոյ մէջ՝ Թուրքիոյ իսկ հովանաւորութեամբ… մերժուեցաւ ե՛ւ Թուրքիոյ Քեմալական ներկայացուցիչներուն կողմէ, ե՛ւ անգլօ-ֆրանսական դիւանագիտութեան ճարպիկ ներկայացուցիչներուն կողմէ: «Եթէ Անգլիա եւ Ֆրանսա այնքան փափաքող են, որ հայերուն Տուն մը տրուի, թող իրենց հողերուն մէջ ստեղծեն զայն», կ՚ըսէր Իսմէթ Ինօնիւ:

Սուպհի Նուրի Անգարայի մէջ տիրող մտայնութիւնը կը յայտնէ. «Այն է որ երկրին մէջ քրիստոնեայ պէտք չէ մնայ»:

Անգարայի «Ենի Կիւն»ի թղթակիցը ըսեր է. «… Բայց Իզմիրի դէպքերուն ատեն, Անատոլուն (Քեմալ) տեսան, թէ հայերը, յոյներուն հետ միացած, ամէն խժդժութիւն գործեցին մահմետական բնակչութեան դէմ»:

«Մենք ասոր ապացոյցները ունինք, հայ չէթէներու գործած աւերումները եւ ոճիրները գիտենք, մեր ձեռքը լուսանկարներ ունինք հայ աղջիկներու որոնք, յոյն չէթէներու հագուստներ հագած, Ֆերմասթիի մէջ ամէն չարիք գործած են»:

«Այս ամէնուն տպաւորութեան ներքեւ է, որ օրէնք մը հանեցինք, որով, հայերէն միանգամ ընդմիշտ ազատելու համար, անոնց արտօնութիւն կու տայինք երկրէն հեռանալու. կին, տղայ, ծերունի թէ նոյնիսկ երիտասարդ, բացի անոնցմէ, որոնք պատերազմական գործողութեանց ժամանակցողներու դատակարգին կը վերաբերէին, ինչպէս Իզմիրի հայերը, որոնք վար դրուեցան եւ որոնց մասին յետոյ կարգադրութիւն պիտի ըլլայ»:

«Թեւֆիք»ի տնօրէն Վելիտ Պէյի խօսքերը ամէնէն աւելի բացորոշ են. «Իմ համոզումս է որ Թուրքիոյ մէջ քրիստոնեայ մնալու չէ, նոյնիսկ Կ. Պոլսէն պէտք է վտարուին բոլոր հայերը եւ յոյները: Մենք այլեւս չենք կրնար անոնց հետ քով քովի ապրիլ: Անձնապէս, ես իմ բոլոր հայ պաշտօնեաներս ճամբեցի եւ հայ ըլլալով միայն ոսկերիչիս հետ գործ կ'ընեմ: Գիտեմ որ հայերը հիմա, ջանքեր կ'ընեն Թուրքերուն մօտենալու, բայց ես ատոնց չեմ հաւատար. ատոնք ապերախտութեան ներքեւ եղած բաներ են. այիին տայի ըսելու է՝ մինչեւ կամուրջը անցնիլը: Մենք մեզի պէտք է մնանք, դուրսէն մարդ չենք ուզեր»: (Գիրք, էջ 126–127):

Թուրք դիւանագէտ մը. «Ես վստահ եմ, որ խաղաղութեան կնքումէն ետք, Թուրքիա ապրող հայերուն նկատմամբ բարեացակամ տնօրինութիւններ պիտի ըլլան, բայց հիմա այդ կարգի խնդիրներ բարձրացնելու ժամանակ չէ, որովհետեւ Հայկական Հարցը դեռ սեղանի վրայ է եւ զանազան կողմերէ եկած տեղեկագիրներ Անգորայի ջիղերը կը գրգռեն»:

Անգլիոյ պատուիրակ Լորտ Քըրզըն յայտարարած է. «Թուրքերը բացարձակապէս կը մերժեն բանաւորութիւն տալ Ազգային Տան հարցին, բայց ինք անձնապէս պիտի մաքառի մինչեւ վերջին վայրկեանը...»:

Կիրակի, 31 Դեկտեմբեր 1922ին, Գ. Նորատունկեան հանդիպեցաւ Գ. Չիչերինի քարտուղար Պ. Աստամոքիի, որ հաղորդեց, թէ Իսմէթ Փաշա անձնապէս համակիր է հայոց բաղձանքին, եւ տրամադիր է անոր գոհացում տալու, բայց Անգարա բացարձակապէս կ'ընդդիմանայ ատոր: (Գիրքը, էջ 87):

Այստեղ հաւատալով Աստամոքիի վկայութեան՝ Գ. Նորատունկեան եւ Լեւոն Բաշալեան իրենց քաղաքական մտածողութեան միամտութեան փաստը կու տան:

Ի. Ինօնիւի ելոյթները նոյն հեղինակին կողմէ մէջբերուած, ցոյց կու տան, որ Ինօնիւ նոյնիսկ կը մերժէ հայ պատուիրակին ներկայութիւնը Յանձնախումբի առջեւ. «Թող կայսերապաշտները եթէ շատ կը մեղքնան, իրենք «Տուն» տան իրենց լայն գաղութներէն ներս, գոչող Ինօնիւն, «անձնապէս համակի՞ր», երբ Անգարան կը ներկայանէ քիւրտ ծագումով իր հայրենակից Ռիզա Նուրին հետ, որ իր հերթին 1920ին արդէն Թուրքիոյ Անգլիոյ կողքին «ծառայելու» եւ

անոր «յանձնուելու» արարողութիւններուն պատասխանատուներէն եղած էր Լոնտոն... Լոյտ Ճորճին մօտ:

Կը պարզուի, որ Անգլիա եւ Ֆրանսա տարբեր տեսակէտ պարզեր են... եւ ո՞վ պիտի կարգաւորէ այդ եւ պիտի միացնէ... Ա. Ահարոնեա՞ն... հայկական միամտութեան լաւագոյն նմոյշը... լաւ պիտի չըլլա՞ր, որ զինք նշանակէին որպէս իրաւարար երկու պետութեանց շահերու բախումները կարգադրելու համար...:

Ամփոփաբար Սեւրը Թաղելու կոչուած Լոզան երկարաձգուած հանդիպումներուն գլխաւոր նպատակը Թուրքիան Ռուսիոյ դէմ լարել եւ Դաշնակիցներուն ուղիով ու տնտեսական հարցերու դասաւորումով գրաւուիլն էր...:

Այն օրէն որ Հայաստան խորհրդայնացաւ, այն օրէն սպասել որ Արեւմուտքը տէր կանգնի... հայոց խոշոր միամտութիւն էր, որքան ալ Նորատունկեան, Ա. Ահարոնեան (Սեւրէն Լոզան հատորէն մէջ) կը փորձեն խեղճ Լ. Բաշալեանն ու Ա. Զօպանեանը (որ միշտ ալ բարեմիտ եղած է քաղաքական կեանքի մէջ) ուզած են դիւանագիտութիւն խաղալ: Պօղոս Նուպարն ու Միհրան Տամատեանն ալ անոնց շարքին. բայց եւ եկած է ժամանակը, որ հայ քաղաքական միտքը մեր ժողովուրդի ճգնաժամային վայրկեաններուն «առաջնորդի» եւ «դիւանագէտ»ի հովեր առած տարրերուն հաշիւը պահանջէ ի վերջոյ...

Վ.ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋ–ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԿՈՉԸ

ՀԱ՛Յ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ,

Օգոստոսի 10ի պայմանագրով (Սեւրի դաշնագիրը) Հաշտարար Կոնֆերանսը եւ պարտուած Թուրքիան ճանաչեցին մեր իրաւունքը ստեղծելու Ազատ, Անկախ ու Միացեալ Հայաստանը: Մեր հայրենիքի մի մասը, որին տիրացել է Թուրքիայի ապստամբ փաշաներից մէկը՝ Մուսթաֆա Քեմալը՝ այդ պայմանագրի իմաստով պիտի պարպուի Թուրք ուժերից եւ յանձնուի Հայաստանի Հանրապետութեան: Պայմանագրի այդ պահանջը իրագործելու փոխարէն՝ Մուսթաֆա Քեմալը արշաւանք է կազմակերպել դէպի մեր պետութեան սահմանները եւ նպատակ ունի իր բռնութեամբ գրաւած գաւառներին կցել նոր հայկական հողեր եւս: Ոչ միայն այդ: Նա նպատակ ունի ջախջախել նաեւ հայ ժողովուրդի դիմադրական ուժը, մի անգամ էլ մեզ արիւնաքամ անել, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ երկար պահել իր բռնաւոր ճիրաններում մեր հայրենական ժառանգութիւնը: Քեմալը կամենում է անհնարին դարձնել գաղթ

ճանապարհներին հիմնուող մեր ժողովրդի վերադարձը հայրենիք: Նա նպատակ ունի մեր ժողովրդի տարագիր զաւակներին ընդմիշտ զրկել հայրենիքի քաղցրութիւնից ու հարազատ պետութեան հնարաւորութիւնից:

Փորձութեան օրեր են, հայ ժողովուրդ: Արտաքին թշնամու արշաւանքին մենք պիտի պատասխանենք կուռ դիմադրութեամբ: Անպատկառ թշնամուն մենք պէտք է դուրս շպրտենք մեր երկրի սահմաններից: Նա այնպիսի հարուած պիտի ստանայ մեր զինեալ բազկից, որ խոնարհի Օգոստոս 10ի պայմանագրի առջեւ, ձեռք քաշէ ոչ միայն մեր այսօրուայ սահմաններից, այլ եւ մաքրէ նախկին Թրքահայաստանը:

Արտաքին թշնամին թող իմանայ, հա՛յ ժողովուրդ, որ Անկախութեան եւ Հայրենիքի նուաճման խնդրում տարաձայնութիւն չկայ հայ քաղաքական կուսակցութիւնների միջեւ: ՄԵՆՔ, ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՏԱՐԲԵՐ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐՍ, ԱՅՍՕՐ ՎՍՏԱՀՈՒԹԵԱՄԲ ԵՆՔ ՎԵՐԱԲԵՐՒՈՒՄ ՄԵՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅՆ ԲՈԼՈՐ ՋԱՆՔԵՐԻՆ, ՈՐՈՆՔ ՆՊԱՏԱԿ ՈՒՆԵՆ ՅԱՂԹԵԼ ԵՒ ԴՈՒՐՍ ՎԱՆԵԼ ԹՇՆԱՄՈՒՆ ՄԵՐ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻՑ: Մենք աչք չենք դրած ուրիշի սեփականութեան վրայ: Մենք կամենում ենք պահպանել եւ տիրանալ մեր հայրենի սեփականութեան: ԱՅՍ ԽՆԴՐՈՒՄ ՄԵՆՔ ՀԱՄԵՐԱՇԽ ԵՆՔ ՄԵՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ: Քեզ էլ, հայ ժողովուրդ, հրաւիրում ենք միակամ լինել նրա հետ, նեցուկ կանգնել նրա ձեռնարկած միջոցներին եւ արտաքին թշնամու դիմաց մոռանալ ամէն տարաձայնութիւն ու պառակտում:

Արտաքին թշնամուց, թիւրքական փաշաներից ու բէկերից, դու բարիք չպիտի սպասես, հայ ժողովուրդ: Ամէն բարիք ու երջանկութիւն դու պիտի նուաճես քո լարուած աշխատանքով ու եռանդով: Ցոյց տուր քո աշխարհաչէն ձիրքերը, քո դիմադրական կորովը այսօր պատերազմի դաշտում, վաղը խաղաղ աշխատանքի մէջ:

Հանրապետական դրօշակի տակ դէպի՛ ռազմադաշտ, դէպի՛ յաղթութիւն:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՒԱՆԻ
ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՀԱՅ ԺՈՂ. ԿՈՒՍ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՀԱՅ ՌԱՄԿ. ԿՈՒՍ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՀԱՅԱՍՏ. ՍՈՑ. ԴԵՄ. ԲԱՆ. ԿՈՒՍԱԿՑ.
ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՍՈՑ. ՅԵՂ. ԿՈՒՍԱԿՑ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑ. ԵՐԵՒԱՆԻ
ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Ծ. Բնագիրը չունենալով, սոյն կոչը կ'արտագրենք Ս. Վրացեանի «Կեանքի Ուղիներով» Ե. հատորէն, 1966, Պէյրութ:

Ընենք որ կոչը Գարագիլիսէի 1920 Հոկտեմբերին Հայաստան խուժումի առթիւ էր...

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԻՆՔՆՈՂ ԽԱՅԾԸ ՌԱԿ-Ի ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ...

«Սովիէթ կառավարութեան Հայաստանի ուղղած վերջնագրին ամենէն յատկանշական պայմանն է՝ Ղարաբաղը եւ Զանգեզուրը փոխանակել Սեւրի դաշնագրով հայ պետութեան կցուած երեք արեւմտեան նահանգներուն՝ Էրզրումի, Վանի եւ Պիթլիսի հետ:

Հանրապետութեան կառավարութիւնը երկու էական պատճառներ ունէր այս տեսակ առաջարկ մը մերժելու:

Առաջինը, դարերու յամառ, արիւնոտ աշխատանքով եւ անթիւ զոհողութիւններով կազմուած եւ դաշնակից տէրութեանց հանդիսաւոր կնիքով վաւերացուած նոր, անկախ Հայաստանէն բուռ մը հող իսկ թշնամիին չի զիջելու գերագոյն պարտականութիւնն է որեւէ հայ կառավարութեան որ չի բաղձար իր իսկ տկարութեամբ քանդել հայկական անկախութիւնը եւ ստուերի մը վերածել հայ հայրենիքը:

Իսկ երկրորդ էական պատճառը այն սոսկ համոզումն է որ, ԹՈՒՐՔ ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԴԱՇՆԱԿՑԱԾ ՍՈՎԻԷԹ ՌՈՒՍԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉՓՐԿԵՐ ԱՋԱՏԷ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԷ ԵՒ ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐԷ, եթէ մինչեւ անգամ հայ կառավարութիւնը, հայրենիքը պաշտպանելու հոգեկան կամ ֆիզիքական տկարութեան մէջ ընդունի՝ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը փոխանակել Էրզրումի, Վանի եւ Պիթլիսի հետ:

Պահ մը սակայն ընդունինք՝ թէ այս ճակատագրական օրերուն, բոլշեւիկ-թրքական միացեալ հորդաներուն զինուորական յաղթութիւնները ստեղծեցին այնպիսի կացութիւն մը, որ հայ կառավարութիւնը ստիպեց յաղթականներուն պայմանները ընդունիլ: Կրնա՞յ Հայաստան ապահով ըլլալ, թէ երբ զինքը կը բանտեն ներկայ Հանրապետութեան նեղ սահմաններուն մէջ, իրեն արգիլելով որեւէ հաղորդակցութիւն արեւմտեան պետութեանց հետ, պիտի ապրի մինչեւ իսկ թշուառ ու աղաղուն կեանք մը: Ռուս Սովետական կառավարութիւնը իր արինարբու Թուրք դաշնակիցներուն հո-

դային ամբողջութիւնը ապահովելէ յետոյ, երբ օր մը ինքզինքը գտնէ աւելի զօրաւոր վիճակի մը մէջ, մէկ հարուածով պիտի կորզէ նաեւ այդ փոքր Հայաստանը՝ զայն կցելով ռուսական պետութեան: Նոյնիսկ, եթէ Հայաստան վար դնէ իր զէնքերը եւ պարպէ, Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ստանալու գեղեցիկ խոստումէն, ամենէն հաւանական բանը որ պիտի պատահի, այն է, որ Թուրքերը, պոլշեւիկներու լռիկ հաւանութեամբն ու դաւաճանութեամբը, քիչ ատենէն պիտի բնաջնջեն հայութիւնը այդ փոքր եւ առանձին մնացած Հայաստանին մէջ ու հայկական հարցը պիտի լուծուի, այնպէս ինչպէս ծրագրած էին Թալէաթն ու Էնվերը:

Պոլշեւիկներու ներկայ փորձող առաջարկը չի տարբերիր Ցազկերտի առաջարկէն, որ, ի փոխարէն կրօնափոխութեան, հայոց կը խոստանար մարմնական ամէն հանգիստ, հաճոյք եւ կեանքի ապահովութիւն»:

(«ՊԱՀԱԿ», թիւ 115–781, 2 Նոյեմբեր 1920,
օրկան վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան, Պոսթըն)

ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Պատերազմը Թուրքիոյ հետ աւարտեցաւ 1918ի Հոկտեմբերին: Բոլոր ճակատներու վրայ, անգամ մը եւս Օսմանեան կայսրութիւնը գերեզմանել ուզող Իթթիհատականները, դեռ կը կարծէին Գերմանիոյ պարտութենէն ետք, նուազագոյն զոհողութիւններով, Արեւելք-Արեւմուտք բախումներուն, Դաշնակից նոր գաղութներու շուրջ եւ Թուրքիոյ մասերը սեփականացնելու փորձերուն պատճառով, առեղծուելիք հակասութիւններէն առաւելագոյն չափով օգտուիլ:

Փոխանակ Պոլիս մնալու, Իթթիհատի պարագլուխները գողերու պէս փախան երկրէն, չզղջացին անշուշտ գլխաւոր իրենց յանցանքներուն համար, — երկու միլիոն քառ. քմ. հող կորսնցնելուն եւ ոչ-Օսմանցի հայ, յոյն, քիւրտ, արաբ ջարդելնուն կամ տեղահանութեանց համար:

Իրենց ամբողջ պրոպականտան «Ատրպէյճանն ու Թուրքեստանը, Ղազախստանն ու Աֆղանիստանը միացնելով համաթուրանական կամ համիսլամական Մեծ պետութիւն կազմելու՝ վերջնականապէս կորսուեցաւ:

Անոնք Քեմալի հետ էին որպէս Թուրքիզմի առաջնորդ, ուժ տուին Սվազի եւ Էրզրումի, Այտընի եւ Տիարպեքիրի Թուրք ազգայնական շարժումներուն, ուժ տուին Քեմալի՝ Սուլթանական ռէժիմի հակադրուելուն: Զօրաւոր եւ համադրուած ճիգեր թափեցին թէ՛ Կովկաս, թէ Եւրոպա համախմբումի եւ մինչեւ «Եշիլ Օրտու» կազմելու: Ճաւիտ, Նազըմ, Կիւչիւք Թալաթ, Գարապեքիր, Ալի Ֆուատ Ճեպսոյի եւ մնացեալ իրենց ընկերներուն հետ պետական հա-

րուած կազմակերպեցին եւ ձախողեցան, որովհետեւ Թուրքիոյ զանգուածները հաստատեցին Իթթիհատի պատճառաւ կորսնցուցած իրենց հողերու պարագան: (Արաբական աշխարհ):

Տնտեսական ահաւոր դրութեան, որուն մատնուած էր երկիրը, եւ մինչ անօթութիւնը գիւղացիներուն, կը մղէ ելք գտնել, ու այդ ելքը միմիայն Մ. Քեմալ կրնար տալ... կրնա՞ր տալ: Իսկապէս որոշ բարեկարգութիւններ կատարեց Քեմալ, «Արդիականացուց» երկիրը եւ կրօնը բաժնեց պետութենէն...:

Բայց հիմնականը՝ Թուրք գիւղացին իր հողը մշակելու հնարաւորութենէն զրկուեցաւ եւ մինչեւ այսօր կը մնայ թշուառ եւ կէս անօթի: Քեմալիզմի մասին կարելի է հատոր մը լեցնել: Քեմալը ո՛չ միայն Կիլիկիա հաւաքուած հայ զանգուածին հետ գոյակցութեան ամրացման դէմ էր այլեւ 1912–21ի աղտոտ ֆանաթիզմով մը, անոնց հեռանալուն պատճառ դարձաւ՝ երեսուն հազար ալ զոհ խլելէ եւ անդթօրէն ջարդել տալէ ետք՝ Մարաշի, Այնթապի, Հաճընի եւ Տէօրթ Եոլի, Ատանայի եւ Քիլիսի հայութիւնը:

Քեմալը եղեռնէն ետք Իզմիրի շրջանին մէջ 8–10 հազար Հայերու կեանքն ու ինչքը փճացուց, իսկ Անդրկովկասի մէջ Մուսաւաթական եւ իր զօրքերով 200 հազարէ աւելի հայոց Հայաստանի մէջ իսկ ջարդուելուն պատճառ դարձաւ:

Տակաւին, Արեւելեան նահանգներ եղեռնէն ետք վերադարձած հայ երիտասարդութեան արգելք հանդիսացաւ վերաբնակելու, իրենց իսկ հօրենական հողին վրայ եւ արտաքսեց: 1923ին ո՛չ մէկ հայ մնացած էր հոն. ո՛չ մէկ հայ ալ Կիլիկիոյ մէջ: Այնպիսի ոչ-բնական պայմաններ ստեղծուած էին, որ 1921ի աւարտին, եթէ Կիլիկիոյ հայութենէն դեռ ողջ մնացածներ կային Այնթապի թէ Քիլիսի մէջ, անոնք ալ ստիպուեցան հեռանալ Կիլիկիայէն... Հալէպ եւ այլ տեղեր...:

1939ին 30 հազար Հայեր ալ Սանճաքի պարպումին ստիպուեցան հեռանալ...

Քեմալիզմի եւ Իթթիհատի տարբերութիւնը այն էր, որ մէկը ուղիղ գծով ծրագրուած ջարդեր կազմակերպեց, միւսն ալ թրքական հողերու վրայ, միայն թուրքերուն ապրելուն դէմ խղճերը չէզոքացուց եւ անուղղակի կամ կողմնակի աւելի նուրբ մեթոտներու դիմեց, հայերը չէզոքացնելու եւ վանտելու համար 4000 տարուան իրենց վաղեմի երկրէն...:

Հայ-Թուրք փոխ-յարաբերութիւնները Թունաւոր մթնոլորտի մէջ շարունակուեցան աճիլ:

Եթէ եղեռնէն յետոյ ազգի մը զաւակներէն մաս մը յաջողեցաւ ռուսական հովանաւորութեան եւ պաշտպանութեան ներքեւ հասնիլ նախանձելի թեքնիքական վերելքի, ապա անպայման կը հասնի ժամը (ե՞րբ, ինչքա՞ն յետոյ,) կը հասնի սակայն, ո՛չ թէ ստիպելով որ Թուրքը ճանչնայ իր ղեկավարները որպէս մարդասպան, այլ ընդունիլ տալով որ իր երէկի հողի տէրերը նոյնպէս իրաւունք ունին բնա-

գրաւուած այսօրուան հողերուն նկատմամբ: Կարս, Արտահան, Վան, Պիթլիս բաւարար են Հայոց համար, եւ Հայոց թեքնիքը կրնայ փըրկել քայքայուած տնտեսութիւնը Թուրքիոյ ալ:

Թուրքիոյ գրեթէ լման Մ. Ն.ի հրթիռի եւ օդանաւի կայան դառնալը եւ զին. տիկտատուրան, չեն կրնար ստիպել, որ ամբողջ Թուրք ժողովուրդը տուժէ առաջին առթիւ...: 31 Օգոստոս 1984ին Մոսկուայի ռատիոն Թրքերէն հաղորդագրութեան մէջ (գիշերուան) տուաւ Խ. Միութեան տեսակէտը ոչ միայն հիւլէական ռումբերը եւ հեռահար հրթիռները չէզոքացնելու տրամադրութիւն յայտնեց, այլ մեկնաբանը յայտնեց նաեւ, որ Սովետ Միութիւնը կը մնայ նոյն համոզումի վրայ.—

Ա.) Առաջինը չըլլա՛լ հիւլէական ռումբը արձակող:

Բ.) Հիւլէական ռումբը իր հողամասին վրայ չկրող պետութեանց դէմ չգործածել մահասփիւռ զէնքը:

Գ.) Բայց ստիպուելու պարագային գործածել «նախ Թուրքիոյ դէմ», որ ինչպէս ծանօթ է Ամերիկեան հրթիռի այլազան կեդրոններ հաստատած է իր սահմաններուն եւ յատկապէս Արաքսի եւ Արարատի շուրջ...

Հայ եւ Թուրք փոխ-յարաբերութիւնները կը փոխուին երբ տրամաբանութեան սահմաններուն մէջ խօսակցութիւններ տեղի կ՚ունենան, երբ կը ճշդուին դիրքորոշումները:

Կարելի է նախնական Թուրք-Հայ խօսակցութիւններ: Կարելի է միջ-պետական բարի-դրացիական խօսակցութիւններ: Կարելի է Մ. Ն.ի եւ Սովետ Միութեան Միջին – Մերձ. – Արեւելքի շուրջ համաձայնագրի կամ ընդհանուր զինաթափման շուրջ Արեւելք-Արեւմուտք խօսակցութիւններու ծիրէն ներս բանակցիլ: Անիրաւուած ազգի մը դէմ գործուած մարդասպանական արք որպէս ցեղասպանութիւնը ընդունել: Պահանջ ընել 1878ի ռուս-թրքական սահմանի հողերու մասին խօսիլ: Սեւրի համաձայնագիրը կամ Կարսի դաշնագիրը աչքի առաջ ունենալով բանակցիլ:

Ներկայիս միջազգային դրութիւնը եւ Մեծերու դիրքորոշումները Մերձ. Արեւելքի այլազան երկիրներու նկատմամբ եւ Հայ Դատի իրագործման ի նպաստ չի թուիր:

Կիպրոսի յոյն հանրապետութեան հողին քառասուն տոկոսը գրաւուած Թուրք ասկեարներուն յունական բաժնէն հեռացնելով «անկախ Թուրք պետութիւն» կազմելու փորձը, ՄԱԿի (բացի Բաքիստանէն), մնացեալ ազգերու այդ փորձը չընդունիլն ալ, արգելք չեղաւ թէեւ, որ Թուրքերը կղզին «անկախ Թուրք հանրապետութիւն» որպէս դաւանին ցարդ...

Յունաստան... չի համարձակիր իր դրացիին հետ նոր բախումներու դուռ բանալ, հակառակ դեռ Օթանին մաս կազմելուն եւ Կիպրոսը պաշտպանել ցանկանալուն:

Հայկական հարցը ներկայիս Արեւմուտքի այս կամ այն պե-

տութեան «բարեխօսութեամբ» նոյնպէս կարելի չէ «լուծել»: Այլ ազգերն ու ժողովուրդները, որոնք իրենց յատուկ հարցերը ունին, մեծերու քմայքին ենթակայ կը մնան:

Հայկական Դատի բանալին Մոսկուան էր, եւ Մոսկուան ալ կը մնայ: Միայն Մոսկուան է, որ կրնայ գօտի մտնել յախուռացող Անգարան, որ Մ. Ն.ի գաւառը դառնալու ճանապարհին վրայ որքան յառաջանայ, որքան աւելցնէ Մ. Ն.ի զին. կայանները, Երեւանի սահմաններուն մօտ, որքան ալ Գոնիայի շրջանին կամ Էրզրումի կողմը նոր որակով հրթիռներ եւ նոր որակով զէնքը ձեռքին Թուրք զինուորներ կեդրոնանան, այնքան աւելի կը մօտենայ կամ բարեկամութեամբ, կամ ո՛չ-բարեկամութեամբ ցեղասպանութեան եւ Հայկական հողային դատի լուծման ճամբան:

Մինչ այդ սփիւռքը հաւաքական իր քանիհնգ. տարուան ծրագիրով եւ ինչո՞ւ չէ, ներդաշնակ գործունէութեան լծուելով, պիտի յաջողի իրականացնել բռնագրաւուած հողերու վերադարձը ներկայ Հայաստանին:

Աշխարհի ներկայ ազգերու պատմութեան մէջ դեռ կը տիրէ իրաւունքը զօրաւորին է սկզբունքը: Ցարդ, իրաւունք ձեռք բերելու եղանակը, աղերսանքը եղաւ մեզի համար:

Երբ փոքր մաս մը մեր հողին ազատագրուեցաւ 1918ին, անոր պաշտպանութիւնը խօսք մնաց: Տկար ու անօթի հողաշերտը պաշտպան չունեցաւ, չէր կրնար ունենալ: Մենք կարծեցինք զոյգ պատուիրակութիւններով մեր կողքին ունենալ՝ մեր իսկ հողերը գրաւելու, շահագործելու ատակ զօրաւորներ: Թշնամին շատ ունէր՝ հող զիջեցաւ պարտուելէն ետք: Տուաւ արաբական երկիրները: Այս կաշառքէն ետք, խաղաղ ապրելու սահմանուած նոր անկախութեան հասած դրացի Հայաստան մը, Վեհիպն ու Գարապեքիրը (1918-20) ուզեցին բնաջնջել: Դաշնակցիներուն համար Մասնատ ալ շատ տեւնուեցաւ, 1920ի Մայիսին յարձակումի ենթարկուած Հայաստանին օգնութեան չհասան Դաշնակցիները... որոնք համուած էին, թէ Ռուսաստանը, նոր յեղափոխութիւնը կրնան փշրել եւ կ՚ուզէին որ Անդրկովկասն ալ դիրքորոշուի... ո՛չ թէ Թուրքին դէմ մարտնչի, այլ սովետներէն տակաւ հեռացող եւ Անգլիոյ, Ֆրանսայի մօտեցող Թուրքիոյ հետ Անդր-Կովկասը բաժնող եւ Ռուսաստանի դէմ պայքարի ելած Դաշնակցիներուն հաշւոյն կռուի...

Ռուսաստանը խանգարեց այդ ծրագիրը: Ռուսաստանը վերադարձաւ Անդր-Կովկաս: Ռուսաստանը փրկեց Դաշնակցիներէն եւ Քեմալականներէն ներկայ Հայաստանը:

Հայ քաղաքական մտքի առաջնորդները երբ իրենց մասին անդրադարձան, կ՚ընդունէին որ, իրենք «քաղաքական մարդանք» կատարելէ շատ հեռու էին:

Կ՚ընդունին որ ո՛չ դաշնակից, ո՛չ ռուս եւ ո՛չ ալ Իթթիհատական եւ Քեմալական ուժեղ դիւանագէտներուն հետ չափուելու հնա-

բաւարութիւնը ունէին։ 1918ի աւարտին՝ խարանցումի մատնուած եւ սովահար Հայ-Վրացական, Հայ-Թրքական, Հայ-Ատրպէյճանական եւ դեռ՝ 1921ի Անկլօ-Թրքական եւ Անկլօ-Սովետական դաշնագիրներու մթնոլորտին մէջ՝ հայերը գլխապտոյտի մատնուած, չէին գիտեր ո՞ր կողմը յարիլ, որուն դիմել, ուրկէ օժանդակութիւն խնդրել։ Երեւանի օրուան իշխանութիւնները երբեք չկրցան «խաղալ» ինչպէս Քեմալ՝ Արեւելք-Արեւմուտք ճիւղերու վրայ, բայց մանաւանդ չհաւատացին դաշնակիցներու մանաւանդ Ուիլսընի նախանձի հնարաւորութեան, ու անդրադարձան, որ պատմական անցեալը պատմութեան ներկայ դրութեան ի նպաստ դեր չի կրնար խաղալ... ։

Հայ քաղաքական միտքը վեց նահանգէն երեք նահանգի պահանջը դրած ատեն եւ երեք նահանգն ալ Կարս-Արտահանով փոխարինելու գիջումէն ետք, անպայման հովանաւորութիւն պահանջելէ ետք... հասած էր Արեւմտահայերու համար... Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ Հօմ խրճիթ-տնակ մը ունենալու խնդրանքին եւ որմէ՞... Քեմալի աջ բազուկ Ինօնիւէն (1923) եւ այդ ալ պիտի մերժըւէ՛ր։

— Դուք պետութիւն ունիք, կ՚ըսէ ծագումով քիւրտ, բայց տարի մը առաջ յոյներուն Ինօնիւ գետին շուրջ յաղթած, յոյները ծով թափած... Անգլիան, Ֆրանսան, Իտալիան, Թուրքիայէն հեռացուցած, Ի. Ինօնիւն՝ որուն դիմաց ձանձրացած, սպասած Նորատունկեանն ու Ահարոնեանը նոյն Դաշնակիցներուն հրաւէրով ոչ որպէս աղերսարկու Ժընեւ Դաշնակիցներուն սպասման սրահներուն մէջ Դաշնակից – Թուրք քեմալական համաձայնագիրներէն ետք, սրտատրոփ, յուզիչ, ապա պաղ ճաներուն ներկայ գտնուելու եւ «հոտա՞ծ» հայ դատը թաղելու ատխրումին տակ մնացին։

— Դուք Ս. Պետութիւն ունիք... մենք բարեկամական կապեր ունինք, մենք կը զարմանանք դուք զո՞վ կը ներկայացնէք... կ՚ըսեն Ինօնիւն եւ իր ընկերները... ձեզ շատ սիրող Անգլիան ու Ֆրանսան թող իրենց գաղութներէն (որ ընդարձակ են), թող հողամաս տրամադրեն եւ հոն տեղաւորեն ձեր հայ գաղթականները՝ եթէ իսկապէս մտահոգ են ձեր հարցով։

Կրկին կը դնենք հետեւեալ հարցումը, որուն պատասխանը չեն տուած այդ օրերուն մեր «միամիտ» քաղաքագէտները։

— Ո՞վ լիազօրեց զիրենք... երբ գիտէին, թէ Հօմ մըն էր առաւելագոյն պարագային իրենց ստանալիքը Ժընեւի 1923ի համագումարէն։ Ե՞րբ, ո՞ւր տեսնուած է, որ երկու կողմեր (Թուրք-Դաշնակից) բոլոր զիրենք հիմնապէս մտահոգող հարցերը լուծած բազկաթոռներու վրայ նստած են «գիծ քաշելու համար Ա. համաշխարհային պատերազմէն ետք գրուած Սէն-Ռէմօ, Սեւր Դաշնագիրներուն վրայէն...»։

Հայ պատուիրակութեան ո՞վ տուաւ իրաւունք, ամիսներով դոց պատերուն զարնել իրենց խեղճ ձեռքերը, երկաթեայ գոց դռներուն առջեւ զիրենք ծաղրողներուն դիմաց կամ տեսակցութիւններ ունենալ եւ յուսահատ վերադառնալ։ Կրկին հարցումը. աւելի լաւ չէ՞ր բողոքել, չերթալ եւ Միացեալ Պետութեանց կողմէ Դաշնակից խաբող պետութիւններուն դէմ խիզախօրէն բողոքել «Հայ Դատը» ծաղրելնուն համար։

Ինչ կը վերաբերի Անդրկովկասի Դաշնակից քաղաքականութեան մութ երեսներուն, ապա կարելի է մասնակի երեւոյթներ քըննարկել։

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը, Անգլիոյ գաղութներուն ազատագրման պատճառ որպէս, խոշոր վտանգ մըն էր։ Անգլիա եւ Ֆրանսա միջամտեցին՝ տասնըչորս պետութիւններով։ Սպիտակ Զօրական ուժերը պարտուեցան։ (1918–21)։

Անգլիա իր այդ ձգտումին մէջ Անդր-Կովկասն ալ ուզեց կըռուի մտցնել Կարմիր Ռուսաստանի դէմ, ձախողեցաւ։

Հայերուն թշնամին չէ՛ր Ռուսաստանը , ինչպէս Թուրքիան, իր մնայուն սպառնալիքներով եւ ներխուժումներով։

Հայերը 1917–21 տեսան, կշռեցին Դաշնակիցներուն կեղծիքը եւ հակա-հայ տրամադրութիւնները։

Հայերուն ո՛չ հակա-ռուս տրամադրութիւնները պատճառ դարձան, որ Դաշնակիցները Ղարաբաղի, Պաքուի, Նախիջեւանի եւ սահմանային հարցերուն մէջ աւելի քաջալերեն հակառուս Ատրպէյճանն ու հակահամայնավար Վրաստանը։

Մենշեւիկ եւ Մուսաւաթական ֆանաթիկներն են մեծ մասամբ հայ-վրացական եւ հայ-Ատրպէյճանական բախումներուն պատճառը։ Հայերը բացի իրենց սահմաններէն ներս որոշ «մաքրագործումներէն», սահմաններու վրայ յարձակումի թիրախ դառնալէն յետոյ վրէժխնդիր դարձան (1918–20)։

Հայերուն յանցանքը իրենց 250 տարուան բարեկամ ռուսին Անդր-Կովկաս էջքը նախատեսելով եւ ամէն կողմէ (դաշնակից) լքուելը հաստատելու իրողութիւնը աչքի առաջ բերելով, «կեցցէ – կարմիր Ռուսաստանը» չկարենալ գոչելնին է... Ֆանաթիք Մուսավաթականները թրքամոլ տրամադրութիւնները խեղդելով 1920ի Ապրիլին հայերէն առաջ խորհրդային իշխանութիւն դարձան... տարօրինակ բայց իրա՛ւ է... ափսոս։

Ճիշդ է Դաշնակցութիւնը խեղդեց Մայիսեան ցոյցերը 1920ի բայց եւ ճիշդ է որ Խորհրդարանի որոշումով իշխանութիւնը Դեկտեմբեր 2ին յանձնեց Կարմիր բանակին։ Ուշացած էր։ Ղարաբաղ եւ Նախիջեւան ուրիշ տէր կ՚ունենային...

Ինչքան ալ փորձուի 1921 Փետր. 18ի «ապստամբութիւնը» հակադրութիւն որպէս Կոմ. Յեղափոխական Կոմիտէներու սխալներուն կամ չափազանցեալ խստութիւններուն վերագրել — թէեւ այժմ նոր սերունդը դադրած է զայն վերակոչել... (ինչ որ խելացի քայլ մըն է) ապա կարծել որ Գարապեքիրներով... կարելի՛ էր Վրաստանի ու

Ատրպէյճանի տիրացած Կարմիրներուն դէմ «հայերը պաշտպանել...», որակում չունի այս պարագան եւ մանուկի ջղային խանգարում ունեցողի մը պարագան կը մնայ...

Բարեբախտաբար գտնուեցան հայ քաղաքական մտքի ղեկավարներ, որոնք փորձով եւ համոզումով 1917ի յեղափոխութեան հետ, եւ անկէ ետք զարգացող դէպքերուն հետ քայլ պահեցին եւ հեռուն տեսան եւ մօտեցան 250 տարուան հայ ժողովուրդի պաշտպան Ռուսաստանի նոր ուժերուն: Անոնք այսօրուան հողամասէն դուրս դրին Դարպասեքիրը: Ո՛չ մէկ կասկած, որ Մ. Ն.ի մեր սահմաններէն քանի մը քիլոմեթր անդին Երեւան ուղղած հրթիռները... «Մենք դեռ անոնք չբարձրացած կրնանք բնաջնջել», հայ մասնագէտի մը խօսքը կը յիշեցնենք...

Պէտք է գիտնանք, որ այսօրուան Երեւանի ճամբան Մոսկուայէն կ'անցնի... Թուրքերն ալ գիտեն անիկա, 1921էն ասդին...:

*
**

Հայերը մանտա ընդունելու համար ինչքա՞ն ճիգ կը թափէին. բայց Անգլիոյ «Թայմզ» թերթը, 1919ին կը գրէր — «Մանտան ընդունելու համար կարելի է շնորհակալութիւն յայտնել ընդունողին, քանի որ վերջինիս համար այդ բանէն ոչ մէկ օգուտ կայ»:

Ինչո՞ւ... «Ոչ ոք չի՛ կրնար յոյս ունենալ, որ թէկուզ քանի մը տարուան ընթացքին մէջ եկամուտը կրնայ ծածկել երկրամասի կառավարման հետ կապուած բոլոր ծախսերը...»:

1919ին Մարտ 22ին Դաշնակցական Մ. Արզումանովը Երեւանի կառավարութեան կը հաղորդէր —

«Անգլիացիներն ամէն կերպ կը ձգտին հայերը կտրել Ռուսաստանէն: Անգլիացիները չեն հաւատար մեզի, քանի որ անոնց յայտնի է, որ մենք հայերս, ունինք ռուսական Արեւելում, կապ կը պահենք Տենեքինի հետ, ռուս սպաներ մեր մօտ ծառայութեան մէջ կ'ընդունինք եւայլն, եւ որ, ահա, վրացիները խզեր են կապերը Ռուսաստանի հետ, իսկ մենք հայերս, ինչ որ բան կը սպասենք գոյութիւն չունեցող Ռուսաստանէն»: (Ա. Եսայեան «Հայաստանի Միջազգային իրաւական դրութիւնը 1920–1922», Երեւան, 1967, էջ 50):

— Անգլիացիները, վրացական Մենշեւիկները օրինակ կը բերէին, որովհետեւ մտադրած էին Պաթումը իր մարզով 12–15 տարիով վարձակալական պայմաններով սեփականացնել:

— Դաշնակիցներու քաղաքականութիւնը Անդր-Կովկասի մէջ հաւասարապէս երեք ազգերուն ալ դէմ էր, բայց եւ իւրաքանչիւրը կը կարծէր որ ասոնք իրեն համակիր էին:

— Ա. Ահարոնեան կը պարզէր Փարիզէն-Երեւան 1919ի Յուլիս 30ին, թէ անգլիական զօրավարները Հայաստանի շահերու դէմ «զեկոյցներ» կը ղրկէին Լոնտոն, որ Անգլիան ամենուրեք բրո-մահմետական քաղաքականութիւն կը վարէր:

Դարձեալ Անգլիական «Մանչեսթըր Կարտիըն» 1920 Յունիս 15-ին «Հայաստանի Ճակատագիրը» խորագրին տակ կը գրէր.

— Հայաստան իրեն պաշտպանութիւն կը փնտռէր ուր որ կըրնար. թերթը կ'առաջարկէր համաձայնութիւն կնքել Ռուսաստանի հետ, որպէսզի ան կարողանայ թրքական բարբարոսութիւնը պահել որոշ շրջանակներու մէջ եւ պաշտպանել հին կայսրութեան աւերակներու վրայ ծագած փոքր հանրապետութիւններու սեփականութիւնը:

Իր կողմէ հայրենի իրաւաբան Ալ. Եսաեան կը գրէ.

— Ամբողջ ողբերգութիւնն այն էր, որ Դաշնակցական կառավարութիւնը պաշտպանութիւն կը փնտռէր ո՛չ թէ ուր որ կարող էր, այլ միայն այնտեղ, ուր թագաւորում էր հակա-Պոլշեւիզմը:

Այդ կառավարութիւնը... Թուրքիոյ նկատմամբ անսկզբունք քաղաքականութիւն ունէր:

— Այդ քաղաքականութիւնն ալ հայ ժողովուրդի համար ունեցաւ կործանարար հետեւանքներ: (Ա. Եսաեանի գիրքը, էջ 61):

— Դաշնակիցներու համար հայերը ռազմա-տնտեսական մարզի մէջ վերջին տեղն կը գրաւէին եւ բնականաբար, շատ աւելի պակաս հետաքրքրութեան առարկայ էին քան միւսները:

— Պաթումի Հայաստանի հիւպատոս Զմշկեան կը խնդրէր, որ զինք ազատեն պաշտօնէն քանի «Պաթումի անգլիական իշխանութիւնները անբարեացակամ վերաբերմունք ունին իրենց հանդէպ»:

«Անգլիացիներու վերաբերմունքը մեզի հանդէպ վատ են», կը գրէր Թիֆլիսի Երեւանի ներկայացուցիչը:

*
**

Անգլիան յամառօրէն կը պահանջէր Անդր-կովկասի մէջ ստեղծել հակա-սովետ պլոք: Ահարոնեան կը գրէր Փարիզէն 1920 Մարտ 26ին Երեւան, թէ Անգլիոյ Արտ. Գործ. նախարարութեան ներկայացուցիչը զրոյցի մը ընթացքին յամառօրէն կը պահանջէր Անդր-Կովկասի մէջ ստեղծել հակա-սովետ պլոք:

Քըրզըն ու իր ներկայացուցիչը կը հասկցնէին թէ «այլապէս Անգլիոյ ջանքերը Հայաստան կազմակերպելու համար ապարդիւն կ'անցնին»:

Նոյն Ահարոնեանը կը գրէր — Դաշնակիցներուն ըստ երեւոյթին «զէնքն ու ռազմամթերքը պիտի հաւաքուի Պաթումի մէջ եւ պիտի տան այն գունդերուն, որոնց մասին վստահ են, թէ պիտի գնալու են Պոլշեւիկներու դէմ...»: (Ա. Ե.ի գիրքը, էջ 63):

Թուրքիոյ եւ հայերու միջեւ Անգլիան նկատի ունէր, թէ ասոնցմէ ո՞ր մէկը աւելի տրամադիր էր Կարմիրներուն դէմ պայքա-

րի։ ... Իր հնարաւորութիւններով Հայաստան զգալիօրէն կը զիջէր Թուրքիոյ, ուստի եւ Հայաստանի շահերը պէտք է զոհուէին Թուրքիոյ ընչաքաղց նկրտումներուն։

Պատերազմի շրջանին Եւրոպական Դաշնակիցները գովասանք միայն ունէին հայերու «նուիրում»ի մասին... պատերազմի աւարտէն ետք, երբ Կարմիրները ջախջախեցին Սպիտակ ռուսերը, ապա հայերը Անդր Կովկասէն ներս դադրեցան հետաքրքիր ազդ ըլլալէ։

Այն քանի մը մէջբերումներն ալ յստակ ցոյց կու տան, որ լքուեցաւ Հայաստանը, որ չկրցաւ իր կեանքը կապել ժամանակին առաջ Հիւսիսէն իջնող Ուժին եւ Սեւրի ցնորքի՛ն զոհեց... հնարաւորը ձեռք բերելու անհրաժեշտ իրապաշտ քաղաքականութիւնը...

ՎԵՐՋ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1 – Ս. ՍԱՊԱՀ–ԳԻՒԼԵԱՆ – «Պատասխանատուները», 1962, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ։

2 – Ա. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ – «Հայկական Դատի նոր հանգրուանը», 1967, Պէյրութ։

3 – Ծ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ – «Երիտ. Թուրքերը պատմութեան դատաստանին առաջ», Ա. եւ Բ. հատոր, 1980 եւ 1983, Երեւան։

4 – Ծ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ – «Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ Սով. արտ. քաղաքականութեան փաստաթղթերում», Երեւան, 1972։

5 – Ծ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ – «Ա. Համաշխարհային Պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւն», 1967, Երեւան։

6 – Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ – «Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին», (1914–1918), 1956, Պէյրութ։

7 – Ռ. ԱՂԱԵԱՆ – «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութիւնից», 1976, Երեւան։

8– Ռ. ԱՂԱԵԱՆ «Հոկտեմբերը եւ հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարը», 1982, Երեւան։

9 – Յ. ԹՈՒՐՇԵԱՆ – «Սարդարապատի հերոսամարտը», 1969, Երեւան։

10 – Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ – «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968, Պէյրութ։

11 – Գ. ԳԻՒՋԱԼԵԱՆ – «Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ Հ. Յ. Դ.», 1927, Փարիզ։

12 – Լ. ՎԱՐԴԱՆ – «Ժամանակագրութիւն տասնիինգի», 1975, Պէյրութ։

13 – Լ. ԽՈՒՐՇՈՒՏԵԱՆ – «Ս. Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը», 1977, Երեւան։

14 – Մ. ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ – «Արհաւիրքից վերածնունդ», 1973, Երեւան։

15 – Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ – «Նուպար», 1939, Փարիզ։

16 – Ռ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ – «Թուրք – ֆրանսական յարաբերութիւնները եւ Կիլիկիա», (1919–21), 1970, Երեւան։

17 – Վ. ՏԷՐԵԱՆ – «Երկերի ժողովածու», հատ. Գ., Երեւան:

18 – Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ – «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1958, Պէյրութ:

19 – Մ. Տ. ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ – «Մ. Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում», 1966, Երեւան:

20 – Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ – «Դիտումներ եւ դատումներ», 1932, Պէյրութ:

21 – Ն. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ, Հ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ – «Սիրիան անկախութեան համար մղուած պայքարում», 1975, Երեւան:

22 – ՌՈՒԲԷՆ – «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», Է. հատոր, 1952, Լոս Անճելոս:

23 – Զ. ԵՍԱՅԵԱՆ – «Նամականի», 1977, Երեւան:

24 – Կ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ – «Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը», 1964, Պէյրութ:

25 – Գ. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ – «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի», 1965, Պէյրութ:

26 – ԱՂ. ԽՍԱԵԱՆ – «Հայաստանի միջազգային իրաւական դրութիւնը», (1920 – 1922), 1967, Երեւան:

27 – ԱՂ. ԽՍԱԵԱՆ – «Հայկական Հարցը եւ միջազգային դիւանագիտութիւնը», 1967, Երեւան:

28 – Զ. ԱՐԹ. – «Պատրիարքարանի յուշեր», 1947, Գահիրէ:

29 – Լ. ԹԻԻԹԻԻՆՃԵԱՆ – «Յուշեր», 1975, Պէյրութ:

30 – Շ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ – «Պատմագիտութեան զարգացումը Ս. Հայաստանում», 1967, Երեւան:

31 – ԹՈՄԱ ՊՈՒԱ – «Ճանաչում Քիւրտիստանի», (թրգմ.), 1965, Պէյրութ:

32 – ԺԱՆ ՊԻՇՈՆ – «Մերձ. Արեւելքի բաժանումը», (թրգմ.), 1938, Փարիզ:

33 – Մ. ԲԱՅԱՐԷՍ – «Քեմալիզմը դաշնակիցներուն առջեւ», (1921 – 1922), (թրգմ.), Պոլիս:

34 – Ե. ՍԱՐԳՍԵԱՆ եւ Ռ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ – «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը թուրք պատմագրութեան մէջ», 1963, Երեւան:

35 – Հ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ – «Ցեղասպան թուրքը», 1968, Պէյրութ:

36 – Ա. ԿԻՏՈՒՐ – «Պատմութիւն Ս. Դ. Հ. Կ.», Ա. հատոր, 1962, Պէյրութ:

37 – Գ. ԼԱԶԵԱՆ – «Հայաստան եւ Հայ Դատը», 1946, Գահիրէ:

38 – Ս. ԿԱՍԵԱՆ – «Երկեր», 1967, Երեւան:

39 – Ա. ՄԱՆՏԵԼՇԹԱՅՄ – «Ազգերու ընկերութիւնը եւ պետութիւնները Հայկական Հարցին առջեւ», (թրգմ.), 1970, Պէյրութ:

40 – ԿՈՄՍ – «Իմ յուշերը», Բ. հատոր, 1952, Պէյրութ:

41 – Վ. ԲԱՅԲՈՒՐԴԵԱՆ – «Թուրք – իրանական յարաբերութիւնները», (1900–1914), 1974, Երեւան:

42 – ՄԵՒԼԱՆ ԶԱՏԷ ՌԻՖԱԱԹ – «Օսմ. յեղափոխութեան մութ ծալքերը», 1968, Պէյրութ:

43 – Ժ. ՆԱՅԻՐԻ – «Յիսնամեակ վերածնութեան եւ փառքի», 1971, Պէյրութ:

44 – Լ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ – «Ս. Դ. Հ. Կ. երէկ եւ այսօր», 1964, Պէյրութ:

45 – Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ – «Սէվրէն Լոզան» յօդուածներ, 1944–1945, «Հայրենիք», Պոսթըն:

46 – Մ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ – «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», 1972, Երեւան:

47 – Հ. Հ. ԳԱԼՍՏԵԱՆ – «Մերձ. եւ Միջին Արեւելքի երկիրներ եւ ժողովուրդներ», Է. հատոր, Երեւան:

48 – ԱԼԻ ՖՈՒԱՏ ՃԵՊՍՈՅ – «Մոսկուա Հաթիրելիրի», Պոլիս, 1953:

49 – ԱԼԻ ՖՈՒԱՏ ՃԵՊՍՈՅ – «Միլլի մուճատելէ հաթիրելերի», Պոլիս:

50 – ԱՀՄԷՏ ՊԵՏԵՆԻ ՂՈՒՐԱՆ – «Օսմանլը իմբերաթորլուղունտա վէ Թիւրքիէ ճումհուրիէթինտէ ինքիլապ հարեքեթլերի», 1959, Պոլիս:

51 – ԹԱԼԱԹ – «Թալաթ Փաշանըն հաթիրելէրի», 1946, Պոլիս:

52 – Գ. ԳԱՐԱՊԵՔԻՐ – «Իսթիքլալ հարպընն էսասլարի», Պոլիս:

53 – Գ. ԳԱՐԱՊԵՔԻՐ – «Ճիհան Հարպընա նասըլ կիրտիք…», 1937, Պոլիս:

54 – ԷՍԱՏ ՈՒՐԱՍ – «Թարիհտէ էրմէնիլէր վէ էրմէնի մեսելեսի», 1950, Անգարա:

55 – ԱԹԱԹԻՒՐՔԻՒԱՆ «Սէռյ վէ Տէմէճլերի», 1945, Պոլիս:

56 – Հ. ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ – «Հայ Ցեղի.ը Օսմանեան բռնատիրութեան դէմ», 1983, Պէյրութ (Բ. տպգրթ.):

57 – Ա. ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ – «Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները», 1920, Պոլիս:

58 – «Ժամանակակից Թուրքիա», Երեւան, ռուսերէնէ թարգմանուած խումբ մը պատմաբաններու կողմէ։

59 – ՃԵՄԱԼ ՔՈՒԹԱՅ «Գարապեքիր էրմէնիստանը նասըլ հօք էթթի», Պոլիս, 1956։

60 – ՏՕՔԹ. ԼԵՓՍԻՈՒՍ – «Գաղտնի տեղեկագիր», թրգմ., 1919, Պոլիս։

61 – Հ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ – «Մերձ. եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», 1975, Երեւան։

62 – ԵՈՒՍՈՒՖ ՀԻՔՄԷԹ ՊԱՅՈՒՐ – «Թիւրք ինքիլապը թարիհի», 1957, Անգարա։

63 – Ե. ՔԱՋՈՒՆԻ – «Անդրանիկի եւ հայկական առաջին հարուածող զօրամասի հետ», 1976, Մ. Ն.։

64 – ԵՐ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ – «Թուրքիան եւ նրա նուաճողական քաղաքականութիւնը Անդր–Կովկասում» 1964, Երեւան։

65 – Գ. ԵՂԻԿԵԱՆ – «Հայրենիք», ամսագիր, 1939, թիւ 6 Ապրիլ։

66 – Մ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ եւ Կ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ – «Պաշտօնական արխիւներ», 1932, Երեւան։

67 – ՌԸՆԷ ՐԻԹՀՈՒԷՊՐԻ – «Պալքանեան ժողովուրդներու պատմութիւն», 1950, Փարիզ։

68 – Հ. Հանրագիտարան, Զ. հատոր, Երեւան։

69 – Մ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ – «Դատավարութիւն Թալէաթ փաշայի», 1921, Վիէննա։

70 – Խ. ՊԱՏԱԼԵԱՆ – «Գերման – թուրքական օկուպանտները Անդր – Կովկասում» 1918ին, տպուած՝ 1962, Երեւան։

ՄԱՄՈՒԼ

«Հնչակ», «Արարատ», «Երիտ. Հայաստան», «Երկիր», «Ջանգ», «Կայծ», «Գաղափար», «Գործաւոր» (Թիֆլիս), «Նոր Երկիր», *ինչպէս նաեւ այլ թերթեր*։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		էջ
Երկու խօսք		5
Ա. Գլուխ –	Սարտարապատէն Յետոյ	13
Բ. Գլուխ	1– Ազգերու ինքնորոշման իրաւունք	28
	2– Մուտրոսի դաշինքը եւ հայ դատը	49
	3- Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդը	68
Գ. Գլուխ -	Թուրքիոյ մասին	83
Դ. Գլուխ	1– Ինքնապաշտպանութիւն Հայոց 1918ի	125
	2– Ս. Դ. Հ. Կ. Դիրքորոշումներ	137
Ե. Գլուխ	Դիւանագիտութիւնը գրականութիւն չէ...	191
Զ. Գլուխ	1– Կովկասի դրութիւնը	239
	2– Իրապաշտութիւն	269

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՄԱՔԱՌՈՒՄՆԵՐ (*Արձակ էջեր*), 1947

ՇՂԹԱՆԵՐ (*Վէպ*), 1956

ԱՐՇԱԼՈՅՍԷՆ ԱՌԱՋ (*Պատմուածքներ*), 1959

ԺԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՋՑԱՐԳԵՑ (*Պատմուածքներ*), 1966

ՄԵՐ ՆԱԻԸ (*Վէպ*), 1969

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՆՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆ (*Ա. Տ. Խ., Հ. Գ., Փ. Տ.*), 1971

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲՌՆԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ, *Բ. տպգր.* 1983

ԸՆԿԵՐ ԳԵՐԱՍԻՄ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԷՋ (*Վէպ*), 1979

ՀՈՐԻԶՈՆԷՆ ԱՆԴԻՆ (*Հոգեվերլուծում*), 1982

Տողաշարութեան ձեռնարկուած՝ 10 Սեպտ. 1984ին

Թիփօկրաֆիք տպագրութիւնը աւարտած՝ 17 Հոկտ. 1984ին

Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ

Տպարանային բաժնի

Հայտէլպերկ 54×72 մամուլի վրայ

1350 տպաքանակով

Կողքի գծագրութիւն՝

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

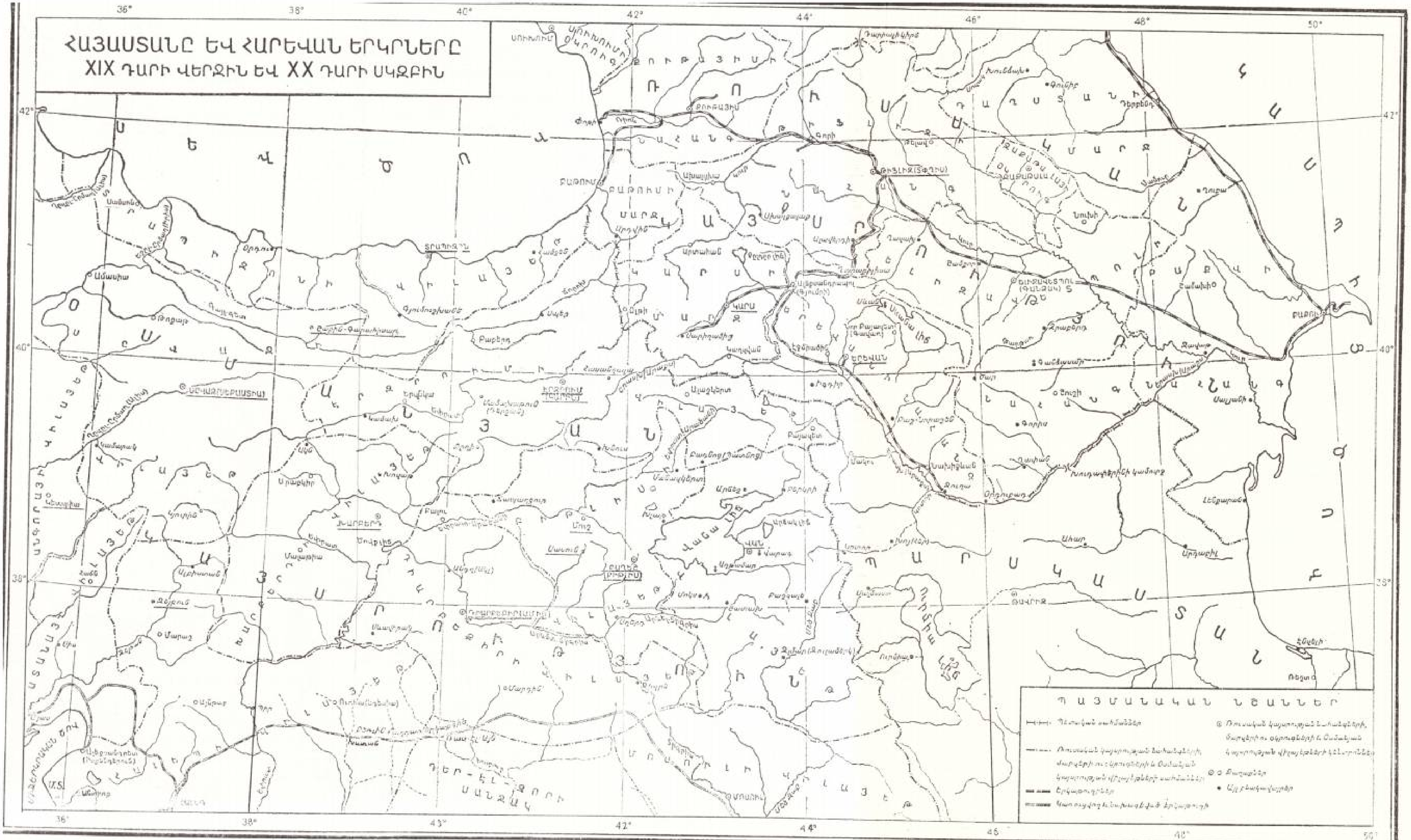

Քարտեզի հեղինակ՝ Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ